

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КУХАРЄВ ОЛЕКСАНДР ЄВГЕНОВИЧ

Прим. № _____

УДК 347.65/.68 (477) (043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

ДИСПОЗИТИВНІСТЬ В СПАДКОВОМУ ПРАВІ

12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право»

Галузь знань – Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. Є. Кухарєв

Науковий консультант:

Заїка Юрій Олександрович,

доктор юридичних наук, професор

Харків – 2020

АНОТАЦІЯ

Кухарєв О. Є. Диспозитивність в спадковому праві. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». – Харківський національний університет внутрішніх справ, Міністерство внутрішніх справ України, Харків, 2020.

У дисертації сформульовано концепцію диспозитивності в спадковому праві, яка спрямована на вдосконалення правового регулювання спадкових відносин. Встановлено, що ознаки, властивості та закономірності правової свободи виражаються у формі трьох базових моделей диспозитивності в спадковому праві: а) свобода заповіту; б) договірна форма регулювання спадкових відносин; в) свобода волевиявлення спадкоємця щодо прийняття спадщини та відмови від її прийняття.

Обґрунтовано висновок про внутрішній (визначення суб'єктами спадкового права моделі своєї поведінки, змісту та об'єкта спадкового правовідношення) та зовнішній (реалізація суб'єктами спадкового права обраної моделі поведінки шляхом вчинення певних активних дій) прояви диспозитивності в спадковому праві, що виражають відповідно статику та динаміку правової свободи.

Виокремлено загальні та спеціальні межі диспозитивності в спадковому праві. Для з'ясування загальних меж диспозитивності запропоновано застосувати законодавче положення про межі здійснення цивільних прав. Спеціальні межі диспозитивності іманентно зумовлені підгалузевою специфікою спадкового права, впливають зі змісту книги 6 Цивільного кодексу України та охоплюють такі чинники: реалізація правової свободи у межах тривалості спадкових правовідносин; реалізація правової свободи у певних суб'єктних межах з обов'язковою участю спадкоємця як універсального правонаступника спадкодавця; функціональне призначення спадкового права,

що полягає у забезпеченні посмертного переходу прав та обов'язків від однієї особи (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємців). Доведено, що перехід відумерлого майна у власність територіальної громади немає підстав розглядати як випадок спадкового правонаступництва.

Аргументовано розуміння свободи заповіту як базової моделі диспозитивності в спадковому праві через її зовнішнє та внутрішнє вираження, що вносить чіткість у межі реалізації свободи заповіту. Зовнішнє вираження свободи заповіту охоплює правову можливість особи скласти заповіт, обрати його вид, скасувати вже складений заповіт. Внутрішнє вираження свободи заповіту визначає зміст складеного заповіту як одностороннього правочину, тобто сукупність розпоряджень, що містяться в ньому.

У дисертації сформульовано положення про існування двох стадій здійснення свободи заповіту, що у повному обсязі враховують реалізацію правової свободи заповідача і демонструють динаміку диспозитивності через її послідовне втілення. Перша стадія охоплює сам процес складення заповіту та визначення його змісту безпосередньо заповідачем. Друга стадія пов'язана з реалізацією заповідальних розпоряджень після відкриття спадщини, в межах процедур виконання заповіту та тлумачення його змісту.

Відстоюється позиція про необхідність надання права на спадкування за заповітом дітям спадкодавця, зачатим після його смерті внаслідок застосування допоміжних репродуктивних технологій з генетичного матеріалу спадкодавця (постмортальним дітям) та запропоновано правові умови для визнання постмортальних дітей спадкоємцями: а) проведення штучного запліднення протягом шести місяців з часу відкриття спадщини; б) виражене у заповіті відповідне волевиявлення спадкодавця; в) поширення спадково-правового статусу на осіб, запліднених після відкриття спадщини виключно з генетичного матеріалу спадкодавця із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій.

Окремим видом заповідального розпорядження пропонується вважати поновлення недостойного спадкоємця у праві на спадкування за певних,

нормативно закріплених умов (пробачення спадкоємця). Уточнено, що недостойний спадкоємець повністю поновлюється у спадкових правах волею заповідача, а тому закликається до спадкування як за заповітом, так і за законом.

Встановлено, що розпорядження спадкодавця стосовно утримання та догляду належних йому домашніх тварин не переслідує суспільно корисної мети, а тому заповідальним покладенням за своєю сутністю не є. Майновий характер такого розпорядження (годування, ветеринарне обслуговування тварини) унеможливує віднесення його до немайнового обов'язку в контексті тлумачення частини 1 статті 1240 Цивільного кодексу України. Таким чином, існують об'єктивні передумови для законодавчої регламентації покладення на спадкоємця обов'язку щодо догляду та утримання домашніх тварин спадкодавця.

Удосконалено загальноприйнятту у правовій доктрині позицію щодо класифікації цивільно-правових договорів за типами залежно від юридичної спрямованості на певний результат шляхом запровадження окремої групи договорів у сфері спадкового права, правова мета яких полягає у забезпеченні посмертного переходу прав та обов'язків від однієї особи до інших осіб. З'ясовано, що договір у сфері спадкового права має значно менше, допоміжне значення, порівняно з роллю класичного договору в цивільному праві, оскільки не може стати самостійною підставою для виникнення, зміни або припинення спадкових правовідносин, а виступає лише одним із елементів юридичного складу, центральне місце в якому посідає факт відкриття спадщини. Такі договори мають особисто-довірчий, локальний та строковий характер, а укласти їх може обмежене коло осіб.

У дисертації обґрунтовано позицію про необхідність розширення застосування договірної форми регулювання відносин спадкування шляхом запровадження до цивільного законодавства України двох договірних конструкцій: договору дарування в рахунок спадкової частки та договору про

відмову від обов'язкової частки у спадщині, що зумовлено необхідністю збереження цілісності спадкового майна та недопущення його дроблення.

Доведено, що строк для прийняття спадщини є спеціальним строком, що діє у сфері спадкового права, характеризується особливим порядком обчислення, правова природа якого відмінна від строку позовної давності, присічного та давнісного строку. Встановлено, що темпоральні межі здійснення права на прийняття спадщини властиві виключно формальному способу прийняття спадщини шляхом подання відповідної заяви. У разі ж прийняття спадщини шляхом постійного проживання разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, а також малолітніми, неповнолітніми, недієздатними особами та особами, цивільна дієздатність яких обмежена, правове значення має не строк, а термін (час відкриття спадщини).

Установлено, що неприйняття спадщини не є способом відмови від її прийняття у зв'язку із суттєвими відмінностями як за вольовою спрямованістю, так і за правовими наслідками. Запропоновано виділяти способи та види відмови від прийняття спадщини, що не є тотожними за змістом. Спосіб відмови від прийняття спадщини втілюється в ті дії, що явно виражають небажання особи бути правонаступником спадкодавця, а отже є зовнішнім вираженням відповідного правочину. Вид відмови від прийняття спадщини визначає правову спрямованість таких дій, тобто характеризує внутрішню сторону відмови. Обґрунтовано закріплення в цивільному законодавстві України двох способів відмови від прийняття спадщини: 1) подання заяви про відмову від прийняття спадщини; 2) відкликання заяви про прийняття спадщини.

На рівні окремого розділу проаналізовано обмеження диспозитивності в спадковому праві. Переважне імперативне регулювання спадкових відносин пояснюється у роботі низкою чинників: 1) тісним зв'язком спадкового права з відносинами шлюбу, сім'ї, споріднення, що значно зближує спадкове право із сімейним; 2) реалізацією принципу соціальної справедливості, який «червоною ниткою» проходить через все спадкове право, забезпечуючи баланс інтересів

між учасниками спадкових правовідносин; 3) необхідністю дотримання дійсної чи припустимої волі спадкодавця; 4) тим, що більшість юридично значущих дій у цій сфері вчиняються за участю нотаріуса або іншої особи, якій законом надано право вчиняти нотаріальні дії; 5) широким застосуванням державної реєстрації як публічно-правового засобу.

Акцентовано увагу на тому, що імперативні норми не регулюють відносини між суб'єктами, а визначають умови здійснення суб'єктивного права, тим самим встановлюючи межі диспозитивності в спадковому праві.

Основні положення дисертаційного дослідження, сформульовані висновки та пропозиції можуть бути використані у науково-дослідній, правотворчій сферах, правозастосовній діяльності, у навчальному процесі. Результати дослідження впроваджуються: Національною школою суддів України під час організаційного та змістово-методичного забезпечення спеціальної підготовки кандидатів на посаду судді, підготовки суддів, їх періодичного навчання з метою підвищення рівня їх кваліфікації а також науково-методичного забезпечення підготовки викладачів (тренерів); Радою адвокатів Харківської області при проведенні заходів щодо підвищення кваліфікації адвокатів; Нотаріальною палатою України під час проведення заходів з підвищення професійного рівня нотаріусів, а також у процесі підготовки методичних рекомендацій, пов'язаних із застосуванням спадкового законодавства у нотаріальній практиці.

Теоретичні висновки дослідження дозволили сформулювати конкретні пропозиції щодо удосконалення правового регулювання спадкових відносин, які узагальнено у проєкті закону про внесення змін до Цивільного кодексу України.

Ключові слова: диспозитивність; спадкування; спадкові правовідносини; спадкодавець; спадкоємець; заповіт; свобода заповіту; заповідальний відказ; тлумачення заповіту; договір у сфері спадкування; прийняття спадщини; відмова від прийняття спадщини.

SUMMARY

Kukhariev O. Ye. Discretion within Inheritance Law. – *Qualifying scientific work as the manuscript.*

The thesis for a doctoral degree in the specialty 12.00.03 “Civil Law and Civil Procedure; Family Law; International Private Law”. – Kharkiv National University of Internal Affairs, Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kharkiv, 2020.

The author of the dissertation has formulated the concept of discretion within inheritance law, which is aimed at improving the legal regulation of hereditary relations. It has been established that the features, properties and regularities of legal freedom are expressed in the form of three basic models of discretion within inheritance law: a) freedom of the last will and statement; b) contractual form of regulating hereditary relations; c) the free will of an ancestor to accept the heritage and refusal to accept it.

The author has grounded the conclusion about internal (determining the model of the behavior by the subjects of inheritance law, the content and object of inheritance legal relationship) and external (realization by the subjects of inheritance law of the chosen model of behavior by committing certain active actions) manifestations of discretion within inheritance law that respectively express statics and dynamics of legal freedom.

The author has distinguished general and special limits of discretion within inheritance law. To clarify the general limits of discretion, the author has offered to apply the statutory provisions on the limits of exercising civil rights. The special limits of discretion are inherently determined by the sub-branch specificity of inheritance law, which follow from the content of the Section 6 of the Civil Code of Ukraine and cover the following factors: realization of legal freedom within the duration of inheritance legal relations; the exercise of legal freedom within certain subjective boundaries with the obligatory participation of the ancestor as the universal heir's successor; functional assignment of inheritance law, which is to

ensure the posthumous transfer of rights and duties from one person (heir) to other persons (ancestors). It has been proved that the transfer of the deceased property into the property of the municipal community has no reason to be considered as a case of hereditary succession.

The author has argued the understanding of the freedom of the last will and statement as a basic model of discretion within inheritance law through its external and internal expression, which brings clarity to the limit of exercising the freedom of the last will and statement. The external expression of freedom of the last will and statement covers the legal capacity of an individual with full civil capacity to freely and at any time make a will personally, choose its type, cancel already made will. The internal expression of the last will and statement determines the content of the drafted last will and statement as one-sided transaction, that is, a set of orders contained therein.

The author of the dissertation has formulated the provisions on the existence of two stages of exercising the freedom of the last will and statement, which fully take into account the exercise of the legal freedom of the testator and demonstrate the dynamics of discretion through its consistent embodiment. The first stage covers the process of making the last will and statement and definition of its content directly by the testator. The second stage is related to the implementation of the precepts after the opening of the inheritance, as part of the procedures for executing the last will and statement and interpreting its content.

The author stands the position on the need to grant the inheritance right under the last will and statement of the heir's children, conceived after his death due to the use of ancillary reproductive technologies from the genetic material of the heir (post-mortem children) and offers the legal conditions for recognizing the post-mortal children as heirs: a) artificial insemination within six months of the opening of inheritance; b) the will of the testator expressed in the last will and testament; c) spreading hereditary status to persons fertilized after opening of inheritance solely from the genetic material of the heir with the use of assisted reproductive technologies.

The author has offered to consider the renewal of an unworthy heir within the right to inherit under certain, statutory terms (amnesty of the heir) as a separate type of testamentary disposition. It has been clarified that the unworthy heir is completely renewed in the hereditary rights by the testator's will, and therefore called for inheritance both under the law and the last will and statement.

It has been established that the heir's order regarding the maintenance and care of his pets does not pursue a socially useful purpose, and therefore the decree is not inherently intrinsic. The property nature of such an order (feeding, veterinary care of animals) makes it impossible to attribute it to a non-pecuniary obligation in terms of the interpretation of Part 1 of the Art. 1240 of the Civil Code of Ukraine. Therefore, there are objective prerequisites for the legislative regulation of the ancestor's obligation to care and maintain the heir's pets.

The author has improved the generally accepted position in the legal doctrine on the classification of civil contracts into types, depending on the legal focus on a particular result, by introducing a separate group of contracts in the field of hereditary law, the legal aim of which is to ensure the posthumous transfer of rights and obligations from one person to others. It has been found out that a contract in the field of inheritance law has a much smaller, auxiliary value, compared to the role of a classical contract within civil law, since it cannot be an independent ground for the emergence, change or termination of hereditary legal relations, but is only one of the elements of legal structure, where the central place is occupied by the fact of opening of inheritance. Such contracts are of personal, trust, local and term nature, and may be concluded by a limited number of persons.

The author of the dissertation has substantiated the position on the necessity of expanding the use of the contractual form of regulating inheritance relations by introducing two contractual structures into civil legislation of Ukraine: the contract of donation at the expense of the hereditary share and the agreement on the refusal from the mandatory share in the inheritance, which is conditioned by the need to preserve the integrity of the hereditary property and impossibility of its division.

It has been proved that the term to accept the inheritance is a special term, valid in the sphere of inheritance law, is characterized by a special procedure of calculating, the legal nature of which is different from the period of limitation, parole and limitation period. It has been established that the temporal boundaries of exercising the right to inherit are inherent in a purely formal way of accepting the inheritance by filing an appropriate application. In case of acceptance of the inheritance by permanent residence together with the heir at the time of opening of inheritance, as well as tweens, minors, incapacitated persons and persons whose civil capacity is limited, the term (time of opening of inheritance) does not have legal significance.

It has been established that non-acceptance of inheritance is not the way of refusing to accept it due to significant differences in both the will and the legal consequences. It has been suggested to distinguish the ways and types of non-acceptance of inheritance that are not identical in content. The method of non-acceptance of the inheritance is embodied in those actions, which clearly express the unwillingness of the person to be the heir's successor, and thus they are external expression of the respective transaction. The type of refusal to accept the inheritance determines the legal orientation of such actions, that is, characterizes the internal aspect of the refusal. The author has grounded the consolidation of two ways of refusal to accept inheritance in the civil legislation of Ukraine: 1) filing an application for refusal to accept inheritance; 2) withdrawal of the application for acceptance of inheritance.

The limits of discretion within inheritance law have been analyzed at the level of a separate section. The prevailing imperative regulation of hereditary relations is explained by a number of factors: 1) a close connection of hereditary law with the relations of marriage, family, kinship, which significantly brings inheritance law with family one; 2) the implementation of the principle of social justice, which goes through the whole inheritance law by the "red thread", ensuring the balance of interests between the participants of the hereditary legal relations; 3) the need to comply with the true or admissible will of the testator; 4) the fact that the majority of

legally significant actions in this area are performed with the participation of a notary or another person, who is authorized by law to perform notarial acts; 5) the widespread use of state registration as a public and legal measure.

Special attention has been paid to the fact that imperative norms do not regulate the relations between subjects, but determine the conditions for exercising the subjective law, thereby setting the limits of discretion within inheritance law.

The main provisions of the dissertation research, formulated conclusions and propositions can be used in the research, law-making spheres, law-enforcement activities, in the educational process. The results of the research are implemented by: the National School of Judges of Ukraine during organizational, content and methodological provision of special training of candidates for the position of a judge, training of judges, their periodic training in order to improve their qualification level, as well as scientific and methodological provision of training of professors (trainers); the Council of Advocates of Kharkiv oblast in the course of lawyers' advanced training; the Notary Chamber of Ukraine in the course of notaries' advanced training, as well as in the process of preparing methodological recommendations related to the application of hereditary legislation in the notary practice.

Theoretical conclusions grounded on the basis of the results of the research, made it possible to formulate specific propositions for improving the regulation of hereditary legal relations, which have been summarized in the draft law on amending the Civil Code of Ukraine.

Keywords: discretion; inheritance; hereditary legal relations; an ancestor; a lawful heir; last will and testament; freedom of last will and testament; testamentary refusal; interpretation of the last will and testament; inheritance agreement; acceptance of inheritance; renunciation of inheritance.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Кухарев О. Є. Теоретичні та практичні проблеми диспозитивності в спадковому праві : монографія. Київ : Алерта, 2019. 498 с.
2. Кухарев О. Є. Поняття та юридична природа заповідального покладення. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 1. С. 144–153.
3. Кухарев О. Є. Спадкування права на вклад у банку. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 2. С. 199–207.
4. Кухарев О. Є. Тлумачення заповіту. *Право України*. 2010. № 12. С. 88–94.
5. Кухарев О. Є. Особливості договору про зміну черговості одержання права на спадкування. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 4. С. 41–44.
6. Кухарев О. Є. Правове становище осіб, які закликаються до спадкування за правом представлення. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 8. С. 50–54.
7. Кухарев О. Є. Особливості спадкування за заповітом з умовою. *Право України*. 2012. № 7. С. 184–191.
8. Кухарев О. Є. Сутність наступництва в спадкових правовідносинах. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 9. С. 17–20.
9. Кухарев О. Є. Право на оспорювання правочину як об'єкт спадкового наступництва. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 12. С. 32–36.
10. Кухарев О. Є. Окремі аспекти договору про зміну розміру часток у спадщині. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 3. С. 11–15.
11. Кухарев О. Є. Правова природа переходу відумерлої спадщини у власність територіальної громади. *Право України*. 2013. № 10. С. 218–225.

12. Кухарев О. Є. Види переважних прав у сфері спадкування. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2014. Вип. 2 С. 189–193.

13. Кухарев О. Є. Місце договору про зміну черговості одержання права на спадкування в системі цивільно-правових договорів. *Форум права*. 2014. № 1. С. 304–309. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2014_1_53 (дата звернення: 03.11.2018).

14. Кухарев А. Е. К вопросу о видах преимущественных прав в наследственном праве Украины. *Legea și viața*. 2014. № 6. С. 88–91.

15. Кухарев О. Є. Застосування юридичних фікцій у сфері спадкування. *Підприємництво господарство і право*. 2015. № 1. С. 27–31.

16. Кухарев О. Є. Сутність спадкової трансмісії у спадковому праві України *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 2. С. 73–81.

17. Кухарев О. Є. До питання щодо забезпечення виконання спадкового договору після смерті відчужувача. *Проблеми законності*. 2016. № 134. С. 37–45.

18. Кухарев О. Є. Правові підстави повернення спадкоємцю відумерлого майна. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 3. С. 203–207.

19. Кухарев О. Є. Сутність заповіту подружжя за цивільним законодавством України. *Форум права*. 2016. № 3. С. 167–173. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2016_3_31.pdf (дата звернення: 03.11.2018).

20. Кухарев О. Є. Застосування правових презумпцій у механізмі правового регулювання спадкових відносин. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 1. С. 140–151.

21. Кухарев О. Є. Співвідношення актів цивільного законодавства і договору у сфері спадкування. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 5. С. 25–28.

22. Кухарев О. Є. Диспозитивність як базова категорія приватного права. *Право і суспільство*. 2017. № 6. С. 67–73.
23. Кухарев О. Є. Окремі аспекти вирішення спорів щодо визнання права власності на спадкове майно. *Вісник Верховного Суду України*. 2017. № 11–12. С. 57–65.
24. Кухарев О. Є. Сутність імперативності в спадковому праві. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2017. Том XX. С. 64–70.
25. Кухарев О. Є. Проблеми обмеження свободи заповіту у спадковому праві України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2017. Вип. 6. Т. 1. С. 75–78.
26. Кухарев О. Є. Загальна характеристика договорів у сфері спадкового права України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2018. Вип. 48. Т. 1. С. 98–101.
27. Кухарев О. Є. Окремі аспекти правового статусу постмортальних дітей спадкодавця у спадковому праві України. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2018. № 1. С. 46–54.
28. Кухарев О. Є. Сутність свободи заповіту у спадковому праві України. *Eurasian Academic Research Journal*. 2018. № 2. С. 41–46.
29. Кухарев О. Є. Управління спадщиною: стан та перспективи розвитку *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. 2018. Вип. 46. С. 83–93.
30. Кухарев А. Е. Правовая природа отношений, возникающих в силу завещательного отказа, по гражданскому законодательству Украины. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2018. № 2. С. 97–102.
31. Кухарев О. Є. Зміст диспозитивності при встановленні заповідального відказу у спадковому праві України. *Слово Національної школи суддів України*. 2018. № 1. С. 28–36.
32. Кухарев О. Є. Правовий статус внука спадкодавця під час спадкування за законом у спадковому праві України. *REOS*. 2019. № 1. С. 94–98.

33. Кухарев О. Є. Ключові питання адаптації спадкового законодавства України до законодавства країн Європейського Союзу. *Європейські перспективи*. 2019. № 2. С. 181–187.

34. Кухарев А. Е. К вопросу о способах отказа от принятия наследства в наследственном праве Украины. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. Vol. 2. С. 46–51.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

35. Кухарев О. Є. Місце заповідального відказу в системі зобов'язань. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «*Становлення, функціонування та розвиток правових систем сучасності: проблеми науки і практики*» (м. Одеса, 23 квітня 2010 р.). Одеса : Астропринт, 2010. С. 226–229.

36. Кухарев О. Є. Виникнення права на спадкування за заповітом з умовою. *Проблеми цивільного права та процесу*: Матеріали науково-практичної конференції, присвяч. пам'яті проф. О. А. Пушкіна (22 травня 2010 р.). Харків : ХНУВС, 2010. С. 124–126.

37. Кухарев О. Є. Актуальні питання спадкування частки у статутному капіталі товариства з обмеженою відповідальністю. *Оптимізація цивільного та цивільно-процесуального законодавства України*: матеріали Всеукр. наук.-теор. конф. (м. Київ, 22 вересня 2011 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2011. С. 45–48.

38. Кухарев О. Є. Правова характеристика заповідального розпорядження щодо підпризначення спадкоємця. *Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права (Матвеевські цивілістичні читання)*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 10 листопада 2011 р. Київ : Алерта, 2012. С. 264–266.

39. Кухарев О. Є. Сутність універсального наступництва в спадкових правовідносинах. *Методологія дослідження проблем цивільного права та процесу*: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. О. А. Пушкіна (26 травня 2012 р.). Харків : ХНУВС, 2012. С. 126–130.

40. Кухарев О. Є. До питання щодо змісту заповіту подружжя. *Актуальні проблеми юридичної науки: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Дванадцяті осінні юридичні читання»* (м. Хмельницький, 8–9 листопада 2013 р.): у 4-х частинах. Частина друга. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. С. 73–75.

41. Кухарев О. Є. До питання щодо видів переважних прав у сфері спадкування. *Сучасні проблеми цивілістики: матеріали «круглого столу»*, присвяч. пам'яті проф. Ч. Н. Азімова, м. Харків, 20 грудня 2013 р. / Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків, 2014. С. 63–66.

42. Кухарев О. Є. До питання щодо місця договору про зміну черговості одержання права на спадкування в системі цивільно-правових договорів. *Проблеми цивільного права та процесу: матеріали наук.-практ. конф.*, присвяч. пам'яті проф. О. А. Пушкіна (7 червня 2014 р.). Харків: ХНУВС, 2014. С. 223–226.

43. Кухарев А. Е. Использование юридических фикций в наследственном праве Украины. *Правовые реформы в Молдове, Украине и Грузии в контексте евроинтеграционных процессов: международная научно-практическая конференция, 7–8 ноября 2014 г.* / орг. ком. Бужор В. [и др.]. Кишинев, 2014. Ч. 2. С. 40–42.

44. Кухарев О. Є. Особливості договірнього порядку зміни розміру часток у спадщині. *Проблеми цивільного права та процесу: Матеріали наук.-практ. конф.*, присвяч. пам'яті проф. О. А. Пушкіна (30 травня 2015 р.). Харків: ХНУВС, 2015. С. 211–214.

45. Кухарев О. Є. До питання щодо застосування юридичних фікцій в сфері спадкування. *Актуальні проблеми юридичної науки: збірник тез Міжнародної наукової конференції «Чотирнадцяті осінні читання»* (м. Хмельницький, 23–24 жовтня 2015 р.): у 2-х част. Частина друга. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 113–115.

46. Кухарев О. Є. Окремі питання виконання спадкового договору після смерті відчужувача. *Актуальні питання приватного права*: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 94-й річниці з дня народження д-ра юрид. наук, чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (Харків, 19 лютого 2016 р.). Харків : Право, 2016. С. 120–123.

47. Кухарев О. Є. Забезпечення виконання спадкового договору після смерті відчужувача. *Шості юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвяч. пам'яті Є. В. Васьковського*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 20–21 травня 2016 р.) / упоряд. і відповід. ред. І. С. Канзафарова; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечнікова. Одеса : Астропринт, 2016. С. 232–236.

48. Кухарев О. Є. Окремі питання прийняття спадщини шляхом постійного проживання разом зі спадкодавцем. *Проблеми цивільного права та процесу*: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті О. А. Пушкіна, 27 травня 2016 р. Харків : ХНУВС, 2016. С. 169–173.

49. Кухарев О. Є. Особливості участі юридичних осіб публічного права у спадкових правовідносинах. *Юридичні особи публічного права: участь у цивільному обороті (Матвєєвські цивілістичні читання)*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 8 листопада 2016 р. Київ : Білоцерківдрук, 2016. С. 89–91.

50. Кухарев О. Є. Імперативність у договірному регулюванні спадкових правовідносин. *Актуальні проблеми приватного права: договір як правова форма регулювання приватних відносин*: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 95-й річниці з дня народження д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (м. Харків, 17 лютого 2017 р.). Харків : Право, 2017. С. 130–132.

51. Кухарев О. Є. Диспозитивні та імперативні норми у спадковому праві. *Проблеми цивільного права та процесу*: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна, 19–20 травня 2017 р. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Харків. обласний осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Харків : ХНУВС, 2017. С. 189–191.

52. Кухарев О. Є. Особливості визначення місця відкриття спадщини в умовах гібридної війни. *Сучасна цивілістична наука в умовах гібридної війни: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, м. Київ, 16 листопада 2017 р. Київ : Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2017. С. 131–133.

53. Кухарев О. Є. Функціональне призначення імперативних норм у сфері спадкового права. *Проблеми подальшого вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав*: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. Ч. Н. Азімова (Харків, 21 грудня 2017 р.). Харків, 2017. С. 121–123.

54. Кухарев О. Є. Договір як регулятор спадкових правовідносин. *Новітні тенденції зобов'язального права (Матвеевські цивілістичні читання)*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 26 жовтня 2018 р. Київ : Білоцерківдрук, 2019. С. 118–123.

55. Кухарев О. Є. Способи подолання імперативів в спадковому праві. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав*: матеріали науково-практичної конференції, присвяч. пам'яті проф. Ч. Н. Азімова (Харків, 19 грудня 2018 р.). Харків, 2018. С. 118–121.

56. Кухарев О. Є. Реалізація свободи заповіту в спадковому праві України. *Актуальні проблеми приватного права*: матеріали XVII наук.-практ. конф., присвяч. 97-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслової (Харків, 22 лютого 2019 р.). Харків : Право, 2019. С. 171–174.

57. Кухарев А. Е. Диспозитивность при наследовании права на вклад в банке (финансовом учреждении) в гражданском праве Украины. *Законодательство и правоприменение в контексте приоритетов социально-экономического развития*: материалы Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 12–13 сентября 2019 г. / ИППК судей, работников прокуратуры, судов и

учреждений юстиции БГУ; редкол.: С. К. Лещенко (отв. ред.) [и др.]. Минск : РИВШ, 2019. С. 125–127.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

58. Кухарев О. Є. Спадкове право : навч. посіб. Київ : Алерта, 2013. 328 с.
59. Кухарев О. Є. Актуальні питання спадкового права в судовій практиці: практ. посіб. Київ : Алерта, 2017. 260 с.
60. Кухарев О. Є. Аналіз судової практики розгляду цивільних справ про спадкування: практ. посібник. Київ : Алерта, 2019. 340 с.
61. Кухарев О. Є. Визнання спадщини відумерлою: окремі питання правозастосування. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2013. № 4. С. 119–128.
62. Кухарев А. Е. Использование сравнительно-правового метода при исследовании наследственного права. *Методология исследования проблем цивилистики*: сб. ст., посвящ. памяти проф. А. А. Пушкина / под ред. Ю. М. Жорнокуя и С. А. Слипченко. Харьков : Право, 2017. С. 368–388.
63. Кухарев О. Є. Особливості вирішення судами спорів про тлумачення заповіту. *Вісник Національної асоціації адвокатів України*. 2017. № 1–2. С. 22–29.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИСПОЗИТИВНОСТІ В СПАДКОВОМУ ПРАВІ.....	20
1.1. Методологія дослідження диспозитивності в спадковому праві.....	20
1.2. Диспозитивність як визначальна категорія цивільного права.....	43
Висновки до розділу 1.....	63
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСПОЗИТИВНОСТІ В СПАДКОВОМУ ПРАВІ.....	66
2.1. Базові моделі диспозитивності в спадковому праві.....	66
2.2. Межі реалізації диспозитивності в спадковому праві.....	87
Висновки до розділу 2.....	107
РОЗДІЛ 3. СВОБОДА ЗАПОВІТУ ЯК БАЗОВА МОДЕЛЬ ДИСПОЗИТИВНОСТІ В СПАДКОВОМУ ПРАВІ.....	112
3.1. Сутність свободи заповіту в спадковому праві.....	112
3.2. Умова заповіту як елемент волевиявлення заповідача.....	138
3.3. Заповідальний відказ та заповідальне покладення як елементи внутрішнього вираження свободи заповіту.....	157
3.4. Заповіт подружжя як прояв диспозитивності в спадковому праві.....	190
3.5. Тлумачення заповіту як стадія реалізації свободи заповіту.....	205
Висновки до розділу 3.....	228

РОЗДІЛ 4. ДОГОВІРНА ФОРМА РЕГУЛЮВАННЯ СПАДКОВИХ ВІДНОСИН ЯК БАЗОВА МОДЕЛЬ ДИСПОЗИТИВНОСТІ В СПАДКОВОМУ ПРАВІ.....	238
4.1. Загальна характеристика договору у сфері спадкового права.....	238
4.2. Договір про зміну черговості одержання права на спадкування.....	261
4.3. Договір про зміну розміру частки у спадщині.....	275
4.4. Договір на управління спадщиною.....	290
Висновки до розділу 4.....	310
РОЗДІЛ 5. СВОБОДА ВОЛЕВИЯВЛЕННЯ СПАДКОЄМЦЯ ЩОДО ПРИЙНЯТТЯ СПАДЩИНИ ТА ВІДМОВИ ВІД ЇЇ ПРИЙНЯТТЯ.....	316
5.1. Прийняття спадщини.....	316
5.2. Відмова від прийняття спадщини.....	340
Висновки до розділу 5.....	359
РОЗДІЛ 6. ОБМЕЖЕННЯ ДИСПОЗИТИВНОСТІ В СПАДКОВОМУ ПРАВІ.....	364
6.1. Сутність імперативності в спадковому праві.....	364
6.2. Право на обов'язкову частку у спадщині.....	387
6.3. Зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині.....	400
6.4. Черговість одержання права на спадкування за законом.....	410
Висновки до розділу 6.....	429
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	434
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	443
ДОДАТКИ.....	500

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЗК	Земельний кодекс
ЦК	Цивільний кодекс
ЦПК	Цивільний процесуальний кодекс
СК	Сімейний кодекс
ЄС	Європейський союз
ЄСПЛ	Європейський суд з прав людини
ДРТ	Допоміжні репродуктивні технології
ФЦК Наполеона)	Цивільний кодекс Франції (Кодекс Наполеона)
ABGB (Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch)	Загальне цивільне укладення Австрії
BGB (Bürgerliches Gesetzbuch)	Німецьке цивільне укладення

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Найсуттєвішою перевагою спадкового права є його величезний потенціал саморегуляції, що дозволяє суб'єктам спадкових правовідносин самостійно визначати модель своєї поведінки. Актуальність проблемних питань диспозитивності в спадковому праві обумовлена наступними чинниками.

По-перше, необхідністю приведення цивільного законодавства України у відповідність до сучасних суспільно-політичних та економічних перетворень, що відбуваються в державі, а також адаптацією національного законодавства до законодавства країн ЄС. Додамо до цього, що наукове дослідження, спрямоване на виявлення особливостей диспозитивності в сфері спадкового права, повною мірою актуалізується у контексті розпочатого процесу рекодифікації (оновлення) національного цивільного законодавства.

Прийняття чинного ЦК України докорінно змінило концептуальні підходи законодавця до спадкових правовідносин, а також диспозитивності в цій сфері. Спадкове право, яке протягом тривалого часу відрізнялося надмірною імперативністю в регулюванні спадкових правовідносин, нині надає значну правову свободу суб'єктам спадкового права самостійно визначати модель своєї поведінки. Застосування оновленого цивільного законодавства після проведення його останньої кодифікації потребує системного та наукового аналізу. Більш ніж п'ятнадцятирічний досвід застосування ЦК України виявив суттєві недоліки в регулюванні певних правових понять та конструкцій спадкового права, що вимагає їх критичного наукового аналізу та переосмислення, зокрема, договорів у сфері спадкового права, свободи заповіту.

По-друге, у доктрині спадкового права недостатньо розроблено загальнотеоретичні засади диспозитивності, які б сприяли вирішенню багатьох

теоретичних та практичних проблем реалізації правової свободи у цій сфері, хоча потреба в цьому є, зважаючи на новий концептуальний підхід, закладений в кн. 6 ЦК України «Спадкове право». Крім того, в юридичному середовищі та у суспільстві загалом відчувається запит на вироблення науково обґрунтованих підходів до розв'язання проблеми реалізації диспозитивності в спадковому праві, встановлення її меж, а також з'ясування факторів, що обмежують правову свободу.

У полі зору науковців диспозитивність розглядалася переважно як принцип, метод цивільного права, а також у ракурсі її прояву в договірному праві. Дослідження правової свободи у спадковому праві обмежується здебільшого аналізом принципу свободи заповіту. Утім, саме в спадковому праві диспозитивність має особливості, іманентно зумовлені специфікою підгалузі, що потребує ретельного наукового аналізу комплексу питань, пов'язаних із з'ясуванням змісту диспозитивності в цій сфері, а також особливостями реалізації правової свободи в межах спадкового права. У свою чергу, дослідження цих питань на доктринальному рівні надасть можливість сформулювати обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення цивільного законодавства, а також сприятиме розвитку ідей та теорій, уже розроблених юридичною наукою.

По-третє, тематика диспозитивності в спадковому праві заслуговує на увагу не лише внаслідок теоретичної затребуваності, а й з практичної точки зору. Проблема полягає в тому, що незважаючи на концептуально новий підхід, закладений у ЦК України, який декларує широку правову свободу в сфері спадкового права, чинна правова модель зазнає суттєвих перепон в частині її адаптації до сучасної судової та нотаріальної практики застосування спадкового законодавства. У цьому аспекті слід вказати на істотні порушення судами принципу свободи заповіту в зв'язку із поширеною практикою визнання недійсними заповітів, посвідчених нотаріусами за межами свого нотаріального округу, що жодним чином не впливає на формування волі та волевиявлення сторони правочину, а також не є порушенням його форми. Крім того,

здійснюючи тлумачення заповіту, суди в окремих випадках фактично змінюють посмертну волю власника, підміняючи у такий спосіб сам заповіт. Складність у розумінні певних категорій спадкового права призводить до критичної ситуації, коли нотаріуси відмовляють у вчиненні нотаріальних дій, які хоча й визначені законом, проте є нетиповими. Наприклад, посвідчення заповіту із покладенням на спадкоємців певних дій немайнового характеру, або умовного заповіту.

Серед вітчизняних наукових досліджень, в яких був проведений ґрунтовний аналіз розвитку спадкового права, а також здійснення та захисту спадкових прав, можна назвати дисертаційні роботи на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук Ю. О. Заїки «Становлення і розвиток спадкового права в Україні» (2007 р.) та Л. В. Козловської «Теоретичні засади здійснення і захисту спадкових прав у цивільному праві України» (2016 р.). У доктрині приватного права України спадкові правовідносини також були предметом досліджень таких правників, як С. Я. Фурса, І. В. Жилінкова, З. В. Ромовська, А. В. Гончарова, С. Я. Рабовська, Є. О. Рябокони, О. П. Печений, В. В. Васильченко, Н. Б. Солтис, О. Ю. Цибульська, В. В. Васильченко та інших. Висновки та положення, запропоновані в цих наукових працях, сприяли формуванню власного наукового погляду щодо диспозитивності в спадковому праві. На сьогодні, в аспекті проведення рекодифікації ЦК України, важливим є визначення напрямів удосконалення цивільного законодавства в сфері спадкування з урахуванням диспозитивності в спадковому праві.

Методологія презентованого дослідження ґрунтується на теоретичних напрацюваннях, сформульованих такими ученими, як Т. В. Боднар, В. І. Борисова, М. К. Галянтич, С. Д. Гринько, А. Б. Гриняк, О. В. Дзера, А. С. Довгерт, Ю. О. Заїка, Л. В. Козловська, В. М. Коссак, О. О. Кот, О. В. Кохановська, Л. В. Красицька, Н. С. Кузнецова, В. В. Луць, Р. А. Майданик, М. Д. Пленюк, С. О. Погрібний, М. М. Сибільов, І. В. Спасибо-Фатєєва, С. Я. Фурса, Є. О. Харитонов, В. Л. Яроцький та інші.

Науково-теоретичне підґрунтя виконаного дослідження становлять праці фахівців у галузі цивільного права, загальної теорії держави і права, інших галузевих правових наук. Положення та висновки дисертації ґрунтуються на нормах Конституції України, ЦК України, інших нормативно-правових актів, які регулюють спадкові відносини. Інформаційною та емпіричною основою дослідження є матеріали судової та нотаріальної практики, довідкові видання, статистичні матеріали.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до п. 2.6 додатка 2 до Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років, затвердженого наказом МВС України від 16 березня 2015 р. № 275, у рамках науково-дослідної теми Харківського національного університету внутрішніх справ «Законотворча та законодавча діяльність в Україні» (№ ДР 0113U008189).

Мета і завдання дослідження. *Метою* даного дослідження є розробка концептуальних положень та загальнотеоретичних засад диспозитивності в спадковому праві, спрямованих на вирішення проблеми встановлення і реалізації правової свободи у сфері спадкового права та вдосконалення правового регулювання відносин спадкування.

Для досягнення мети дослідження сформульовано такі *завдання*:

- обґрунтувати основні теоретико-методологічні засади вивчення конструкції «диспозитивність» в спадковому праві;
- охарактеризувати диспозитивність як визначальну категорію приватного права;
- виявити базові моделі диспозитивності в спадковому праві;
- з'ясувати межі реалізації диспозитивності в спадковому праві;
- визначити сутність свободи заповіту в спадковому праві;
- охарактеризувати умову заповіту, заповідальний відказ та заповідальне покладення як елементи внутрішнього вираження свободи заповіту;

- виявити сутність заповіту подружжя як прояву диспозитивності в спадковому праві;
- встановити особливості тлумачення заповіту як стадії реалізації свободи заповіту;
- охарактеризувати договори у сфері спадкового права;
- розкрити особливості договору про зміну розміру черговості одержання права на спадкування, договору про зміну розміру частки у спадщині, а також договору на управління спадщиною;
- проаналізувати право на прийняття спадщини та на відмову від її прийняття;
- виявити сутність імперативності в спадковому праві;
- розкрити зміст права на обов'язкову частку у спадщині, а також встановити підстави та наслідки зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині;
- з'ясувати особливості черговості одержання права на спадкування за законом.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері спадкування.

Предметом дослідження є диспозитивність в спадковому праві.

Методи дослідження. Відповідно до мети, завдань, об'єкта та предмета дослідження використано загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання. Загальнонаукові методи (діалектичний; аналізу та синтезу; альтернатив; формально-логічний; соціологічний) є базовими юридичними прийомами, засобами дослідження всієї роботи, повною мірою втілюються у кожному підрозділі дисертації, виступають гносеологічним та світоглядним обґрунтуванням пізнавальної діяльності.

Питання методів дослідження вирішується у правовій доктрині неоднозначно у зв'язку із виокремленням різноманітних методів. Утім найбільш компромісним та прийнятним є існування серед спеціальних методів дослідження догматичного (формально-юридичного), порівняльно-правового,

історико-правового методів та методу моделювання, що застосовувалися в цій роботі.

Формально-юридичний (догматичний) метод застосовувався під час аналізу змісту правових норм спадкового законодавства шляхом їх вивчення та інтерпретації (розд. 2, 3, 4, 5).

Порівняльно-правовий метод дозволив виявити схожі та відмінні підходи у вирішенні аналогічних правових проблем, розглянутих у межах предмета дисертаційного дослідження, у Німеччині, Франції, Австрії, Іспанії, Чехії, Угорщині, та деяких інших країнах, що дозволило урахувати євроінтеграційні процеси України та виявити напрями адаптації національного спадкового законодавства до законодавства країн ЄС з метою розширення правової свободи у сфері спадкування (розд. 2, 3, 4, 5, 6), а також визначити доцільність запровадження до спадкового законодавства України правових конструкцій, що широко застосовуються у зарубіжних правопорядках, зокрема, заповідального трасту (підрозд. 4.4).

Використання *історико-правового методу* дозволило визначити витoki та характер еволюції диспозитивності в спадковому праві; простежити процес рецепції римського спадкового права до сучасного спадкового законодавства України; виявити специфіку регулювання спадкових правовідносин упродовж дореволюційного та радянського періодів, що дало змогу сформулювати розуміння стану правової свободи в сучасній доктрині спадкового права та спадковому законодавстві (підр. 1.1, 3.2, 3.3).

За допомогою *методу моделювання* виявлено базові моделі диспозитивності в спадковому праві як форми реалізації правової свободи в цій сфері, що дозволило сконструювати логічну та завершену систему елементів правової свободи в спадковому праві (підрозд. 2.1). Такий методологічний підхід надав можливість більш детально та системно дослідити диспозитивність в спадковому праві (розд. 3, 4, 5).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертаційне дослідження є кваліфікованою науковою працею, в якій вперше у

вітчизняній цивілістичній доктрині запропоновано концепцію диспозитивності в спадковому праві, яка спрямована на вдосконалення правового регулювання спадкових відносин з метою розширення правової свободи в сфері спадкування.

Наукову новизну одержаних результатів конкретизовано в найважливіших теоретичних положеннях, що виносяться на захист:

уперше:

– встановлено, що ознаки, властивості та закономірності правової свободи виражаються у формі трьох базових моделей диспозитивності в спадковому праві, які в концентрованому вигляді демонструють найбільш значущі елементи правової свободи: а) свобода заповіту; б) договірна форма регулювання спадкових відносин; в) свобода волевиявлення спадкоємця щодо прийняття спадщини та відмови від її прийняття. Це дозволило дослідити диспозитивність у певній системності та виявити основні напрями розширення правової свободи в спадковому праві;

– обґрунтовано висновок про внутрішній (визначення суб'єктами спадкового права моделі своєї поведінки, змісту та об'єкта спадкового правовідношення) та зовнішній (реалізація суб'єктами спадкового права обраної моделі поведінки шляхом вчинення певних активних дій) прояви диспозитивності в спадковому праві, що виражають відповідно статику та динаміку правової свободи;

– виокремлено загальні та спеціальні межі диспозитивності в спадковому праві. Для з'ясування загальних меж диспозитивності запропоновано застосувати законодавче положення про межі здійснення цивільних прав. Спеціальні межі диспозитивності іманентно зумовлені підгалузевою специфікою спадкового права, впливають зі змісту кн. 6 ЦК України та охоплюють такі чинники: а) реалізація правової свободи в межах тривалості спадкових правовідносин; б) реалізація правової свободи в певних суб'єктних межах з обов'язковою участю спадкоємця як універсального правонаступника спадкодавця; в) функціональне призначення спадкового права, що полягає у

забезпеченні посмертного переходу прав та обов'язків від однієї особи (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємців);

– запропоновано розуміння свободи заповіту як базової моделі диспозитивності в спадковому праві через її зовнішнє та внутрішнє вираження, що вносить чіткість у межі реалізації свободи заповіту. Зовнішнє вираження свободи заповіту охоплює правову можливість особи скласти заповіт, обрати його вид, скасувати вже складений заповіт. Внутрішнє вираження свободи заповіту визначає зміст складеного заповіту як одностороннього правочину, тобто сукупність розпоряджень, що містяться в ньому;

– аргументовано положення про існування двох стадій здійснення свободи заповіту, що в повному обсязі враховують реалізацію правової свободи заповідача та демонструють динаміку диспозитивності через її послідовне втілення. Перша стадія охоплює сам процес складення заповіту та визначення його змісту безпосередньо заповідачем. Друга стадія пов'язана з реалізацією заповідальних розпоряджень після відкриття спадщини, в межах процедур виконання заповіту та тлумачення його змісту;

– обґрунтовано запровадження окремого виду заповідального розпорядження – прощення спадкоємця, під яким пропонується розуміти поновлення недостойного спадкоємця у праві на спадкування за певних, нормативно закріплених умов. Правовим наслідком цього заповідального розпорядження є закликання до спадкування недостойного спадкоємця як за заповітом, так і за законом;

– виокремлено такі елементи змісту диспозитивності при встановленні заповідального відказу (легату): а) право заповідача зробити заповідальний відказ; б) відкритий перелік тих майнових прав або речей, що можуть охоплюватися предметом легату; в) правова можливість включити до предмета заповідального відказу таких речей та майнових прав, що не є об'єктом спадкового правонаступництва; г) правова свобода щодо строків виконання заповідального відказу, які можуть виходити за межі тривалості спадкових

правовідносин (зокрема, надання відказоодержувачу права довічного користування успадкованим житловим будинком);

– обґрунтовано позицію про необхідність розширення застосування договірної форми регулювання відносин спадкування як базової моделі диспозитивності в спадковому праві шляхом запровадження до цивільного законодавства України двох договірних конструкцій: договору дарування в рахунок спадкової частки та договору про відмову від обов'язкової частки у спадщині, що зумовлено необхідністю збереження цілісності спадкового майна та недопущення його дроблення;

– сформульовано висновок про існування меж суб'єктного складу договору про зміну черговості одержання права на спадкування у разі закликання до спадкування малолітніх, неповнолітніх, недієздатних або обмежених у цивільній дієздатності спадкоємців, які можуть укладати такий договір з дозволу органу опіки та піклування лише як спадкоємці наступної черги, у зв'язку з чим вони набуватимуть право на спадкування;

– обґрунтовано висновок, що одним з елементів свободи волевиявлення спадкоємця щодо прийняття спадщини та відмови від її прийняття як базової моделі диспозитивності в спадковому праві є відкликання спадкоємцем заяви про прийняття спадщини протягом строку, встановленого для її прийняття, що кваліфіковано як спосіб відмови від прийняття спадщини, зважаючи на правову спрямованість відповідної дії спадкоємця та її правові наслідки;

– встановлено, що темпоральні межі здійснення права на прийняття спадщини властиві виключно формальному способу прийняття спадщини шляхом подання відповідної заяви. У разі ж прийняття спадщини шляхом постійного проживання разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, а також малолітніми, неповнолітніми, недієздатними особами та особами, цивільна дієздатність яких обмежена, правове значення має не строк, а термін (час відкриття спадщини);

удосконалено:

– положення (сформульоване, зокрема, Б. С. Антімоновим, К. О. Граве, Ю. О. Заікою) про те, що призначення спадкоємців є основним елементом змісту заповіту, інші ж заповідальні розпорядження (заповідальний відказ, заповідальне покладення, призначення виконавця заповіту, умова заповіту тощо) мають додатковий характер і не можуть існувати без призначення спадкоємців. Це дозволило удосконалити розуміння свободи заповіту шляхом виявлення системи елементів змісту заповіту як одностороннього правочину;

– позицію про необхідність надання права на спадкування за заповітом дітям спадкодавця, зачатим після його смерті внаслідок застосування допоміжних репродуктивних технологій з генетичного матеріалу спадкодавця (постмортальним дітям). На відміну від наукових попередників (Д. А. Гудима, І. І. Главач-Хомина, В. В. Валах) запропоновано правові умови для визнання постмортальних дітей спадкоємцями: а) проведення штучного запліднення протягом шести місяців з часу відкриття спадщини; б) виражене у заповіті відповідне волевиявлення спадкодавця; в) поширення спадково-правового статусу на осіб, запліднених після відкриття спадщини виключно з генетичного матеріалу спадкодавця із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій;

– підхід до розуміння заповідального відказу як правовідношення, в межах якого виникає суб'єктивне право із заповідального відказу та зобов'язальне право вимоги виконання заповідального відказу як нетотожних правових категорій, що не поглинаються у відповідному правовідношенні через різні моменти виникнення та неоднаковий порядок здійснення;

– загальноприйняту у правовій доктрині позицію щодо класифікації цивільно-правових договорів за типами залежно від юридичної спрямованості на певний результат шляхом запровадження окремої групи договорів у сфері спадкового права, правова мета яких полягає у забезпеченні посмертного переходу прав та обов'язків від однієї особи до інших осіб. Запропонована система договорів у сфері спадкового права, з'ясування їх предмета (спадщини, її частини або права на спадкування) та виявлені особливості таких договорів

сприятимуть удосконаленню механізму правового регулювання спадкових відносин;

– положення про сутність спадкового договору (сформульоване, зокрема, І. В. Жилінковою, Ю. О. Заікою) як такого, що не породжує спадкових правовідносин, а сконструйований за принципами договору довічного утримання (догляду), у зв'язку з чим норми, що його регулюють, складають інститут зобов'язального, а не спадкового права. Це зумовлює необхідність структурного розміщення спадкового договору у кн. 5 ЦК України та унеможлиблює віднесення цього правочину до виокремленої групи договорів у сфері спадкового права;

– позицію про можливість зміни розміру частки у спадщині шляхом укладення відповідного договору лише при спадкуванні за законом (Л. В. Козловська, Л. К. Буркацький) через необхідність дотримання принципу свободи заповіту, що дозволило окреслити умови застосування механізму зміни розміру частки у спадщині: спадкування відбувається за законом; до спадкування закликаються кілька спадкоємців; спадкоємці дійшли згоди про зміну розміру часток у спадщині; спадкоємці прийняли спадщину в спосіб, визначений законом;

– підхід до розуміння строку для прийняття спадщини як спеціального строку, що діє у сфері спадкового права, характеризується особливим порядком обчислення, правова природа якого відмінна від строку позовної давності, присічного та давнісного строку;

– положення про обмеження свободи заповіту (В. І. Серебровський, П. С. Нікітюк, З. В. Ромовська, С. М. Сібільова) шляхом виявлення чинників, що визначають межі зовнішнього та внутрішнього вираження свободи заповіту. Зокрема, зовнішнє вираження свободи заповіту обмежується закритим переліком видів заповіту, що означає правову можливість особи обрати такий заповіт, що прямо визначений у гл. 85 ЦК України. Внутрішнє вираження свободи заповіту обмежується правилом про обов'язкову частку у спадщині та закритим переліком заповідальних розпоряджень;

дістало подальшого розвитку:

– розуміння зобов'язального характеру правовідношення, що виникає в силу встановлення заповідального відказу (Б. С. Антімонов, К. О. Граве, Є. О. Рябоконт, О. Ю. Цибульська). На відміну від наукових попередників сформульовано позицію, що правове положення відказоодержувача наближене до становища третьої особи в зобов'язанні, зважаючи на встановлення легата волею не відказоодержувача, а заповідача;

– положення про подвійну правову природу підпризначення спадкоємця, що виступає одночасно видом заповідального розпорядження про призначення спадкоємця та умовою закликання до спадкування такої особи. Таким чином, заповіт, що містить підпризначення спадкоємця, є різновидом заповіту з умовою;

– позиція, що ненастання умови заповіту на час відкриття спадщини відстороняє від спадкування за заповітом особу, стосовно якої така умова була встановлена заповідачем, але не перешкоджає її спадкуванню за законом. З метою реалізації свободи заповіту цивільне законодавство у цій частині потребує вдосконалення шляхом закріплення застереження про те, що відсутність умови, визначеної в заповіті, позбавляє спадкоємця, стосовно якого така умова встановлена, спадкування як за заповітом, так і за законом;

– розуміння заповіту подружжя як спільного (одностороннього правочину, де одна сторона представлена двома особами), а не взаємного правочину (договору), в якому подружжя не може призначити один одного своїм спадкоємцем, що характеризується особливим суб'єктивним складом та змістом заповідальних розпоряджень;

– позиція, що результат витлумаченого спадкоємцями заповіту за своєю правовою природою не є договором, а виступає невід'ємною частиною заповіту як одностороннього правочину, оскільки конкретизує останню волю заповідача, яка вміщена в заповіті, і не може самостійно породжувати правові наслідки у вигляді виникнення, зміни чи припинення цивільних прав та обов'язків;

– теза про самостійний характер договору на управління спадщиною, зважаючи на його особливий предмет (спадщина або її частина), спеціальний суб'єктний склад (установником управління виступає не власник майна, а інша особа – спадкоємець, нотаріус, виконавець заповіту, при цьому управителем є лише суб'єкт підприємницької діяльності) та широке коло повноважень управителя спадщиною, який фактично «заміщає» власника майна протягом строку дії цього договору.

Практичне значення одержаних результатів. Основні положення дисертаційного дослідження, сформульовані висновки та пропозиції можуть бути використані у:

– *науково-дослідній сфері* – при подальших наукових дослідженнях проблем закріплення та реалізації правової свободи в спадковому праві;

– *правотворчості* – як теоретичний матеріал при опрацюванні та прийнятті законів й інших нормативних актів для удосконалення положень чинного спадкового законодавства;

– *правозастосовній діяльності* – для удосконалення нотаріальної та судової практики в напрямі забезпечення єдності застосування норм спадкового законодавства;

– *у навчальному процесі* – під час викладання навчальних дисциплін «Цивільне право України», «Спадкове право» та підготовці відповідних навчальних посібників, підручників тощо.

Результати дослідження впроваджуються: Національною школою суддів України під час забезпечення спеціальної підготовки кандидатів на посаду суддів, підготовки суддів, їх періодичного навчання, а також науково-методичного забезпечення підготовки викладачів (тренерів); радою адвокатів Харківської області при проведенні заходів щодо підвищення кваліфікації адвокатів; Нотаріальною палатою України під час проведення заходів з підвищення професійного рівня нотаріусів, а також у процесі підготовки методичних рекомендацій, пов'язаних із застосуванням спадкового законодавства у нотаріальній практиці.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження оприлюднено на: науково-практичних конференціях «Проблеми цивільного права та процесу», присвячених пам'яті О. А. Пушкіна (м. Харків, 22 травня 2010 р., 7 червня 2014 р., 30 травня 2015 р., 27 травня 2016 р., 19–20 травня 2017 р.); міжнародних науково-практичних конференціях «Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства», присвячених пам'яті В. П. Маслова (м. Харків, 19 лютого 2016 р., 17 лютого 2017 р., 22 лютого 2019 р.); науково-практичних конференціях, присвячених пам'яті Ч. Н. Азімова (м. Харків, 20 грудня 2013 р., 21 грудня 2017 р., 19 грудня 2018 р.); науково-практичній конференції «Становлення, функціонування та розвиток правових систем сучасності: проблеми науки і практики» (м. Одеса, 23 квітня 2010 р.); всеукраїнській науково-практичній конференції «Оптимізація цивільного та цивільно-процесуального законодавства України» (м. Київ, 22 вересня 2011 р.); міжнародних науково-практичних конференціях «Актуальні проблеми юридичної науки» (м. Хмельницький, 8–9 листопада 2013 р., 23–24 жовтня 2015 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Правовые реформы в Молдове, Украине и Грузии в контексте евроинтеграционных процессов» (м. Кишинів, 7–8 листопада 2014 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Шості юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського» (м. Одеса, 20–21 травня 2016 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Юридичні особи публічного права: участь у цивільному обороті (Матвєєвські цивілістичні читання)» (м. Київ, 8 листопада 2016 р.); всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасна цивілістична наука в умовах гібридної війни» (м. Київ, 16 листопада 2017 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Новітні тенденції зобов'язального права (Матвєєвські цивілістичні читання)» (м. Київ, 26 жовтня 2018 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Законодательство и правоприменение в контексте приоритетов социально-экономического развития» (м. Мінськ, 12–13 вересня 2019 р.) та інших.

Основні положення дисертації були обговорені на розширеному засіданні відділення цивільно-правових наук Національної академії правових наук України (м. Київ, 20.11.2019 р.).

Публікації. Основні результати наукового дослідження висвітлено у 63 публікаціях, з яких 1 одноосібна монографія, 3 одноосібні посібники, 33 статті у фахових виданнях, у тому числі 5 – в іноземних виданнях, тези виступів на 23 науково-практичних конференціях, круглих столах.

Структура роботи. Дисертація складається з анотації, вступу, шести розділів (19 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та додатків. Повний обсяг дисертації становить 516 сторінок. Із них основного тексту 442 сторінки; список використаних джерел налічує 605 найменувань і займає 54 сторінки, додатки розміщено на 17 сторінках.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИСПОЗИТИВНОСТІ В СПАДКОВОМУ ПРАВІ

1.1. Методологія дослідження диспозитивності в спадковому праві

Обрання та використання ефективної методології є запорукою одержання об'єктивної і достовірної інформації про предмет дослідження. У сучасному теоретичному дискурсі методологію неможливо ідентифікувати лише в якості «науки про методи», оскільки вона є невід'ємною частиною будь-якого пізнавального процесу, в тому числі процесу вивчення правових інститутів [74, с. 100]. Як зазначав свого часу Є. В. Васьковський, методологія піддає оцінці установлені прийоми дослідження, відділяє правильні та доцільні від помилкових і негідних, розчищає дорогу для спеціалістів, а інколи навіть відкриває наукам нові шляхи [54, с. 42].

Найбільш поширеним і розробленим є розуміння науки як виду пізнавальної діяльності, процесу вироблення нового знання. У цьому процесі достатньо умовно прийнято виділяти два аспекти, що називаються, відповідно, емпіричним та теоретичним «рівнем», описовою та теоретичною наукою. Як правило, перший ототожнюється із встановленням фактів, другий – із формулюванням наукових гіпотез та теорій. Основними рисами, за якими наукове дослідження відрізняється від «ненаукових» форм пізнання, зазвичай називають його об'єктивність, предметність, відтворюваність, доказовість тощо [483, с. 65].

Методологія – це вчення, цілісна теорія з поняттями й категоріями, світогляд, крізь призму яких і здійснюється пізнання з допомогою методів у відповідності з технологією їх застосування – методикою [179, с. 6]. Причому, юридична методологія не вважається самостійною наукою, локальною галуззю наукового пізнання, яке існує ізольовано від усієї системи наук. Вона є

загальнонауковим феноменом, який притаманний науці загалом і кожній її галузі зокрема [272, с. 111]. У свою чергу, методологію саме приватного права визначають передусім взаємовідносини теоретичної моделі права (норм приватного права) і реального права, їх взаємні переходи, визначення шляхів і форм реалізації наукових юридичних знань у перетворенні правової дійсності [258, с. 61].

Основні методи правознавства як системи засобів дослідження права були ретельно розроблені у науці М. М. Тарасовим, який виділяв наступні підсистеми: 1) філософські засоби метода юридичної науки; 2) загальнонаукові засоби; 3) спеціальні юридичні засоби; принципове значення тут мають традиційні установки догматичної юриспруденції, що визначають розуміння норм наукового дослідження та критерії сприйняття юридичною спільнотою знань, у зв'язку з чим особливого значення набувають теоретичні та методологічні дослідження юридичної догми; 4) методики і техніки досліджень, до яких належать методики узагальнення правозастосовної практики, процедури юридичного опису чинного законодавства і т. ін. Цей рівень вважається найбільш нормативно визначеним, але нормативність тут постає не як система чітко сформульованих вимог, а як відтворення зразків та прототипів, створених у культурі наукової діяльності юристів [483, с. 225–227].

Вирішення проблем методології є висхідним етапом в організації теоретичного дослідження. При цьому відправним положенням цієї частини дисертаційного дослідження є позиція, що методологія складається з двох основних компонентів – теоретико-світоглядних концепцій та системи методів пізнання різного рівня, що безпосередньо входять в саму структуру конкретно наукових теорій [241, с. 87].

Розгляд питань, пов'язаних із з'ясуванням диспозитивності в спадковому праві, неможливий без визначення галузевої належності правовідносин, що виникають у зв'язку із переходом прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). Спадкове право традиційно вважається частиною цивільного права, утім питання про місце

спадкового права в системі цивільного права вирішується в цивілістичній літературі неоднозначно. Всі дослідники спадкового права поділяють позицію про те, що воно є окремим елементом в системі цивільного права, проте природа цього елемента визначається по-різному.

Так, деякі автори або розглядають спадкове право як цивільно-правовий інститут [455, с. 72], [295, с. 23, 24], [108, с. 4], [474, с. 5] [292, с. 102–106], [158, с. 46], або обґрунтовують віднесення спадкового права до підгалузей цивільного права [118, с.10, 11], [143, с. 14], [256, с. 250], [165, с. 56, 57], [322, с.77], [577, с. 12], [1, с. 86]. Існують й інші точки зору, згідно з якими спадкове право необхідно розглядати галуззю цивільного права [475, с. 30], [561, с. 26], а також одночасно як підгалузь та інститут [39, с. 12].

Для з'ясування поставленого питання доцільно звернутися до теорії права, де ретельно вироблені поняття інституту та підгалузі права. Під правовим інститутом традиційно розуміють стійку групу правових норм, що регулює в межах галузі права певний різновид суспільних відносин [339, с. 742], тобто правовий інститут – це передусім певна сукупність правових норм, елемент системи права, що регулюють суспільні відносини за допомогою специфічних прийомів. Підгалузь права – це певна сукупність (об'єднання) правових інститутів, що об'єктивно складається в межах однієї галузі права. Як цілісне утворення підгалузь права регулює специфічне коло відносин у межах сфери правового регулювання відповідної галузі права, яка характеризується правовою уособленістю [116, с. 250].

Для того щоб певна сукупність правових норм могла утворювати підгалузь, вона повинна мати низку якостей, зокрема, регулювати особливу сферу однорідних відносин. В силу даної обставини норми, що складають підгалузь, мають певну специфіку, яка виділяє їх із загальної маси норм даної галузі та одночасно надає їм певної внутрішньої єдності [153, с. 115].

Визначаючи місце спадкового права в системі цивільного права, справедливим видається кваліфікувати його саме як підгалузь, зважаючи на відносну самостійність. Як підгалузь цивільного права, спадкове право

становить сукупність однорідних і предметно пов'язаних цивільно-правових інститутів, що регламентують порядок та умови переходу майнових, а в деяких випадках і особистих немайнових прав та обов'язків померлої особи до інших осіб. Відносна відособленість спадкового права дає підстави вести мову про наявність у цій підгалузі власного категорійно-поняттєвого апарату, принципів, методологічних засад, інших елементів, що відображають специфіку спадкового права.

Є всі підстави погодитися з Є. О. Рябоконею, який наголошує на тому, що: відносини, котрі регулюються спадковим правом, є занадто об'ємними як для окремого цивілістичного інституту; структура спадкових правовідносин є надзвичайно широкою як за обсягом, так і за змістом; спадковому праву притаманний своєрідний предмет регулювання, яким є відносини посмертного наступництва у майні померлого [120, с. 7]. Навіть якщо припустити віднесення спадкового права до цивільно-правового інституту, то виникає запитання: до якої ж підгалузі цивільного права відносити такий інститут?

Особливість спадкового права як підгалузі права визначається специфікою спадкових правовідносин, виникнення яких зумовлене смертю фізичної особи або оголошенням її померлою. Утім, має бути враховано, що спадкове право як підгалузь цивільного права не обмежується регулюванням виключно спадкових відносин, хоча останні і становлять його ядро. В межах кн. 6 ЦК України визначаються й інші відносини, що не належать до спадкових, оскільки передують факту відкриття спадщини (зокрема, відносини із складення та посвідчення заповіту). Додамо до цього, що власне спадкові відносини охоплюють різноманітні за своєю природою відносини (наприклад, речові, зобов'язальні).

Спадкове право є важливою частиною цивільного права і водночас визначає багато юридичних категорій, не властивих іншим елементам системи права цивільного (спадщина, спадкодавець, спадкоємець, заповіт, виконавець заповіту, спадкова трансмісія та ін.).

Особливе місце спадкового права зумовлене також властивими лише цій підгалузі цивільного права *принципами*. Значення підгалузевих принципів полягає в тому, що вони у доповненні до галузевих принципів цивільного права виражають особливості тієї чи іншої підгалузі. Як правильно вказує О. А. Кіріллова, принципи спадкового права сприяють усуненню проблем та архаїзмів в нормах законодавства про спадкування, визначенню напрямів розвитку та вдосконалення спадкового права [153, с. 118]. Принципи спадкового права становили предмет дослідження низки видатних цивілістів [118, с. 21–32], [165, с. 80–92], [7, с. 25–33], [107, с. 6–8], [293, с. 108–115], [302, с. 151–155], [561, с. 28–33], [466]. Водночас серед науковців немає єдності стосовно кола принципів спадкового права: окремі з них безмежно розширюють їх кількість, а деякі загалом не визнають традиційних принципів. Утім, можна стверджувати, що наявність у спадковому праві властивих йому принципів не заперечується правовою доктриною.

Існують різні підходи і щодо критеріїв класифікації принципів. Так, Ю. К. Толстой виділяє наступні принципи спадкового права: принцип універсального спадкового правонаступництва; принцип свободи заповіту; принцип забезпечення прав та інтересів необхідних спадкоємців; принцип урахування не тільки дійсної, але й припустимої волі спадкодавця; принцип свободи вибору у спадкоємців, які закликаються до спадкування; принцип охорони основ правопорядку і моралі, інтересів спадкодавця, спадкоємців, інших фізичних та юридичних осіб щодо спадкування; принцип охорони самої спадщини від будь-яких протиправних або аморальних посягань [89, с. 649–655].

У свою чергу, Ю. О. Заїка визначає систему принципів спадкового права із певними специфічними ознаками. До такої системи він відносить: принцип свободи волевиявлення спадкодавця і спадкоємців; принцип універсальності спадкового правонаступництва; принцип послідовності закликання до спадщини при спадкуванні за законом; принцип рівності спадкових часток при спадкуванні за законом; принцип державно-правового захисту непрацездатних

родичів і членів сім'ї заповідача; принцип сімейно-родинного характеру спадкування. У цьому аспекті автор підкреслює, що від принципів спадкового права як підгалузі цивільного законодавства слід вирізняти його так звані функціональні положення (принципи) спадкового права, які не відіграють самостійної ролі, а лише сприяють належній реалізації спадкових принципів. До них слід віднести принцип таємниці заповіту, охорони спадкового майна, відшкодування витрат особам, які здійснювали догляд за спадкодавцем чи зазнали витрат у зв'язку з його похованням тощо [118, с. 28–31].

Н. М. Оксанюк доходить висновку про наявність таких двох самостійних категорій, як принципи спадкового права та принципи спадкування. Автор стверджує, що принципи спадкового права – це, з одного боку, принципи, які характеризують підгалузь спадкового права, а з другого – зазначені принципи притаманні також правовим інститутам спадкового права, в тому числі й інституту спадкування. У той же час поняття «принципи спадкування» включає в себе не тільки принципи спадкового права (підгалузеві принципи спадкування), а й інші принципи, які характеризують цивільно-правовий інститут спадкування. Такими принципами є принципи галузі цивільного права, які мають значення для спадкування (галузеві принципи спадкування), і принципи, які є специфічними саме для спадкування як цивільно-правового інституту (інституційні принципи спадкування) [303, с. 8].

Окремі автори виділяють загальні та спеціальні принципи спадкового права, притаманні всій підгалузі в цілому або лише окремому її інституту. До кола перших відносять універсальність спадкового правонаступництва; свободу прийняття спадщини та відмови від неї; пріоритет спадкування за заповітом над спадкуванням за законом; юридично диференційований підхід до різних категорій спадкоємців; охорону спадкодавця, спадкоємців, інших осіб, самої спадщини. Інституційні принципи охоплюються свободою та таємницею заповіту, обов'язковістю виконання волі заповідача, черговістю закликання до спадкування законних спадкоємців, соціальною справедливістю та економічною доцільністю при розподілі майна померлого [88, с. 596].

Низка дослідників стверджує, що в основу формування принципів спадкового права покладений принцип справедливості [571, с. 189–195], [305, с. 338–345].

На нашу думку, при визначенні принципів спадкового права науковці досить часто вдаються до занадто широкого їх тлумачення та розуміння. Слід зважати, що принципом є саме основна ідея, вихідна засада, навколо якої побудоване все спадкове право. Причому принципи спадкового права випливають із сутності, змісту окремих правових норм, проте прямо в них не встановлені. Ось чому окремі з виділених та наведених вище положень принципами не є, виступаючи законодавчими приписами, що регулюють той чи інший вид відносин. Йдеться, передусім, про черговість одержання права на спадкування, яка при цьому може бути змінена самими спадкоємцями або судом. Так само рівність спадкових часток при спадкуванні за законом важко віднести до принципу, основної ідеї спадкового права, зважаючи на ту обставину, що спадкоємці шляхом домовленості між собою можуть відійти від правила рівності часток.

Видається справедливим, що основними принципами спадкового права є принцип універсального правонаступництва, принцип свободи заповіту, принцип соціальної справедливості. Тому виділений Ю. К. Толстим принцип забезпечення прав та інтересів необхідних спадкоємців повною мірою охоплюється принципом соціальної справедливості, а принцип урахування не тільки дійсної, але й припустимої волі спадкодавця та принцип свободи вибору у спадкоємців, які закликаються до спадкування, належать до змісту принципу свободи заповіту.

В аспекті досліджуваної проблематики слід погодитися з О. П. Печеним, який відділяє від принципів методологічні підходи спадкового права та відносить до них: 1) максимальне усунення держави від спадкування майна фізичних осіб; 2) розширення диспозитивних засад спадкового права; 3) пріоритет спадкування за заповітом над спадкуванням за законом. При вирішенні питання про співвідношення принципів та методологічних підходів

спадкового права автор визнає за принципами субординаційне значення [521, с. 128, 129].

Відтак доводиться констатувати загальну концептуальну позицію щодо існування такої категорії, як принципи спадкового права, що є додатковим аргументом на користь самотійного характеру спадкового права та віднесення відповідної сукупності правових норм до підгалузі цивільного права.

Таким чином, побудова кн. 6 ЦК України повною мірою відображає положення спадкового права як підгалузі цивільного права. Норми, що регулюють спадкові правовідносини, складають самотійний, автономний, порівняно відокремлений нормативний комплекс. Сучасне спадкове право охоплює систему взаємопов'язаних інститутів, об'єднаних навколо інституту загальних положень про спадкування, структурно розміщеного у гл. 84 ЦК України: інститут спадкування за законом, інститут спадкування за заповітом, інститут здійснення права на спадкування тощо.

Тому визнання спадкового права підгалуззю цивільного права буде виступати висхідним методологічним положенням цього дослідження.

Визначальні засади спадкового права не можна назвати сталими, оскільки їх формування перебуває під впливом цілої низки чинників, до яких можна віднести історичні формації, соціально-економічну ситуацію, ціннісні орієнтири суспільства, а також певну ідеологію, встановлену у державі. Слід враховувати, що від сутності висхідних методологічних положень, на яких базується спадкове право, залежить не тільки наукове пізнання права, але і його практичне втілення.

Сучасна ідеологія спадкового права базується на ідеології якісно нової історичної формації, на новому розумінні економічних, культурних та духовних цінностей, співвідношенні обов'язків держави і суспільства та приватної особи як суб'єкта спадкових правовідносин, що зумовлює принципові зміни доктринального ставлення до окремих традиційних положень спадкового права. Основні етапи розвитку і становлення доктрини спадкового права в Україні пов'язані з відповідними нормативними актами

кодифікаційного характеру у період: 1) так званої ліквідації капіталістичної системи, революційних перетворень та будівництва соціалістичного суспільства – з Декретами РНК УРСР «Про скасування спадкування» від 11 та 21 березня 1919 р., ЦК УРСР 1922 р. та 1963 р.; 2) розгорнутих економічних реформ і соціальних перетворень – із проголошенням України незалежною державою; 3) сучасний – у якому домінують приватноправові засади спадкування, зумовлені відносинами приватної власності, практично необмеженим колом об'єктів спадкування та розширенням свободи заповіту – з набуттям чинності ЦК України 2003 р. [365, С. 413].

Ставлення до спадкування у правовій доктрині радянської доби яскраво ілюструє вислів С. Н. Ландкофа про те, що спадкування становило не засіб набуття права власності, а засіб одержання майна у тимчасове користування [237, с. 116]. Саме в цей період сформувалася концепція спадкового права як механізму соціального забезпечення. Яскравий представник цієї концепції А. В. Венедіктов вважав, що майно із спадкової маси слід розподіляти лише серед незаможних, утриманців та інвалідів. При цьому він пропонував обмежити можливість дарування майна, щоб під цим видом договорів не приховувався заповіт [56, с. 58–60].

Ідеологія спадкового права в сучасний період набуває абсолютно іншого змісту та забарвлення, зумовлених об'єктивними передумовами для поділу права на приватне та публічне, визнанням права приватної власності та її захисту, практично необмеженим колом об'єктів, що можуть успадковуватися. У цьому аспекті має бути відзначене істотне ускладнення спадщини, до якої в сучасний період можуть входити підприємства та фермерські господарства як єдині майнові комплекси, частки у статутному (складеному) капіталі господарських товариств, майнові права інтелектуальної власності. Проте це не означає, що надбання попередніх етапів наукового дослідження проблем спадкового права мають бути беззастережно відкинуті та забуті. Вони є придатним підґрунтям для створення сучасних концепцій у цій сфері.

Слід вказати, що останнім часом для вирішення окремих правових проблем, в тому числі в сфері приватного права, спостерігається актуалізація застосування такої сучасної політико-правової доктрини, як школа права та економіки (Law and economics). Ця доктрина набула широкої популярності в США, де переважна більшість курсів юридичних шкіл включає хоча б стисле викладання економічного аналізу. Спільні освітні програми економістів та юристів існують у багатьох престижних університетах. Деякі видатні учені юристи-економісти стали федеральними суддями та застосовують економічний аналіз у своїй діяльності. Зокрема, економіка дала наукову теорію для прогнозування впливу правових санкцій на поведінку. Для економістів санкції виглядають як ціни, і, напевне, люди реагують на ці санкції так саме, як вони реагують на ціни. Наслідком підвищення цін стане менше споживання більш дорогих товарів; очевидно, люди реагуватимуть на більш суворі правові санкції вчиненням меншої кількості правопорушень. В економіці існують точні математичні теорії (теорія ціноутворення, теорія ігор) та емпірично доведені розумні підходи (статистика, математична економіка) для аналізу впливу прихованих цін, які закон пов'язує з поведінкою [592, р. 2, 5].

Школа права та економіки визначає підставу права в реалізації економічної ефективності правових регуляторів, беручи до уваги критерій їх корисності та оцінюючи їх в контексті діяльності раціонального економічного агента, що намагається максимізувати рівень задоволення своїх потреб. За такого підходу конструкції приватного права (право власності, договір, делікт і т. п.) розглядаються як ефективне рішення, що забезпечує найкраще використання ресурсів суспільства. Утім, економічні інститути суттєво відрізняються від правових інститутів і на рівні функцій, і на рівні структури, і на рівні конструкцій. Знання ціни, яку необхідно заплатити для досягнення результату, не слід ототожнювати з усвідомленням цінності того правового засобу, який дозволив отримати очікуваний результат [515, с. 174, 175].

Незважаючи на те, що спадкове право опосередковує перехід переважно майнових прав та обов'язків від померлої особи до її спадкоємців, само по собі

посмертне наступництво позбавлене економічної сутності, аналогічної обороту товарів, робіт та послуг. Отримання прибутку не є ключовою метою спадкового правонаступництва. Враховуючи тісний зв'язок спадкового права з правом сімейним, істотний вплив на відповідні правовідносини категорій «моральність», «справедливість», для виявлення методологічних засад диспозитивності в спадковому праві видається недоцільним застосовувати суто економічні інструменти, а також вимірювати диспозитивність у цій сфері математичними теоріями.

Послідовно розвиваючи теорію про самостійність спадкового права як підгалузю цивільного права та формування внутрішньої системи правових інститутів, слід вказати на специфічні особливості методологічних засад диспозитивності в спадковому праві, які в першу чергу зумовлені специфікою предмета спадкового права.

Головною методологічною проблемою дослідження теоретичних і практичних проблем диспозитивності в спадковому праві слід визнати співвідношення свободи особи стосовно розпорядження своїм майном на випадок смерті та приписів закону про спадкування. Аналіз сучасної цивілістичної літератури з проблем спадкового права [120, с. 87], [552, с. 16], [122, с. 40], [40, с. 87], [62, с. 23], [154, с. 45] та позитивного права свідчить про пріоритет спадкування за заповітом над спадкуванням за законом. Воля особи тут первинна, а норми інституту спадкування за законом застосовуються за відсутності заповіту або неохоплення ним усієї спадщини, тобто мають додаткове значення.

Має бути враховано, що причина такого методологічного підходу криється не лише у технічному розміщенні норм, що регулюють спадкування за заповітом, перед інститутом спадкування за законом, на чому, до речі, часто наголошується в юридичній літературі, коли йдеться про пріоритет спадкування за заповітом. Для прикладу, у законодавстві низки європейських країн (Франція, Естонія, Німеччина) норми про спадкування за законом передують інститутом спадкування за заповітом, що зовсім не применшує ролі

останнього, не робить його другорядним стосовно спадкування за законом. Принципове значення в цьому аспекті має збільшення законодавчої уваги до заповіту як підстави спадкування, яке забезпечене розширенням переліку видів заповітів та розпоряджень, що становлять його зміст, наданням можливості тлумачення заповіту як самими спадкоємцями, так і судом, деталізацією відносин з виконання заповіту в межах окремої глави кн. 6 ЦК України. Оскільки динаміка розвитку спадкового правовідношення визначається волевиявленням особи, вчиненим за життя у передбаченому законом порядку, роль заповіту зводиться до рангу регулятора цивільних правовідносин, який по суті замінює закон.

Важливою для з'ясування значення волі особи у відносинах спадкування слід визнати ст. 1223 ЦК України, в якій міститься застереження про закликання до спадкування спадкоємців за законом лише за відсутності заповіту, визнання його недійсним, неприйняття спадщини або відмови від її прийняття спадкоємцями за заповітом, а також у разі неохоплення заповітом усієї спадщини.

Причому, пріоритет спадкування за заповітом над спадкуванням за законом не є принципом спадкового права, на чому наполягають окремі автори [561, с. 28, 29], адже є методологічною, концептуальною засадою всього спадкового права, з якої випливає, зокрема, принцип свободи заповіту.

На нашу думку, первинність свободи особи над законодавчими приписами охоплюється не лише пріоритетом спадкування за заповітом над спадкуванням за законом, а й можливістю застосування договірної форми регулювання відносин у сфері спадкування, що є свідченням значного розширення диспозитивних засад сучасного спадкового права України. Це виражається у правовій можливості укласти широке коло договорів (договір про зміну черговості одержання права на спадкування; договір про зміну розміру частки у спадщині; договір про поділ спадщини між спадкоємцями; договір про задоволення спадкоємцями вимог кредитора спадкодавця; договір між спадкоємцями та виконавцем заповіту про призначення останнього; договір

на управління спадщиною; договір охорони спадкового майна), в яких стороною зазвичай виступають спадкоємці. Такі договори укладаються після відкриття спадщини в межах спадкових правовідносин, а тому спадкодавець позбавлений можливості брати в них участь.

Водночас слід зважати на суттєвий вплив спадкового права на відносини договірні. Можна навіть сказати про оптимальне поєднання спадкових та договірних відносин для досягнення певної правової мети. Такий «симбіоз» рельєфно простежується, зокрема, у закритому (вичерпному) переліку тих договорів, що можуть укладатися при регулюванні відносин спадкування. Спадкоємці та інші суб'єкти спадкового права позбавлені можливості застосовувати ті договірні конструкції, що прямо не визначені у кн. 6 ЦК України. Враховуючи особливості предмета і суб'єктного складу договорів у сфері спадкового права, а також правову мету, відмінну від мети інших договорів цивільного права, можна стверджувати про наявність об'єктивних передумов для виділення окремої групи договорів у спадковому праві

Окреслені вище визначальні аспекти диспозитивності в спадковому праві тягнуть за собою необхідність окреслення та вирішення іншої важливої методологічної проблеми – з'ясування сутності та місця спадкового договору в системі цивільного права. Автори проекту ЦК України під час підготовки закону наголошували, що сфера застосування спадкового договору не буде широкою, вона стосуватиметься головним чином подружжя та інших осіб, які спільно проживають і не мають дітей. Але ця обставина не може стати перешкодою для запровадження такого виду договору [317, с. 22].

Примітно, що протягом тривалого часу інститут спадкового договору залишається предметом гострих наукових дискусій в українській цивілістиці, маючи як прихильників [442, с. 244, 245], [40, с. 262, 263], [511, с. 302], [569, с. 211, 212], так і запеклих противників, що можна пояснити специфікою конструкції цього договору та суттєвою відмінністю від зарубіжних аналогів, зокрема, від класичної німецької моделі спадкового договору. Наведене яскраво ілюструється висловлюваннями окремих авторів про те, що спадковий договір

обмежує можливість відчужувача розпоряджатися за життя своїм майном, визначеним у договорі, в тому числі шляхом складення заповіту. Додатково стверджується, що такий договір є спробою позбавити певних спадкоємців права одержати так звану «обов'язкову частку». З цих міркувань формулюється загальний висновок про недійсність спадкового договору з моменту його укладення [541, с. 632]. Не менш радикальні погляди висловлює Я. Турлуковський про те, що закріплення за цим договором назви «спадковий» треба визнати невдалим, оскільки набувач не отримує в разі смерті відчужувача права на спадкування всього чи частини майна. Така схожість із посмертним переходом прав і обов'язків, що зумовлена не до кінця продуманою позицією авторів нової кодифікації, спричинила помилки в теоретичній класифікації даних правовідносин [489, с. 38].

Неоднозначність, а в окремих випадках очевидна спірність поглядів стосовно запровадження спадкового договору та його сутності, вимагає викладу власної позиції з цього питання. Аналіз гл. 90 ЦК України, в якій структурно розміщений інститут спадкового договору, дає підстави стверджувати, що спадковий договір не регулює відносин посмертного переходу прав та обов'язків від однієї особи до інших, а сконструйований за принципами договору довічного утримання (догляду). При переході права власності на майно, визначене цим договором, не застосовуються норми спадкового права, тобто відповідне майно не набуває статусу спадкового. Назву «спадковий договір» можна пояснити двома аспектами. По-перше, момент виникнення у набувача права власності на майно, що є предметом цього договору, пов'язаний із моментом смерті відчужувача. По-друге, на набувача може бути покладено обов'язок виконання певних дій і після смерті відчужувача.

Справедливою видається позиція Ю. О. Заїки про необхідність змінити легальну назву цього договору і розмістити його після договорів довічного утримання (догляду) і ренти, розглядаючи як самостійний договір у системі цивільного права, оскільки, на відміну від наведених договорів, мета

відчужувача полягає не в набутті від набувача утримання за життя, а у вчиненні набувачем певних, визначених дій майнового чи немайнового характеру за плату у вигляді певного майна [118, с. 144].

Тому спадковий договір є інститутом зобов'язального, а не спадкового права, виходить за межі нашого дослідження, у зв'язку з чим не буде досліджуватися в даній роботі.

Вирішення проблем диспозитивності в спадковому праві не є можливим без застосування основних інструментаріїв методології правової науки. Будь-яке наукове дослідження розпочинається із розробки методології. Від правильності вибору дослідницького методу залежать якість та обґрунтованість отриманого наукового результату, його достовірність та корисність для вирішення практичних завдань. При цьому не всі методи є прийнятними для досліджень з тієї чи іншої тематики. Різноманітність поглядів зумовлена переважно відмінністю методів, що застосовувалися авторами.

Реалізація правової свободи у сфері спадкового права відбувається у певних умовах розвитку суспільства, а також розвитку правової системи держави. Як зазначає Д. А. Керимов, пізнання права передбачає в першу чергу визначення того, як воно виникло в тих чи інших умовах історичної епохи, які основні етапи пройшло у своєму розвитку та як змінилося в процесі цього розвитку, чим стало в момент свого дослідження і, нарешті, які тенденції цього руху. Поза історичним контекстом, що пов'язує явища та процеси сучасності з тими явищами та процесами, які їм передували, так само, як і з тими, що виникнуть на їх підставі в більш або менш віддаленій перспективі, неможливо пізнати саму цю сучасність. Тому наукове дослідження правових явищ та процесів не може бути обмежене лише сучасним їх станом [150, с. 109, 110].

Сказане, безумовно, свідчить про важливість застосування історико-правового методу при дослідженні проблем диспозитивності в спадковому праві та зумовлює використання передусім досягнень римського права, що значно збагатило сучасне спадкове право та суттєво вплинуло на розвиток правових систем країн континентальної Європи. Для правової системи не лише

країн Європи, а й України римське право має особливу значущість, адже сучасна традиція, система існуючих правових інститутів багато в чому бере свій початок у римському праві. За твердженням В. В. Васильченка, при дослідженні рецепції римського спадкового права в сучасному спадковому праві України римське право стало основою багатьох кодифікацій цивільного права, глибоким термінологічним джерелом, збіркою понять і термінів, які зберігають свій авторитет і донині. Ряд термінів і понять, які укорінились в юридичній теорії та практиці спадкування (наприклад, універсальне і сингулярне правонаступництво, спадкова трансмісія, легат, субституція, коммодіент тощо), можуть бути якнайкраще засвоєні і застосовані на практиці лише при вивченні самого джерела їх виникнення [51, с. 3–5]. Більш того, римському праву сучасні законодавства завдячують самим поняттям спадкування як універсального правонаступництва, в силу якого до спадкоємця переходять як єдиний комплекс всі майнові права та обов'язки спадкодавця («*Hereditas nihil aliud est, quam successio in universum ius quod defunctus habuerit*». *Digesta*, 17.50.62), а також покладається відповідальність своїм майном за борги спадкодавця, складається свого роду продовження в особі спадкоємця юридичної особистості спадкодавця.

Поряд з основними поняттями системи спадкування як наступництва в правах та обов'язках внаслідок смерті римське право створило низку положень про підстави спадкування, про порядок набуття спадщини, про відносини спадкоємців між собою та з кредиторами спадкодавця [377, с. 222].

Таким чином, дослідження особливостей формування і розвитку римського цивільного права загалом та спадкового права зокрема продовжує зберігати свою актуальність і становить важливий методологічний напрям під час проведення сучасних наукових розвідок, предметом яких виступає спадкове право.

До 1917 р. українські землі входили до складу Російської Імперії, що зумовлювало поширення на цих територіях відповідного законодавства. Основним джерелом спадкового права було Зведення Законів Російської

Імперії. Спадщина відкривалася як після смерті особи, так і після постригу в монахи, позбавлення всіх прав стану, а також визнання особи безвісно відсутньою. Спадкове майно не розглядалося як єдине ціле, а поділялося на дві самостійні спадкові маси: родове майно, яке переходило тільки до спадкоємців за законом, та інше майно, яке успадковувалося в загальному порядку. Допускалося спадкування за заповітом та за законом. При спадкуванні за законом родичі закликалися до спадкування в порядку ступеня кровного споріднення. Найближчими родичами вважалися родичі по низхідній лінії (діти, внуки). За відсутності родичів спадкодавця по низхідній лінії до спадкування закликалися родичі бокової лінії. Якщо після померлого не залишалося спадкоємців або ніхто із спадкоємців не з'являвся протягом 10 років з моменту виклику через публікацію для отримання спадщини, остання визнавалася відумерлою [452, с. 119–154].

Розвиток права дореволюційної доби ознаменувався низкою робіт, спрямованих на вивчення окремих аспектів правової свободи у спадковому праві, передусім заповідальної [75], [242, с. 104–114], [13], [105, с. 59–79], [45], [509, с. 15–31]. Можна констатувати, що в цей період спадкове право набуло значної популярності, а наукові розробки та розвідки враховували специфіку законодавчого регулювання (наприклад, існуюче на той час положення про заборону складення заповіту щодо родових маєтків).

Аналогічно можна віднайти ґрунтовні праці радянського періоду, присвячені спадковому праву, в яких, щоправда, простежується істотне ідеологічне забарвлення того часу, яке стосується передусім правової свободи у сфері спадкування. Невипадково на початку радянської епохи взагалі йшлося про скасування спадкування як такого у зв'язку із прийняттям Декрету Ради Народних Комісарів УСРР «Про скасування спадкування» від 11.03.1919 р. Як правильно відзначає Ю. О. Заїка, історія розвитку спадкового права свідчить, що спроби держави безпідставно втручатися у сферу приватного життя, скасувати чи обмежити природні людські права заздалегідь приречені [118, с. 48]. І хоча в цей період правова свобода у сфері спадкування мала вельми

обмежений характер, а в окремих випадках навіть не визнавалася, можна позитивно відзначити серйозне опрацювання проблем принципів та функцій спадкового права, визначення його місця в системі цивільного права [37], [249, с. 470], [15], [78], [55, с. 23, 24], [295], [455], що має важливе методологічне значення для предмета нашого дослідження. А тому ці наукові опрацювання доцільно застосовувати і під час проведення сучасних досліджень у сфері спадкування.

Використання історико-правового методу дає змогу відтворити події минулого, з'ясувати джерельну базу для формування висновків про ті чи інші історичні закономірності формування та розвитку конкретних правових явищ, подій, що становлять об'єкт та предмет дослідження. Такий метод дає можливість простежити еволюцію розвитку та становлення спадкового законодавства і вчення про предмет дослідження.

Стійка тенденція останніх років запровадження до національного законодавства зарубіжних правових інститутів та конструкцій зумовлює проведення глибоких наукових досліджень, які б дали можливість адаптувати їх до українських реалій. Крім того, практика застосування тієї чи іншої конструкції в країнах загального права є неоднаковою залежно від конкретної юрисдикції, що не завжди враховується правознавцями, які посилаються на досвід однієї країни. Складність полягає в тому, що запозичуються переважно конструкції, які не мають законодавчого закріплення та наукового обґрунтування.

У цьому аспекті слід назвати відомий і досить поширений у країнах загального права інститут трасту, який пропонується поширити на спадкове право шляхом запровадження в національне законодавство заповідального трасту. Утім, чужорідність такої конструкції виявляється в тому, що у країнах загального права діє особливий порядок переходу спадщини, відмінний від концепції універсального правонаступництва, що є «візитною картою» системи романо-германського права. Йдеться, по суті, про ліквідацію спадщини за участю спеціального суб'єкта особистого представника (personal

representative), який займається ліквідацією спадщини – виявляє та збирає майно спадкодавця, сплачує борги спадкодавця та належні податки, мита, вчиняє інші дії, пов'язані з управлінням майном. У свою чергу, застосування механізму управління спадщиною шляхом укладення відповідного договору є ефективним засобом збереження спадкового майна та повною мірою відповідає позитивному праву, не порушуючи концепції універсального правонаступництва.

Як наголошує Н. С. Кузнецова, гармонізація законодавства – це усунення проблематичних невідповідностей між національними законами. В свою чергу, це не обов'язково означає створення абсолютно однакових законодавчих положень, мова йде перш за все про те, що їх зміст має бути достатньо схожим, аби вони (ці закони) органічно поєднувалися один з одним, так би мовити, «вписувалися» в єдині рамки, в єдині стандарти [196, с. 67]. Гармонізація законодавства України передбачає реформування її правової системи, в тому числі спадкового права, та поступове приведення у відповідність з європейськими стандартами.

При цьому гармонізацію законодавства, його вдосконалення слід відрізняти від механічного запозичення певних правових конструкцій та навіть цілих правових інститутів із зарубіжних правопорядків. Слід враховувати, що традиції цивільно-правового регулювання важливо сприймати при вивченні будь-якого цивільно-правового інституту. Ось чому неприпустимо включати до цивільного законодавства конструкції та традиції, зародження і розвиток яких нам не зовсім відомі і не повною мірою з'ясовані [579, с. 309, 310].

Нині продовжується інтеграція України у світове, у тому числі європейське, співтовариство, зростає обсяг транскордонного переміщення капіталу, інтенсивно здійснюється міждержавне переміщення осіб, що передбачає збільшення приватноправових відносин за участю іноземного елемента. Додамо до цього численні випадки смерті громадян України на території інших держав, перебування нерухомого спадкового майна за межами юрисдикції України в інших країнах, а тому виявлення теоретичних і

практичних аспектів диспозитивності в спадковому праві неможливе без урахування досвіду інших країн у відповідній сфері.

Слід відзначити, що в Україні існує розвинена нормативна база для проведення адаптації національного законодавства до законодавства країн ЄС. У цьому аспекті слід назвати: Концепцію адаптації законодавства України до законодавства ЄС, схвалену постановою Кабінету Міністрів України від 16.08.1999 р. № 1496 [360]; Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства ЄС, схвалену Законом України від 21.11.2002 р. № 228-IV [130]; Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства ЄС, затверджену Законом України від 18.03.2004 р. Із ратифікацією 16.09.2014 р. Угоди між Україною та ЄС процес євроінтеграції нашої держави перейшов у практичну фазу [136]. Як наголошує з цього приводу Р. А. Майданик, передбачена Угодою про асоціацію юридична гармонізація різних національних систем права зумовлює важливість для права України впровадження визнаних країнами – членами ЄС базових засад і концепцій юридичної методології, пов'язаних як із поняттям та пізнанням права, так і застосуванням та його тлумаченням [258, с. 59].

Наявність іноземного елемента у міжнародних спадкових правовідносинах зумовлюється передусім такими чинниками, як:

а) іноземне громадянство спадкодавця, який постійно проживав на території даної держави;

б) перебування спадкового майна (нерухомість, транспортні засоби, банківські вклади тощо) на території іншої держави;

в) те, що спадкодавець останнім часом постійно проживав на території іншої держави.

Ці та інші обставини ставлять перед спадкоємцями, органами нотаріату та судами безліч питань, вирішення яких ускладнюється через розбіжності у матеріально-правовому регулюванні спадкових відносин у різних юрисдикціях [157, с. 154].

Інтеграція України забезпечується прийняттям уніфікованих правових норм у сфері спадкування, зокрема, Конвенції про запровадження системи реєстрації заповітів від 16.05.1972 р. (ратифікованої Україною 10.07.2010 р.), Конвенції про колізію законів, які стосуються форми заповітів, від 05.10.1961 р. (ратифікованої Україною 17.12.2009 р.), Європейської конвенції про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом, від 15.10.1975 р. (ратифікованої Україною 14.01.2009 р.).

У цьому аспекті має бути відзначено і прийняття Європейським парламентом і Радою 04.07.2012 р. Регламенту № 650/2012 про юрисдикцію, застосовуване право, визнання і виконання рішень, прийняття і виконання автентичних інструментів з питань спадкування та створення європейського свідоцтва про спадкування (так званий Регламент «Рим IV») [602], що є важливим засобом впорядкування колізійних правил у сфері спадкування, в тому числі правил щодо погашення боргів спадкодавця. Регламент набув чинності на двадцятий день від дати його офіційного опублікування і застосовується до процедури спадкування осіб, померлих після 17.08.2015 р. Відповідно до п. 9 преамбули Регламенту, сфера його дії повинна поширюватися на всі цивільно-правові аспекти спадкування, а саме на будь-який спосіб передання майна, прав і обов'язків унаслідок смерті, як щодо добровільної передачі на підставі розпорядження на випадок смерті, так і щодо передачі у рамках спадкування без заповіту – *ab intestate*. Водночас цей документ не поширюється на відносини оподаткування, що стосуються сфери публічного права.

Суттєвим моментом Регламенту є встановлення в п. 25 колізійного критерію тісного зв'язку. Так, наприклад, якщо спадкодавець переїхав до держави свого звичайного місця проживання безпосередньо перед смертю і за всіма обставинами очевидно, що він мав більш тісний зв'язок з іншою державою, спадкування повинно регулюватися правом такої іншої держави. Крім того, нововведенням Регламенту є єдине європейське свідоцтво про спадкування (*European Certificate of Succession*), метою видачі якого є

спрощення на території ЄС формальностей, пов'язаних із встановленням статусу спадкоємця або повноважень адміністратора спадкової маси. На підставі такого документа будь-який громадянин країни ЄС зможе без додаткових формальностей підтвердити свій статус спадкоємця або повноваження виконавця заповіту (адміністратора спадкової маси) в іншій державі-учасниці.

Викладені вище обставини, а також процес оновлення законодавства шляхом прийняття нових цивільних кодексів низкою європейських країн значною мірою актуалізують застосування порівняльно-правового методу дослідження проблем диспозитивності в спадковому праві з метою проведення гармонізації законодавства України з європейським законодавством з питань спадкування. Причому, метою застосування порівняльно-правового методу наукового пізнання є не лише виявлення подібностей та відмінностей, але й їх критична оцінка та пояснення [199, с. 369].

Отже, однією з методологічних засад дослідження теоретичних і практичних аспектів диспозитивності в спадковому праві є урахування європейських інтеграційних процесів України та необхідність адаптації спадкового законодавства України до законодавства країн Європейського Союзу. Цьому також істотно сприяє процес оновлення цивільного законодавства в європейських країнах, який відбувається як шляхом прийняття нових цивільних кодексів (наприклад, Чехія, Угорщина), так і внесенням суттєвих змін до вже існуючих кодифікацій (Німеччина, Франція).

У правовій доктрині справедливо підкреслюється, що наукове визнання компаративного (порівняльного) методу, який останнім часом активно розробляється і застосовується в усіх соціально-гуманітарних науках, його методологічний потенціал дозволяють припустити, що незабаром він має посісти у структурі методології науки місце, однопорядкове зі структурним, функціональним, системним, синергетичним та іншими загальнонауковими методологічними підходами [364, с. 228, 229]. Об'єктом порівняння в цьому дослідженні виступають існуючі наукові доктрини та законодавство, що

регулює відносини спадкування, а також судова практика розгляду спорів, що виникають із спадкових правовідносин, у зарубіжних правопорядках.

Обираючи методологію подальшого дослідження, слід вказати на доцільність застосування методу моделювання. І. Т. Фролов визначав моделювання як матеріальне або уявне імітування реально існуючої (натуральної) системи шляхом спеціального конструювання аналогів (моделей), в яких відтворюються принципи організації та функціонування цієї системи [510, с. 39]. Причому, модель є в першу чергу категорією гносеології, тобто засобом (інструментом), за допомогою якого здійснюється пізнання певних явищ.

За твердженням О. А. Кузнецової, моделювання – один із широко застосовуваних загальнонаукових методів пізнання, особливо у природних науках, дозволяє дослідити об'єкт за допомогою його моделі. При цьому у праві допускається лише теоретичне моделювання, оскільки у соціальній сфері побудова реальних моделей може призвести до порушення інтересів людей і навіть завдати їм шкоди [193, с. 260].

Побудова моделі виступає головною, визначальною рисою методу моделювання, що застосовується в тих випадках, коли оригінал є складною системою або його безпосереднє вивчення є неможливим. Модель значно полегшує це завдання, відтворюючи властивості оригінала, представляючи пізнавальний процес. При цьому модель має відповідати щонайменше двом вимогам: 1) адекватність оригіналу (повинна точно відтворювати його досліджувані властивості); 2) універсальність (може бути застосована до аналізу низки однорідних об'єктів) [449, с. 13, 14].

Як наголошується у філософській літературі, загальною властивістю всіх моделей є їх властивість так чи інакше відображати дійсність [578, с. 22]. Це повною мірою простежується при відтворенні моделей у спадковому праві. Застосування методу моделювання при дослідженні теоретичних та практичних проблем диспозитивності в спадковому праві дав можливість виявити визначальні ознаки та сутність правової свободи у сфері спадкування шляхом

виділення і дослідження трьох базових моделей диспозитивності: свободи заповіту; застосування договірної форми регулювання спадкових правовідносин; свободи волевиявлення спадкоємця щодо прийняття спадщини та відмови від її прийняття. Оптимальність застосування методу моделювання в цьому дослідженні пояснюється тією обставиною, що категорія диспозитивності є складною системою, яка об'єднує норми, метод і принцип, формуючи правовий режим усього приватного права. А тому визначальним для диспозитивності є поняття правової свободи, що виступає відправним методологічним положенням усієї роботи. З'ясувати прояви цієї свободи, визначити її різноманітні аспекти і дають змогу моделі диспозитивності в спадковому праві.

У рамках поданого дисертаційного дослідження здійснена спроба з різних наукових позицій вивчити ключові юридичні проблеми, пов'язані з реалізацією диспозитивності в сфері спадкового права. Обрання предмета дослідження зумовлене прагненням звернутися до проблематики правової свободи у спадковому праві, яка до цього часу залишається актуальною та містить цілу низку невирішених питань, що вимагає ретельного наукового аналізу. Аналіз і синтез вже існуючих наукових поглядів, ідей та концепцій і застосування науково-пізнавальних методів дозволили сформулювати власну концепцію, за якою диспозитивність в спадковому праві розглядається у контексті правової свободи, що реалізується в межах трьох базових моделей: свободи заповіту, застосування договірної форми регулювання спадкових відносин та свободи волевиявлення спадкоємця щодо прийняття спадщини (відмови від її прийняття).

1.2. Диспозитивність як визначальна категорія цивільного права

Диспозитивність є складною та багатогранною загальноправовою категорією, що широко застосовується в приватному праві. Незважаючи на відсутність текстуального закріплення зазначеного терміна у ЦК України або інших актах цивільного законодавства, він протягом тривалого часу виступає

предметом наукових досліджень. Диспозитивність є теоретичною конструкцією, що моделюється логічним шляхом внаслідок узагальнення нормативного матеріалу. А втім, наукове уявлення про поняття та зміст диспозитивності не можна назвати сталим.

Складність категорії «диспозитивність» зумовлена її багатогранністю і яскравою палітрою поглядів на це явище, що розуміється ученими-юристами вкрай широко, зокрема як: принцип цивільного права; риса методу цивільно-правового регулювання; вид правової норми; правовий інститут. І це далеко не всі прояви диспозитивності у науці, що зумовлює необхідність їх систематизації та проведення ретельного наукового аналізу змісту диспозитивності саме в цивільному праві, а також вироблення єдиного підходу до розуміння цього явища.

При цьому має бути враховано, що диспозитивність вивчається не лише вченими-цивілістами (О. О. Красавчиков, Т. Н. Молчанова, Н. С. Кузнецова, Р. А. Майданик, М. М. Сібільов, С. О. Погрібний, Я. М. Романюк, Е. О. Євстігнєєв, Н. К. Краснослободцева, С. А. Краснова, Т. М. Прохорко, В. Васильєв), а й процесуалістами (Є. В. Васьковський, К. І. Комісаров, Р. Е. Гукасян, В. В. Комаров, В. І. Тertiшніков, В. А. Кройтор, А. Ф. Воронов, О. О. Шананін, С. А. Курочкін, О. Г. Плешанов), теоретиками права (С. С. Алексєєв, О. В. Дьомін, М. І. Байтін, О. Ю. Глухова, І. С. Лапшин). Важливо відзначити, що більшість публікацій, предметом дослідження яких виступає ця правова категорія, мають галузевий характер і присвячені переважно співвідношенню диспозитивності та свободи договору у зобов'язальному праві, реалізації принципу диспозитивності в цивільному процесі.

Один із авторів концепції диспозитивності в цивільному праві О. О. Красавчиков розумів диспозитивність як засновану на нормах даної галузі юридичну свободу (можливість) суб'єктів цивільних правовідносин здійснювати свою правосуб'єктність і свої суб'єктивні права (набувати, реалізовувати або розпоряджатися ними) на власний розсуд [184, с. 64].

Детальний аналіз *методу* цивільного права ще за часів радянської епохи зробив В. Ф. Яковлев. Учений визначав цивільно-правовий метод як спосіб впливу на відносини, який є дозвільним, характеризується наділенням суб'єктів на засадах їх юридичної рівності здатністю до правоволодіння, диспозитивністю та ініціативою, забезпечує встановлення правовідносин на основі правової самостійності сторін. До рис цивільно-правового методу В. Ф. Яковлев відносив такі: правонаділення, диспозитивність, правову ініціативу, юридичну рівність суб'єктів; специфіку примусу, санкцій та відповідальності [583, с. 65–139].

Диспозитивність пов'язував із методом правового регулювання і С. С. Алексєєв. Описуючи у курсі загальної теорії права диспозитивне регулювання (метод координації), учений наголошував, що таке регулювання визначається також знизу, на його процес впливає активність учасників суспільних відносин; їх правомірні дії тут також є індивідуальним, «автономним» джерелом юридичної енергії, у зв'язку з цим становище суб'єктів характеризується відносинами координації, наданням конститутивного юридичного значення їх правомірній поведінці. В найбільш чистому вигляді цей метод виражається в цивільному праві (децентралізоване регулювання – метод координації) [8, с. 295, 296].

У новітній цивілістичній літературі диспозитивність аналогічно розглядається як риса методу цивільного права. Як вказує Р. А. Майданик, у цивілістиці сформульовано чотири групи ознак методу цивільного права, які відображені: 1) у загальному юридичному становищі суб'єктів цивільного права; 2) у специфіці юридичних фактів; 3) у диспозитивних засадах цивільного законодавства; 4) в особливостях цивільно-правових санкцій. Надалі автор роз'яснює, що диспозитивні засади в цивільному праві *дають можливість вибору* між кількома варіантами поведінки в межах, установлених законом. Диспозитивність також дозволяє у відповідних випадках визначати зміст цивільних прав та обов'язків, розпоряджатися суб'єктивними правами на власний розсуд [262, с. 125, 126].

Водночас застосування терміна «диспозитивність» для характеристики методу цивільно-правового регулювання піддається критиці окремими науковцями. Зокрема, Є. О. Харитонов відзначає наступне. Враховуючи ту обставину, що терміном «диспозиція» у теорії права позначається частина правової норми, котра визначає дозволена поведінку суб'єкта, обов'язкову (необхідну) або заборонену (неприпустиму), більш коректно здається вести мову не про «диспозитивний», а, скажімо, про «уповноважуючий» (правонаділяючий) або про «дозволяючий метод» [544, с. 66].

Термін «приватна автономія», за твердженням О. М. Родіонової, більш точно, порівняно із диспозитивністю, відображає сутність методу приватноправового регулювання. На її думку, надане О. О. Красавчиковим поняття диспозитивності є нічим іншим, як догматизованим визначенням методу приватного права, але не диспозитивністю. Авторка визначає приватну автономію як закріплену в нормах приватного права область індивідуального самовизначення, що впливає із свободної діяльності людини та заснована на її суспільній цінності [433, с. 82–84.].

Своєрідний вираз диспозитивний метод знаходить у сполученні з таким домінуючим у сфері приватного права способом регулювання, яким є дозвіл. Для останнього характерним є не просто міра можливої поведінки, а переважно така, яка полягає у просторі власної поведінки, в можливості проявляти природну активність, реалізувати власний інтерес. Особливе місце в характері правового регулювання у сфері приватного права належить загальним дозволам – відповідним нормативним положенням, що виступають його спрямовуючою та вихідною засадами, які знаходять свій прояв у формулі «дозволено усе, крім того, що прямо заборонено законом». Не випадково чинний ЦК України, як кодекс приватного права, закріплює в якості регуляторів цивільних відносин не тільки норми права (акти цивільного законодавства), а й договори, у тому числі міжнародні, а також звичаї, зокрема, звичаї ділового обороту [460, с. 73, 74]. При цьому превалювання дозволів не означає кількісної переваги норм, в положеннях яких вони містяться. Скоріше,

йдеться про те, що дозволи визначають основний зміст приватного права. Останнє сконцентроване в принципах кожної його галузі [433, с. 84].

Не менш поширеним у фаховій літературі є з'ясування сутності диспозитивності через категорію *принципів* цивільного права [566, с. 299–302], [368], [121, с. 147–153]. Принципами будь-якої галузі права, як і всієї системи права, є об'єктивно властиві праву відправні засади, незаперечні вимоги, які ставляться до учасників суспільних відносин із метою гармонічного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів. Іншими словами, це є своєрідна система координат, у рамках якої розвивається право, і одночасно вектор, який визначає напрям його розвитку [73, с. 18]. Є всі підстави погодитися із Н. С. Кузнєцовою, яка зауважує, що хоча у ст. 3 ЦК України принцип диспозитивності і не названий серед загальних засад цивільного законодавства, проте навряд чи можуть виникнути які-небудь сумніви щодо його належності до останніх. Будучи органічним елементом методу цивільного права (як і ознака юридичної рівності всіх його суб'єктів), диспозитивність наповнює особливим змістом всі цивільно-правові відносини, а зобов'язальні – в першу чергу [195, с. 10, 11].

Примітно, що диспозитивність розглядається як загальний принцип не лише цивільного права, а й окремих його частин (зокрема, підгалузей, правових інститутів). Наприклад, принцип диспозитивності норм договірної права, який О. О. Мережко пояснює тим, що значна кількість норм у цій сфері є диспозитивними. Це означає, що диспозитивні норми застосовуються в тому випадку, якщо сторони договору не домовилися про конкретний варіант або модель поведінки [270, с. 85]. Крім того, висловлюється позиція щодо існування окремого принципу спадкового права – свободи і диспозитивності у здійсненні спадкових прав. Зміст цього принципу розкривається таким чином, що свобода і диспозитивність покладені в основу здійснення як суб'єктивного спадкового права, так і окремих його правомочностей [466, с. 8, 15].

У цьому аспекті має бути викладена точка зору Є. В. Вавіліна, який визначає диспозитивність як *принцип–метод*. На думку дослідника, принципи-

методи – це другий рівень системи принципів здійснення цивільних прав і виконання обов’язків, що є проявом начала методу. Ці положення в системі правових категорій є ланцюжком між нормами, з одного боку, та методами – з другого. Принцип–метод виступає в цьому випадку як регулятор тих правових методів, які є або можуть бути частиною механізму здійснення прав та виконання обов’язків. Принципи-методи виступають як тактика регулювання певних правовідносин [43, с. 88]. У подальшому Є. В. Вавілін визначив принцип диспозитивності як конструктивний, організаційний елемент механізму здійснення цивільних прав і виконання обов’язків, що виконує роль регулятора способів і засобів правоздійснення. Квінтесенція диспозитивності полягає в наявності у суб’єктів варіанта їх правомірної поведінки або дій. На думку вченого, можна виявити кілька напрямів дії цього принципу в механізмі здійснення прав та виконання обов’язків.

По-перше, диспозитивність забезпечує динаміку процесу, пов’язуючи одну стадію здійснення з іншою. Рушійним стимулом у цьому випадку виступають законні інтереси правоволодільців.

По-друге, забезпечення широких можливостей співвідношення прав та обов’язків.

По-третє, забезпечення можливостей вибору способів і засобів реалізації прав та виконання обов’язків.

По-четверте, диспозитивність зумовлює потенціал заінтересованої особи домагатися захисту зазначеними в законодавстві засобами або відмовитися від нього на свій розсуд.

По-п’яте, диспозитивність виступає основою ефективності процесу здійснення цивільних прав та виконання обов’язків. Зокрема, можливість різних варіантів поведінки управнених осіб допомагає подолати зіткнення законних інтересів сторін, що ускладнює процес здійснення прав та виконання обов’язків [42, с. 271–273].

Наведена точка зору щодо кваліфікації диспозитивності як принципу–методу має своїх прихильників у цивілістичній доктрині [63, с. 90–98].

Наступне поняття, що примикає до категорії «диспозитивність», – це *диспозитивні норми*. За обсягом поняття «диспозитивність» є значно ширшим за поняття «диспозитивні норми», оскільки останні є лише засобом втілення диспозитивності в праві. Диспозитивність заснована на нормах права і постійно взаємодіє з ними як форма і зміст.

У літературі з теорії права виділяють наступні структурні особливості диспозитивної норми права. Це норма права, що має у своєму складі невизначену або відносно визначену гіпотезу чи диспозицію. Якщо гіпотеза і диспозиція є абсолютно визначеними, а невизначеною або відносно визначеною є лише санкція, то норму в цілому слід віднести до розряду імперативних. При цьому характер санкції не впливає на визначення її як диспозитивної або імперативної. Виняток становлять норми цивільного права, про диспозитивність яких можна стверджувати виходячи з характеру санкцій [239, с. 7]. Як стверджує з цього приводу І. О. Маньковський, призначення диспозитивних норм полягає в тому, що держава на підставі використання відповідного досвіду виникнення, розвитку та припинення цивільно-правових відносин (правозастосовної практики), а також з урахуванням судової практики виробляє найбільш оптимальну модель виникнення, розвитку (динаміки) і припинення цивільних правовідносин та пропонує її як альтернативу суб'єктам цивільного права [268, с. 71].

Я. М. Романюк розглядає диспозитивну норму-припис цивільного права як передбачене державою правило поведінки, сформульоване таким чином, що може бути змінене за згодою сторін цивільно-правового відношення і в незмінному вигляді застосовується до його учасників тільки у тому випадку, якщо вони не обрали для себе інший варіант поведінки. Автор наголошує, що для українського приватного права в умовах ринкової економіки основним інструментом регулювання цивільних, передусім договірних, відносин є диспозитивна норма, що, як правило, заповнює прогалину в договорі або іншому виді правовідносин, але при цьому не нав'язує умов взаємодії сторін, водночас як імперативна норма являє собою певний виняток [438, с. 282, 283].

Тож завдання диспозитивних норм, як правильно зазначають А. Г. Карапетов та О. І. Савельєв, полягає у встановленні правового регулювання на випадок умовчання сторін договору [147, с. 23]. По суті, у диспозитивних нормах законодавець залишає за собою роль запасного регулятора на випадок, якщо сторона правовідносин не визначила своєї поведінки на власний розсуд.

Найбільш істотне в характеристиці диспозитивних норм полягає в тому, що вони виступають різновидом правових норм, спеціально призначених для вираження та реалізації диспозитивності в праві; норм, основне призначення яких – регулювання суспільних відносин шляхом оптимального наділення учасників (сторін) правовідношення свободою волевиявлення стосовно їх взаємних суб'єктивних прав та юридичних обов'язків [18, с. 87]. За влучним висловом О. О. Поротікової, імперативні та диспозитивні норми є основними «маркерами» цивільно-правового методу регулювання відносин, тими засобами, через які реалізується приватне право [340, с. 462].

Розвиваючи питання диспозитивних норм цивільного права, З. В. Ромовська виділяє беззастережну та відносну диспозитивність. Про беззастережну форму диспозитивності говорять тоді, коли особа може діяти повністю на власний розсуд. Укладення договору, складення заповіту, видача довіреності, оголошення конкурсу, прийняття спадщини чи відмова від її прийняття, можливість відмови від права власності тощо – все це приклади повної, беззастережної диспозитивності. Відносна диспозитивність наявна, зокрема, тоді, коли особа має право обрати один із варіантів поведінки, який чітко визначений в законі. Так, спадкоємець може у будь-який час заявити про свою згоду прийняти спадщину, але в межах шести місяців [440, с. 157, 158].

Разом з тим, конструкція диспозитивної норми включає до свого складу гарантійний механізм, спрямований на недопущення повного ігнорування включеної до цивільного законодавства диспозитивної правової норми, у зв'язку з чим вона підлягає обов'язковому застосуванню або в тому вигляді, який запропонований законодавцем, або у вигляді, зміненому сторонами

цивільного правовідношення, але в межах, допустимих основними засадами цивільного права або самої правової норми [268, с. 72].

В. Васильєв дійшов висновку, що диспозитивна норма цивільного права являє собою формально визначене правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою, дотримання якого забезпечується силою державного примусу і поширення дії якого на учасників конкретного цивільного правовідношення може бути виключене повністю або частково шляхом формування ними відповідного альтернативного або конкретизованого правила поведінки, що набуває обов'язкового для таких учасників характеру і підлягає застосуванню замість або разом із відповідною нормою цивільного права. Причому диспозитивність цивільно-правової норми повинна розглядатись виключно в контексті можливості відступлення від закріпленого в ній правила в бік альтернативної моделі або конкретизації наявного правила, що досягається шляхом саморегулювання. Наявність у нормі права правила поведінки, хоча б і варіативного, за відсутності можливості його конкретизації або формування альтернативної моделі не є проявом диспозитивності [48, с. 13].

Крім того, диспозитивність розглядається як *правовий інститут* – сукупність правових норм, що містять юридичну свободу (можливість) здійснювати суб'єктивні права (набувати, реалізовувати, розпоряджатися), закріплені в нормах матеріального права, і розпоряджатися засобами їх захисту, визначеними нормами процесуального права, на свій розсуд в межах закону [71, с. 7, 8].

Слід відзначити спробу Т. М. Прохорко з'ясувати сутність диспозитивності через складові її змісту – волю, інтерес та ініціативу. Розвиваючи власне бачення, вона формулює диспозитивність як здатність ініціативними діями набувати і здійснювати на свій розсуд цивільні права та обов'язки своєю волею і у своєму інтересі [369, с. 50–52].

С. О. Погрібний, досліджуючи проблеми механізму та принципів регулювання договірних відносин у цивільному праві України, обґрунтував

висновок, що з урахуванням парадигми, закладеної до чинного ЦК України, диспозитивність – це здатність учасників цивільних відносин відступити від положень цивільного законодавства, що регулює такі відносини, і врегулювати на власний розсуд відповідно до їх інтересів. Крім того, автором було розвинуто положення про те, що принциповою особливістю актів цивільного законодавства за ЦК України є презумпція диспозитивності норм, що вміщені у них, тобто принципова можливість їх зміни угодою самих учасників договірних цивільних відносин [334, с. 75, 96, 279].

Нарешті, має бути відзначена і позиція П. М. Філіппова та А. Ю. Белоножкіна, які шукають ключ до розуміння категорії «диспозитивність» у співвідношенні з цивільно-правовими нормами та правовим статусом суб'єкта цивільного права. На думку учених, якщо визнати, що диспозитивність характеризує лише юридично значущі дії, тобто процес реалізації суб'єктивних цивільних прав, обов'язків та законних інтересів, то незрозуміло, яким чином диспозитивність виникла, якщо безпосередньо в суб'єктивних правах, обов'язках і законних інтересах її ще не було. У зв'язку з цим авторами висловлена теза, що диспозитивність безпосередньо проявляється вже в правовому статусі суб'єкта, націлюючи його на самостійну, вільну і незалежну поведінку. У процесі ж реалізації суб'єктивних цивільних прав, обов'язків та законних інтересів диспозитивність проявляється найбільш яскраво. Таким чином, диспозитивність – це властивість не лише правового статусу суб'єкта, але й реалізації цього статусу [504, с. 5–8].

Наведений аналіз категорії «диспозитивність» свідчить про її широке тлумачення, що проявляється у різноманітних аспектах правової дійсності. Якщо виходити з буквального перекладу латинського терміна «dispositivus» як свободи розпорядження своїм правом, то диспозитивність належить лише до свободи вибору своїх дій. Утім, таке розуміння занадто вузьке, оскільки не розкриває всього потенціалу цього поняття та не демонструє повною мірою його теоретичного та практичного значення.

Диспозитивність є складною теоретичною категорією, зміст якої розкрити вкрай важко з урахуванням її багатогранності та різного прояву в окремих галузях права. Більш того, навіть у межах однієї правової галузі диспозитивність виявляється по-різному, оскільки «розчинена» в нормах цивільного права, але в різній, неоднаковій концентрації. Не варто пов'язувати це явище лише з одним аспектом правової дійсності (наприклад, виключно як характеристика правової норми або ознака методу правового регулювання тощо).

Приватне право буквально «пронизане» ідеями свободи, незалежності суб'єктів, орієнтуючи їх на прояв високого ступеня активності. Диспозитивність надає учасникам цивільних правовідносин можливість вийти за межі законодавчих приписів, якщо за їх згодою обрана ними модель поведінки більшою мірою відповідає волі учасників. І нині не втрачають своєї актуальності, а навіть наповнюються іншим забарвленням тези М. М. Агаркова про те, що цивільне право – це сфера свободи та приватної ініціативи; приватне право є правом особисто-свободним, що може здійснюватися суб'єктом у будь-якому напрямку [3, с. 44, 56]. У цьому аспекті варто згадати позицію О. А. Пушкіна про те, що для приватного права характерна правнича децентралізація, де визначальними є приватна ініціатива, приватне самовизначення, правовий інститут приватної власності (який, до речі, являє собою єдиний демократичний інститут, без якого неможливе існування громадянського суспільства як самостійної, відмінної від держави величини). Тут діють принципи свободи особи, недоторканості власності, свободи договорів та підприємництва, які держава не може ігнорувати [372, с. 26].

Важко при цьому погодитися з позицією тих авторів, які розглядають диспозитивність як правовий інститут. Під правовим інститутом традиційно розуміють стійку групу правових норм, що регулює в межах галузі права певний різновид суспільних відносин [339, с. 742], тобто правовий інститут – це передусім певна сукупність правових норм, елемент системи права, що регулюють суспільні відносини за допомогою специфічних прийомів.

Диспозитивність і є тим специфічним прийомом, що регулює однорідні правовідносини, а відтак видається помилковим зводити диспозитивність до сукупності правових норм. Крім того, досліджувана правова категорія не обмежується певним різновидом суспільних відносин, а «пронизує» всю правову сферу, проникає в тій чи іншій мірі у всі галузі права, найбільш повно втілюючись у галузях приватного права. Більш того, в праві приватному диспозитивність також неоднорідна: найбільш повно вона проявляється у договірному праві, найменше – в тих правилах, що визначають правовий статус учасників майнових відносин та правовий режим належних їм майнових прав, тобто статику приватноправових відносин. І нині залишається актуальною висловлена свого часу Й. О. Покровським думка про те, що у приватноправових відносинах суб'єкти передбачаються носіями власної волі і власної ініціативи, саме їм надається регулювання взаємних відносин між собою. Держава не визначає ці відносини від себе і примусово, а лише займає позицію органа, що охороняє визначене іншими. Вона не наказує приватній особі стати власником, спадкоємцем або укласти шлюб, все це залежить від самої приватної особи або кількох осіб (контрагентів за договором), але державна влада буде охороняти відносини, встановлені приватною волею [337, с. 39].

Зокрема, одним із найяскравіших проявів диспозитивності в цивільному праві традиційно вважається закріплений у ст. 627 ЦК України принцип свободи договору, згідно з яким сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог ЦК України, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості. Цілком природно, що даний принцип визначений як загальна засада цивільного законодавства.

При цьому відсутність у змісті ст. 3 ЦК України, що визначає загальні засади цивільного законодавства, вказівки про диспозитивність не заперечує віднесення її до принципів цивільного права. За великим рахунком, принципи «живуть» не в текстах законів чи інших нормативно-правових актів, а у свідомості законодавця, суддів, інших суб'єктів правотворчості та

правозастосування, вони ніби «написані в серцях» [332, с. 26]. Тим більше, виведення принципів із змісту нормативно-правових актів є одним із способів виразу принципів права (так зване змістовне закріплення) [167, с. 71]. У цьому аспекті диспозитивність є одним із факторів, що має визначати розвиток цивільного законодавства.

На нашу думку, **ключовим для категорії «диспозитивність», і таким, що визначає його сутність, є поняття правової свободи.** Причому ключовим у змісті диспозитивності є не лише свобода, а саме свобода правова, під якою розуміється можливість вчиняти дії, що породжують певні юридичні наслідки, а відтак надається суб'єктам з метою здійснення ними цивільних прав та виконання прийнятих на себе обов'язків. Саме ідея свободи виступає наріжним каменем диспозитивності [206, с. 69, 70].

Зміст такої свобода виражається в єдності її складових.

По-перше, диспозитивність створює суб'єктам можливість вибору варіанта поведінки. Наявність двох і більше альтернативних варіантів поведінки – обов'язкова умова здійснення диспозитивних засад у системі правового регулювання. Свобода вибору – основний атрибут диспозитивності.

По-друге, учасники правовідносин мають можливість на свій розсуд визначати зміст правовідносин, тобто свої права та обов'язки.

По-третє, ініціативність суб'єктів права, змістом якої є реалізація нормативно закріпленої свободи. Без ініціативності суб'єктів, які здійснюють свої суб'єктивні права, диспозитивність матиме декларативний, формальний характер. Як зазначав В. Ф. Яковлев, правова ініціатива суб'єктів цивільного права означає, що набуття цивільних прав як реалізація закладених у правоздатності можливостей, відбувається за ініціативою їх носіїв шляхом вчинення ними відповідних дій. Наділення ж правом всупереч волі особи, вираженої в її цілеспрямованих діях, суперечило б самому характеру дозвільного регулювання [583, с. 93, 94].

Правова ініціатива – форма об'єктивізації (зовнішнього прояву) автономії волі особи. Внаслідок самостійних, ініціативних дій заінтересованого суб'єкта

потенційна можливість вибору, передбачена в нормативній моделі, здійснюється на практиці, тобто потенція стає реальністю. Цей процес поетапно розвивається від волеформування (формування мотивації, постановка цілей та завдань; самостійний та цілеспрямований вибір варіанта поведінки) до волевиявлення (зовнішній прояв волі у діях чи бездіяльності). У цьому контексті диспозитивність – це не лише свобода вибору, а й свобода дії [100, с. 13, 14], без якої видається просто неможливим реалізувати повною мірою весь потенціал приватного права. **Видається, що правова ініціатива є тим «каталізатором», що запускає весь механізм диспозитивності в дію.**

Водночас у правовій доктрині висловлюється позиція, що правова ініціатива – це окреме, не тотожне диспозитивності поняття; ці категорії перебувають у різній площині: диспозитивність – у площині можливості, ініціатива – дійсності. Ініціатива є самою дією, в той час як диспозитивність становить юридичну можливість [279, с. 15, 16]. Є. В. Желтова додає до цього, що оскільки сама воля – це категорія, яка належить до внутрішнього світу особистості, ініціатива в даному випадку є зовнішнім (активним) проявом автономії волі. Вона знаходить свій прояв у наділенні суб'єктів цивільного обороту дієздатністю, тобто здатністю набувати, змінювати, припиняти права та обов'язки своїми діями. Іншими словами, автономія волі – первісна, «теоретична» можливість вибору одного (кількох) з варіантів поведінки відповідно до мети і завдань, поставлених учасником правовідносин, а прояв ініціативи – вибір конкретного варіанта поведінки та його подальша реалізація. Крім того, Є. В. Желтова розрізняє диспозитивність та ініціативу за вольовою ознакою. Так, диспозитивність може бути виражена у формі як дії, так і бездіяльності, а прояв ініціативи – завжди лише дія [113, с. 122, 123].

Утім, правова свобода учасників цивільних правовідносин не безмежна. Зворотне рано чи пізно призведе до свавілля, правопорушення та зловживання. Тому диспозитивність є правовою свободою здійснення за своїм вибором *саме правомірних юридичних дій*, оскільки несумісна з діями протиправними [279, с. 16]. Диспозитивність не означає безмежного розсуду, як правовий

феноменом вона завжди протистоїть недобросовісності, зловживанню, свавіллю. А тому, як і будь-яка свобода, диспозитивність може бути реалізована у певних межах. Як правильно вказує Я. М. Романюк, диспозитивність має місце тільки тоді, коли суб'єкт обирає варіанти правомірної поведінки, адже диспозитивність є виключно правовою категорією, свободою, окресленою рамками права. Відповідно та частина свободи, яка виходить за межі правової свободи, може бути охарактеризована як «свавілля» і становить явище, протилежне диспозитивності [438, с. 276].

Щоправда, окремі автори заперечують визначення диспозитивності через свободу, оскільки свобода – категорія філософська, а диспозитивність – юридична, а будь-який термін чи категорія повинні мати юридичний зміст для використання у правозастосовній діяльності. Крім того, в межах наведеної позиції наголошується на невизначеності, неоднозначності свободи та її меж, що впливає на розмитість змісту диспозитивності [369, с. 50, 51]. Спірність цієї позиції очевидна, адже тільки в межах ЦК України термін «свобода» систематично вживається при регулюванні найрізноманітніших сфер. Наприклад, свобода договору, свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом (ст. 3), свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. ст. 201, 309), право на свободу пересування (ст. 313), право на свободу об'єднання (ст. 214) тощо. Стосовно неоднозначності свободи та її меж слід зважати на таке. Термін «свобода» застосовується у ЦК України зазвичай у прив'язці до окремого суб'єктивного цивільного права. Більш того, можна згадати і спеціальну норму ст. 288 ЦК України, що має назву «Право на свободу» та містить загальне правило про те, що фізична особа має право на свободу, а також заборону будь-яких форм фізичного чи психічного тиску на фізичну особу, втягування її до вживання спиртних напоїв, наркотичних та психотропних засобів, вчинення інших дій, що порушують право на свободу.

Сутність диспозитивності як категорії приватного права полягає у нормативно наданій учасникам цивільних правовідносин можливості автономного волевиявлення. Виключно від них залежатиме здійснення

належного їм суб'єктивного цивільного права. Причому, така автономія учасників «червоною ниткою» пронизує все цивільне право і втілюється, зокрема, у свободі договору, у свободі заповіту, у відкритому переліку способів захисту цивільних прав та інтересів судом тощо. Диспозитивність, поза всяким сумнівом, символізує дух приватного права [206, с. 71]. Невипадково окремі теоретики права характеризують диспозитивність як *якість права*, що пояснюється загальноправовим характером цієї категорії та її тотожністю для всіх галузей права. Категорія «якість права» є об'єднуючим поняттям для всіх проявів диспозитивності в праві [318, с. 89, 90].

Правова свобода стимулює учасників цивільних правовідносин до самостійних, активних дій у власному інтересі, вибору найбільш оптимального для себе варіанта поведінки. Важко при цьому погодитися із запропонованим Т. М. Прохорко розумінням диспозитивності через здатність ініціативними діями набувати і здійснювати на свій розсуд цивільні права та обов'язки своєю волею і у своєму інтересі [369, с. 52]. Така точка зору фактично призводить до підміни понять, оскільки формулює диспозитивність через категорію дієздатності. Згідно зі ст. 30 ЦК України цивільною дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання. Виходить, що диспозитивність – це цивільна дієздатність? Очевидно, що ні, адже цивільна дієздатність – юридичний засіб вираження свободи суб'єкта у сфері майнових та особистих немайнових відносин. А відтак диспозитивність значно ширша за обсягом категорія порівняно із цивільною дієздатністю, яка сприяє реалізації закладеної в правовій нормі свободи. На думку Т. Н. Молчанової, незважаючи на тісний зв'язок, диспозитивність не зливається із правоздатністю та суб'єктивними правами. Це якісно нова юридична можливість. Правосуб'єктність (складовою частиною якої є правоздатність) та суб'єктивне право можна визначити як можливості, що послідовно реалізуються і лежать в одній площині. Диспозитивність перебуває

в іншій площині, це можливість, що виявляється через реалізацію правосуб'єктності та суб'єктивних прав і означає вибір певного варіанта поведінки в межах, визначених законом [278, с. 133, 134].

Спірним також видається характеристика диспозитивності як принципу окремого цивільно-правового інституту або підгалузі, адже це фактично призводить до нівелювання змісту і значення досліджуваної категорії. На нашу думку, йдеться лише про прояв диспозитивності в певних елементах системи цивільного права. Зокрема, виділений О. О. Мережко принцип диспозитивності норм договірної права є нічим іншим, як принципом свободи договору, що є втіленням диспозитивності у сфері договірної права. Тому диспозитивність варто розглядати як вихідний принцип, засаду всього приватного права.

Диспозитивність присутня і в публічному праві, проте в приватному праві вона набуває іншого забарвлення, має зовсім інші межі реалізації, поширюючись лише на приватних, юридично рівних суб'єктів. Права та обов'язки органів державної влади, інших суб'єктів публічних відносин збігаються, а відтак щодо них застосовується термін «повноваження». Юридична конструкція категорії «диспозитивність» у кожній окремо взятій правовій галузі наповнюється своїм специфічним змістом, адекватним предмету правового регулювання.

Можна підтримати висловлену О. В. Дьоміним пропозицію розглядати диспозитивність як один із каналів, спрямований на зменшення невизначеності в праві, коригування недоліків нормативного реагування і надання йому більшої гнучкості, ефективності, динамізму. Диспозитивність стимулює адресатів правового впливу до самостійних, активних дій не внаслідок зовнішнього примусу та загрози санкцій, а на підставі власної заінтересованості, свободи волевиявлення та вибору оптимального для себе варіанта поведінки [100, с. 20]. Отже, диспозитивність – це важливий регулятор динаміки цивільних правовідносин. Саме завдяки реалізації наданої правової свободи суб'єкти вступають в цивільні правовідносини, набуваючи суб'єктивних цивільних прав.

Зауважимо, що така значна роль правової свободи, автономії учасників цивільних правовідносин властива не лише національному законодавству та науці. У зарубіжній правовій доктрині наголошується, що принцип свободи договору має таку очевидну силу, що принаймні в частині зобов'язального права спеціальну диспозитивність норми в європейському договірному праві навіть не прийнято згадувати: вона передбачається за загальним правилом [595, р. 1007–1030].

Диспозитивність, на думку Т. Н. Молчанової, включає в себе можливість розпорядження правами на свій розсуд. Автор визначила три форми таких розпоряджень: 1) передача права – перехід його від одного суб'єкта до іншого; 2) відмова від права, що має місце, коли володілець права відрікається від нього; 3) форма, що характеризує процес здійснення суб'єктивного цивільного права: управнена особа реалізує право, але може й не реалізовувати його. Можливість розпорядження правом, що характеризує суб'єктивно-правову сторону диспозитивності, є визначальною особливістю суб'єктивних цивільних прав [279, с. 7].

Видається правильним, що диспозитивність визначає як можливість вибору варіанта певної правомірної поведінки, так і вчинення відповідних дій, тобто характеризується двостадійністю, об'єднуючи як статику, так і динаміку правової свободи. Обмеження диспозитивності лише стадією вибору значно звужує її зміст. Більш того, само по собі волеформування без волевиявлення не має цивільно-правового значення, тому диспозитивність слід вважати не лише правовою можливістю, а і її втіленням.

Виступаючи основною засадою права, диспозитивність проявляється як на рівні встановлення правового регулювання, так і на рівні правозастосування. Тому доцільно виділяти внутрішній та зовнішній вияви диспозитивності в цивільному праві. В першому випадку йдеться про визначення моделі поведінки, змісту та об'єкта відповідного правовідношення, що характеризує волю особи вчинити певні дії у майбутньому. Тобто у цьому аспекті диспозитивність виступає статикою правової свободи.

В межах другої стадії реалізується обрана модель поведінки шляхом вчинення певних активних дій, що індивідуалізують встановлену законом можливість стосовно конкретної особи. Саме від активності суб'єктів цивільних правовідносин залежить ефективність диспозитивності, яка на другій стадії має динамічний характер, оскільки суб'єкти реалізують надані правові можливості за своєю волею.

У цьому аспекті є всі підстави погодитися із О. О. Красавчиковим, який виділяв дві сторони юридичного змісту диспозитивності – правосуб'єктну та суб'єктивно-правову. Правосуб'єктна сторона змісту диспозитивності, на його думку, проявляється безпосередньо в стадії формування конкретних цивільних правовідносин (вибір контрагента, роду та виду правового зв'язку з ним, визначення об'єкта правовідношення тощо). Суб'єктивно-правовий аспект втілюється на подальших етапах динаміки цивільного правовідношення, коли йдеться про здійснення суб'єктивних прав (обов'язків) [184, с. 65]. Пізніше у правовій доктрині висловлювалася схожа позиція, що диспозитивність може виявлятися на рівні як встановленого правового регулювання, так і правозастосування [187, с. 232].

За такого розуміння диспозитивність певною мірою нагадує формування волі та волевиявлення в правочині. Водночас, при зовнішній близькості, поняття «диспозитивність» та «правочин» не є тотожними за своїм змістом. Правочин – один із проявів диспозитивності, її втілення, адже правова свобода суб'єктів не обмежується лише вчиненням правочинів, хоча заради справедливості слід відзначити, що така форма реалізації диспозитивності і переважає в приватному праві. Невипадково Н. С. Кузнецова характеризує правочин як дієвий інструмент цивільно-правового регулювання суспільних відносин [191, с. 52].

Крім того, сучасна цивілістична наука поділяє систему юридичних фактів, започатковану М. М. Агарковим [3, с. 222, 223], в якій окреме місце приділене юридичним вчинкам, тобто таким діям, що породжують правові наслідки незалежно від волі учасника цивільних правовідносин. Як приклад

юридичних вчинків у фаховій літературі наводиться створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності незалежно від наміру особи створити своїми діями права й обов'язки. Безпосередньою метою діяльності автора є саме досягнення наукового результату, але у зв'язку з цим виникає низка цивільно-правових наслідків – автор отримує певні майнові та немайнові права. На цій підставі створення результату творчої праці є юридичним вчинком, а не юридичним актом [530, с. 109], [537, с. 500], [516, с. 11, 12].

Тому правова свобода не обмежується лише вчиненням правочинів. Розрізняються ці категорії і за метою їх впровадження. Якщо правочин спрямований на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ст. 202 ЦК України), то функціональна роль диспозитивності, за влучним виразом С. А. Курочкіна, полягає у забезпеченні ефективного системного саморегулювання. Саме там, де таке саморегулювання вимагається, і може посилюватися дія цієї засади [198, с. 394]. Отже, мета диспозитивного режиму регулювання приватного права не зводиться виключно до виникнення прав та обов'язків у певної особи (сторони правочину), а видається значно ширшою.

Враховуючи принципове значення правової свободи для всього цивільного права, що має повною мірою втілюватися в його джерелах, справедливим видається внесення змін до ст. 3 ЦК України шляхом застереження про диспозитивність як одну із загальних засад цивільного законодавства. Крім того, визначені у ст. 3 ЦК України такі засади цивільного законодавства, як свобода договору (п. 3 ч. 1) та свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом (п. 4 ч. 1), є по суті складовими диспозитивності як більш узагальнюючого поняття, елементами її реалізації у різних сферах приватного права.

Викладене вище розуміння диспозитивності в найрізноманітніших аспектах свідчить про значний потенціал цієї категорії як для функціонування приватного права, так і з метою подальшого вдосконалення цивільного законодавства.

Висновки до розділу 1

1. Визначальними установками, які складають основу методології даного дослідження, є:

1) визнання спадкового права підгалуззю цивільного права, зважаючи на його принципи, яскраво виражену специфіку спадкових правовідносин та інші особливості, властиві лише спадковому праву як самостійному елементу системи цивільного права;

2) пріоритет волі особи над приписами закону у сфері спадкового права, що знаходить свій вираз у кількох напрямках. По-перше, це пріоритет спадкування за заповітом над спадкуванням за законом. По-друге, можливість застосування договірної форми регулювання спадкових відносин. Все це у сукупності зводить заповіт та договір у ранг регуляторів спадкових правовідносин;

3) історико-правовий аспект дослідження, що дозволяє простежити еволюцію розвитку та становлення спадкового законодавства і вчення про предмет дослідження, а також окремих правових конструкцій та понять спадкового права з часів римської епохи і до наших днів;

4) компаративістський підхід, адже застосування порівняльно-правового методу дає можливість врахувати сучасні надбання інших правових систем щодо регулювання відносин спадкування;

5) застосування методу моделювання для виявлення базових моделей диспозитивності в спадковому праві та їх дослідження в сукупності і у співвідношенні таких моделей між собою. Причому модель є в першу чергу категорією гносеології, тобто засобом (інструментом), за допомогою якого здійснюється пізнання певних явищ;

б) урахування європейських інтеграційних процесів та необхідність адаптації спадкового законодавства до законодавства країн Європейського Союзу. Цьому сприяє також прийняття Європейським парламентом і Радою 04.07.2012 р. Регламенту № 650/2012 про юрисдикцію, застосовуване право,

визнання і виконання рішень, прийняття і виконання автентичних інструментів з питань спадкування та створення європейського свідоцтва про спадкування.

2. Диспозитивність є багатогранною правовою категорією, що розглядається у правовій доктрині як метод, принцип (причому не лише цивільного права, а й окремих його частин, зокрема, підгалузей, інститутів), правовий інститут, а також через характеристику цивільно-правової норми.

3. Ключовим для категорії «диспозитивність» і таким, що визначає її сутність, є поняття правової свободи, що виступає відправним методологічним положенням даного дослідження. Саме ідея свободи є наріжним каменем диспозитивності. Правова свобода стимулює учасників цивільних правовідносин до самостійних, активних дій у власному інтересі, вибору найбільш оптимального для себе варіанта поведінки.

Зміст такої свобода виражається в єдності її складових. По-перше, диспозитивність створює суб'єктам можливість вибору варіанта поведінки. Наявність двох і більше альтернативних варіантів поведінки – обов'язкова умова здійснення диспозитивних засад в системі правового регулювання. По-друге, учасники правовідносин мають можливість на свій розсуд визначати зміст правовідносин, тобто свої права та обов'язки. По-третє, ініціативність суб'єктів права, змістом якої є реалізація нормативно закріпленої свободи. Без ініціативності суб'єктів, які реалізують свої суб'єктивні права, диспозитивність матиме декларативний, формальний характер.

4. Доцільно виділяти внутрішній і зовнішній прояви диспозитивності в цивільному праві. В першому випадку йдеться про визначення моделі поведінки, змісту та об'єкта відповідного правовідношення, що характеризує волю особи вчинити певні дії у майбутньому. Тобто у цьому аспекті диспозитивність виступає статикою правової свободи. В межах другої стадії реалізується обрана модель поведінки шляхом вчинення певних активних дій, що індивідуалізують встановлену законом можливість стосовно конкретної особи. Саме від активності суб'єктів цивільних правовідносин залежить

ефективність диспозитивності, яка на другій стадії має динамічний характер, оскільки суб'єкти реалізують надані правові можливості за своєю волею.

5. Враховуючи принципове значення правової свободи для всього цивільного права, що має повною мірою втілюватися в його джерелах, справедливим видається внесення змін до ст. 3 ЦК України шляхом застереження про диспозитивність як одну із загальних засад цивільного законодавства.

РОЗДІЛ 2

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСПОЗИТИВНОСТІ В СПАДКОВОМУ ПРАВІ

2.1. Базові моделі диспозитивності в спадковому праві

Найсуттєвішою перевагою цивільного права є його величезний потенціал саморегуляції, що дозволяє суб'єктам відповідних правовідносин самостійно визначати модель своєї поведінки. Саме у цивільному праві воля суб'єктів має важливе значення для регулювання правовідносин, а тому функціональна роль диспозитивності проявляється в забезпеченні ефективного саморегулювання. При цьому у сфері спадкового права диспозитивність має іманентні ознаки, зумовлені специфікою самої підгалузі.

Слід передусім відзначити, що питання диспозитивності традиційно виступає предметом наукових розвідок переважно у сфері договірної права або в контексті аналізу методу регулювання цивільно-правових відносин. Зокрема, в зарубіжній літературі висловлюється позиція, що основна мета диспозитивних норм полягає у зменшенні переддоговірних витрат [584, р. 1037]. Утім, приватноправове регулювання спадкових відносин має засновуватися передусім на поняттях справедливості, моральності і лише потім враховувати економічні аспекти. Це особливо яскраво проявляється у сфері спадкового права, заснованому на юридичних фактах споріднення, шлюбу, сім'ї, усиновлення. Навіть у судовому спорі сторони чекають від судді передусім ухвалення справедливого рішення, а не зменшення їх майнових витрат. Саме по собі посмертне наступництво позбавлене комерційної сутності, аналогічної обороту товарів, робіт, послуг. Економічний аспект спадкового права криється в іншому, проявляється у забезпеченні як майнової самостійності суб'єктів цивільного права, так і наступництва, стабільності відносин приватної власності. Кінцева мета спадкування не пов'язана з

отриманням прибутку, характерним, зокрема, для підприємництва. Отримуване спадкоємцями в порядку правонаступництва благо має іншу природу. Крім того, слід зважати і на обов'язок цих суб'єктів задовольнити вимоги кредитора повністю, але в межах вартості майна, одержаного у спадщину.

Як влучно відзначив А. Lamarca Marquès, смерть та спадкування наповнені почуттями справедливості, образи, любові, пробачення, винагороди. Запровадити в цю унікальну сферу ринкові критерії є просто безглуздом [597, р. 273].

У спадковому праві диспозитивність спеціально не досліджувалася, учені фрагментарно зазначають про її існування в роботах, присвячених принципу свободи заповіту, з яким в цивілістичній доктрині переважно і пов'язана диспозитивність всієї підгалузі. Так, М. С. Абраменков та П. В. Чугунов стверджують, що окремі види заповідальних розпоряджень не вичерпують свободи заповіту та, по суті, не складають її переліку. Право заповідати майно за своїм вибором становить ядро свободи заповіту і надає такий широкий обсяг диспозитивності, що дозволяє втілюватися в будь-яких заповідальних розпорядженнях [1, с. 148].

Причому, диспозитивність у досліджуваній сфері проявляється не так повно, як, скажімо, в праві договірному. Це, на думку О. О. Поротікової, зумовлено тим, що немає можливості домовлятися, адже спадкодавець та спадкоємці розділені смертю [340, с. 463].

Водночас диспозитивність у спадковому праві не вичерпана правом особи скласти заповіт та визначити його зміст на свій розсуд. Таке розуміння правової свободи обмежується лише діями спадкодавця за життя та по суті не переходить до площини спадкових правовідносин, які виникають саме з факту відкриття спадщини, тобто смерті цього суб'єкта. На нашу думку, незважаючи на своє визначальне значення, свобода заповіту не є первісним елементом змісту диспозитивності, адже інші її прояви у цій сфері можуть існувати автономно і без належного волевиявлення власника майна на випадок своєї смерті. І в цьому аспекті має бути враховано, що правовою свободою наділений

не лише заповідач, а й інші особи, зокрема спадкоємці, як основні суб'єкти спадкових правовідносин. Такі особи з наданих законом можливостей обирають той чи інший варіант поведінки, що виявляється в двох аспектах.

По-перше, спадкоємці можуть укладати договори в межах спадкових правовідносин, предметом яких виступає спадщина або її частина, а також право на спадкування (договір про зміну черговості одержання права на спадкування; договір про зміну розміру частки у спадщині; договір про поділ спадщини між спадкоємцями; договір про задоволення спадкоємцями вимог кредитора спадкодавця; договір між спадкоємцями та виконавцем заповіту про призначення останнього; договір на управління спадщиною; договір охорони спадкового майна).

По-друге, спадкоємці відповідно до ст. ст. 1268, 1269, 1273 ЦК України мають право прийняти спадщину або відмовитися від її прийняття. Важливим проявом правової свободи слід визнати також право спадкоємця відмовитися від прийняття спадщини на користь іншої особи (ст. 1274 ЦК України).

Наведені обставини повною мірою впливають на правовий режим всього спадкового права, надаючи його учасникам широкі можливості для прояву самостійності, активності та ініціативи, проникають в усі інститути спадкового права. Ось чому спірною видається позиція О. О. Останіної, яка, розмірковуючи над диспозитивністю спадкового права в контексті захисту прав кредиторів, сформулювала висновок, що у спадковому праві диспозитивність присутня лише там і тоді, коли йдеться про виконання волі спадкодавця – дійсної чи передбачуваної. У тих інститутах, що стосуються прийняття спадщини та відповідальності спадкоємців за боргами спадкодавця, регулювання стає переважно імперативним, оскільки на перший план виходить завдання захисту інтересів кредиторів та публічного обороту в цілому. Інтерес кредиторів полягає в тому, щоб мати можливість вимагати виконання за успадкованими боргами, в той час як інтерес цивільного обороту в цілому (публічний інтерес) зводиться до досягнення визначеності стосовно суб'єктів цивільних прав та обов'язків, завершеності та оформлення

правонаступництва [311, с. 31]. Отже, на думку О. О. Останіної, диспозитивність втілюється лише в інституті спадкування за заповітом.

Норми стосовно прийняття спадщини та відповідальності спадкоємців за боргами спадкодавця сформульовані не абсолютно імперативно і допускають широку автономію суб'єктів, що виявляється в частині правової можливості прийняти спадщину або відмовитися від її прийняття, обрати вид такої відмови, щоправда в межах, встановлених ст. 1274 ЦК України. Слід врахувати і надане спадкоємцям право укласти договір із кредитором спадкодавця щодо порядку задоволення вимог останнього (ч. 2 ст. 1282 ЦК України). Такий договір може не лише визначати порядок виконання спадкоємцями зобов'язання, а й зменшити розмір відповідальності спадкоємців за боргами спадкодавця, значно «пом'якшуючи» обов'язковий характер відносин між спадкоємцями та кредитором спадкодавця. Це, у свою чергу, збільшить ймовірність виконання спадкоємцями обов'язку задовольнити вимоги кредитора. Отже, можна відзначити проникнення договірної форми у ті відносини, в яких допускалося виключно законодавче регулювання, що зайвий раз свідчить про значне розширення диспозитивних засад всього спадкового права.

Наведені новації зменшують імперативний режим зазначеного інституту спадкового права. Невипадково Г. Г. Черемних стверджує, що диспозитивність проявляється у здійсненні спадкових прав, тоді як сфера державного регулювання відносин у сфері спадкування заснована на нерівності сторін, що зумовлює існування в даному випадку імперативного, публічного методу правового регулювання. Так само елементи імперативності проявляються у правилі про обов'язкову частку у спадщині, чергах спадкоємців при спадкуванні за законом, формі і змісті заповіту. Підсумовуючи, Г. Г. Черемних зазначає, що багатогранний характер (комплексність) предмета правового регулювання спадкового права зумовлює складність його методу, який становить поєднання диспозитивних та імперативних елементів. Це означає, що в методі спадкового права поєднуються елементи дозволів, заборон та приписів [561, с. 25].

На специфічний вираз диспозитивності в спадковому праві звертав увагу В. Ф. Яковлев. Учений стверджував, що спадкове право складається в основному з імперативних норм, права сторін визначаються в нормативному порядку. Водночас у цій сфері розгорнутого вираження набуває диспозитивність стосовно можливості розпорядження своїми суб'єктивними правами. В цьому розумінні спадкове право має диспозитивний характер. Ним установлений порядок спадкування майна за законом, але в той же час закріплена повна свобода спадкодавця розпоряджатися своїм майном шляхом складення заповіту. У разі складення особою заповіту спадкування за законом не настає. Спадкування, на думку В. Ф. Яковлева, є прикладом цілої підгалузі, побудованої так, як будуються окремі диспозитивні норми. Свобода розпорядження майном шляхом складення заповіту має лише одне обмеження, що полягає в неприпустимості повного позбавлення права спадкування осіб, наділених правом на обов'язкову частку у спадщині [583, с. 184, 185].

Зміст і форми реалізації диспозитивності у відносинах спадкування детермінуються підгалузевою специфікою спадкового права. Диспозитивні засади проявляються тут «обережно» і прямо впливають із відповідних правових норм. Причому, системний аналіз інститутів спадкового права дозволяє стверджувати, що диспозитивні засади переважають в інституті спадкування за заповітом. У свою чергу, в інституті спадкування за законом диспозитивність проявляється в меншому обсязі. Це пояснюється тим, що закон чітко визначає долю спадкового майна шляхом встановлення імперативних правил за відсутності висловленого власником розпорядження на випадок смерті. Спадкоємці, нотаріус або суд не можуть змінити встановлене законом коло спадкоємців.

Диспозитивне регулювання означає перевагу волі суб'єктів спадкового права над волею законодавця стосовно тих питань, які можуть регулюватися на розсуд таких суб'єктів. Диспозитивність – властивість спадкового права, що перебуває в процесі безперервної еволюції, зумовленої ускладненням об'єктів

спадкового правонаступництва, подальшим розширенням диспозитивних засад усього приватного права.

Диспозитивність у спадковому праві характеризується альтернативністю вибору суб'єктами спадкового права такого варіанта поведінки, що прямо передбачений законом, зокрема в кн. 6 ЦК України.

Концептуальні засади розширення диспозитивності були закладені у ЦК України, що розроблявся авторами його проекту саме як кодекс приватного права, кодекс громадянського суспільства [163, с. 19], і послідовно втілювалися у всіх підгалузях цивільного права. У сучасному спадковому праві значна увага приділяється регулюванню відносин спадкування за заповітом із забезпеченням максимальної можливості для власника розпорядитися своїм майном на випадок смерті. Про це свідчить, перш за все, та обставина, що за обсягом нормативного матеріалу інститут спадкування за заповітом істотно переважає інститут спадкування за законом.

Крім того, можна відзначити значне збільшення видів і форм заповітів (заповіт подружжя, заповіт з умовою, секретний заповіт, посвідчення заповіту при свідках), урізноманітнено коло заповідальних розпоряджень (заповідальний відказ, заповідальне покладення, особисті розпорядження заповідача, підпризначення спадкоємця, встановлення сервітуту, призначення виконавця заповіту). Визначена можливість тлумачення заповіту як спадкоємцями у разі відсутності спору, так і судом. Дійсно «революційною» слід визнати норму, що дозволяє зменшити розмір обов'язкової частки у спадщині за рішенням суду, залишаючи при цьому відкритий перелік відповідних підстав. Додамо до цього, що окрема глава в межах десяти статей присвячена виконанню заповіту, її норми становлять інститут спадкового права та детально визначають порядок призначення виконавця заповіту, його повноважень та строк їх чинності, особливості здійснення контролю за діями виконавця заповіту. І така увага законодавця до виконання заповіту є цілком виправданою, адже цим інститутом забезпечується повна реалізація останньої волі спадкодавця. Для порівняння, ЦК УРСР 1963 р. присвячував виконанню заповіту дві статті.

Стосовно спадкування за законом, то ключовим у цьому інституті є збільшення спадкових черг, що охоплюють родичів спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, членів його сім'ї, утриманців. Збільшення кола спадкоємців за законом, у свою чергу, мінімізує можливість визнання спадщини відумерлою, що є правильним і справедливим. Необхідність мінімізації участі держави у спадкових відносинах зумовлювалася багатьма чинниками, перш за все керівним положенням приватного права: те, що становить приватну власність особи, має залишатись у сфері приватної власності, а держава мусить остаточно відмовитись від зазіхань на те, що їй не належить і, як засвідчило життя, не може спричинитися до її справжнього збагачення [163, с. 286]. Зазвичай імперативне правило черговості спадкування за законом можна змінити шляхом укладення договору між заінтересованими спадкоємцями або за рішенням суду, а розмір частки у спадщині дозволяється змінити самими спадкоємцями.

Причому ознаки диспозитивності простежуються в тих нормах, які традиційно вважалися імперативними як за своєю природою, так і за призначенням. Як приклад можна навести положення абз. 2 ч. 1 ст. 1224 ЦК України щодо можливості пробачення заповідачем особи, яка вчинила замах на життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців, шляхом призначення її спадкоємцем за заповітом¹. Слід відзначити, що вказаний підхід до правової свободи заповідача не був відомий законодавству радянської доби, де імперативне правило усунення від спадкування не могло бути зміненим спадкодавцем.

Таке «пробачення» можливе стосовно спадкоємця за заповітом за умови складення заповіту вже після вчинення особою протиправної поведінки. Це, у свою чергу, свідчить про надання правового значення особистісному характеру стосунків між заповідачем та спадкоємцем, який вибачився, усвідомив негативність, шкідливість своєї поведінки. Поновлення спадкоємця у праві на

¹ З. В. Ромовська називає це «правом специфічного помилування злочинця» [442, с. 38].

спадкування є похідним від заповіту та допускається у разі дотримання таких умов:

1) особа вчинила замах на життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців, тобто правове значення має характер дії такої особи. Якщо ж вона умисно позбавила життя іншого спадкоємця, ухилялася від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані тощо, пробачення її заповідачем виключається;

2) особа може бути допущена до спадкового правонаступництва у зв'язку із призначенням її спадкоємцем за заповітом;

3) заповіт із призначенням спадкоємцем особи, яка вчинила замах на життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців, має бути складений після вчинення нею протиправних дій.

Як правильно наголошує з цього приводу І. В. Спасибо-Фатєєва, воля заповідача на те, щоб особа, яка по відношенню до нього скоїла злочин, спадкувала, має бути безсумнівною [552, с. 94].

Недостойний спадкоємець повністю поновлюється у спадкових правах волею заповідача, а тому закликається до спадкування як за заповітом, так і за законом. Водночас у разі визнання недійсним відповідного заповідального розпорядження або заповіту в цілому зазначена особа втрачає право на спадкування в загальному порядку. Додамо до цього, що в абз. 2 ч. 1 ст. 1224 ЦК України не міститься застереження про те, що призначений спадкоємець спадкує лише за заповітом, що дало б підставу для твердження про неможливість спадкування такою особою за законом.

Хоча з цього приводу висловлюється й інша точка зору, згідно з якою у разі призначення спадкоємцем особи, яка вчинила замах на спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців, вона може бути закликана до спадкування лише за заповітом, але не за законом. Якщо частина майна залишилася не заповіданою, то зазначені спадкоємці до спадкування цієї частини майна як спадкоємці за законом не закликаються [50, с. 20], [546, с. 690]. Така позиція розщеплює правовий статус спадкоємця та не виправдано зменшує його правові

можливості. Виходить, що особисто заповідач пробачив недостойного спадкоємця, в той час як закон – ні. На нашу думку, в цьому випадку йдеться про повне пробачення особи, яка вчинила протиправні дії, що виявляється у можливості спадкування нею як за заповітом, так і за законом. Причому, таке пробачення зумовлене дією двох принципів, які зазвичай протиставляються один одному – свободи заповіту та соціальної справедливості.

Є. О. Рябоконт вважає редакцію абз. 2 ч. 1 ст. 1224 ЦК України недосконалою через два основні недоліки. По-перше, залишається відкритим питання, чи може зазначена норма застосовуватись до випадків складення заповіту на користь спадкоємця до моменту вчинення ним замаху, якщо такий заповіт не був змінений чи скасований після вчинення замаху. По-друге, автор ставить під сумнів «пробачення» заповідачем спадкоємця, який вчинив замах на життя інших спадкоємців, оскільки протиправні посягання були спрямовані не проти самого спадкодавця, а проти інших осіб (потенційних спадкоємців). Тому закликатися до спадкування може лише той спадкоємець, який учинив замах на життя заповідача [60, с. 241, 242].

Нормативна модель абз. 2 ч. 1 ст. 1224 ЦК України дозволяє стверджувати, що заповіт має бути складений після вчинення спадкоємцем протиправної поведінки. У свою чергу, та обставина, що заповідач не змінив або не скасував складеного раніше заповіту, не впливає на поновлення права на спадкування недостойного спадкоємця. Крім того, пробачення особи, яка вчинила замах на життя інших спадкоємців, можливе з боку заповідача, оскільки саме він визначає умови та порядок спадкування, має право встановити умову в заповіті, заповідальний відказ, покладення тощо. Це повною мірою узгоджується із загальним положенням ст. 319 ЦК України, відповідно до якого власник володіє, користується та розпоряджається своїм майном на власний розсуд. А тому власник, визначаючи юридичну долю свого майна на випадок смерті, може пробачити спадкоємцю протиправну поведінку, яка стосується третіх осіб.

Причому надання заповідачеві права пробачити недостойного спадкоємця і тим самим поновити його у спадкуванні не є новелою українського законодавця та закріплене зарубіжними правопорядками. Наприклад, у ст. 1313 ЦК Грузії, що має назву «Пробачення недостойного спадкоємця», зазначається, що особа, яка вчинила дії, які тягнуть втрату права на спадкування, незважаючи на це, допускається до спадкування, якщо спадкодавець пробачить її і відповідне рішення в ясній формі викладе в заповіті. Відкликання пробачення не допускається [79, с. 658]. За молдовським законодавством спадкоємець не є недостойним, якщо спадкодавець, усвідомлюючи факт недостойної поведінки, склав заповіт або не змінив його, хоча й мав можливість це зробити (ст. 1443 ЦК Молдови) [82].

Так саме можливість пробачення недостойного спадкоємця спадкодавцем визначена законодавством Німеччини (§ 2343 BGB) [90, с. 706], Нідерландів (ст. 4:3 ЦК Нідерландів) [593], щоправда, не зазначається, в якій саме формі відбувається таке пробачення.

Більш диспозитивно порядок закликання до спадкування недостойного спадкоємця унормований в австрійському законодавстві. Згідно з § 540 ABGB особа, яка умисно вчинила проти спадкодавця протиправне діяння, за яке загрожує покарання у вигляді позбавлення волі не менше одного року, або особа, яка не виконувала стосовно спадкодавця своїх обов'язків, що впливають із взаємовідносин батьків та дітей, є недостойною права спадкування, поки із обставин не стане очевидним, що спадкодавець пробачив її [64, с. 101].

О. Є. Блінков пропонує введення окремого інституту пробачення недостойного спадкоємця як за волею заповідача, так і за рішенням суду [31, с. 7]. Видається правильним, що запровадження можливості пробачення спадкоємця за рішенням суду є недоцільним з урахуванням того, що лише спадкодавець може пробачити спадкоємця, який вчинив неправомірні дії. У протилежному випадку взагалі втрачається функціональне призначення ст. 1224 ЦК України. Також є незрозумілим, з яких саме мотивів буде виходити

суд при поновленні права на спадкування недостойного спадкоємця. На нашу думку, чинна редакція вказаної статті забезпечує оптимальний баланс між свободою заповіту та соціальною справедливістю, а відтак відсутні об'єктивні передумови для її зміни чи доповнення.

Враховуючи викладені особливості, вважаємо доцільним виділення такого заповідального розпорядження, як поновлення недостойного спадкоємця у праві на спадкування.

Ще одним проявом диспозитивності в спадковому праві є можливість змінити наміри стосовно змісту та результатів вчинених раніше дій. Наявність виділеної властивості можна пояснити одностороннім характером переважної більшості правочинів, що вчиняються у сфері спадкового права, зокрема, складення заповіту, прийняття спадщини, відмова від прийняття спадщини. Саме тому в законі міститься застереження про право заповідача у будь-який час скасувати заповіт та скласти новий заповіт. При цьому заповіт, який було складено пізніше, скасовує попередній повністю або у тій частині, в якій він йому суперечить (ст. 1254 ЦК України). Крім того, згідно з ч. 5 ст. 1269 ЦК України особа, яка подала заяву про прийняття спадщини, може відкликати її протягом строку, встановленого для прийняття спадщини. Так само в порядку ч. 6 ст. 1273 ЦК України заява про відмову від прийняття спадщини може бути відкликана протягом строку, встановленого для її прийняття.

Нарешті, слід вказати на можливість широкого застосування договору як регулятора відносин спадкування, що не було відоме раніше чинному законодавству. О. П. Печений справедливо визначає це як методологічний підхід, покладений в основу реформування спадкового права [322, с. 78]. Причому, вибудовуючи юридичну конструкцію відповідних статей кн. 6 ЦК України, законодавець використовує терміни «договір», «домовленість», а також «угода» як тотожні.

Функціональне призначення диспозитивності в спадковому праві полягає у забезпеченні широких можливостей для здійснення суб'єктами відповідних правовідносин своїх суб'єктивних прав, конкретизації норм

спадкового законодавства, а також в ефективному збалансуванні приватних і публічних інтересів.

Видається правильним, що найбільш повно правову свободу в спадковому праві, її властивості, ознаки та закономірності можна розкрити шляхом виділення моделей (від лат. *modulus* – міра, аналог, зразок) диспозитивності, застосовуючи потенціал методу моделювання. Під моделлю в юриспруденції розуміють інтелектуально-вольовий опис, що достатньою мірою повторює істотні властивості модельованого об'єкта, процесу або явища державно-правового життя, який сформувався під впливом всієї сукупності об'єктивних та суб'єктивних факторів суспільного розвитку [330, с. 125]. Модель у першу чергу є категорією гносеології, тобто засобом (інструментом) пізнання диспозитивності, що дає можливість з'ясувати передусім природу досліджуваного об'єкта, дозволяє охопити різноманітні взаємодіючі феномени змодельованого явища та закладає якісну основу для подальших наукових розробок в обраному напрямку.

Кожна модель складається із комплексу елементів, тісно пов'язаних між собою, та орієнтована на розширення правової свободи у сфері спадкування, максимальне запровадження тих елементів, з яких складається правова модель. Тим самим суб'єктам спадкового права надаються широкі можливості застосувати потенціал спадкового права, закладений в його нормах.

На нашу думку, моделі диспозитивності в спадковому праві є базовими, оскільки враховують усі прояви правової свободи у цій сфері та дозволяють виявити подальші перспективи розвитку спадкового права у напрямі розширення диспозитивності. Такі моделі закладають загальну ціннісно-орієнтовану основу побудови правової свободи у сфері спадкування, надають їй завершеного та системного характеру.

Аналіз кн. 6 ЦК України та її співвідношення із загальними засадами диспозитивності всього цивільного права дозволяє виділити три базові моделі диспозитивності у сфері спадкового права, що забезпечують найбільш повне втілення правової свободи.

1. Свобода заповіту. Найбільшою диспозитивністю, безперечно, відрізняється інститут спадкування за заповітом, де повною мірою діє принцип свободи заповіту як основна, загальна засада диспозитивності всього спадкового права. Виділена модель диспозитивності характеризується тим, що заповіт складається особою за життя та породжує правові наслідки лише після її смерті. Утім, така особливість зовсім не свідчить, що реалізація свободи заповіту має місце за межами спадкових правовідносин, адже юридичні наслідки складеного заповіту настають не з моменту його складення та нотаріального посвідчення, а з часу відкриття спадщини. Це зумовлено не лише властивістю заповіту як способу розпорядження на випадок смерті, а й тією обставиною, що для реалізації волі померлого необхідна сукупність й інших юридичних фактів, зокрема, прийняття спадщини визначеними в ньому спадкоємцями.

Хоча з цього приводу висловлюється і протилежна позиція, відповідно до якої заповіт породжує правові наслідки не лише після відкриття спадщини, а і за життя спадкодавця [561, с. 159, 160]. Так, О. Є. Казанцева обґрунтовує це тим, що, складаючи заповіт, особа не лише змінює підставу спадкування, але й визначає коло можливих спадкоємців за заповітом, вона може позбавити спадкової правоздатності можливих спадкоємців за законом і наділити нею інших осіб [144, с. 14].

Проте ці правові наслідки настають після смерті заповідача, а не безпосередньо в момент вчинення цього правочину. Не можна визнати аргументом на користь виникнення правових наслідків можливість за життя спадкодавця змінити та скасувати заповіт, адже останній складається не з метою його подальшої зміни чи скасування.

Слід врахувати, що модель свободи заповіту є складною за сукупністю елементів, які її утворюють, оскільки не обмежується лише правовою можливістю скласти заповіт та визначити його зміст, змінити чи скасувати вже складений заповіт. Таке розуміння значно нівелює свободу заповіту та не виправдано звужує її зміст. Видається справедливим, що свобода заповіту

охоплює й інші правові механізми, що застосовуються вже після смерті заповідача, тобто в межах спадкових правовідносин, зокрема, тлумачення заповіту, виконання заповіту.

В американській правовій доктрині заповідальна свобода розглядається як один із елементів змісту права власності. Крім того, свобода заповіту, за твердженням Lee-ford Tritt, виступає керівним принципом, покладеним в основу американського закону про спадкування [600, р. 280, 281].

2. Договірна форма регулювання спадкових відносин як модель диспозитивності характеризується широким застосуванням договору як регулятора відповідних відносин. Саме завдяки договірній формі проявляється ініціатива у формуванні та розвитку цивільних правовідносин, причому така ініціатива виходить переважно від спадкоємців та охоплює договірні конструкції, прямо визначені у кн. 6 ЦК України. Втілення договірної форми можливе лише після відкриття спадщини та обмежене у часі моментом оформлення спадщини спадкоємцями, тобто протягом строку тривалості спадкового правовідношення. Цілком природно, що спадкодавець не виступає стороною договорів спадкового права в силу своєї смерті.

3. Свобода волевиявлення спадкоємця щодо прийняття спадщини та відмови від її прийняття. З моменту відкриття спадщини у спадкоємців виникає право прийняти спадщину або відмовитися від її прийняття. Саме від реалізації наданої законом правової можливості стати наступником померлого залежить подальша динаміка спадкового правовідношення.

Відповідно до ст. 1223 ЦК України право на спадкування мають особи, визначені у заповіті. У разі відсутності заповіту, визнання його недійсним, неприйняття спадщини або відмови від її прийняття спадкоємцями за заповітом, а також у разі неохоплення заповітом усієї спадщини право на спадкування за законом одержують особи, визначені у ст. ст. 1261–1265 ЦК України. Право на спадкування виникає у день відкриття спадщини.

Причому, з'ясування сутності такого права є предметом тривалої наукової дискусії серед учених-цивілістів. У цьому аспекті можна виділити

окрему групу дослідників, які розглядають право на спадкування у вузькому розумінні як право на набуття спадщини (І. В. Спасибо-Фатєєва [552, с. 82], В. К. Дроніков [108, с. 5]).

Утім більшість авторів розширюють зміст цього права, причому і серед них немає єдності в тому, які саме правомочності входять до змісту права на спадкування. Наприклад, П. С. Нікітюк визначав спадкове право в суб'єктивному розумінні як сукупність правомочностей, що виникають у спадкоємців у зв'язку з відкриттям спадщини. Основними з них, на думку автора, є: 1) право на прийняття спадщини або відмови від неї; 2) право на поділ спадкоємцями спадкової маси; 3) право на підтвердження законності набуття спадкового майна нотаріальними, судовими або іншими компетентними органами [295, с. 24].

З. В. Ромовська вважає, що право на спадкування складається з трьох самостійних управнень: право прийняти спадщину, право не прийняти спадщину, право відмовитися від неї [442, с. 24]. Схожа позиція висловлюється В. В. Валах про те, що прийняття спадщини та відмова від її прийняття – складові частини суб'єктивного права спадкування, що виступають його правомочностями та є певними діями, порядок і умови здійснення яких визначені чинним законодавством. З цих міркувань автор пропонує внести зміни до ст. ст. 1273–1276 ЦК України, зокрема, замінити «право на прийняття спадщини» на «прийняття спадщини» і «право на відмову від спадщини» на «відмову від спадщини» [46, с. 253, 254].

На думку О. О. Терехової, особливістю суб'єктивного права спадкування є альтернатива правомочностей, які входять до нього. Зокрема, спадкоємцю належить право на прийняття спадщини як єдиного цілого або на відмову від її прийняття. Причому, право спадкоємця відмовитися від прийняття спадщини на користь інших осіб становить окрему правомочність, що входить до складу права на спадкування [485, с. 7]. Схожу позицію відстоює і І. І. Главач-Хомина, яка кваліфікує право спадкування як основу цивільно-правового статусу спадкоємця [70, с. 9].

Особливість суб'єктивного права на спадкування Л. В. Козловська бачить в тому, що воно виникає незалежно від волі його суб'єкта-спадкоємця і може бути здійснене лише вчиненням правочину прийняття або відмови від спадщини. Саме суб'єктивне право спадкування може розглядатися як повноваження на прийняття спадщини чи відмову від її прийняття [165, с. 218].

У правовій доктрині висловлюється також більш розширене розуміння права на спадкування, до змісту якого включається не лише можливість набуття майна померлого громадянина іншими особами (можливість спадкувати), але й можливість скласти заповіт на випадок смерті (можливість заповідати) [283, с. 31], [1, с. 87], [370, с. 13].

Є. О. Харитонов вважає, що вираз «право на спадкування» може вживатися у декількох значеннях. По-перше, у найбільш загальному вигляді право на спадкування є елементом цивільної правоздатності. У такому сенсі воно належить усім суб'єктам цивільного права. По-друге, право на спадкування може вживатися у значенні «право (можливість) отримати спадок за заповітом». У цьому сенсі право на спадкування є елементом цивільної дієздатності (іноді його йменують «пасивна тестаментоздатність»). По-третє, право на спадкування може розглядатися як суб'єктивне право, яке виникає за наявності певних юридичних фактів: смерті особи або оголошення її померлою [546, с. 689]. Автор відстоює позицію, що за своєю сутністю поняття «право на спадкування» збігається із поняттям «права спадкування у суб'єктивному сенсі» [543, с. 745].

Нарешті, слід вказати про віднесення окремими авторами права спадкування до секундарних прав, оскільки йому не протистоїть певний обов'язок. Таке право підлягає здійсненню лише після відкриття спадщини і зв'язує всіх третіх осіб волею свого носія – спадкоємця. Крім того, як аргумент на користь цієї позиції наводиться та обставина, що жодними діями юридичного чи фактичного порядку не можна порушити право на спадкування, а спадкоємець як суб'єкт цивільного права захищає в судовому порядку не своє право спадкування, а лише ті права, що виникають в установленому нормами

спадкового права порядку. Будучи секундарним правом, право спадкування підлягає захисту єдиним способом, властивим усім без винятку секундарним правам, яким є позов про визнання цього права, причому не обов'язково в такому вигляді формулюється перед судом [152, с. 17, 18].

Такий широкий діапазон поглядів вимагає ретельного наукового аналізу сутності права на спадкування, закріпленого у ст. 1223 ЦК України. Слід передусім відзначити, що, незважаючи на назву «Поняття права на спадкування», змістом зазначеної статті не розкривається поняття права на спадкування, а встановлюється загальний порядок визначення осіб, наділених відповідним правом. Для прикладу, за австрійським законодавством правом спадкування називається виключне право отримати у володіння всю спадкову масу або її певну частку (наприклад, половину, третину). Це речове право, що діє проти кожного, хто хоче незаконно привласнити спадкову масу (§ 532 ABGB) [64, с. 99].

Причому, у кн. 6 ЦК України виокремлено такі права спадкоємців:

- право на спадкування (ст. 1223 ЦК України);
- право на прийняття спадщини (ст. 1268 ЦК України), у змісті якого виділено дві окремі правомочності – прийняти спадщину або не приймати її;
- право на відмову від прийняття спадщини (ст. 1273 ЦК України);
- право на відмову від прийняття спадщини на користь іншої особи (ст. 1274 ЦК України).

Аналіз ст. 1223 ЦК України дозволяє стверджувати, що право на спадкування належить лише спадкоємцям, а її зміст свідчить про пріоритет спадкування за заповітом перед спадкуванням за законом. Крім того, застереження про те, що право на спадкування виникає у день відкриття спадщини, означає, що фігура спадкоємця з'являється лише після смерті спадкодавця.

Виникає питання, як співвідносяться між собою права, визначені у ст. ст. 1223, 1268, 1273, 1274 ЦК України. Якщо припустити, що право на спадкування охоплюється правомочностями прийняття спадщини та відмови

від її прийняття, на чому наполягають більшість учених, то доведеться визнати несамостійний характер прийняття спадщини (відмови від прийняття спадщини), що є лише елементом суб'єктивного права на спадкування, а не самостійним правом спадкоємця.

Водночас прийняття спадщини та відмова від її прийняття мають протилежну юридичну спрямованість. В першому випадку особа стає універсальним правонаступником померлого, в другому – відмовляється від цього, що зумовлює виникнення різних правових наслідків. За таких обставин зазначені правомочності не можуть виступати елементами єдиного суб'єктивного права особи на спадкування. Останнє, на нашу думку, охоплюється правом на прийняття спадщини.

Має бути відзначений і неоднаковий порядок здійснення права на прийняття спадщини та на відмову від її прийняття. Якщо закон допускає прийняття спадщини не лише шляхом подання відповідної заяви про це, а й унаслідок постійного проживання разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, то здійснення права на відмову від прийняття спадщини визначається виключно через подання заяви, тобто формальним способом.

Нетотожність виявляється і в строках здійснення досліджуваних прав. Так, у разі неприйняття спадщини в строк, визначений законом, за згодою інших спадкоємців або судом особі може бути визначений додатковий строк для прийняття спадщини. У свою чергу, стосовно відмови визначення додаткового строку не допускається, і після спливу встановленого ст. 1270 ЦК України строку особа втрачає право відмовитися від прийняття спадщини. На це звертали увагу Верховний Суд України [363] і Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ [251]. З наведеного випливає, що, незважаючи на постійну конвергенцію та тісний зв'язок прав на прийняття спадщини і на відмову від її прийняття, нездійснення першого протягом встановленого строку не припиняє його існування, оскільки залишається можливість прийняти спадщину шляхом застосування правових механізмів, передбачених у ч. ч. 2, 3 ст. ст. 1272 ЦК України. Навпаки,

нездійснення права на відмову від прийняття спадщини тягне за собою його припинення, неможливість реалізувати відповідну правомочність після оформлення спадкоємцями своїх прав на спадщину.

Якщо припустити, що прийняття спадщини та відмова від її прийняття складають правомочності єдиного права на спадкування, то здійснення першої з них автоматично виключає здійснення другої. Але це спростовується правилом ч. 5 ст. 1275 ЦК України, згідно з яким відмова спадкоємця за заповітом від прийняття спадщини не позбавляє його права на спадкування за законом. А тому особа, визначена в заповіті, може відмовитися від прийняття спадщини та одночасно подати заяву про прийняття спадщини за умови, що така особа належить до кола спадкоємців за законом.

Додамо до цього, що з моменту відкриття спадщини та її прийняття у спадкоємця виникає цілий комплекс суб'єктивних прав, що включає: право на тлумачення заповіту (ст. 1256 ЦК України); право на зміну черговості одержання права на спадкування за законом (ст. 1259 ЦК України); право на зміну розміру частки у спадщині при спадкуванні за законом (ст. 1267 ЦК України); право надати згоду на прийняття спадщини іншим спадкоємцем, який пропустив строк для прийняття спадщини (ст. 1272 ЦК України); право на призначення особи, яка вживатиме заходів щодо охорони частини спадщини, що спадкується за законом (ст. 1284 ЦК України); право укласти договір на управління спадщиною (ст. 1285 ЦК України); право на призначення виконавця заповіту (ст. 1287 ЦК України) та контролю за його діями (ст. 1292 ЦК України).

Ось чому справедливою видається позиція про розуміння права на спадкування, закріплене у ст. 1223 ЦК України, як права на набуття спадщини, тобто на її прийняття.

Таким чином, право на прийняття спадщини та право на відмову від прийняття спадщини є самостійними суб'єктивними правами спадкоємців, а тому немає підстав розглядати їх як правомочності, елементи єдиного права на спадкування.

Потребує також пояснення кваліфікація права спадкування як секундарного права, викладена вище. Під секундарним правом розуміють свого роду виняток із правила стосовно того, що «немає прав без обов'язків та обов'язків без прав». Секундарним називається право, якому не протистоїть кореспондуючий обов'язок іншої сторони, незважаючи на загальновизнане розуміння категорії прав та обов'язків як парної правової категорії. А тому, визнаючи право спадкування секундарним правом, прихильники такої точки зору виходять з того, що перешкодити спадкоємцеві прийняти спадщину ніхто не зможе, а відтак об'єктивно відсутня необхідність покладати на необмежене коло осіб пасивний обов'язок утриматись від порушення такого права. Вразливість цієї позиції пов'язана з тим, що порушити право спадкування на стадії його здійснення можуть передусім інші спадкоємці, а відтак це право слід визнати не секундарним, а абсолютним цивільним правом. Як справедливо наголошується в юридичній літературі, на стадії формування волі можуть заважати не лише волевиявленню спадкоємця, але і самому формуванню волі, наприклад, шляхом обману [521, с. 113].

Відтак розуміння права на прийняття спадщини та права на відмову від прийняття спадщини як самостійних суб'єктивних прав, що є абсолютними за своєю природою, буде відправним, опорним положенням, що має істотне методологічне значення для дослідження диспозитивності в спадковому праві.

Отже, до моделей диспозитивності в спадковому праві доцільно віднести свободу заповіту, договірну форму регулювання спадкових відносин, свободу волевиявлення спадкоємця щодо прийняття спадщини та відмови від її прийняття. Виходячи з того, що виділені моделі диспозитивності в концентрованому вигляді відображають найбільш значущі елементи правової свободи у сфері спадкового права, вони є базовими за своєю структурою. При цьому базові моделі диспозитивності в спадковому праві від самого початку орієнтовані на розширення правової свободи, а також фактичне застосування тих правових конструкцій, які нині рідко зустрічаються у нотаріальній практиці.

Зазначений методологічний підхід дозволить більш детально й системно дослідити диспозитивність у спадковому праві, а також вирішити теоретичні та практичні проблеми, що виникають у зв'язку з реалізацією правової свободи суб'єктами спадкового права. Це пояснюється тим, що базова модель дозволяє сконструювати логічну та завершену систему елементів правової свободи у спадковому праві.

Базові моделі диспозитивності в спадковому праві є формою вираження правової свободи.

Свобода заповіту, договірна форма регулювання спадкових відносин, свобода волевиявлення спадкоємця щодо прийняття спадщини та відмови від її прийняття, визначаючи ефективність диспозитивності, проникають у всі інститути спадкового права, незважаючи на нерівномірне, неоднакове розміщення імперативних та диспозитивних норм. Проте доводиться констатувати, що потенціал спадкового права задіяний не у повному обсязі. Це виявляється, зокрема, у складенні переважно звичайних заповітів, застосуванні із цілого комплексу заповідальних розпоряджень лише призначення спадкоємця. Крім того, практично не зустрічаються заповіти із призначенням їх виконавців, що, у свою чергу, в окремих випадках значно ускладнює належну реалізацію останньої волі заповідача. Аналогічна критична ситуація склалася і в частині застосування договірної форми регулювання спадкових правовідносин, пов'язана в одиничних випадках укладення договорів між спадкоємцями, іншими особами (управителями, охоронцями спадщини) та має, безперечно, негативні наслідки у разі спадкування складних об'єктів, зокрема, майнових прав інтелектуальної власності, часток у статутних (складених) капіталах господарських товариств тощо. Причому, можна стверджувати, що укладення договорів у спадковому праві – це, скоріше, виняток, ніж правило.

Видається правильним, що диспозитивність у спадковому праві має бути задіяна максимально, а втручання в цю правову свободу з боку держави має бути зведене до мінімуму та чітко встановлюватися в законі, забезпечуючи тим самим оптимальний баланс між приватними і публічними інтересами.

2.2. Межі реалізації диспозитивності в спадковому праві

Правова свобода у спадковому праві, як і приватного права в цілому, не є безмежною та визначається в певних межах, де її обсяг менший, ніж, скажімо, у договірному праві. Сама свобода в умовах співіснування значної кількості суб'єктів не може бути безмежною. Як писав на початку ХХ ст. Й. О. Покровський, не підлягає жодному сумніву, що держава може і навіть повинна обмежувати індивідуальну свободу і тим самим поступатися індивідуальним інтересам на користь суспільним [337, с. 79]. На думку Т. В. Дерюгіної, свобода в суспільстві досягається двома різними способами: по-перше, через формування внутрішніх меж самосвідомості самого суб'єкта (це уявлення про справедливість, розумність, моральність і т. ін.); по-друге, через формування зовнішніх меж. В останньому випадку свобода обмежена правом з метою дотримання суспільних інтересів, прав і свобод усіх суб'єктів права [103, с. 16].

Виходячи з того, що диспозитивність є властивістю виключно права, вона відсутня в юридичному обов'язку, адже свобода варіанта поведінки несумісна із обов'язком вчинити такий вибір. У концентрованому вигляді ідея свободи реалізується в юридичній категорії суб'єктивного права [238, с. 173], ось чому основним орієнтиром для вирішення питання про межі реалізації диспозитивності в спадковому праві може стати ст. 13 ЦК України, де визначаються загальні межі здійснення цивільних прав. Зокрема, цивільні права особа здійснює у межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства. При здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довікільню або культурній спадщині. Не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. При здійсненні цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства.

Не допускаються використання цивільних прав з метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монопольним становищем на ринку, а також недобросовісна конкуренція.

У разі недодержання особою при здійсненні своїх прав вимог, які встановлені ч. ч. 2–5 ст. 13 ЦК України, суд може зобов'язати її припинити зловживання своїми правами, а також застосувати інші наслідки, встановлені законом.

Межі здійснення цивільних прав, закріплені у ст. 13 ЦК України, є підстави розглядати як загальні межі реалізації диспозитивності в спадковому праві.

Категорія «здійснення права» в науці про право і, зокрема, в цивілістиці є центральною, оскільки розкриває саму ідею права, його сутність. З іншого боку, визначення «здійснення права» розкриває механізм (техніку) реалізації, досягнення мети права. Саме в цьому в першу чергу полягає функціональне, практичне значення виділеного поняття. Від нього залежить, чи буде процес здійснення відбуватися в правовому полі з дотриманням існуючих нормативних правил, принципів справедливості, добросовісності і розумності та чи буде досягнута мета реалізації права [42, с. 2].

В юридичній літературі межі здійснення суб'єктивного цивільного права визначають як встановлені законом або договором вимоги та границі, яких зобов'язана дотримуватися уповноважена особа, здійснюючи своє суб'єктивне цивільне право [186, с. 258].

На нашу думку, положення ст. 13 ЦК України, яким закріплюються межі здійснення цивільних прав, може бути застосоване як загальне правило, в тому числі до реалізації правової свободи в спадковому праві його суб'єктами. При цьому основною межею між диспозитивністю та імперативністю спадкового права є дотримання балансу інтересів між суб'єктами спадкового права. Окремі науковці безпосередньо пов'язують баланс інтересів з верховенством права. Так, на думку П. М. Рабіновича, особливий соціальний феномен верховенство права – це взаємозумовлене існування і взаємоузгоджена реалізація

основоположних прав та обов'язків (тобто природних соціальних можливостей і необхідностей) людини, а також людських спільнот, об'єднань й усього суспільства [374, с. 22]. У правовій доктрині охоронюваний законом інтерес у цивільному праві розуміється як усвідомлене суб'єктом права домагання отримати певне матеріальне (нематеріальне) благо або змінити правовий статус, що спонукає суб'єктів права вчиняти конкретні дії чи, навпаки, утриматися від них; цей інтерес перебуває в правовому полі та забезпечується в реалізації підтримкою держави, здійснюється у формі дозволу і відбивається у конкретних правовідносинах [58, с. 51]. У свою чергу, етимологічне значення терміна «баланс» розкриває тлумачний словник української мови як підсумок, співвідношення, рівновага [299, с. 61]. Поняття «баланс» використовується ученими різних галузей, і не лише правових, вживається воно і у побуті.

Видається правильним, що баланс інтересів – це такий стан правовідношення, що характеризується співрозмірністю прав та обов'язків сторін, забезпечуючи тим самим стан рівноваги між суб'єктами. Причому, під балансом інтересів не слід розуміти абсолютну рівність, тотожність прав та обов'язкову рівновагу інтересів, оскільки в окремих випадках доцільно встановлювати певний пріоритет одного інтересу стосовно іншого. Надаючи свободу вибору учасникам правовідносин, цивільне право має забезпечити при цьому розумне співвідношення (обґрунтовану пропорційність) між різними інтересами таких учасників щодо одного і того ж блага. В юридичній літературі до сутнісних ознак балансу інтересів відносять: 1) співрозмірність у встановленні прав та обов'язків суб'єктів правовідношення, їх здійсненні та захисті; 2) наявність у сторін рівних можливостей для реалізації своїх законних інтересів; 3) баланс інтересів характеризує правовідношення в стані співробітництва; 4) динамічність [373, с. 121].

Спадкове право, незважаючи на наявність протилежних за змістом та спрямованістю інтересів його суб'єктів, намагається максимально збалансувати такі інтереси. Йдеться, зокрема, про інтереси власника розпорядитися своїм майном на власний розсуд та інтереси членів його сім'ї; інтерес спадкоємця

набути спадкове майно та необхідність при цьому задовольнити претензії кредитора й відказоодержувача, які мають власний інтерес, тощо.

Баланс інтересів забезпечується введенням в матерію спадкового права переважних прав. Під переважним правом розуміють таке суб'єктивне цивільне право, яке надає його носієві можливість пріоритетно перед іншими особами набути інше або здійснити існуюче суб'єктивне право [188, с. 3]. Носій переважного права має специфічні можливості щодо набуття певного майнового блага, яких не мають суб'єкти відповідних правовідносин. Переважним правом наділені особи, приватний інтерес яких в межах певних цивільних правовідносин презюмується законом як найбільш значущий.

В цьому аспекті слід передусім виділити переважне право членів сім'ї спадкодавця на отримання належних та нарахованих останньому сум соціальних виплат, що не включаються до складу спадщини (ст. 1227 ЦК України). Справедливим видається висновок Л. В. Лещенко про те, що цивільним законодавством України встановлено для таких виплат спеціальний правовий режим, а норма, яка його встановлює, має соціальне спрямування, оскільки законодавець прагнув захистити права найближчих до спадкодавця членів сім'ї. Отримання цими особами грошових виплат не є спадкуванням, що має відповідні наслідки. Зокрема, виплати передаються у повному обсязі одноразовим платежем тому з членів сім'ї, хто звернувся першим, а не розподіляються між усіма членами сім'ї у рівних частках, як це мало б місце, зокрема, при спадкуванні за законом. Члени сім'ї при зверненні за грошовими виплатами не зв'язані ні строками прийняття спадщини, ні строками видачі свідоцтва про право на спадщину [246, с. 10].

Має бути відзначене закріплене у ст. 1279 ЦК України переважне право окремих спадкоємців на виділ їм спадкового майна в натурі, що свідчить про пріоритет інтересів одних спадкоємців над інтересами інших спадкоємців. Йдеться про предмети звичайної домашньої обстановки та вжитку в розмірі частки у спадщині, що їм належить, а також майно, співвласниками якого були спадкоємці разом із спадкодавцем.

Пріоритет спадкового договору над заповітом впливає із такого спеціального способу забезпечення виконання спадкового договору, як нікчемність заповіту, складеного щодо майна, вказаного у спадковому договорі (ч. 2 ст. 1307 ЦК України). Це, у свою чергу, обумовлює пріоритет інтересів набувача за спадковим договором над інтересами спадкоємців стосовно заповіданого майна, що є одночасно і предметом спадкового договору. Таке правило встановлюється з метою запобігання зловживанням з боку особи, яка, виступаючи відчужувачем у спадковому договорі, складає заповіт щодо майна, яким вона вже розпорядилася, укладаючи договір.

Нарешті, встановлений законом пріоритет інтересів осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині (ст. 1241 ЦК України), над свободою власника розпорядитися своїм майном на випадок смерті забезпечує отримання непрацездатними дітьми, вдовою (вдівцем), батьками спадкодавця незалежно від змісту заповіту половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка).

Категорія пріоритету в наведених випадках забезпечує баланс інтересів суб'єктів спадкового права.

Має бути враховано, що в межах кн. 6 ЦК України забезпечується також баланс приватних і публічних інтересів, незважаючи на ту обставину, що забезпечення публічних інтересів традиційно розглядається як завдання саме публічного права. Так, нормативно визначена модель визнання спадщини відумерлою встановлює порядок набуття права власності на спадщину територіальною громадою. Водночас існують і важелі, що забезпечують приватний інтерес (інтерес спадкоємця) у таких правовідносинах, до яких можна віднести: виключно судовий порядок визнання спадщини відумерлою; вплив не менш як одного року з часу відкриття спадщини для вирішення питання про набуття територіальною громадою права власності на спадщину; можливість повернення спадкоємцю майна, визнаного відумерлим, або грошової компенсації у разі його продажу територіальною громадою.

Слід вказати на бінарність мети введення інституту обов'язкової частки у спадщині, що полягає не лише у забезпеченні окремих категорій родичів та членів сім'ї спадкодавця (хоча, безумовно, така мета є основною), а й у намаганні держави «перекласти» обов'язок утримувати певних осіб на спадкоємця за заповітом шляхом виділення певної частки у спадщині. В останньому випадку йдеться про публічний інтерес, що об'єктивований у приватному інтересі окремого суб'єкта.

За своєю сутністю **забезпечення балансу інтересів є межею, а не обмеженням**, хоча ці терміни застосовуються у правовій доктрині при дослідженні меж здійснення суб'єктивних цивільних прав досить вільно, інколи як тотожні за змістом, хоча між ними існують суттєві відмінності. Правові категорії «межі» та «обмеження» аналізуються з позицій права власності або суб'єктивного цивільного права. Враховуючи, що диспозитивність пов'язана зі свободою здійснення саме прав, в аспекті даного дослідження доцільним видається проаналізувати наукові доробки, проведені в цьому напрямі. Невипадково сутність суб'єктивного права з позицій теорії свободи полягає в тому, що право в суб'єктивному розумінні є сферою зовнішньої свободи, визначеною нормами права окремій особі [61, с. 87]. Причому, дискусія, предметом якої є розмежування категорій «межі» та «обмеження», ведеться науковцями протягом тривалого часу. Ще на початку ХХ ст. В. І. Курдиновський зазначав з цього приводу (щоправда, стосовно права власності): «межа вказує, яких правомочностей немає у праві власності; обмеження – які з правомочностей, що входять до складу права власності, стискаються у здійсненні» [197, с. 21].

В. П. Грібанов вважав, що визначення меж здійснення цивільних прав є не обмеженням цих прав, а юридичним виразом вже існуючого економічно рівного становища людей в системі суспільних відносин, тобто це правове забезпечення, юридична гарантія цієї дійсної рівності [92, с. 25].

З етимологічної точки зору, «межа» означає лінію поділу якої-небудь території, границю, а «обмежувати» – установлювати певні межі чого-небудь, зв'язувати щось обмежувальними умовами, лімітувати [300, с. 165, 406].

На думку Н. С. Кузнецової, межа суб'єктивного права є установлена законом міра поведінки. В цих юридичних межах свободи кожний має можливість діяти на свій розсуд [192, с. 64]. З наведеної позиції О. О. Кот формулює висновок, що межа суб'єктивного права як моделі поведінки визначається тими правомочностями, які входять до змісту цього права [180, с. 85].

Питання обмежень прав було предметом спеціальних досліджень, в тому числі сучасних українських цивілістів. Так, М. О. Стефанчук вважає, що «межі здійснення права» відображають позитивний аспект у здійсненні суб'єктом свого права, тобто ними встановлюються можливі (дозволені чи не заборонені) варіанти поведінки суб'єкта, а «обмеження» виражають негативний аспект, а саме – забороняють (звужують чи виключають) окремі можливості для здійснення суб'єктом свого права [479, с. 62].

Іншу точку зору відстоює Є. О. Мічурін, який наголошує, що обмеження майнових прав фізичних осіб – це елемент механізму правового регулювання, спрямований на охорону прав суспільства, інших уповноважених осіб, здатний за допомогою специфічних законодавчих заборон, обов'язків чи дозволів впливати на звуження змісту суб'єктивного цивільного права та ускладнення його здійснення [276, с. 130].

Нарешті, Г. Г. Харченко у своїй роботі, присвяченій речовим правам, зауважує, що обмеження речового права – це встановлене законом стиснення у вигляді загальної заборони носію речового права вчиняти певну дію (дії) щодо належного йому об'єкта в межах наявних у нього правомочностей [519, с. 336].

Отже, обмеження передбачає певне звуження змісту, стиснення правових можливостей здійснення суб'єктивного цивільного права.

Слід погодитися з О. В. Розгон у тому, що обмеження права власності завжди встановлюється для захисту прав і законних інтересів конкретних осіб.

Навпаки, межі права встановлюються в інтересах усього суспільства і мають на меті захист основ конституційного ладу, моральності, забезпечення оборони і безпеки держави, прав та інтересів громадян. Саме про випадки встановлення меж права власності слід говорити тоді, коли ступінь абстракції є настільки високим, що не передбачається конкретних обмежень на користь конкретних осіб [436, с. 37].

Межі диспозитивності в спадковому праві встановлюють широкий спектр можливостей суб'єктів реалізувати надану правову свободу у сфері спадкового права, але з додержанням вимог, окреслених приписами кн. 6 ЦК України. У свою чергу, обмеження цю свободу стискають, зменшують. Водночас, визначаючи межі реалізації диспозитивності в спадковому праві, слід наголосити на тому, що у цій сфері існують і певні обмеження, зокрема, правило обов'язкової частки у спадщині, що обмежує свободу заповіту; відповідальність спадкоємця за боргами спадкодавця, що обмежена вартістю майна, одержаного у спадщину.

При цьому законодавець визнає та санкціонує правову свободу лише у разі її реалізації в певних, окреслених межах, надаючи суб'єктам спадкового права то більшої (інститут спадкування за заповітом), то меншої (спадкування за законом) приватноправової свободи.

Межі диспозитивності – невід'ємна властивість юридичної свободи, що окреслює кордони правових можливостей суб'єктів цивільного права.

Видається правильним, що ключ до розуміння меж реалізації диспозитивності у сфері спадкового права слід шукати в юридичній природі спадкування, його визначальних особливостях з урахуванням здобутків інших авторів, дослідження яких, щоправда, стосувалися переважно суб'єктивних цивільних прав, а не спадкових правовідносин. Наприклад, О. В. Волков сформулював узагальнюючий висновок, що свобода суб'єкта цивільного права зовнішньо обмежена суспільними інтересами і правами інших учасників цивільного обороту, а внутрішньо – моральною відповідальністю за свої вчинки [61, с. 85].

Детально аналізуючи питання здійснення саме суб'єктивних цивільних прав, О. О. Кот обґрунтував наявність трьох меж залежно від юридичної конструкції. Це, зокрема: індивідуальні межі здійснення цивільних прав, тобто межі, встановлені самими сторонами на рівні договору, а це найвищий рівень деталізації таких обмежень; загальні межі, до яких автор відносить звичайні норми законодавства, котрі, як правило, є диспозитивними, а отже, діють лише за відсутності встановлення індивідуальних меж; надзагальні межі здійснення суб'єктивних цивільних прав, що діють за відсутності будь-яких інших обмежень у договорі або законі [180, с. 95].

Межі реалізації диспозитивності в спадковому праві – це певні встановлені законом границі правової свободи, дотримання яких є обов'язковим для всіх суб'єктів спадкового права.

Крім визначених у ст. 13 ЦК України можна виділити спеціальні межі диспозитивності спадкового права, зумовлені особливістю відповідної підгалузі.

Перш за все слід відзначити, що правова свобода у досліджуваній сфері здійснюється в межах тривалості спадкових правовідносин, що виникають у зв'язку зі смертю (оголошення померлою) особи і тривають до оформлення спадщини спадкоємцями. Внаслідок останнього юридичного факту спадкові правовідносини трансформуються у відносини іншого типу (зокрема власності). В юридичній літературі справедливо наголошується, що вплив фактора часу у спадковому праві виявляється в кількох напрямках. По-перше, на спадкові правовідносини впливають загальні строки цивільного права. Так, захист спадкових прав здійснюється в межах загальних строків позовної давності, якщо законом не визначені спеціальні строки. По-друге, саме правовідношення існує в певному проміжку часу, має початковий і кінцевий моменти. По-третє, часові аспекти окремих елементів правовідношення, зокрема, здійснення та захист прав на спадщину, виконання обов'язків. І нарешті, по-четверте, строки проникають у зміст інших правовідносин, пов'язаних зі спадковими. Це стосується організаційних правовідносин з

охорони та управління спадщиною, відносин із відказоодержувачами, виконавцем заповіту, зобов'язальних правовідносин із кредиторами спадкодавця [521, с. 247, 248].

Визначаючи часові межі реалізації диспозитивності, слід вказати на те, що у період між складенням заповіту і смертю заповідача можуть відбутися глобальні зміни не лише законодавства, а й моральних засад суспільства. Це, безумовно, істотно впливає і на межі правової свободи у сфері спадкового права, які можуть бути звужені або, навпаки, розширені. Наведене яскраво ілюструється практикою ЄСПЛ. Так, у 1939 р. громадянка Андорри Кароліна Пухоль Оллер склала заповіт на користь свого сина Франческо-Ксав'є з фідеокомісарним підпризначенням зберегти і передати майно дітям, народженим у законному та церковному шлюбі. У разі невиконання зазначеної умови спадщина має перейти до інших спадкоємців. Кароліна Пухоль Оллер померла в 1949 р. Спадкоємець уклав канонічний шлюб із Розером Пункернау Педро, а невдовзі подружжя усиновило двох дітей. Франческо-Ксав'є склав заповіт на користь усиновленої дитини Антоні та своєї дружини. Утім, після відкриття спадщини за позовом двох правнуків Кароліни Пухоль Оллер суд Андорри позбавив усиновлену дитину права спадкування через те, що вона не народжена в законному та церковному шлюбі. Крім того, національний суд взяв до уваги, що усиновлення мало місце в Іспанії, а каталонське законодавство того часу встановлювало, що усиновлена дитина могла спадкувати лише після свого прийомного батька чи матері, проте не після інших членів сім'ї усиновлювача.

ЄСПЛ не погодився з тлумаченням заповідального розпорядження Кароліни Пухоль Оллер, зробленим судом Андорри, який не повинен був ігнорувати той факт, що строк між складенням заповіту та переходом спадкової маси до спадкоємців становив 57 років, і за цей період в соціальному, економічному та правовому житті відбулися докорінні зміни. За таких обставин ЄСПЛ встановив, що в цій справі мали місце порушення ст. 14 Конвенції у поєднанні із ст. 8 [585].

При цьому має бути врахована така властивість спадкових правовідносин, як «ефект повернення у часі», що яскраво підтверджується змістом ч. 5 ст. 1268 ЦК України: незалежно від часу прийняття спадщини вона належить спадкоємцеві з часу відкриття спадщини.

Крім того, згідно зі ст. 1272 ЦК України за письмовою згодою спадкоємців, які прийняли спадщину, спадкоємець, який пропустив строк для прийняття спадщини, може подати заяву про прийняття спадщини нотаріусу або в сільських населених пунктах – уповноваженій на це посадовій особі відповідного органу місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини. За позовом спадкоємця, який пропустив строк для прийняття спадщини з поважної причини, суд може визначити йому додатковий строк, достатній для подання ним заяви про прийняття спадщини. У наведених випадках відбувається перерозподіл спадщини, що має місце за наявності таких умов: 1) сплив строк для прийняття спадщини; 2) відбувся первісний розподіл спадщини між спадкоємцями, які вчасно прийняли спадщину. Тобто спадкові правовідносини, які припинилися внаслідок оформлення спадщини спадкоємцями, поновилися за наявності підстав, прямо встановлених в законі. Тим самим можливість для реалізації диспозитивності не втрачається особами, які не встигли або не змогли прийняти спадщину протягом установленого строку. Але таке «поновлення у часі» можливе виключно у випадках, прямо встановлених в законі. Зворотне призвело б до дестабілізації цивільних правовідносин, породжувало стан невизначеності та незакінченості.

Важливо врахувати, що темпоральний характер спадкових правовідносин поширюється не лише на спадкоємців як основних суб'єктів спадкового права. Заявити свої вимоги до спадкоємців в межах визначеного у ст. 1281 ЦК України строку повинен також кредитор спадкодавця. Причому, кредитор спадкодавця, який не пред'явив вимог до спадкоємців, що прийняли спадщину, у встановлені законом строки позбавляється права вимоги.

Реалізація правової свободи у спадковому праві виражається **в певних суб'єктних межах** з обов'язковою участю спадкоємця як правонаступника у

відносинах посмертного переходу прав та обов'язків. У цьому аспекті слід врахувати, що коло суб'єктів прямо визначено у кн. 6 ЦК України, у зв'язку з чим диспозитивність не може бути реалізована за межами такого кола. Іншими словами, суб'єктний склад є другою межею реалізації диспозитивності в спадковому праві. В окремих випадках відповідне застереження прямо міститься у законі. Наприклад, договори про зміну черговості одержання права на спадкування та про зміну розміру частки у спадщині можуть бути укладені лише особами, які входять до кола спадкоємців за законом. Такими ж межами визначений і механізм відмови від прийняття спадщини, де спадкоємець за заповітом може відмовитися від прийняття спадщини на користь іншого спадкоємця за заповітом, а спадкоємець за законом – на користь будь-якого із спадкоємців за законом незалежно від черги.

Крім спадкоємців, до суб'єктів спадкових правовідносин можна віднести відказоодержувачів, кредиторів спадкодавця, виконавця заповіту¹, а тому склад таких правовідносин визначається видом спадкування (за заповітом або за законом), змістом заповідальних розпоряджень та іншими чинниками. Зазначені суб'єкти беруть участь у посмертному переході, проте їх юридичний інтерес та правовий статус не збігаються із правовим становищем спадкоємців, хоча всі ці суб'єкти наділені конкретно визначеною метою участі в спадкових правовідносинах. Водночас участь виділених осіб, хоч би й опосередкована, у спадкових відносинах не викликає сумніву. В цьому аспекті слід підтримати Ю. О. Заїку, який стверджує, що смерть спадкодавця є підставою для виникнення певних прав та обов'язків не лише для спадкоємця, а й для інших осіб, які так чи інакше причетні до спадкування: відказоодержувачів; виконавців заповіту; кредиторів і боржників спадкодавця; юридичних осіб, створених за участю спадкодавця [118, с. 14].

Особливість суб'єктного складу спадкового права полягає в тому, що коло суб'єктів прямо визначено у кн. 6 ЦК України, а тому і реалізувати

¹ Хоча в цивілістичній доктрині висловлюється позиція про необґрунтованість включення до складу суб'єктів спадкових правовідносин кредиторів та боржників спадкодавця, відказоодержувача та самого спадкодавця [521, с. 206, 207].

диспозитивність у цій підгалузі можуть лише особи, закритий перелік яких міститься в нормах спадкового законодавства.

Окремо має бути відзначено, що нотаріус не є суб'єктом спадкових правовідносин, хоча подібна позиція висловлюється в юридичній літературі. Наприклад, нотаріуса відносять до учасників спадкових правовідносин, що забезпечують реалізацію спадкових прав, разом із виконавцем заповіту та свідками [70, с. 13], до суб'єктів спадкування, які сприяють в отриманні або збереженні спадкового майна [172, с. 100].

У спадкових правовідносинах нотаріус виконує покладені на нього законом повноваження щодо юридичного оформлення правовідносин шляхом посвідчення фактів, що мають юридичне значення, а також державної реєстрації прав. Він не є учасником відносин посмертного правонаступництва, його інтерес визначається виконанням покладених на нього повноважень, а тому нотаріус, скоріше, бере участь у процедурних (організаційних) відносинах, пов'язаних, наприклад, із посвідченням заповіту, оголошенням секретного заповіту тощо, надаючи тим самим відносинам спадкування «публічного забарвлення». Такі процедурні відносини можуть передувати спадковому правовідношенню (наприклад, при посвідченні заповіту) або супроводжувати його (вжиття заходів щодо охорони спадкового майна, видача свідоцтва про право на спадщину). Як зазначає О. В. Сибірцева, нотаріус є публічною особою, якій державою надано повноваження щодо посвідчення прав і фактів, що мають юридичне значення, та вчинення інших нотаріальних дій з метою надання їм юридичної вірогідності. Вчиняючи нотаріальні дії, нотаріус діє неупереджено, він не може діяти в інтересах жодної з осіб – сторін нотаріальної дії. Нотаріус не стає учасником цивільних правовідносин між цими особами [456, с. 11, 12].

Ця ідея досить рельєфно простежується і в роз'ясненнях вищих судових інстанцій. Зокрема, Верховний Суд України наголосив, що у справах про спадкування нотаріуси не є заінтересованими особами і не повинні залучатися до участі у справі [363]. Крім того, як зазначається в п. 6 узагальнення Вищого

спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про судову практику розгляду справ про оскарження нотаріальних дій або відмову в їх вчиненні», нотаріус може бути відповідачем лише в разі оскарження відмови від вчинення нотаріальної дії або процедури її вчинення [490].

Функціональне призначення нотаріуса полягає у забезпеченні реалізації диспозитивності суб'єктами спадкового права, а тому нотаріус, здійснюючи свої повноваження, суб'єктом спадкового права не є. Враховуючи його публічно-правовий статус, на нього не поширюється приватноправовий режим цивільного права, а повноваження прямо визначаються Законом України «Про нотаріат» від 02.09.1993 р., Порядком вчинення нотаріальних дій нотаріусами України та іншими нормативно-правовими актами.

Визначаючи основним суб'єктом спадкового права спадкоємців, слід розкрити і статус спадкодавця, після смерті якого виникають спадкові правовідносини і який, за висловом окремих дослідників, є однією з центральних фігур у спадковому праві [97, с. 70]. Правове становище спадкодавця висвітлюється у правовій доктрині неоднозначно. Так, деякі автори заперечують віднесення спадкодавця до суб'єктів спадкових правовідносин через їх виникнення внаслідок смерті цієї особи [118, с. 14], [561, с. 38, 39], [89, с. 637], [70, с. 7], [143, с. 56].

Інші дослідники, навпаки, висловлюються за визнання спадкодавця суб'єктом спадкових правовідносин [473, с. 16, 17], [172, с. 100], [577, с. 71], [62, с. 61]. Причому, І. Л. Корнєєва пояснює це тим, що спадкування є правонаступництвом, в якому беруть участь два суб'єкти: правонавець (спадкодавець) та правонаступник (спадкоємець). За відсутності спадкодавця не може бути правонаступництва, а відтак спадкування та спадкового правовідношення [174, с. 20, 21]. З цього випливає, що авторка ототожнює поняття спадкування, спадкового правовідношення та спадкового правонаступництва, причому такий погляд висловлюється і в інших джерелах [46, с. 169, 170].

Важливо відзначити, що перехід прав та обов'язків спадкодавця до його спадкоємців здійснюється в межах спадкового правовідношення, що виникає з моменту смерті правопередника та завершується оформленням спадкоємцями своїх прав на спадщину. При цьому спадкове наступництво само по собі правовідношенням не є. Наступництво, як одномоментний перехід, є *динамікою* спадкового правовідношення або проявом останнього. Саме правонаступництво ілюструє посмертний рух прав та обов'язків спадкодавця до його спадкоємців, що, у свою чергу, визначає їх юридичну долю та зміну суб'єкта-носія. У зв'язку з цим поняття «спадкове правовідношення» та «спадкове наступництво» не є тотожними за своїм змістом, а наявність юридичного зв'язку між спадкодавцем та спадкоємцем ще не означає наявності між ними правовідношення. Це можна пояснити перериванням такого юридичного зв'язку смертю одного з учасників, що припиняє правоздатність та дієздатність особи й унеможлиблює її участь у цивільних відносинах саме як їх учасника.

Спадкові правовідносини, що виникли після відкриття спадщини, можуть на тому і завершитися, якщо ніхто із спадкоємців не прийняв спадщину, відмовився від її прийняття або був усунений від права на спадкування. В такому разі немає місця і для спадкового правонаступництва через незавершеність спадкових правовідносин та відсутність руху прав та обов'язків. Ось чому спадкові правовідносини автоматично не породжують спадкового правонаступництва. З цього приводу В. В. Ровний наголошує, що спадкове правонаступництво – правовий наслідок (результат, ефект) повноцінної (двостадійної) реалізації спадкового правовідношення, а поняття «спадкове правовідношення» та «спадкове правонаступництво» різняться суб'єктом та співвідносяться між собою як причина та наслідок. Відтак спадкодавець як суб'єкт спадкового правонаступництва не є суб'єктом спадкового правовідношення [88, с. 584].

Щодо права спадкодавця за життя скласти заповіт, то відносини із складення заповіту та його посвідчення за своєю природою не є спадковими.

Вони належать до організаційних, процедурних відносин, що пояснює їх структурне розміщення у кн. 6 ЦК України, а не, скажімо, у гл. 16 ЦК України, присвяченій правочинам. Більш того, окремі автори взагалі стверджують, що під час спадкування виникає цілий комплекс відносин, з яких не всі належать до цивільно-правових, оскільки засновані на владному підпорядкуванні, тому є адміністративно-правовими, фінансовими та податковими (наприклад, охорона спадщини, оформлення спадщини, зокрема видача і отримання свідоцтва про право на спадщину, реєстрація спадкового майна) [264, с. 106].

Так само не є спадковими інші прижиттєві відносини спадкодавця, зокрема, його стосунки з членами сім'ї, близькими родичами, що набувають правового значення вже після відкриття спадщини в межах вирішення питання про усунення від права на спадкування, зменшення розміру обов'язкової частки у спадщини або зміну черговості одержання права на спадкування за законом.

У цьому аспекті слід відрізнити предмет спадкового права як підгалузі цивільного права та об'єкт спадкового правовідношення, що не збігаються за змістом та не є тотожними. Предмет спадкового права є ширшим за обсягом, оскільки регулює не лише посмертний перехід прав та обов'язків від спадкодавця до спадкоємців, а й інші, зокрема прижиттєві, відносини особи зі складення нею заповіту. Об'єктом спадкового правовідношення є сукупність тих прав та обов'язків, які переходять від спадкодавця до спадкоємців у зв'язку зі смертю. Незважаючи на те, що у спадковому праві та спадковому правовідношенні смерть є центральним, основним юридичним фактом, у спадковому правовідношенні такий факт є до того ж правостворюючим.

Окремо має бути відзначено, що **перехід відумерлого майна у власність територіальної громади в порядку ст. 1277 ЦК України немає підстав розглядати як випадок спадкового правонаступництва**. Визнання спадщини відумерлою є однією з підстав набуття права комунальної власності, а відповідна норма, на нашу думку, має бути розміщена у гл. 24 ЦК України «Набуття права власності», адже перехід майна померлого у власність територіальної громади здійснюється за межами спадкового

правонаступництва. У римську епоху право спадкування відумерлого майна (*bona vacantia*) вважалося сурогатом від права на спадщину. І хоча право на наступництво фіска не можна було назвати *hereditas*, трактувалося воно за тими ж принципами, у зв'язку з чим фіск навіть з легатаріями та фідеокомісаріями міг вступати в такі ж відносини, як і справжній спадкоємець [448, с. 179, 180]. Для з'ясування сутності переходу права власності у таких правовідносинах принципове значення має не об'єкт – спадщина, а визначення права, за яким такий перехід здійснюється. Перехід майна до територіальної громади в порядку ст. 1277 ЦК України має специфічні ознаки, закономірно зумовлені як участю у приватноправових відносинах суб'єкта публічного права, так і певними правовими підставами, що породжують відповідні правовідносини. Основні з таких ознак зводяться до такого:

1. Згідно зі ст. 1277 ЦК України територіальна громада *зобов'язана* подати заяву до суду про визнання спадщини відумерлою, тобто вжити всіх дій для набуття права власності на таке майно. У відносинах спадкування особа має варіантність поведінки, що полягає у наданій законом правовій можливості прийняти спадщину або відмовитися від її прийняття.

2. Законом регулюється *особливий порядок набуття права власності* на спадкове майно територіальною громадою на підставі рішення суду, тобто за межами нотаріального провадження. Примітно, що в такому разі видача нотаріусом свідоцтва про право на спадщину або іншого правовстановлюючого документа законом не передбачена. Хоча в окремих випадках нотаріус все ж бере участь у забезпеченні переходу права власності на спадщину до територіальної громади, проте його функцію важко визнати значною. Так, якщо є підстави вважати, що спадщина може бути визнана відумерлою, нотаріус повинен повідомити відповідний орган місцевого самоврядування (підп. 2.2 п. 2 гл. 9 розд. II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України) [341].

3. Передбачений *спеціальний строк* для звернення до суду із заявою про визнання спадщини відумерлою та інший порядок його обчислення. Заява про визнання спадщини відумерлою подається після спливу одного року з часу

відкриття спадщини, що, у свою чергу, унеможливило продовження або поновлення такого строку. Практично це означає, що орган місцевого самоврядування може звернутися до суду і після спливу двадцяти років з дня смерті спадкодавця.

4. Територіальна громада не належить до спадкоємців за законом або за заповітом. Цей суб'єкт не визначений у жодній з п'яти черг спадкоємців за законом. Складення ж на користь територіальної громади заповіту унеможливило застосування до відповідних правовідносин ст. 1277 ЦК України. Відтак правовий статус територіальної громади *не тотожний статусу* спадкоємця у відносинах спадкування.

5. Значення інституту відумерлої спадщини полягає в усуненні *безхазяйності об'єктів спадкування, збереження їх у цивільному обороті*. Суспільству не може бути байдуже, що значне за своєю вартістю майно, наприклад, об'єкт нерухомості, втрачає власника, знищується або захоплюється особами, які не мають ніякого права на нього. Речі, що не мають власника, можуть становити і небезпеку для суспільства через їх руйнування. Йдеться, зокрема, про руйнування об'єктів нерухомості [221, с. 222]. Саме в усуненні безхазяйності спадщини та її негативних наслідків, а не у набутті майна державою полягає головна службова роль інституту переходу відумерлого майна у власність держави, – писав свого часу Б. Б. Черепакін [562, с. 435].

Крім того, інститут відумерлої спадщини встановлений в законі і з метою захисту прав кредиторів, вимоги яких мають бути задоволені незалежно від наявності чи відсутності спадкоємців, прийняття ними спадщини тощо. Такий висновок повною мірою узгоджується зі змістом ст. 526 ЦК України щодо загальних умов виконання зобов'язання. Зокрема, зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог ЦК України, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться. Виконання зобов'язань, реалізація, зміна та припинення певних прав у договірному зобов'язанні можуть бути зумовлені вчиненням або

утриманням від вчинення однією із сторін у зобов'язанні певних дій чи настанням інших обставин, передбачених договором, у тому числі обставин, які повністю залежать від волі однієї із сторін.

Невипадково ст. 1277 ЦК України була суттєво змінена Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо правової долі земельних ділянок, власники яких померли» від 20.09.2016 р. (Закон набрав чинності 19.10.2016 р.). Зокрема, право на звернення до суду із заявою про визнання спадщини відумерлою надано й кредиторам спадкодавця, а також власникам або користувачам суміжних земельних ділянок, якщо до складу спадщини входять земельні ділянки сільськогосподарського призначення .

Слід зважати на певний пріоритет спадкових відносин стосовно відносин, що виникають у зв'язку з визнанням спадщини відумерлою. Це пояснюється тим, що за наявності спадкоємців, які прийняли спадщину шляхом подання заяви або постійного проживання разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, вимоги про визнання спадщини відумерлою задоволенню не підлягають. За наявності спадкоємців, які не прийняли спадщини, суд все одно залучає їх до участі у справі про визнання спадщини відумерлою. Додатково закон містить правові гарантії для спадкоємця, який пропустив строк для прийняття спадщини, визнаної в подальшому відумерлою. Відповідно до ч. 2 ст. 1280 ЦК України, якщо майно, на яке претендує спадкоємець, що пропустив строк для прийняття спадщини, перейшло як відумерле до територіальної громади і збереглося, спадкоємець має право вимагати його передання в натурі. У разі його продажу спадкоємець має право на грошову компенсацію.

Для пред'явлення спадкоємцем позову про повернення відумерлого майна не вимагається попереднє скасування рішення суду про визнання такого майна відумерлим. Утім, сам факт з'явлення спадкоємця після набуття територіальною громадою права власності на відумерле майно ще не означає автоматичного повернення йому такого майна. Ключовою у змісті ч. 2 ст. 1280 ЦК України є фраза *«майно, на яке претендує спадкоємець»*. Тобто спадкоємець має не лише з'явитися, а й претендувати, що означає наявність у

нього суб'єктивного права на отримання спадкового майна як в універсального правонаступника померлого. На нашу думку, таке суб'єктивне право з'явиться лише після прийняття його носієм спадщини. При цьому, незважаючи на законодавче положення про виникнення у спадкоємця права на спадщину з моментом її відкриття (ч. 5 ст. 1268 ЦК України), здійснення права на захист спадкових прав виникає саме з моменту прийняття спадщини.

При витребуванні відумерлого майна спадкоємець, який не є власником майна, пред'являє позов до титульного власника. Більш того, правомірність набуття територіальною громадою права власності на спадкове майно не оспорується позивачем. Тобто правова підстава набуття права власності органом місцевого самоврядування в даному випадку не ставиться під сумнів.

Спадщина переходить у власність територіальної громади на підставі судового рішення без допущення фактичного порушення володіння власника або третьої особи, адже в цей період власника вже немає серед живих, а спадкоємець ще не заявив про свої права на майно [224, с. 205]. Як правильно зазначає Д. В. Лоренц, класичне порушення права в даному випадку моделюється за допомогою фікції зворотної сили прийняття спадщини, що не є типовим для в'їндикативного способу захисту [253, с. 24].

Видається правильним, що позов спадкоємця про повернення відумерлого майна є, скоріше, «квазів'їндикаційним», тобто спадковим позовом в'їндикаційного характеру.

Відповідно до ст. 1216 ЦК України спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). Зазначена норма є ядром усієї системи спадкування, оскільки визначає функціональне призначення спадкового права, що полягає у забезпеченні посмертного переходу прав та обов'язків від однієї особи до інших осіб. Це, без сумніву, впливає на межі реалізації диспозитивності у зазначеній сфері. На нашу думку, **межею реалізації диспозитивності є функціональне призначення спадкового права.** Всі дії суб'єктів спадкового права прямо чи опосередковано пов'язані з переходом прав та обов'язків від

правопередника до його правонаступників та вчиняються з метою забезпечення такого переходу, жодні інші інститути цивільного права не можуть застосовуватися для оформлення посмертного наступництва в правах та обов'язках померлої особи. Саме з цієї причини окремі відносини, що виникають внаслідок смерті особи, не є за своєю природою спадковими. Йдеться, зокрема, про смерть страхувальника за договором особистого страхування, якщо він призначив особу, до якої має перейти право на одержання страхової виплати у разі його смерті. Так само спадкові відносини не опосередковують переходу права власності на майно від відчужувача до набувача за спадковим договором.

Важливо відзначити, що посмертний перехід прав та обов'язків від спадкодавця до спадкоємців заснований на принципі універсального правонаступництва. Такий принцип проявляється передусім у незмінності об'єкта, що переходить до спадкоємця у тому ж складі, обсязі та вартісному виразі, що існували на час відкриття спадщини. Спадщина переходить як єдине ціле, з усіма способами забезпечення і покладеними обтяженнями. Невипадково закон не дозволяє прийняти частину спадкового майна, а від іншої відмовитися. Крім того, слід назвати ознаку безпосередності такого переходу: спадкоємець набуває спадщину безпосередньо від спадкодавця без попередньої передачі її третім особам.

Висновки до розділу 2

1. Зміст та форми реалізації диспозитивності в спадковому праві детермінуються його підгалузевією специфікою. Системний аналіз інститутів спадкового права дозволяє стверджувати, що диспозитивні засади переважають в інституті спадкування за заповітом, тоді як в інституті спадкування за законом проявляються в меншому обсязі.

Диспозитивність у спадковому праві характеризується альтернативністю вибору суб'єктами спадкового права такого варіанта поведінки, що прямо передбачений законом, зокрема в кн. 6 ЦК України.

Одним із проявів диспозитивності в спадковому праві є можливість змінити наміри стосовно змісту та результатів вчинених раніше дій. Це пояснюється одностороннім характером переважної більшості правочинів, що вчиняються у сфері спадкового права, зокрема, складення заповіту, прийняття спадщини, відмова від прийняття спадщини. Саме тому в законі міститься застереження про право заповідача у будь-який час скасувати заповіт та скласти новий заповіт; правова можливість відкликати заяви про прийняття спадщини та про відмову від прийняття спадщини.

2. Функціональне призначення диспозитивності в спадковому праві полягає у забезпеченні широких можливостей для здійснення суб'єктами своїх прав, конкретизації норм спадкового законодавства, а також в ефективному збалансуванні приватних і публічних інтересів.

3. Окремим видом заповідального розпорядження є поновлення недостойного спадкоємця у праві на спадкування за певних, нормативно закріплених умов. Недостойний спадкоємець повністю поновлюється у спадкових правах волею заповідача, а тому закликається до спадкування як за заповітом, так і за законом. Водночас у разі визнання недійсним відповідного заповідального розпорядження зазначена особа втрачає право на спадкування в загальному порядку.

4. Правову свободу в спадковому праві, її властивості, ознаки та закономірності можна розкрити шляхом виділення моделей диспозитивності. Базові моделі диспозитивності в спадковому праві є формою вираження такої свободи.

Базовий характер моделей диспозитивності в спадковому праві виражаються в тому, що вони в концентрованому вигляді відображають найбільш значущі елементи правової свободи.

Виділяються три базові моделі диспозитивності в спадковому праві: свобода заповіту; договірна форма регулювання спадкових відносин; свобода волевиявлення спадкоємця щодо прийняття спадщини та відмови від її прийняття. Виділений підхід дозволить системно дослідити всі прояви правової свободи у сфері спадкування у послідовній сукупності елементів, що таку свободу складають.

5. Право на прийняття спадщини та право на відмову від прийняття спадщини є самостійними суб'єктивними правами спадкоємців, абсолютними за своєю природою. Такий висновок пояснюється протилежною юридичною спрямованістю прав на прийняття спадщини та на відмову від її прийняття, неоднаковим порядком їх здійснення та нетотожністю у строках прийняття спадщини та відмови від прийняття спадщини. Право на спадкування, закріплене у ст. 1223 ЦК України, розглядається у вузькому розумінні як право на прийняття спадщини.

6. Основною межею між диспозитивністю та імперативністю спадкового права є дотримання балансу інтересів між суб'єктами спадкового права. Баланс інтересів – це такий стан правовідношення, що характеризується співрозмірністю прав та обов'язків сторін, забезпечуючи тим самим стан рівноваги між суб'єктами. Надаючи свободу вибору учасникам правовідносин, цивільне право має забезпечити при цьому розумне співвідношення (обґрунтовану пропорційність) між різними інтересами таких учасників щодо одного і того ж блага. Причому під балансом інтересів не слід розуміти абсолютну рівність, тотожність прав, оскільки в окремих випадках доцільно встановлювати певний пріоритет одного інтересу стосовно іншого.

7. Баланс інтересів забезпечує стан рівноваги між суб'єктами шляхом введення в матерію спадкового права переважних прав. До таких прав належать: переважне право членів сім'ї спадкодавця на одержання сум заробітної плати, пенсії, стипендії, аліментів, інших соціальних виплат, які належали спадкодавцю (ст. 1227 ЦК України); переважне право окремих спадкоємців на виділ їм спадкового майна в натурі (ст. 1279 ЦК України);

пріоритет прав набувача за спадковим договором над правами спадкоємця за заповітом, що впливає із такого спеціального способу забезпечення виконання спадкового договору, як нікчемність заповіту, складеного щодо майна, вказаного у спадковому договорі (ч. 2 ст. 1307 ЦК України).

У спадковому праві забезпечується баланс приватних інтересів, а також баланс приватних та публічних інтересів, незважаючи на те, що забезпечення публічних інтересів традиційно розглядається як завдання саме публічного права. Так, нормативно визначена модель визнання спадщини відумерлою встановлює порядок набуття права власності на спадщину територіальною громадою.

8. Межі реалізації диспозитивності в спадковому праві – це певні встановлені законом границі правової свободи, дотримання яких є обов'язковим для всіх суб'єктів спадкового права. Межі встановлюють широкий спектр можливостей суб'єктів реалізовувати надану правову свободу у сфері спадкового права, але з додержанням вимог, окреслених приписами кн. 6 ЦК України.

Існують загальні та спеціальні межі диспозитивності спадкового права. Беручи за основу тезу, що ідея свободи реалізується в юридичній категорії суб'єктивного права, орієнтиром для вирішення питання про межі реалізації диспозитивності у спадковому праві може стати ст. 13 ЦК України, де визначаються загальні межі здійснення цивільних прав. Такі межі є підстави розглядати як загальні межі реалізації диспозитивності спадкового права, що є частиною (підгалуззю) системи цивільного права.

Спеціальні межі диспозитивності спадкового права впливають із змісту кн. 6 ЦК України та зумовлені специфікою підгалузі. До спеціальних меж диспозитивності належать: 1) реалізація правової свободи у межах тривалості спадкових правовідносин; 2) реалізація правової свободи у певних суб'єктних межах з обов'язковою участю спадкоємця як правонаступника померлої особи. У свою чергу, спадкодавець як суб'єкт спадкового правонаступництва не є суб'єктом спадкового правовідношення; 3) функціональне призначення

спадкового права, що полягає у забезпеченні посмертного переходу прав та обов'язків від однієї особи до інших осіб.

Перехід відумерлого майна у власність територіальної громади немає підстав розглядати як випадок спадкового правонаступництва через специфічні ознаки, зумовлені як участю у приватноправових відносинах суб'єкта публічного права, так і певними правовими підставами, що породжують відповідні правовідносини, зокрема: 1) територіальна громада зобов'язана подати заяву до суду про визнання спадщини відумерлою; 2) законом визначений особливий порядок набуття права власності на спадкове майно територіальною громадою на підставі рішення суду, тобто за межами нотаріального провадження; 3) передбачений спеціальний строк тривалістю в один рік з часу відкриття спадщини для звернення до суду із заявою про визнання спадщини відумерлою; 4) значення інституту відумерлої спадщини полягає в усуненні безхазяйності об'єктів спадкування, збереженні їх у цивільному обороті, а також захисті прав кредиторів, вимоги яких мають бути задоволені незалежно від наявності чи відсутності спадкоємців, прийняття ними спадщини тощо.

РОЗДІЛ 3

СВОБОДА ЗАПОВІТУ ЯК БАЗОВА МОДЕЛЬ ДИСПОЗИТИВНОСТІ В СПАДКОВОМУ ПРАВІ

3.1. Сутність свободи заповіту в спадковому праві

Свобода заповіту традиційно вважається фундаментальним принципом спадкового права, а також одним з найбільш суттєвих проявів диспозитивності у цій сфері. Як влучно відзначав Й. О. Покровський, свобода посмертних розпоряджень разом зі свободою власності є одним із наріжних каменів сучасного цивільного права [337, с. 300]. За своїм концептуальним значенням свобода заповіту наближається до встановленої у ст. 3 ЦК України свободи договору, що визнається загальною засадою цивільного законодавства, адже джерелом їх існування є диспозитивність цивільного права.

У радянську епоху існувала позиція з ідеологічним забарвленням того часу про несправедливість спадкування за заповітом, яке збагачує сторонню людину. З цих міркувань заперечувалася сама можливість надання заповідачу права безоплатно передавати своє майно лише одній особі і тим самим сприяти нетрудовому збагаченню та соціальній нерівності

Сучасний стан законодавства та розвиток юридичної науки з урахуванням значного розширення диспозитивності як усього приватного права, так і підгалузі спадкового права зокрема дозволяє стверджувати зворотне. У цивілістичній доктрині сутність свободи заповіту визначається зазвичай через право заповідача у будь-який час скласти заповіт або не складати його, змінити або взагалі скасувати складений заповіт, самостійно визначити зміст заповіту.

Питання свободи заповіту виступало предметом досліджень таких учених, як Ю. О. Заїка, З. В. Ромовська, С. Я. Фурса, О. П. Печений, Л. В. Козловська, Є. О. Рябоконт, В. В. Валах, С. М. Сібільова, Р. Достдар, О. Є. Блінков, Є. Ю. Петров, М. С. Абраменков.

Багатоаспектним цивільно-правовим явищем вважає свободу заповіту З. В. Ромовська. Елементами цієї свободи є насамперед право особи самостійно, без зовнішнього примусу визначати доцільність та момент складення заповіту. Особі, яка забажала скласти заповіт, закон надає цілу низку можливостей щодо вибору спадкоємців, визначення обсягу спадщини, покладення на спадкоємців обов'язків щодо третіх осіб [442, с. 93, 94].

С. Р. Леськів та А. Г. Чубенко пропонують поділити правомочності, що охоплюються юридичним складом свободи заповіту, на такі групи: 1) визначення моменту і доцільності складення заповіту, а також зміни та скасування такого правочину; 2) встановлення обсягу заповіданого майна; 3) окреслення кола спадкоємців за заповітом, часу та умов набуття ними спадщини у власність; 4) відсторонення від участі в розподілі спадкової маси спадкоємців за законом, за винятком тих із них, за якими закріплюється право на обов'язкову частку в спадщині [245, с. 157]. І хоча така позиція знаходить підтримку в українській юридичній літературі [473, с. 59], вона потребує певних застережень, адже спадкодавець не може встановити змістом заповіту час набуття спадкоємцями спадщини у власність в силу існуючих імперативних правил щодо цього, а також концепції безпосередності спадкового правонаступництва як одномоментного переходу прав та обов'язків від померлої особи до її спадкоємців. Слід враховувати в цьому аспекті загальне положення ч. 5 ст. 1268 ЦК України, згідно з яким незалежно від часу прийняття спадщини вона належить спадкоємцеві з часу відкриття спадщини. Зворотне потягнуло б за собою дестабілізацію майнових відносин, а також правову невизначеність у зв'язку з відсутністю власника успадкованого майна протягом тривалого часу.

Через категорію волі спадкодавця, здійсненої за його життя, розглядає свободу заповіту Н. О. Міненкова. У свою чергу, суттєвою ознакою волі особи є свобода, тобто здатність і можливість людини діяти на власний розсуд, керуючись власними принципами, цінностями й інтересами, реалізуючи своє уявлення про сенс життя [275, с. 280].

На думку Є. Ю. Петрова, свобода заповіту проявляється у чотирьох аспектах: 1) свобода складення заповіту; 2) свобода змісту заповіту; 3) свобода зміни або скасування заповіту; 4) свобода вибору виду заповіту [284, с. 117–120].

Важливо відзначити, що більшість дослідників визначають свободу заповіту як принцип спадкового права [165, с. 90, 91],[107, с. 7],[120, с. 100–103], [304, с. 189–192], [473, с. 57, 58].

Як зазначає Ю. О. Заїка, один із головних принципів спадкового права – принцип свободи заповіту дістав законодавче закріплення у ст. 1235 ЦК України. Свобода заповіту, на його погляд, полягає в тому, що заповідач може: у будь-який час скласти заповіт або взагалі скасувати складений заповіт; у будь-який час скласти новий заповіт; розпорядитися всім своїм майном або тільки його часткою; призначити спадкоємцем будь-яку особу, як ту, що входить до кола спадкоємців за законом, так і будь-яку фізичну чи юридичну особу; позбавити спадщини спадкоємців за законом, не обґрунтовуючи і не пояснюючи своє рішення; внести до заповіту інші розпорядження, передбачені ЦК України [119, с. 80, 81]. Так само С. Кернична стверджує, що хоча поняття принципу свободи заповіту не сформульовано на законодавчому рівні, проте існування цього принципу не породжує жодних сумнівів і впливає з аналізу положень ЦК України стосовно спадкування. Цей принцип належить не лише до змісту розпоряджень спадкодавця, зроблених ним у заповіті, але також до того, чи складати заповіт, який вид заповіту обрати, в якій формі скласти заповіт і на чию користь [151, с. 58].

Утім, з цього приводу існує й інша позиція. Зокрема, П. С. Нікітюк вважав, що немає підстав зводити свободу заповіту до рангу принципів спадкового права в силу встановлених законом обмежень в частині розпорядження громадянином своїм майном на випадок смерті. А відтак свобода заповіту не є тією правовою ідеєю, яка визначає характер правового регулювання спадкування [295, с. 14]. І таке обмежене розуміння свободи заповіту цілком відповідало як правовій доктрині, так і законодавству того

часу. Проілюструвати це можна висновками, що містилися в дисертації «Свобода заповіту та її межі за радянським цивільним правом», захищеної А. А. Файнштейном у 1950 р., де автор стверджував наступне. Коли всі спадкоємці за законом мають право на обов'язкову частку у спадщині, то заповідач позбавлений права змінювати встановлений законом порядок. У цьому разі свобода заповіту повністю відсутня. За відсутності обов'язкових спадкоємців заповідач може передати своє майно будь-якому або кільком спадкоємцям за законом, державним або громадським організаціям, повністю або частково позбавляючи спадщини своїх спадкоємців за законом. У такому випадку свобода заповіту обмежена тим, що спадкодавець не має права призначити своїми спадкоємцями за заповітом сторонніх осіб. Якщо одні спадкоємці за законом мають право на обов'язкову частку у спадщині, а інші такого права не мають, то спадкодавець вправі розпоряджатися лише тією часткою спадщини, яку б отримали при спадкуванні за законом особи, не наділені правом на обов'язкову частку у спадщині. Свобода заповіту обмежена в цій ситуації як тим, що спадкодавець може заповісти своє майно лише спадкоємцям за законом, а також державним або громадським організаціям, так і тим, що він не має права зменшити спадкову частку, належну обов'язковим спадкоємцям. За відсутності спадкоємців за законом спадкодавець може заповідати своє майно будь-якій сторонній особі, у зв'язку з чим свобода заповіту нічим не обмежена [498, с. 10, 11].

Наведені наукові позиції сучасних дослідників дають підстави стверджувати, що сутність свободи заповіту вбачається у праві спадкодавця діяти вільно, а сама свобода заповіту переважно розглядається як правовий принцип. Водночас залишилася низка невирішених питань, що стосуються складових елементів свободи заповіту, можливості саморегулювання відносин у сфері спадкування, а також реалізації свободи заповіту.

На нашу думку, **свобода заповіту, як методологічна основа всього спадкового права, виходить за межі наданого особі права призначати спадкоємців та розділяти між ними спадщину, оскільки динаміка розвитку**

спадкового правовідношення визначається волевиявленням особи, вчиненим за життя у передбаченому законом порядку. Це, у свою чергу, зводить заповіт до рангу регулятора цивільних правовідносин, який по суті замінює закон. Норми гл. 86 ЦК України, що регулюють відносини спадкування за законом, застосовуються за відсутності заповіту, тобто мають додатковий (акцесорний) характер.

Тому принаймні дивними видаються твердження окремих сучасних авторів про те, що тенденція розширення свободи заповіту безпосередньо впливає на послаблення родинно-забезпечувальної функції спадкування, а спадкодавець не завжди може справедливо визначити умови переходу свого майна в порядку спадкування [97, с. 233]. З цього приводу варто відзначити, що спадкодавець, визначаючи долю свого майна на випадок смерті, здійснює повноваження, що належать йому як власнику майна. Згідно зі ст. 319 ЦК України власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд. Власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону. Fenemigho Alero I. та Oriakhogba Desmond O. наголошують з цього приводу, що свобода заповіту втілює в собі концепцію володіння власністю [594, р. 69]. Заперечуючи свободу заповіту через послаблення родинно-забезпечувальної функції спадкування, а також неможливість власника майна в окремих випадках визначити справедливі умови переходу свого майна, прихильники відповідної точки зору тим самим ставлять під сумнів саму можливість розпорядження майном, що є визначальним елементом змісту права власності та характеризує таке право як найбільш широке за своїм змістом речове право.

Видається справедливим, що свобода заповіту не обмежується інститутом спадкування за заповітом, оскільки для формування черг спадкоємців законодавець вдається до *абстрактної моделі припустимої волі* спадкодавця щодо розподілу належного йому майна. Сутність спадкування за законом ще у середині минулого століття вдало сформулював С. М. Братусь. Учений зауважив, що спадкування за законом базується на припущенні, згідно з яким

закон, що встановлює коло спадкоємців, черговість їх закликання до спадкування, розміри спадкових часток, відповідає дійсній волі спадкодавця, який не побажав чи не зміг виразити свою волю інакше – шляхом заповіту [35, с. 69].

Крім того, наявність заповіту дає можливість спадкоємцям відмовитися від прийняття спадщини лише на користь іншого спадкоємця за заповітом (ч. 1 ст. 1274 ЦК України). Тобто свобода заповіту коригує право на відмову від прийняття спадщини таким чином, щоб його здійснення не суперечило останній волі спадкодавця.

У зарубіжній правовій доктрині наголошується на суттєвому значенні заповідалної свободи. Так, Kelly B. Daniel виділяє низку переваг такої свободи, що зводяться до такого. Передача майна на випадок смерті виступає як користування своєю власністю та стимулює людину працювати, економити й інвестувати, що є соціально оптимальним і сприяє накопиченню капіталу. Крім того, заповідална свобода може мати переваги для сімейних відносин через посилення батьківського контролю на дітьми та заохочення дітей доглядати своїх батьків [596, р. 1125, 1126].

На нашу думку, для найбільш повного розуміння сутності свободи заповіту доцільно виділити її зовнішнє та внутрішнє вираження.

Зовнішнє вираження свободи заповіту охоплює правову можливість особи скласти заповіт, обрати його вид, скасувати вже складений заповіт.

У свою чергу, *внутрішнє вираження* свободи заповідалних розпоряджень охоплює зміст складеного заповіту як одностороннього правочину. До таких розпоряджень належить право заповідача:

1) призначити своїми спадкоємцями фізичних осіб, незалежно від наявності в нього з цими особами сімейних, родинних відносин, а також інших учасників цивільних відносин (ч. 1 ст. 1235 ЦК України);

2) зробити розпорядження про прощення спадкоємця, який вчинив замах на життя спадкодавця чи будь-якого з можливих спадкоємців (абз. 2 ч. 1 ст. 1224 ЦК України);

3) підпризначити спадкоємця, тобто призначити іншого спадкоємця на випадок, якщо спадкоємець, зазначений у заповіті, помре до відкриття спадщини, не прийме її або відмовиться від її прийняття чи буде усунений від права на спадкування, а також у разі відсутності умов, визначених у заповіті (ст. 1242 ЦК України);

4) без зазначення причин позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа спадкоємців за законом, крім тих, які мають право на обов'язкову частку у спадщині (ч. ч. 2, 3 ст. 1235 ЦК України);

5) охопити заповітом права та обов'язки, які йому належать на момент складення заповіту, а також ті права та обов'язки, які можуть йому належати в майбутньому (ч. 1 ст. 1236 ЦК України);

6) зробити у заповіті заповідальний відказ (ст. 1237 ЦК України);

7) зобов'язати спадкоємців до вчинення певних дій немайнового характеру, зокрема, щодо розпорядження особистими паперами, визначення місця і форми здійснення ритуалу поховання, дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети (ст. 1240 ЦК України);

8) обумовити виникнення права спадкування наявністю певної умови, тобто скласти заповіт з умовою (ст. 1242 ЦК України);

9) установити сервітут щодо земельної ділянки, інших природних ресурсів або іншого нерухомого майна для задоволення потреб інших осіб (ст. 1246 ЦК України) [231, с. 42, 43].

Як зазначається у ст. 1254 ЦК України, заповідач може у будь-який час скасувати або змінити складений заповіт. Повідомлення про це інших осіб, зокрема спадкоємців, призначених у попередньому заповіті, не вимагається. З цього випливає важливий висновок, що не знайшов закріплення у законі: **не мають юридичної сили жодні зобов'язання спадкодавця не змінювати чи не скасовувати раніше складений заповіт.** Видається справедливим, що з метою забезпечення реалізації правила про правову можливість заповідача у будь-який час скасувати або змінити заповіт ст. 1254 ЦК України потребує вдосконалення шляхом внесення до її змісту такого положення:

«Відмова від права на скасування чи зміну заповіту є нікчемною».

Розширення правової свободи зумовило надання заповідачеві права розпоряджатися не лише тими правами, які належали йому за життя і не припинилися внаслідок його смерті. Так, згідно з ч. 1 ст. 1238 ЦК України предметом заповідального відказу може бути передання відказоодержувачеві у власність або за іншим речовим правом майнового права або речі, що входить або не входить до складу спадщини. А тому немає законодавчих перешкод покласти на спадкоємця обов'язок щодо передачі речі, яка перебуває в його власності, відказоодержувачу.

Важливою для розуміння свободи заповіту слід визнати і ту обставину, що воля заповідача не може бути змінена після відкриття спадщини, тобто набуття заповітом юридичної сили. Як впливає зі змісту ч. 1 ст. 1278 ЦК України, спадкоємці не можуть поділити спадщину з відступленням від часток, визначених заповідачем. Так само спадкоємці або суд обмежені змістом заповідальних розпоряджень при здійсненні тлумачення заповіту. Наведена властивість досліджуваного правочину видається цілком справедливою з огляду на необхідність збереження дійсної волі заповідача після його смерті [231, с. 43, 44].

Визначаючи сутність свободи заповіту, М. С. Абраменков та П. В. Чугунов [1, с. 146–148], Р. М. Мамуков [266, с. 8] дійшли висновку, що зміст заповіту не може обмежуватися розпорядженнями, встановленими цивільним законодавством, а включає в себе інші розпорядження, що не суперечать закону та засадам моральності. На переконання учених, які відстоюють цю точку зору, розпорядження, спрямовані на визначення долі спадщини, не можуть бути вичерпно описані в законі через різноманітність життєвих ситуацій та відносин, що індивідуально впливають на формування волі заповідача.

З такою позицією важко погодитися, оскільки, на нашу думку, у кн. 6 ЦК України міститься закритий (вичерпний) перелік заповідальних розпоряджень (т. з. правило *numerus clausus*). І хоча такий перелік сформульований достатньо

широко, заповідач не може встановлювати нових розпоряджень, не передбачених законом. Наприклад, власник позбавлений можливості заповісти річ з тим, що вона не вибувала із власності спадкоємця та перейшла до його нащадків. Крім того, не можна визнати допустимим надання виконавцеві заповіту повноваження самостійно визначати спадкоємців за заповітом та відказоодержувачів після відкриття спадщини.

Видається правильним, що свобода заповіту не вичерпується правом спадкодавця діяти вільно, вирішуючи питання про складення заповіту, обрання його виду, внесення до нього зміни та взагалі скасування, а також визначення змісту заповіту. В такому вигляді свобода заповіту має незавершений характер, адже воля особи має бути не лише висловлена, а й належним чином реалізована після відкриття спадщини. У протилежному випадку свобода заповіту як основна засада диспозитивності спадкового права матиме декларативний, суто формальний характер. За таких обставин можна виділити дві стадії, в межах яких повною мірою втілюється правова свобода спадкодавця.

Перша стадія реалізується до відкриття спадщини самим заповідачем шляхом складення заповіту. При цьому має бути враховано, що такий правочин вчиняється за межами спадкового наступництва, оскільки юридичної сили складений заповіт набуває лише після відкриття спадщини. Невипадково окремі автори розглядають заповіт до часу відкриття спадщини як заяву про наміри, яка може бути змінена чи скасована в будь-який час [594, р. 69].

Вирішальне правове значення для динаміки спадкових правовідносин має фактор часу, оскільки їх виникнення пов'язане з днем смерті фізичної особи (оголошення померлою), а припинення – з оформленням спадкоємцями своїх спадкових прав. І саме ці два юридичні факти окреслюють строк існування спадкового правовідношення, до початку виникнення якого особа складає заповіт. О. Є. Казанцева обґрунтовує виділення системи правовідносин, причетних до спадкових. До такої системи, на її думку, входять і правовідношення із складення заповіту [144, с. 13].

Друга стадія свободи заповіту охоплюється реалізацією розпоряджень, що становлять його зміст, після відкриття спадщини, тобто вже в межах спадкового правовідношення. Реалізація розпоряджень, у свою чергу, втілюється як у виконанні заповіту, так і в процедурі його тлумачення.

Отже, свобода заповіту є складною правовою категорією, що охоплюється як здійсненням особою права на складення заповіту, так і виконанням вже складеного заповіту після відкриття спадщини [231, с. 44, 45].

Зважаючи на широкі правові можливості, надані заповідачеві, а також на значення заповіту як регулятора відносин спадкування, свобода заповіту є первісним та визначальним елементом змісту диспозитивності в спадковому праві.

Необхідно відзначити, що дефініція заповіту, вміщена у ст. 1233 ЦК України, розкриває його зміст у широкому розумінні як особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті, не визначаючи при цьому характеру такого розпорядження.

Тривалий час панівною в доктрині цивільного права залишається позиція, що заповітом є саме майнове розпорядження [37, с. 75], [455, с. 116, 117], [1, с. 138, 139]. На думку прихильників вказаної точки зору, побажання заповідача, що стосуються призначення певних осіб опікунами або піклувальниками, є моральними, а не правовими обов'язками, а тому розпорядження на випадок смерті, що складається лише з вказівок подібного роду, не є заповітом у правовому значенні цього слова [295, с. 139]. Призначення спадкоємця – необхідна умова будь-якого заповіту. Розпорядження, в яких не призначені спадкоємці, не можуть розглядатися як заповіти [505, с. 89, 90], [15, с. 141], [143, с. 116].

Ю. О. Заїка вважає, що розпорядження заповідача стосовно місця та порядку поховання не може вважатися заповітом, оскільки воно ні до чого особу, на яку покладено виконання цього доручення, не зобов'язує, і за відсутності іншого, спадщину отримує спадкоємець за законом. Необхідним елементом заповіту, – підсумовує далі автор, – є не лише особистість

розпорядження, а розпорядження саме щодо майна, яке за заповітом набуде спадкоємець [118, с. 78, 79].

Водночас недоцільно обмежувати зміст заповіту розпорядженнями виключно щодо долі майна або його частини, оскільки заповідач може встановити в заповіті і розпорядження немайнового характеру. Як приклад можна навести ст. 6 Закону України «Про поховання і похоронну справу» від 10.07.2003 р., згідно з якою встановлюється право громадян на поховання їхнього тіла та волевиявлення щодо належного ставлення до тіла після смерті. Таке волевиявлення може бути виражене у згоді чи незгоді на проведення патолого-анатомічного розтину, вилучення органів та тканин тіла, побажання бути похованим у певному місці, за певними звичаями, поруч з певним раніше померлим чи бути підданим кремації. Про право заповідача покласти на спадкоємців обов'язок щодо вчинення певних дій немайнового характеру йдеться також у ст. 1240 ЦК України.

Причому, заповідальні розпорядження немайнового характеру зустрічаються в нотаріальній практиці, щоправда, не так часто, як призначення спадкоємців. Наприклад, один із відомих дослідників спадкового права В. І. Серебровський виявив бажання, щоб на його пам'ятнику не було традиційного напису із вказівкою прізвища, ім'я та по батькові померлого, адже такий напис доречний на дверях квартири, де мешкає людина. Він сам склав собі епітафію: «Тут покоїться прах професора-юриста Володимира Івановича Серебровського», яка і висічена на його надгробному пам'ятнику [455, с. 9, 10].

Четвертий помічник капітана «Титаніка» Дж. Боксхолл, який помер у квітні 1967 р. на 84-му році життя, заповів розвіяти його попіл в океані в координатах 41'46'' північної широти і 50'14'' західної довготи – у розрахованому ним місці загибелі «Титаніка» [118, с. 137].

Свобода заповіту охоплюється можливістю особи зробити розпорядження як майнового, так і немайнового характеру на випадок своєї смерті, що свідчить про буквальне, адекватне відтворення поняття заповіту у ст. 1233 ЦК України.

При цьому окремі автори стверджують, що зміст заповіту можуть становити виключно немайнові розпорядження [266, с. 9]. На думку З. В. Ромовської, нотаріус не може відмовити у посвідченні заповіту, в якому будуть настанови: «помиріться», «допомагайте», «не цурайтесь» тощо, адже він не суперечить ні ст. 1233 ЦК України, ні моральним засадам суспільства, оскільки спрямований на утвердження добросовісності у відносинах між людьми [442, с. 76, 77].

Наведена позиція видається спірною, адже функціональне призначення заповіту полягає якраз у зміні порядку спадкування, встановленого законом, що стосується передусім кола спадкоємців (гл. 86 ЦК України). Заповіт впливає на динаміку спадкового правовідношення насамперед шляхом визначення правонаступників, тобто осіб, до яких мають перейти права та обов'язки після смерті правопередника. А тому призначення спадкоємців слід визнати основним елементом змісту заповіту. Інші ж розпорядження, в тому числі немайнового характеру, мають вторинне, додаткове значення. Якщо ж обмежити зміст заповіту виключно розпорядженнями немайнового характеру, втрачається значення самостійного виду спадкування – спадкування за заповітом.

Призначення спадкоємця – вид заповідального розпорядження про визначення правонаступника у відносинах спадкування. Розпорядження про призначення спадкоємця може міститися виключно у заповіті як єдиному можливому способі розпорядження власника своїм майном на випадок смерті. Інші правочини, в тому числі договори, не можуть бути спрямовані на призначення спадкоємця. Це зумовлено передусім правовою природою заповіту як одностороннього правочину, який може бути скасований заповідачем у будь-який час після його складення. Якщо ж припустити вміщення подібного розпорядження у договорі, зокрема у шлюбному договорі, що укладається між подружжям, то, зважаючи на його двосторонній характер, призначення спадкоємця не може бути скасовано чи змінено за ініціативою лише однієї сторони договору. А це, у свою чергу, є суттєвим порушенням свободи заповіту

як визначальної засади всього спадкового права, а також загальних вимог посвідчення заповітів, які підлягають державній реєстрації в Спадковому реєстрі. Саме завдяки такій реєстрації нотаріус, до якого звертаються спадкоємці із заявами про прийняття спадщини, може перевірити наявність чи відсутність заповіту.

Важливо врахувати, що свобода заповіту втілюється також у можливості призначити спадкоємцем особу, зачату за життя спадкодавця і народжену після його смерті. В цьому випадку мова йде про «насцитурусів» (від лат. nasciturus – плід в утробі матері). За своїм змістом інститут насцитуруса перешкоджає тому, щоб уже зачата дитина, чий батько помер до її народження, була усунена від спадкування. І особливо актуальним це правило стає у разі, коли мати дитини також помирає під час пологів.

Визначення правового статусу зачатої, але ще не народженої дитини криється у встановленні моменту, з якого зачата дитина вважається людиною, носієм певних прав. У науці існує декілька поглядів на цю проблематику.

Згідно з *ембріональною* (від лат. embryo – зародок) концепцією людське життя починається до моменту народження. Проте серед прихильників даної концепції, які апелюють до медицини й теології, немає єдності щодо того, з якого ж моменту повинно виникати це право. Зокрема, З. В. Ромовська стверджує, що право людини на життя повинно виникати безпосередньо з моменту зачаття [442, с. 50]. Останнім часом все частіше висловлюється позиція, що моментом виникнення права на життя має визнаватися не момент зачаття, а момент досягнення внутрішньоутробним плодом певного етапу розвитку. Так, слід розмежовувати поняття «ембріон» як зародок організму людини в ранній період розвитку (від зачаття до 6 тижнів внутрішньоутробного розвитку) та «плід» («насцитурус», тобто той, хто має право народитися) як людська істота з 6 тижнів розвитку і аж до виходу із материнського організму. І саме «насцитурус» повинен бути визнаний людською істотою і відповідно наділений правом на життя, оскільки відповідно до принципу симетрії початок людського життя (за аналогією з його закінченням), з правової точки зору,

повинен бути пов'язаний з початком функціонування стовбура мозку [28, с. 6, 7].

Відповідно до іншого підходу – *натусіальної* концепції (від лат. *natus* – народжений), яка є більш традиційною у правовому розумінні, існування зародка немає ніякого значення для суспільства, якщо не завершиться процес народження людини.

У цивілістичній літературі переважна більшість учених дотримується позиції, що правоздатність виникає з моменту народження людини (Г. Ф. Шершеневич, Є. О. Харитонов, Д. В. Боброва, Ю. О. Заїка, Р. О. Стефанчук, В. А. Белов та ін.).

Слід підкреслити, що чинне законодавство України не визнає зачатої, але не народженої дитини суб'єктом права. Згідно з ч. 2 ст. 25 ЦК України цивільна правоздатність фізичної особи виникає у момент її народження. Ця ж норма містить застереження про те, що у випадках, встановлених законом, *охороняються інтереси* зачатої, але ще не народженої дитини. А відтак останню немає підстав вважати суб'єктом цивільних правовідносин, адже вона не є носієм прав та обов'язків. Положення про охорону інтересів зачатої, але ще не народженої дитини слід сприймати, скоріше, як виняток. Невипадково в законі йдеться саме про «інтереси» зачатої та ненародженої дитини, а не про її права. До народження людини неможливо стверджувати про виникнення суб'єктивного права. Законодавець лише гарантує права майбутнього суб'єкта за умови народження живим.

У фаховій літературі справедливо наголошується на тому, що ст. 1222 ЦК України не називає зачату, але ненароджену на час відкриття спадщини особу дитиною, аби не допустити змішання термінів «особа» і «дитина». У цій статті йдеться про будь-яку ненароджену особу [552, с. 79].

Додамо до цього, що позицію стосовно неможливості наділення плоду будь-якими суб'єктивними цивільними правами висловив і ЄСПЛ, який 08.07.2004 р. постановив рішення у справі *Vo v France*, де чітко зазначив, що

плід (ембріон) не наділений навіть найбільш важливим правом – правом на життя [586].

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що фізична особа стає суб'єктом цивільних правовідносин з моменту народження живою. Як зазначається в п. 1.2 Інструкції з визначення критеріїв перинатального періоду живонародженості та мертвнонародженості [142], живонародження – вигнання або вилучення з організму матері плода, який після вигнання/вилучення (незалежно від тривалості вагітності, від того, чи перерізана пуповина і чи відшарувалась плацента) дихає або має будь-які інші ознаки життя, такі як серцебиття, пульсація пуповини, певні рухи скелетних м'язів.

Таким, що народився живим, є новонароджений, у якого наявна хоча б одна з таких ознак: дихання; серцебиття; пульсація судин пуповини; рухи скелетних м'язів (п. 2 Інструкції).

Таким, що народився мертвим, є новонароджений, у якого немає жодної з ознак життя, а саме: дихання; серцебиття; пульсація судин пуповини; рухи скелетних м'язів (п. 3 Інструкції).

Водночас, незважаючи на те, що насцитуруса не можна розглядати як суб'єкта цивільного права, законодавець забезпечує певні його інтереси, що виявляється передусім у сфері спадкування. Забезпечення інтересів насцитуруса як *можливого суб'єкта* спадкових правовідносин здійснюється шляхом закликання насцитуруса до спадкування на загальних підставах, тобто визнання за ним можливості спадкувати. З'ясовуючи питання, чи є народжена після смерті спадкодавця дитина його сином чи дочкою, слід керуватися презумпцією визначення походження дитини від матері та батька, які перебувають у шлюбі між собою. Зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 122 СК України дитина, яка народжена до спливу десяти місяців після припинення шлюбу (а шлюб припиняє і смерть одного з подружжя), походить від подружжя. Доказом батьківства чи материнства є свідоцтво про народження дитини, в якому записані її батько та мати.

У разі складення заповіту без урахування інтересів дитини спадкодавця, зачатої за його життя, але народженої після відкриття спадщини, така дитина за умови народження живою матиме право на отримання обов'язкової частки у спадщині.

Примітно, що ч. 1 ст. 1222, ст. 1298 ЦК України прямо надають насцитурусам право спадкувати не лише за законом, але і за заповітом. На можливість призначення насцитуруса спадкоємцем в заповіті наголошується і в юридичній літературі. Зазвичай пропонується застосовувати в заповіті формулу визначення спадкоємця за ознаками родинних зв'язків (зачатого внука, брата), хоча не виключається призначення спадкоємцем і дитини сторонньої особи [442, с. 31, 32]. Як стверджує з цього приводу О. Є. Казанцева, не має значення, чи очікується на момент вчинення заповіту народження дитини, оскільки заповіт може бути складений задовго до смерті заповідача і в ньому може бути зазначено, зокрема, що майно заповідається внукам чи правнукам [143, с. 117].

Наведене положення, на перший погляд, цілком охоплюється принципом свободи заповіту, і немає жодних законодавчих підстав для відмови спадкодавцю скласти заповіт на користь особи, яка ще не народилася в момент його посвідчення. Однак практична реалізація такого заповідального розпорядження може спричинити певні складнощі після відкриття спадщини. Важливо вказати, що насцитурус не має імені, адже надання прізвища, імені та по батькові дитини провадиться одночасно із державною реєстрацією народження дитини органом державної реєстрації актів цивільного стану невідкладно, але не пізніше одного місяця від дня народження дитини (ст. 144 СК України), тобто в будь-якому випадку після народження спадкоємця. А відтак призначення насцитуруса спадкоємцем за заповітом може здійснюватися виключно шляхом вказівки на родинні зв'язки із спадкодавцем або з іншими особами.

У підп. 2.1 п. 2 гл. 3 розд. II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України [341] міститься правило про те, що заповіт має бути

складений так, щоб розпорядження заповідача *не викликало незрозумілостей чи суперечок після відкриття спадщини*. Крім того, при видачі свідоцтва про право на спадщину за заповітом *нотаріус ідентифікує спадкоємця, зазначеного в заповіті, з особою, яка претендує на спадщину*. Якщо в заповіті зазначені родинні відносини із спадкодавцем, нотаріус перевіряє документи, які підтверджують цей факт (п. 8.3 розд. 2 ч. III Методичних рекомендацій щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя [271]). А відтак нотаріус, ідентифікуючи спадкоємця за заповітом, навряд чи вчинить таку нотаріальну дію, як видача свідоцтва про право на спадщину, якщо у заповіті спадкоємець визначений просто як «внук, син, племінник» спадкодавця тощо. Додамо до цього, що після відкриття спадщини може народитися дві дитини, а не одна, як передбачав спадкодавець, складаючи заповіт. Наведене зумовить необхідність тлумачення заповіту через наявні в ньому суперечності, що ускладнюють розуміння волі заповідача стосовно долі спадщини.

Основна умова закликання до спадкування насцитуруса – народження дитини живою після відкриття спадщини, проте зачата така особа має бути за життя спадкодавця. Якщо ж дитина народилася мертвою, то спадкові правовідносини за її участі не виникають і вона вважається такою, що юридично не існувала. У цьому випадку спадкова маса розподіляється між іншими спадкоємцями в загальному порядку. Згідно з п. 5 ст. 13 Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» від 01.07.2010 р., у разі народження дитини мертвою державна реєстрація народження проводиться без видачі свідоцтва про народження. Для підтвердження такої реєстрації орган державної реєстрації актів цивільного стану видає довідку про народження із зазначенням факту мертвонародження. Державна реєстрація смерті в такому разі не проводиться. Якщо ж смерть дитини настала на першому тижні життя, державна реєстрація народження проводиться з видачею довідки про народження, у якій зазначено, що дитина померла. Державна реєстрація смерті

дитини проводиться в установленому порядку з видачею свідоцтва про смерть [126].

При народженні дитини живою вона стає спадкоємцем, при цьому із зворотною силою. Застосовуючи до цих правовідносин загальне правило ч. 5 ст. 1268 ЦК України, можна сформулювати висновок, що незалежно від часу народження спадкоємця спадщина належить йому з часу її відкриття. Народження дитини визначається медичними показниками за певними ознаками, проте не вимагається, щоб дитина була народжена життєздатною. Якщо вона прожила хоча б деякий час, то вже визнається суб'єктом права. За влучним виразом В. І. Серебровського, дитина стає спадкоємцем, навіть якщо вона прожила після свого народження всього кілька хвилин [455, с. 57]. Це має значення перш за все для спадкових правовідносин, оскільки при народженні живою дитина автоматично набуває право успадкувати майно, і, в свою чергу, після неї можливе спадкування за законом.

Ще однією гарантією забезпечення інтересів насцитуруса є правило ст. 1298 ЦК України, відповідно до якого, якщо заповіт складено на користь зачатої, але ще не народженої дитини, видача свідоцтва про право на спадщину і розподіл спадщини між усіма спадкоємцями може відбутися лише після народження дитини. Причому, наведене правило застосовується також щодо дитини, зачатої за життя спадкодавця, але народженої після його смерті, у разі спадкування за законом.

У тому випадку якщо нотаріус не знав про існування насцитуруса та видав іншим спадкоємцям свідоцтво про право на спадщину, таке свідоцтво може бути визнане недійсним на підставі рішення суду, а розподіл спадщини має здійснюватися з урахуванням частки спадкоємця, зачатого за життя спадкодавця, але народженого після його смерті.

Отже, важливим проявом свободи заповіту є встановлена законом правова можливість скласти заповіт на користь зачатої, але ще ненародженої дитини. При народженні дитини живою вона стає спадкоємцем із зворотною силою.

Додатковим, вторинним від призначення спадкоємця є розпорядження заповідача про **підпризначення спадкоємця** на випадок, якщо спадкоємець, зазначений у заповіті, помре до відкриття спадщини, не прийме її або відмовиться від її прийняття чи буде усунений від права на спадкування, а також у разі відсутності умов, визначених у заповіті. Таке заповідальне розпорядження має назву «спадкова субституція». Виходячи з дії принципу свободи заповіту, заповідач наділений правом встановити в заповіті підстави закликання до спадкування підпризначеного спадкоємця. Але при встановленні таких підстав спадкодавець обмежений змістом ст. 1244 ЦК України. Це означає, що спадкоємець може бути підпризначений лише на випадок, якщо основний спадкоємець: 1) помре до відкриття спадщини; 2) не прийме спадщину; 3) відмовиться від прийняття спадщини; 4) буде усунений від права на спадкування; 5) відсутні умови, визначені в заповіті.

Причому, заповідач може як вказати усі підстави, так і обмежитись однією підставою. Наприклад, спадкоємець підпризначається на випадок смерті основного спадкоємця, в той час як у разі неприйняття останнім спадщини, відмови від її прийняття, усунення від права на спадкування додатковий спадкоємець не закликатиметься до спадкування. Такий вид підпризначення спадкоємця був відомий у римському праві під назвою «*substitutio vulgaris*» (загальна або ординарна субституція) та можливий виключно в межах інституту спадкування за заповітом. Підпризначений спадкоємець може закликатися до спадкування лише за умови відповідного розпорядження, вміщеного в заповіт, а тому важко погодитися із точкою зору, що спадкова субституція є самостійним видом (підставою) спадкування, в якому спадкові правовідносини виникають у зв'язку із смертю основного спадкоємця, а не спадкодавця [155, с. 818]. Більш того, спадкова субституція має додаткове, субсидіарне значення стосовно розпорядження про призначення спадкоємця у зв'язку з тим, що заповіт не може обмежуватися лише підпризначенням спадкоємця. Аналіз ст. 1244 ЦК України дозволяє стверджувати, що спадкова субституція можлива за наявності розпорядження про призначення спадкоємця,

що матиме первинне значення. Підпризначення спадкоємцю за законом не дозволяється.

Спадкова субституція має вторинне, субсидіарне значення щодо розпорядження про призначення спадкоємця і без останнього не може існувати. Причому, має бути враховано, що підпризначений спадкоємець вважається універсальним правонаступником спадкодавця, а не первісного спадкоємця.

В юридичній літературі підпризначення розуміють, як: 1) особливе заповідальне розпорядження; 2) підставу виникнення прав (тобто юридичний факт); 3) підставу спадкового правонаступництва [69, с. 15]. О. Є. Казанцева додає до цього, що спадкова субституція має подвійне значення: з одного боку, заповідач підтверджує своє бажання передати майно потенційному спадкоємцю, а з другого – не бажає, щоб у разі смерті цього спадкоємця до відкриття спадщини або за інших обставин, зазначених у законі, його майно перейшло іншим можливим спадкоємцям за законом. Тому шляхом підпризначення спадкоємця заповідач позбавляє спадщини інших можливих спадкоємців за законом [143, с. 118]. Таким чином, субституцію розглядають як форму позбавлення права на спадкування. Хоча такий погляд потребує певного застереження, оскільки підпризначений спадкоємець може не прийняти спадщини або відмовитися від її прийняття, померти раніше за спадкодавця або бути усунений від спадкування, і в такому разі спадкування здійснюватиметься за законом. А тому про позбавлення права на спадкування в цьому разі не йдеться.

При визначенні додаткового спадкоємця в заповіті встановлюються умови закликання його до спадкування. За їх відсутності такими умовами слід визнати обставини, передбачені ст. 1244 ЦК України, а саме – смерть основного спадкоємця до відкриття спадщини, неприйняття ним спадщини або відмова від її прийняття, усунення від права на спадкування або відсутність умов, визначених в заповіті. Таким чином, **підпризначення спадкоємця виступає умовою набуття права на спадкування, що дозволяє стверджувати про**

подвійну правову природу спадкової субституції, яка виступає одночасно видом заповідального розпорядження про призначення правонаступника померлого та умовою закликання до спадкування такої особи.

Спадкова субституція не допускає відмови основного спадкоємця від прийняття спадщини на користь іншої особи. Такий висновок зумовлюється необхідністю реалізації останньої волі спадкодавця, спрямованої на отримання спадщини певними, встановленими в заповіті, особами. Отже, спеціальна норма ст. 1244 ЦК України паралізує дію загальної, тобто ч. 1 ст. 1274 ЦК України, де міститься правило про відмову спадкоємця за заповітом на користь іншого спадкоємця за заповітом. Підпризначення спадкоємця слід відрізнити від спадкової трансмісії. Незважаючи на певну схожість цих правових категорій, різниця між ними полягає у моменті набуття права на спадкування. Зокрема, при спадковій трансмісії, яка можлива як при спадкуванні за заповітом, так і при спадкуванні за законом, смерть трансмітента настає після смерті спадкодавця. Спадкова субституція передбачає настання обставин, визначених у ч. 1 ст. 1244 ЦК України, до смерті спадкодавця і застосовується виключно в межах спадкування за заповітом. Наведенні відмінності унеможливають конкуренцію правил про субституцію та трансмісію.

Закон не обмежує кількості підпризначень спадкоємця в одному заповіті. Причому, застосування спадкової субституції можливе виключно у разі «відпадання» основного спадкоємця. Цивільне законодавство України не допускає підпризначення спадкоємцю, який прийняв спадщину, на відміну від окремих зарубіжних правопорядків, де допускається так звана «фідеокомісарна субституція». Сутність фідеокомісарної субституції полягає не лише у призначенні спадкоємця, а й у визначенні тих осіб, до яких перейде спадщина після смерті цього спадкоємця, іншими словами – призначення спадкоємця спадкоємцю. В римському праві *substitutio fideicommissaria* означала право заповідача встановити наступництво розпорядження про спадщину: заповідач міг допустити, щоб одне і те саме майно після одного спадкоємця перейшло до іншої особи. Таке розпорядження, за твердженням М. Бартошека,

встановлювалося в інтересах окремої сім'ї або кількох поколінь однієї і тієї сім'ї [21, с. 132].

Фідеокомісарна субституція, незважаючи на суттєве розширення свободи заповіту, значно обмежує права власника щодо розпорядження належним йому майном і руйнує основні засади права власності. Невипадково ще дореволюційні вчені, досліджуючи це питання, наголошували на обмеженості права власності, позбавленні його необхідної єдності, що тягне внутрішні суперечності. Якщо поряд з основним спадкоємцем призначатиметься інша особа, яка вважатиметься власником успадкованого майна, то основний спадкоємець отримає спадщину не у власність, а в тимчасове володіння та користування [242, с. 106, 107], [574, с. 363, 364]. Аналогічно про неприпустимість фідеокомісарної субституції наголошувалося в правовій доктрині радянського періоду та судовій практиці того часу [295, с. 147], [455, с. 132].

Хоча в окремих зарубіжних країнах передбачається можливість встановлення заповідальних розпоряджень такого роду. Зокрема, французьке законодавство, починаючи з 2006 р., допускає фідеокомісарні субституції, причому не лише у відносинах стосовно родичів. За правилом ст. 1048 ФЦК на спадкоємця може бути покладено обов'язок зберегти річ та передати її після смерті вигодонабувачеві, зазначеному в заповіті. Інший механізм передбачений у ст. 1057 ФЦК – дарування або заповіт, яким на першого вигодонабувача покладається обов'язок передати особі, зазначеній в цьому ж акті, те майно, що залишиться на день його смерті (так званий «легат залишку») [588]. З точки зору доктрини та судової практики, «легат залишку» має таку конструкцію: два заповідальних розпорядження і одна подія, що виступає скасувальною умовою для одного розпорядження та відкладальною – для іншого. Перший легат адресований одній особі під скасувальною умовою, що її смерть настане раніше смерті іншої особи, другий легат призначений цій іншій особі під відкладальною умовою, що вона переживе першу; в результаті – лише один з двох легатів вважається існуючим. У випадку, якщо вигодонабувач, права якого

поставлені в залежність від відкладальної умови, дійсно переживе вигодонабувача під скасувальною умовою, він вважається єдиним легатарієм з моменту смерті заповідача [310, с. 50].

Фідеокомісарна субституція відома і німецькому праву, де спадкодавець має право призначити спадкоємця таким чином, що він стане спадкоємцем (додатковий спадкоємець) тільки після того, як спочатку спадкоємцем буде інша особа (§ 2100 BGB). Згідно з § 2106 BGB, якщо спадкодавець призначив додаткового спадкоємця, але не визначив строк або подію, з якими пов'язане набуття додатковим спадкоємцем права на спадкування, то спадщина перейде до додаткового спадкоємця після смерті основного спадкоємця [90, с. 655, 656]. Таким чином, спадкодавець визначає послідовність переходу спадщини від одного спадкоємця до іншого. Спадкування основним і додатковим спадкоємцями в німецькому праві – особлива юридична конструкція, де одна особа має двох універсальних правонаступників, які спадкують спадщину в різні проміжки часу, а тому немає підстав вважати їх співспадкоємцями. Фактично додаткового спадкоємця можна визначити як «квасіспадкоємець», оскільки після відкриття спадщини він не набуває права спадкування, проте наділяється правом контролю за станом та складом спадкового майна (§ 2127–2131 BGB).

В Австрії спадкодавець має право зобов'язати спадкоємця після своєї смерті або в інших випадках передати прийняте спадкове майно другому призначеному спадкоємцю. Таке розпорядження за приписом § 608 ABGB має назву «Фідеокомісарна субституція». До настання фідеокомісарної субституції призначений спадкоємець має обмежене право власності з правами та обов'язками узуфруктарія.

Як зазначено у § 611 ABGB, черговість, за якою фідеокомісарні спадкоємці спадкують один після одного, не обмежується. Утім, якщо підпризначені спадкоємці на час складення заповіту ще не народилися, то фідеокомісарна субституція стосовно грошових коштів та рухомих речей поширюється на родичів другого ступеня. Стосовно ж нерухомих речей вона

діє лише для родичів першого ступеня. При визначенні ступеня споріднення враховується тільки той підпризначений спадкоємець, який отримав володіння спадщиною (§ 612 ABGB) [64, с. 110, 111].

За іспанським законодавством допускаються фідеокомісарні субституції, відповідно до яких спадкоємець повинен зберегти та передати все майно або його частину третій особі, та поширюються до другого ступеня споріднення або встановлюються на користь осіб, які були живими на момент смерті заповідача (ст. 781 ЦК Іспанії) [605, р. 136].

Водночас, на нашу думку, конструкція фідеокомісарної субституції не відповідає загальним положенням про право власності, визначеним у гл. 23 ЦК України. Зокрема, за такого виду спадкової субституції основний спадкоємець позбавляється права розпорядження успадкованим майном, що є істотним елементом змісту права власності та по суті визначає право власності як найбільш повне речове право особи на річ. Відсутність правомочності розпорядження в цьому випадку не обмежує право власності спадкоємця, а взагалі змінює правовий режим майна, отриманого в порядку спадкування. Йдеться про тимчасове володіння та користування первісним спадкоємцем спадщиною, що суперечить концепції універсального спадкового правонаступництва і потягне за собою дестабілізацію майнового обороту. Тому запровадження фідеокомісарної субституції до національного законодавства не можна визнати правильним та своєчасним.

Спадкодавець наділений правом не лише призначити (підпризначити) спадкоємця, а й **позбавити його права на спадкування** (exheredatio), причому заповіт може обмежуватися лише таким розпорядженням. Як зазначено у ст. 1235 ЦК України, заповідач має право без зазначення причин позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа спадкоємців за законом, внаслідок чого ця особа не може одержати право на спадкування. Причому, заповідач не може позбавити права на спадкування осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині.

У разі смерті особи, яка була позбавлена права на спадкування до відкриття спадщини, позбавлення її права на спадкування втрачає чинність. Діти (внуки) цієї особи мають право на спадкування на загальних підставах.

Розпорядження про позбавлення одного, кількох чи всіх спадкоємців за законом права на спадкування не потребує пояснень чи обґрунтувань у заповіті, хоча, без сумніву, обумовлено певними обставинами, зокрема, взаємовідносинами між заповідачем та такими особами, їхнім майновим станом, поведінкою тощо.

Аналіз кн. 6 ЦК України дозволяє виділити два види позбавлення права на спадкування – в силу закону (ст. 1224 ЦК України) та на підставі волевиявлення заповідача (ст. 1235 ЦК України). Перше має місце за наявності протиправної поведінки спадкоємця стосовно спадкодавця або інших спадкоємців, підтвердженої рішенням суду.

Позбавлення права на спадкування на підставі волевиявлення заповідача здійснюється шляхом відповідного заповідального розпорядження. Виходячи із змісту ст. 1235 ЦК України, позбавлення спадкоємця права на спадкування означає пряме усунення від спадкування такої особи. У свою чергу, незазначення певного спадкоємця за законом у заповіті немає підстав вважати позбавленням права на спадкування, хоча така точка зору доволі поширена в юридичній літературі. Так, висловлюється позиція, що позбавлення може бути прямим, тобто шляхом уміщення у заповіт розпорядження, що дана особа усувається від права на спадкування, або непрямим. В останньому випадку усунення від спадкування відбувається шляхом розподілу при складенні заповіту спадкового майна між декількома особами, але без згадки того, кого спадкодавець хоче позбавити права на спадкування [552, с. 177]. Так само О. В. Коротюк стверджує, що позбавлення права на спадкування здійснюється у заповіті шляхом: 1) безпосередньої вказівки про позбавлення права на спадкування конкретної особи; 2) незазначення особи в заповіті як спадкоємця [176, с. 94].

Незважаючи на структурне розміщення ст. 1235 у гл. 86 ЦК України «Спадкування за заповітом», позбавлення заповідачем права на спадкування унеможливорює закликання такого спадкоємця до спадкування за законом в частині, не охопленої заповітом, або у разі неприйняття спадщини спадкоємцем за заповітом. Такий висновок зумовлений необхідністю врахування останньої волі заповідача, який не бажає закликання до спадкування певної особи, про що прямо вказав в заповіті. У свою чергу, неохоплення змістом заповіту частини спадщини не завжди залежить від спадкодавця, оскільки склад спадщини може суттєво змінитися з моменту складення заповіту і до часу смерті особи.

У випадку незазначення спадкоємця в заповіті він може спадкувати за законом у загальному порядку, оскільки воля спадкодавця в цьому випадку не спрямована на повне усунення його від спадкового правонаступництва. Можна припустити ситуацію, коли заповідач призначає спадкоємцями кількох сторонніх осіб стосовно спадкування частини майна з тим, щоб інша частина спадкувалася за законом, не маючи на меті позбавити найближчих родичів та членів сім'ї спадкових прав. Отже, йдеться не про позбавлення права на спадкування у зв'язку з іншою спрямованістю волі власника майна.

Для прикладу, законодавство Перу прямо зобов'язує заповідача чітко зазначити в заповіті причину позбавлення права на спадкування певного спадкоємця (ст. 743 ЦК Перу). Причому, в межах окремих статей визначені причини позбавлення спадщини нащадків (ст. 744), предків (ст. 745) та одного з подружжя (ст. 746). Нащадки позбавленого спадщини спадкують за правом представлення [591, р. 291, 292].

В силу прямого застереження ст. 1235 ЦК України заповідач не може позбавити права на спадкування осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині. Загальновизнаною як у теоретичній площині, так і в практиці застосування є точка зору, що відповідне заповідальне розпорядження буде вважатися невстановленим і особа, наділена правом на обов'язкову частку, отримує половину частки, що належала б їй при спадкуванні за законом. Тому підстав для визнання заповіту недійсним у частині позбавлення такого

спадкоємця права на спадкування не вбачається. Утім, правове значення можуть мати мотиви такого розпорядження при вирішенні спору про зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині.

3.2. Умова заповіту як елемент волевиявлення заповідача

Одним із суттєвих проявів принципу свободи заповіту є правова можливість спадкодавця обумовити виникнення права на спадкування у призначеного в заповіті спадкоємця наявністю певної умови. Як стверджував свого часу Г. Дернбург, умови вперше почали з'являтися у Римі саме при розпорядженнях на випадок смерті. Оскільки останні призначалися для регулювання майбутніх відносин, в них бралися до уваги різноманітні випадковості на майбутнє і робилися відповідні розпорядження. У правочинах між живими умови почали з'являтися пізніше [101, с. 291].

Відповідно до ст. 1242 ЦК України заповідач може обумовити виникнення права на спадкування у особи, яка призначена у заповіті, наявністю певної умови, як пов'язаної, так і не пов'язаної з її поведінкою (наявність інших спадкоємці, проживання у певному місці, народження дитини, здобуття освіти тощо). Уведення до матерії спадкового права заповіту з умовою сприймається українськими дослідниками доволі неоднозначно. Наприклад, окремі автори висловлюють доволі радикальну позицію про недійсність заповіту, яким обмежується можливість фізичної особи здійснити право на вибір роду занять, місця проживання, право на свободу пересування тощо [532, с. 515].

У будь-якому випадку законодавче закріплення заповіту з умовою значно актуалізували дослідження, предметом яких виступав зазначений правочин. У цьому аспекті слід вказати на роботи Ю. О. Заїки, С. Я. Фурси, З. В. Ромовської, І. В. Жилінкової, О. П. Печеного, Є. І. Фурси, Є. О. Рябокonia, Л. К. Буркацького, О. Г. Сараєва, В. В. Васильченка, О. В. Розгон, Н. В. Фомічової, Н. В. Черногор.

Причому, заповіти з умовами ретельно розглядалися ученими дореволюційної доби, незважаючи на ту обставину, що Звод законів Російської Імперії, а також проект Цивільного укладення прямо не закріплювали правила щодо вчинення таких правочинів. Наприклад, Г. Ф. Шершеневич допускав наступні умови: брат залишає своїй сестрі майно, якщо вона вийде заміж; батько залишає своє майно синові, якщо він закінчить вищий навчальний заклад [574, с. 365]. Д. І. Мейер додавав до цього, що умова в заповіті має відповідати засадам моральності. Автор зазначав, що зміст заповітів досить часто помилково ототожнюють з їх умовами. Зокрема, батько заповідає синові присвятити себе певному роду занять або утриматися від тієї чи іншої слабкості тощо. Але не пов'язує зі своїм розпорядженням жодних юридичних наслідків. Тому, підсумовує Д. І. Мейер, стосовно заповітів потрібна особлива уважність, щоб з'ясувати значення того чи іншого розпорядження, і тільки тоді слід надавати розпорядженню заповідача значення умови, коли певна дія спадкоємця без сумніву поставлена підставою виникнення права на спадкування [269, с. 787]. Нарешті, К. П. Победоносцев поділяв умови отримання спадщини спадкоємцем на суспензійні та резолютивні. За суспензійної умови визначалася обставина, до настання якої право певної особи обмежувалося до повного або ймовірного її настання. За резолютивної умови визначалася обставина, з настанням якої право однієї особи мало припинитися й поступитися праву іншої особи [331, с. 542, 543].

За радянських часів панівною була позиція щодо можливості складення заповітів із відкладальною умовою, хоча ЦК УСРР 1922 р. та ЦК УРСР 1963 р. прямо не закріплювали такого виду заповіту [240, с. 238], [249, с. 470], [15, с. 142–144]. Зокрема, В. І. Серебровський, допускаючи вчинення такого правочину, зазначав, що його основна практична складність полягає у тій правовій невизначеності, яка триває до з'ясування питання про виконання встановленої в заповіті умови. Обмежити цей час строком для прийняття спадщини практично для більшості випадків буде означати неможливість виконання умови. Відсутність же будь-яких строків, у межах яких має бути

виконана умова, потягне вкрай нестійкий характер заповідального розпорядження. А відтак доцільним є встановлення в законодавчому порядку певного граничного строку, протягом якого має бути остаточно вирішене питання про настання або ненастання відкладальної умови. Крім того, учений наголошував і на правовому становищі заповіданого майна у період між відкриттям спадщини і настанням або ненастанням відкладальної умови, якщо заповідач особисто не зробив відповідних розпоряджень [455, с. 132, 133]. При ненастанні умови до відкриття спадщини або при ненастанні її протягом визначеного нормального строку пропонувалося вважати заповіт в цілому або частині недійсним [36, с. 471].

Хоча окремими авторами відстоювалася точка зору щодо можливості встановлення в заповіті як відкладальної, так і скасувальної умови [37, с. 82–84].

Сучасні дослідники теж дискутують з цього питання, причому дискусія ведеться в іншій площині та пов'язана із строком настання умови заповіту. У цьому аспекті можна відзначити тенденції як до розширеного, так і до більш вузького тлумачення ст. 1242 ЦК України.

Зокрема, низка вчених вважають, що умова заповіту може як існувати на час відкриття спадщини, так і настати протягом певного часу після смерті заповідача [120, с. 109, 110], [325, с. 138]. Так, Ю. О. Заїка відзначає, що заповідач повинен указати в заповіті, протягом якого строку дійсна його умова (по закінченні вищого навчального закладу, після отримання посвідчення водія тощо), а також визначити порядок зберігання спадкового майна в цей час (скажімо, грошові кошти – в кредитній установі, нерухомість – під управлінням розпорядника заповіту тощо) [119, с. 96–98].

Інші автори, навпаки, стверджують, що настання цієї умови пізніше, хоч би і в межах строку на прийняття спадщини, не дає права на спадкування за заповітом з умовою [285, с. 810], [564, с. 220], [508, с. 258].

Таким чином, особливості спадкування за заповітом з умовою визначаються в правовій доктрині неоднозначно, що спонукає до викладення

власної позиції з цього питання. Зазначимо, що Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України окремо не визначає особливостей видачі свідоцтва про право на спадщину за заповітом з умовою.

На нашу думку, **за своєю правовою природою умова в заповіті не є самостійним заповідальним розпорядженням**, має суттєві особливості та специфічні риси, що відрізняють її, зокрема, від заповідального відказу. Різниця між ними полягає в тому, що легат, на відміну від умови в заповіті, не впливає на виникнення у спадкоємця права на спадкування, а лише породжує зобов'язальне правовідношення між відказоодержувачем (кредитором) та спадкоємцем (боржником). Крім того, заповідальний відказ підлягає виконанню після відкриття спадщини, в той час як умова заповіту має існувати на день смерті спадкодавця.

І хоча умова в заповіті має деяку схожість із заповідальним покладенням, тобто обов'язком спадкоємця виконати певні дії, спрямовані на досягнення суспільно корисної мети (ч. 2 ст. 1240 ЦК України), відмінність між ними аналогічна наведеній вище – заповідальне покладення не обумовлює виникнення в особи право на спадкування і виконується після смерті заповідача.

Підкреслимо, що умова заповіту не породжує зобов'язального правовідношення, оскільки, по-перше, може мати як майновий, так і немайновий характер; по-друге, вона як залежить, так і не залежить від поведінки спадкоємця, в той час як предметом зобов'язання завжди виступає вчинення певної дії або утримання від її вчинення; по-третє, законом прямо не встановлена особа, наділена правом вимагати виконання умови заповіту.

У свою чергу, несамотійний характер умови заповіту пояснюється тим, що заповіт не може обмежуватися лише таким розпорядженням. По суті умова визначає додаткову підставу набуття спадкоємцем права на спадкування і доповнює заповідальне розпорядження про призначення спадкоємця. Зокрема, недостатньо помістити в заповіт побажання спадкодавця стосовно здобуття певною особою освіти або народження нею дитини. Така особа спершу має

бути призначена спадкоємцем, у протилежному випадку нотаріус заперечуватиме набуття нею статусу суб'єкта спадкового права.

Водночас у правовій доктрині взагалі заперечується віднесення умови заповіту до заповідальних розпоряджень. Це пояснюється тим, що «розпорядження» термінологічно означає лише визначення подальшої долі спадкового майна, тому розпорядитися немайновими правами по суті неможливо [450, с. 156, 157]. З наведеною позицією важко погодитися, оскільки змістом заповіту є сукупність розпоряджень, що містяться в ньому. Примітно, що дефінітивне визначення заповіту в цивільному законодавстві здійснене саме через термін «розпорядження». Розпорядження, що становлять зміст заповіту, можуть мати як майновий, так і немайновий характер, на чому вже наголошувалося вище при дослідженні питання сутності свободи заповіту. Вони є, по суті, засобом вираження волі спадкодавця. Якщо розглядати заповідальні розпорядження виключно в контексті визначення долі спадкового майна, то до них неможливо віднести заповідальний відказ, заповідальне покладення, призначення виконавця заповіту тощо.

Тому розуміння категорії «розпорядження заповіту» виключно в контексті визначення долі майна означає не виправдано звужувати свободу цього правочину. Надаючи заповідачеві право зобов'язати спадкоємців до вчинення певних дій немайнового характеру, законодавець у ст. 1240 ЦК України застосовує термін «розпорядження». Невипадково досить поширеним в юридичній літературі вважається поділ заповідальних розпоряджень на загальні, без яких не може вважатися складеним жоден заповіт (призначення спадкоємця), та спеціальні, або особливі (легат, покладення, призначення виконавця заповіту тощо) [521, с. 423].

Підставою виникнення правовідношення спадкування за заповітом є юридичний склад з послідовним накопиченням елементів: складення заповіту; відкриття спадщини та її прийняття спадкоємцями. Іншими словами, йдеться про сукупність саме юридичних фактів. Важливо врахувати, що у разі складення заповіту з умовою наведених юридичних фактів недостатньо для

того, щоб до спадкування був закликаний спадкоємець, стосовно якого встановлена умова в заповіті. У цьому якраз і виявляється специфіка заповіту з умовою.

У теорії цивільного права під юридичним фактом зазвичай розуміють факти реальної дійсності, з наявністю або відсутністю яких норми цивільного права пов'язують юридичні наслідки, тобто виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (цивільних правовідносин) у правосуб'єктних осіб [185, с. 51], [548, с. 116]. Юридичні факти відрізняються від фактів реальної дійсності тим, що з ними закон пов'язує певні юридичні наслідки, відтак ключовим у цьому аспекті є з'ясування того, які ж наслідки породжуються настанням (або ж ненастанням) умови в заповіті. Аналогічне сприйняття юридичних фактів як підстав виникнення цивільних прав та обов'язків міститься і в національному законодавстві (ст. 11 ЦК України). Юридичні факти є елементами, що забезпечують динаміку спадкових правовідносин, тобто їх виникнення, зміну та припинення. У зв'язку з цим відсутність юридичних фактів зумовлює повну інертність таких правовідносин.

Як правильно зазначає М. Д. Пленюк, зважаючи на те, що юридичні факти є явищами реальної дійсності, які існують об'єктивно, незалежно від ставлення до цього людини, слід розуміти, що не існує юридичних фактів майбутнього, тобто юридичні факти на момент їх аналізу уже мають існувати або існували у минулому [329, с. 98]. Редакція ст. 1242 ЦК України дозволяє стверджувати, що виникнення право на спадкування в особи, визначеної волею спадкодавця, пов'язане з існуванням умови на час відкриття спадщини. Умова заповіту є обставиною реальної дійсності, що породжує певні правові наслідки (щоправда, у сукупності з іншими елементами юридичного складу) у вигляді закликання до спадкування спадкоємця за заповітом. А це дає підстави кваліфікувати умову заповіту як юридичний факт.

Умова в заповіті є юридичним фактом, елементом юридичного складу, що разом з іншими юридичними фактами (складення заповіту,

відкриття спадщини та прийняття її спадкоємцями) породжує виникнення правовідношення спадкування за заповітом.

При цьому умова не може бути визнана самостійною підставою виникнення правовідношення спадкування за заповітом, а набуває властивостей юридичного факту лише у разі складення заповіту, адже умова може міститися лише в заповіті (є невід'ємною частиною змісту заповіту), а також прийняття спадщини спадкоємцями. Відсутність хоча б одного елемента наведеного юридичного складу унеможливорює виникнення спадкування за заповітом з умовою. Так, за життя спадкодавця відносини спадкування виникнути не можуть в принципі, а неприйняття спадщини спадкоємцем за заповітом дасть можливість здійснити таке право спадкоємцям за законом.

Вище вже наголошувалося на тому, що настання умови заповіту може бути як пов'язане, так і не пов'язане з поведінкою спадкоємця. Зміст умови повністю залежить від волі заповідача, а тому умова як юридичний факт належить як до дій, так і до подій. О. Г. Сараєв пропонує класифікувати умови заповіту на три види: умови, що вимагають від спадкоємця певної поведінки, залежні від його волі (активно або пасивно) – умови суб'єктивної властивості; умови, що зовсім не залежать від волі спадкоємця – умови об'єктивної властивості. Крім того, автор допускає ще й умови змішаного характеру, коли виконання залежить не лише від волі спадкоємця за заповітом, але й від випадку або волі третьої особи [450, с. 151].

Примітно, що законодавством прямо не визначена особа, яка перевірятиме існування умови заповіту на час відкриття спадщини. Ця обставина породжує певні складнощі у правозастосовній діяльності. У разі призначення виконавця заповіту можна припустити, що такий обов'язок буде виконувати саме він. Однак призначення виконавця заповіту зустрічається вкрай рідко, тому об'єктивно виникає проблема контролю за настанням (виконанням) умови заповіту. За загальним правилом підп. 1.2 п. 1 гл. 10 розд. II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, при зверненні спадкоємця у зв'язку з відкриттям спадщини нотаріус з'ясовує

відомості стосовно факту смерті спадкодавця, часу і місця відкриття спадщини, кола спадкоємців, наявності заповіту, наявності спадкового майна, його складу та місцезнаходження, необхідність вжиття заходів щодо охорони спадкового майна. При оформленні спадщини за заповітом нотаріус має надати правову оцінку заповіту, перевірити його реєстрацію у Спадковому реєстрі та чинність на момент смерті заповідача. Якщо наданий спадкоємцем заповіт не відповідає вимогам законодавства, нотаріус відмовляє в його прийомі (підп. 5.1 п. 5 гл. 10 розд. II вказаного Порядку) [341].

З огляду на те, що нотаріус видає свідоцтво про право на спадщину, перевіряючи при цьому підстави видачі такого документа, саме на нотаріуса має бути покладений обов'язок встановити існування умови заповіту на час відкриття спадщини. У зв'язку з цим нотаріус повинен витребувати від спадкоємця документи, що підтверджують, по-перше, факт існування умови заповіту та, по-друге, настання такої умови до відкриття спадщини або в день смерті спадкодавця. За відсутності документів, що підтверджують зазначені обставини, нотаріус відмовляє у видачі свідоцтва про право на спадщину [218, с. 187].

На думку З. В. Ромовської, якщо умова стосується поведінки спадкоємця, яка не може бути підтверджена документально, спадкоємцеві доведеться звернутися до суду із завою про встановлення факту, що має юридичне значення [442, с. 138]. Йдеться про такі умови заповіту, як припинення аморального способу життя, зловживання азартними іграми тощо.

Визначаючи часові межі настання умови, варто наголосити, що вона має існувати до часу відкриття спадщини або безпосередньо у день відкриття спадщини, з яким закон пов'язує день смерті особи або день, з якого вона оголошується померлою. Часом відкриття спадщини вважається певний день, що термінологічно в контексті спадкових правовідносин означає добу, а тому умова, встановлена у заповіті, має настати протягом двадцяти чотирьох годин дня смерті заповідача або дня набрання законної сили рішення суду про оголошення фізичної особи померлою.

Ненастання умови на час відкриття спадщини означає своєрідне «відсторонення» спадкоємця за заповітом від спадкування. Причому, враховуючи, що наявність умови може бути як пов'язаною, так і не пов'язаною з поведінкою спадкоємця, таке «відсторонення» від спадкування в окремих випадках взагалі не залежить від поведінки спадкоємця. Настання цієї умови пізніше, хоч би і в межах шестимісячного строку, встановленого для прийняття спадщини, не породжує у спадкоємця права на спадкування за заповітом з умовою.

Проте не зовсім зрозумілі правові наслідки такого «відсторонення». За загальним правилом, спадкування за законом виникає, якщо: спадкодавець не залишив заповіту; заповіт у цілому або його окреме розпорядження визнано недійсним; усі спадкоємці за заповітом не прийняли спадщини або відмовилися від її прийняття, були усунені від права на спадкування; особа, на користь якої складено заповіт, померла до відкриття спадщини; заповітом охоплена лише частина майна. Відтак, чи може особа, яка не виконала умови заповіту (або така умова не настала) на час відкриття спадщини, але належить одночасно до спадкоємців за законом, закликатися до спадкування за законом? Уявляється, що відповідь на це запитання, виходячи з формального застосування ст. 1224 ЦК України, має бути позитивною, оскільки закон встановлює вичерпний перелік обставин, що є підставами для усунення особи від права на спадкування. Розширення ж підстав усунення від права на спадкування призведе до порушення прав спадкоємців, а тому уявляється неприпустимим [218, с. 187, 188].

Отже, у разі ненастання умови на час відкриття спадщини спадкоємець за заповітом, стосовно якого була встановлена така умова, може прийняти спадщину як спадкоємець за законом.

При цьому, по-перше, істотно порушується воля спадкодавця та, по-друге, надаються широкі можливості для зловживань з боку осіб, право на спадкування яких поставлено в залежність від настання певної умови. Зокрема, останні можуть відмовитися приймати спадщину за заповітом і прийняти її за

законом, незважаючи на відсутність існування умови на день відкриття спадщини. Відтак з метою забезпечення реалізації заповідальних розпоряджень пропонується доповнити ст. 1242 ЦК України положенням такого змісту:

«Відсутність умови, визначеної в заповіті, позбавляє спадкоємця, стосовно якого така умова встановлена, спадкування як за заповітом, так і за законом».

На думку О. Г. Сараєва умови заповіту мають природу обтяжень в силу вузької предметної спрямованості на суб'єктивні права визначених приватних осіб (спадкоємців за заповітом). Учений вказує на дві особливості, що відрізняють такі обтяження від обмежених цивільних прав. Перша особливість полягає у відсутності власника, який своїм розпорядженням встановлює обмежене право, друга пов'язана з тим, що умова є похідною не від абсолютного права власності, а від секундарного спадкування [450, с. 152, 153].

Таке розуміння з'ясування сутності умови заповіту видається спірним, оскільки умова не входить до складу спадщини, що дозволило б кваліфікувати її саме як обтяження. Крім того, в цьому аспекті слід зважати на переважно немайновий характер умови заповіту та імперативне правило про її існування саме на час відкриття спадщини. Практично це означає, що умова виконується (якщо пов'язана з поведінкою спадкоємця) до смерті спадкодавця, тобто за межами спадкових правовідносин. А тому спадкоємець або набуває право на спадкування, якщо умова заповіту існує на день відкриття спадщини, або позбавляється такого права за відсутності умови заповіту. Саме тому недоцільно говорити про перехід до правонаступника прав та обов'язків, обтяжених умовою.

Важко також погодитися і з позицією окремих дослідників про недійсність заповіту, яким обмежується можливість фізичної особи здійснити право на вибір роду занять, місця проживання, право на свободу пересування тощо [532, с. 515]. Якщо керуватися такою логікою, то всі з перелічених у ч. 1 ст. 1242 ЦК України умов, як-от наявність інших спадкоємців, проживання у певному місці, народження дитини, здобуття освіти, є недійсними, адже вони

певним чином обмежують поведінку спадкоємця за заповітом. Важливо врахувати, що умова заповіту не примушує спадкоємця до певних дій: народити дитину, якщо спадкоємець цього не бажає; проживати у сільській місцевості, в той час як спадкоємець є корінним міським мешканцем і не бажає переїжджати. У разі небажання вчиняти певні дії, що становлять зміст умови, спадкоємець може не приймати спадщину, адже це право особи, а не її обов'язок. У свою чергу, спадкодавець, як власник майна, може встановлювати певні умови набуття спадкоємцями права власності на спадкове майно після відкриття спадщини, що повною мірою охоплюється принципом свободи заповіту.

У той же час конструкція ст. 1242 ЦК України дає підстави стверджувати про неможливість встановлення в заповіті умови, яка об'єктивно може настати лише після відкриття спадщини. При посвідченні заповіту нотаріус повинен роз'яснити заповідачу неможливість встановлення такої умови. У разі ж якщо остання міститься, наприклад, у секретному заповіті, її слід вважати невстановленою і нотаріус має видати свідоцтво про право на спадщину у загальному порядку. Так, неприпустимо встановити в заповіті умову щодо заборони дружини спадкодавця вступити у шлюб протягом певного строку з часу відкриття спадщини [218, с. 189].

Хоча, як свідчить судова практика, досить часто заповіти містять неприйнятні умови: поховати спадкодавця та встановити пам'ятник на його могилі; сплатити певну грошову суму третій особі після смерті заповідача. Зокрема, суд задовольнив позов та визнав, що у відповідача не виникло право на спадкування через невиконання умови заповіту, згідно з якою на спадкоємця було покладено обов'язок сплатити на користь сестри заповідача 25000 дол. США протягом семи місяців після відкриття спадщини. При цьому суд послався на ст. 1242 ЦК України і не врахував, що умова заповіту має існувати на день смерті [425].

Крім того, зустрічається помилкова кваліфікація встановлення на користь третьої особи права довічного проживання в успадкованому будинку як умови заповіту, тобто має місце ототожнення досліджуваного заповідального

розпорядження з легатом [415]. По іншій цивільній справі суд частково задовольнив позов і встановив факт невиконання спадкоємцем умови заповіту стосовно поховання спадкодавця. Суд у цьому випадку неправильно визначив обов'язок поховати спадкодавця як умову заповіту [413].

В юридичній літературі також зустрічається спірне розуміння умови заповіту, якою на спадкоємця покладається обов'язок утримувати дитину до досягнення нею повноліття за рахунок частини успадкованих коштів, покладених на банківський рахунок [539, с. 1061]. У наведеному заповідальному розпорядженні відсутня одна з визначальних ознак умови заповіту – її існування на час відкриття спадщини. Так само непереконливою видається позиція стосовно можливості складення заповіту з умовою щодо майнових авторських прав [502, с. 12], зважаючи на необхідність існування умови на день смерті спадкодавця (тобто автора у запропонованій новації).

Слід погодитися з Ю. О. Заїкою, що чинна редакція ст. 1242 ЦК України свідчить, скоріше, не про розширення свободи заповіту, а, навпаки, про штучне обмеження, про легальну можливість спотворення волі заповідача [118, с. 117]. У зв'язку з цим відповідна норма потребує вдосконалення.

З метою розширення свободи заповідальних розпоряджень та врахування інтересів спадкоємців за заповітом видається правильним внести зміни до ст. 1242 ЦК України шляхом викладення абз. 2 ч. 1 у такій редакції:

«Умова, визначена в заповіті, має настати протягом строку, встановленого для прийняття спадщини».

Запропоновані зміни дозволять заповідачу покласти на спадкоємця обов'язок вчинити певну дію і після відкриття спадщини, з якою буде пов'язане виникнення у такої особи права на спадкування. Крім того, така новація надасть спадкоємцю, виходячи з розумності та справедливості як загальних засад цивільного законодавства, можливість завершити виконання дій, розпочатих до смерті спадкодавця.

Неприйнятною видається пропозиція Н. В. Фомічової доповнити ч. 1 ст. 1242 ЦК України положенням такого змісту: «На час відкриття спадщини

має зберігатися теоретична можливість настання умови. Заповідач в заповіті може визначити час, в межах якого спадкоємець може виконати умову» [508, с. 259]. Перш за все вживання в законі застереження «теоретична можливість настання умови», зважаючи на його розмитість та невизначеність, потягне неоднозначну оцінку строків настання умови заповіту суб'єктами спадкових правовідносин, нотаріусом та судом. А це, у свою чергу, зумовить неоднаковість практики застосування відповідної норми. На нашу думку, безстроковість настання умови потягне за собою дестабілізацію майнових відносин, їх невизначеність протягом тривалого часу. Саме тому вирішення цього питання заповідачем має здійснюватися у певних межах, встановлених законом. Скажімо, якщо умова настане через десять років після смерті заповідача, що буде із спадковим майном і коли саме спадкоємцю належить приймати спадщину – після відкриття спадщини чи після настання умови заповіту? Відносини в такому разі будуть мати явно незавершений вигляд. Відтак у законі слід визначити розумний строк, відведений для настання умови, що не повинен перевищувати шести місяців, встановлених для прийняття спадщини спадкоємцями. Таке розуміння настання умови в заповіті повною мірою відповідатиме інтересам як заповідача, так і спадкоємців. Важливо врахувати, що виходячи із застосування загальних строків прийняття спадщини немає необхідності в розробленні та запровадженні спеціального механізму зберігання спадкового майна у період між відкриттям спадщини та настанням умови, на чому неодноразово наголошувалося в правовій доктрині. Протягом цього строку може бути запроваджений порядок управління та охорони спадщини, визначений у ст. ст. 1283, 1285 ЦК України.

До речі, противники умовних заповітів висувають дві основні тези: по-перше, спадкове правонаступництво залишається незавершеним, а по-друге, відсутній повний правонаступник спадкового майна, що замінює спадкодавця у правовідносинах за участю останнього [154, с. 52, 53], [447, с. 88]. На нашу думку, встановлене у ч. 1 ст. 1242 ЦК України застереження про необхідність існування умови на час відкриття спадщини та запровадження можливості

настання умови протягом шестимісячного строку з часу відкриття спадщини дозволять обійти ті «гострі кути», про які йдеться вище.

У Стародавньому Римі вирішення проблема правової невизначеності в період між смертю спадкодавця та прийняттям спадщини вирішувалася шляхом застосування правила про зворотну дію умови заповіту, що забезпечувало дію принципу безперервності спадкового наступництва у разі призначення спадкоємця під відкладальною умовою. При цьому римським правом не допускалось існування скасувальної умови заповіту в силу того правила, що спадкове право, набуте одного разу, продовжується безперервно і не може припинитися (*semel heres semper heres; heres manebit, qui semel extitit*) [331, с. 432].

Крім того, важливим є з'ясування тих вимог, що пред'являються до умови в заповіті як однієї з підстав закликання до спадкування. На нашу думку, умова в заповіті має бути:

1. Визначеною за змістом, тобто чітко встановлювати ті дії, які має вчинити спадкоємець для набуття права на спадкування, або події, що мають настати незалежно від поведінки спадкоємця.

2. Правомірною, що прямо впливає зі змісту ч. 2 ст. 1242 ЦК України, відповідно до якої умова, визначена у заповіті, є нікчемною, якщо вона суперечить закону або моральним засадам суспільства. Правомірність у цьому аспекті означає відповідність як закону, так і моральним засадам суспільства.

3. Здійсненою, тобто такою, яку можливо реально виконати або яка може реально настати, хоча здійсненність умови – більшою мірою оціночна категорія, що має суб'єктивний характер, оскільки одна й та ж умова може виявитися як здійсненою, так і нездійсненою для різних осіб, враховуючи неоднаковий рівень розумових здібностей, особистих якостей тощо. Як зазначає Ю. О. Заїка, нездійсненність може бути абсолютною, тобто цю умову не може виконати жодна особа, і відносною, коли умова є нездоланною для конкретного спадкоємця [118, с. 122].

Водночас у ч. 3 ст. 1242 ЦК України встановлено, що особа, призначена в заповіті, не має право вимагати визнання умови недійсною на тій підставі, що вона не знала про неї, або якщо настання умови від неї не залежало. Отже, спадкоємець не може в судовому порядку визнати умову недійсною на підставі її нездійсненності.

Уявляється, що таке положення має певні вади, оскільки, по-перше, обмежує право спадкоємця на судовий захист; по-друге, унеможлиблює визнання недійсними таких умов заповіту, які в принципі є нездійсненними, що є наслідком несправедливого позбавлення спадкоємця за заповітом права на спадкування.

Привертає увагу в аспекті досліджуваної проблематики зміст ст. 1244 ЦК України, згідно з якою заповідач має право призначити іншого спадкоємця на випадок, якщо спадкоємець, зазначений у заповіті, помре до відкриття спадщини, не прийме її або відмовиться від її прийняття чи буде усунений від права на спадкування, а також у разі відсутності умов, визначених у заповіті. Конструкція цієї норми побудована таким чином, що містить умову закликання до спадкування підпризначеного спадкоємця – неможливість спадкування «основним» спадкоємцем. Така умова аналогічно має існувати на час відкриття спадщини. Отже, ст. 1244 ЦК України містить правило про заповіт з умовою, а **тому підпризначення спадкоємця можна розглядати як різновид заповіту з умовою**. При цьому умова, встановлена у ст. 1244 ЦК України, має свою специфіку. Зокрема, настання умови закликання до спадкування підпризначеного спадкоємця не залежить від поведінки та волі останнього і зумовлене переважно діями «основного» спадкоємця.

Зміст умови закликання до спадкування підпризначеного спадкоємця становлять певні елементи, визначені в законі. Перелік цих елементів має вичерпний характер і охоплює такі обставини: спадкоємець, призначений в заповіті, помре до відкриття спадщини, не прийме її або відмовиться від її прийняття, буде усунений від права на спадкування, а також відсутність умов, визначених в заповіті. Наведені обставини сприяють настанню основної

умови – неможливості спадкувати спадкоємцем, призначеним в заповіті, а тому їх можна визначити як передумови. Причому, в заповіті може міститися як одна, так і всі передумови закликання до спадкування підпризначеного спадкоємця.

Правові наслідки підпризначення спадкоємця полягають у тому, що після смерті спадкоємця, призначеного в заповіті, не застосовуються правила спадкування за правом представлення (ст. 1266 ЦК України) та спадкової трансмісії (ст. 1276 ЦК України) [218, с. 189, 190].

Буквальне тлумачення ст. 1242 України дає підстави для висновку, що умова може бути встановлена виключно щодо спадкоємця, адже йдеться про виникнення права на спадкування в особи, яка призначена у заповіті. На нашу думку, свобода заповідальних розпоряджень в даному випадку має стосуватися і відказодержувачів, правовий статус яких відмінний від статусу спадкоємця за заповітом. Наприклад, виникнення права користування житловим будинком, надане відказодержувачу, може бути поставлене заповідачем в залежність від настання певної умови, як пов'язаної, так і не пов'язаної з поведінкою легатарія. Ненастання умови заповіту матиме наслідком втрату відказодержувачем свого права, що є предметом легату. У зв'язку з цим видається правильним доповнити ст. 1237 ЦК України вказівкою про можливість встановлення умови заповіту і щодо відказодержувача. Це сприятиме значному розширенню свободи заповідальних розпоряджень.

Зокрема, у § 63 Закону Естонії «Про спадкування» регулюється заповідальний відказ, вчинений під відкладальною умовою. Так, якщо заповідальний відказ вчинений під відкладальною умовою або із встановленням строку і умова настала до відкриття спадщини, такі умова або строк вважаються невстановленими. Якщо заповідальний відказ вчинений під відкладальною умовою, але умова не настала протягом 20 років з дня відкриття спадщини, заповідальний відказ вважається недійсним [599].

Заповіт з умовою відомий і зарубіжним правопорядкам, щоправда, з певними особливостями, обумовленими правовою системою конкретної країни.

У цивільному законодавстві Німеччини існують норми, які допускають можливість складення заповіту як під відкладальною, так і під скасувальною обставиною. Згідно з § 2074 BGB, якщо спадкодавець передбачив у заповіті надання під відкладальною умовою, то таке надання буде вважатися дійсним лише з настанням умови за життя особи, на користь якої це надання встановлене. Якщо ж спадкодавець передбачив у заповіті надання з умовою, що особа, на користь якої зроблено надання, протягом невизначеного строку зобов'язана вчинити визначену дію чи утриматися від її вчинення, то, у разі коли невиконання чи виконання залежить виключно від волі зазначеної особи, слід вважати, що надання буде залежати виключно від скасувальної умови, пов'язаної з виконанням чи невиконанням дії цією особою (§ 2075 BGB) [90, с. 650].

За австрійським законом на виконання умови заповіту впливає правовий статус суб'єкта спадкових правовідносин. Умову заповіту, відповідно до якої спадкоємець або легатарій навіть після досягнення повноліття не повинні укладати шлюб, слід розглядати невстановленою. Таку умову має виконати лише вдова (вдівець), якщо вона (він) має одного чи кількох дітей. Водночас може бути встановлена в заповіті умова, яка забороняє спадкоємцю або легатарію укладати шлюб з певною особою (§ 700 ABGB) [64, с. 121].

Умови закликання до спадкування передбачені також законодавством Англії, що визнається більшою мірою консервативним і навіть архаїчним. В англійській доктрині вважаються недійсними умови, що пов'язують припинення права з такими обставинами, як: банкрутство спадкоємця, намагання розпорядитися майном у складі спадщини. Недійсні також умови, що заохочують окреме проживання подружжя; відмову від служби в армії; умови, спрямовані на втручання у здійснення батьками права виховувати своїх дітей. Водночас визнаються дійсними скасувальні умови стосовно укладення спадкоємцем повторного шлюбу. Так само можливі відкладальні та скасувальні умови, пов'язані зі вступом у шлюб з певною особою, а також з особою, яка

належить або не належить до певного класу (національності, віросповідання, професії) [604, р. 37–41].

Білоруський законодавець обмежився лише вказівкою на право заповідача обумовити отримання спадщини певною правомірною умовою стосовно характеру поведінки спадкоємця (ч. 4 ст. 1041 ЦК Республіки Білорусь). Як приклад, у білоруській літературі наводиться умова «припинити зловживати спиртними напоями». Водночас до неправомірних умов учені відносять такі, що тягнуть обмеження конституційних та інших передбачених законодавством прав і свобод громадян, зокрема, укладення шлюбу, виконання релігійних обрядів [169, с. 158].

Згідно зі ст. 1041 ЦК Республіки Казахстан заповідач може обумовити отримання спадщини певною умовою, що стосується характеру поведінки спадкоємця. Протиправні умови, вміщені у розпорядженні про призначення спадкоємця або позбавлення права на спадкування, недійсні. Умови заповіту, які є нездійсненими для спадкоємця у зв'язку зі станом його здоров'я або з інших об'єктивних причин, можуть бути визнані недійсними за позовом спадкоємця.

У коментарі до ЦК Республіки Казахстан наголошується, що умова заповіту не є обмеженням правоздатності чи дієздатності особи. Якщо ж заповітом допускається таке обмеження, заповіт в цій частині має бути визнаний недійсним. Умови можуть стосуватися лише характеру поведінки спадкоємця (відмова від зловживання спиртними напоями, наркотичними речовинами або азартними іграми, турбота про батьків, дітей, сестер і братів тощо). У свою чергу, такі умови, як укладення чи розірвання шлюбу, заняття певним видом діяльності або професії, народження дитини, проживання в певному місці або з певними людьми, входять до змісту правоздатності та дієздатності і не можуть бути встановленими в заповіті [170].

У Вірменії заповідач має право обумовити отримання спадщини певною правомірною умовою стосовно характеру поведінки спадкоємця (ст. 1197 ЦК Вірменії) [80], тобто йдеться про виключно немайновий характер умови. Крім

того, спадкоємцю надається право звернутися до суду з позовом про визнання умови заповіту недійсною у зв'язку з неможливістю її виконання через стан здоров'я або в силу інших об'єктивних причин.

Широка автономія волі заповідача визначена у ст. 1135 ЦК Колумбії, згідно з якою стосовно спадкоємця за заповітом може бути встановлена умова укладення шлюбу, вибору професії, а також певна особа, з якою спадкоємець має укласти шлюб [590]. Така нормативно закріплена свобода заповідача зумовила звернення до Конституційного Суду Колумбії з приводу неконституційності ст. 1135 ЦК Колумбії як такої, що суперечить ст. 13 («Свобода та рівність перед законом»), ст. 16 («Вільний розвиток особистості»), ст. 26 («Право вільно обирати професію») Конституції Колумбії. Як наголосив Конституційний Суд Колумбії у своєму рішенні від 28.11.1996 р., право на встановлення умов у заповіті надане заповідачу на підставі двох конституційних гарантій: права на приватну власність та автономія волі. Якщо спадкоємець бажає успадкувати майно, він має виконати визначені заповітом умови, проте це не є нав'язуванням зобов'язання. По суті в той момент, коли людина виконує таку умову, вона добровільно обмежує себе, здійснюючи своє право на свободу. Тільки спадкоємець може вирішити, виконувати умову, покладену на нього заповідачем для отримання економічних вигод, чи ні. Отже, сфера особистої автономії спадкоємця за заповітом в цьому випадку жодним чином не обмежується. За таких обставин ст. 1135 ЦК Колумбії була визнана конституційною [603].

Аналіз зарубіжного законодавства свідчить про доволі широке розуміння заповідальної свободи в частині встановлення умови заповіту. На нашу думку, правильним є вирішення проблеми нездійсненності умови через стан здоров'я спадкоємця, з інших об'єктивних причин, закріплене у законодавстві Казахстану, за яким така умова може бути визнана недійсною в судовому порядку.

3.3. Заповідальний відказ та заповідальне покладення як елементи внутрішнього вираження свободи заповіту

Одним із проявів диспозитивності в спадковому праві є закріплена цивільним законодавством правова можливість встановити заповідальний відказ (легат) та заповідальне покладення, що виступають елементами внутрішнього вираження свободи заповіту.

За загальним правилом ст. 1237 ЦК України заповідач може зробити у заповіті заповідальний відказ. Відказоодержувачами можуть бути особи, які входять, а також ті, які не входять до числа спадкоємців за законом.

Заповідальний відказ (легат) має важливе значення в реалізації правової свободи, передусім у тих випадках, коли неможливо досягнути певних цілей в інший спосіб. Часто в юридичній літературі наводиться приклад, коли заповідач бажає передати відказоодержувачу після своєї смерті майно в тимчасове користування, а за заповітом це неможливо, оскільки спадкоємці отримують майно у власність. Скажімо, спадкодавець має двох синів, молодший з яких зловживає спиртними напоями та азартними іграми. Батько хоче надати кожному з них право проживати в своєму будинку. Але якщо він за заповітом залишить майно молодшому сину, той, отримавши у спадщину свою частку будинку, проп'є чи програє її, тому батько заповідає будинок старшому сину, одночасно покладаючи на нього обов'язок надати можливість молодшому сину довічно користуватися половиною будинку [118, с. 133]. Отже, заповідальний відказ є зручним та ефективним засобом щодо наділення майновими благами осіб, стосовно яких заповідач не бажає створювати відносин спадкування.

Причому, позитивне право не дає визначення категорії «заповідальний відказ», окреслюючи в межах трьох статей його предмет та втрату чинності. Так, згідно зі ст. 1238 ЦК України предметом заповідального відказу може бути передання відказоодержувачеві у власність або за іншим речовим правом майнового права або речі, що входить або не входить до складу спадщини. На спадкоємця, до якого переходить житловий будинок, квартира або інше рухоме

чи нерухоме майно, заповідач має право покласти обов'язок надати іншій особі право користування ними. Право користування житловим будинком, квартирою або іншим рухомим чи нерухомим майном зберігає чинність у разі наступної зміни їх власника. Право користування житловим будинком, квартирою або іншим рухомим або нерухомим майном, одержане за заповідальним відказом, є таким, що не відчужується, не передається і не переходить до спадкоємців відказоодержувача.

Право користування житловим будинком, квартирою або іншою будівлею, надане відказоодержувачеві, не є підставою для проживання у них членів його сім'ї, якщо у заповіті не зазначено інше.

У цьому аспекті Р. А. Майданик справедливо наголошує на тому, що у цивільному законодавстві не визначено, як саме має надаватися право користування житловим будинком, квартирою або іншою спорудою – безкоштовно чи оплатно. Автор пропонує судам виходити з того, що оплата оренди квартири – це договірні відносини, а у розглядуваній ситуації передача відбувається за заповідальним відказом. Тому квартира або інше житло повинні надаватися для довічного проживання безкоштовно малозабезпеченим особам або зі сплатою лише квартирної плати тим особам, які проживали на загальних підставах зі спадкодавцем. Наведені питання слід конкретизувати в заповіті, про що нотаріусу доцільно повідомити заповідача [261, с. 739].

Спадкоємець, на якого заповідачем покладено заповідальний відказ, зобов'язаний виконати його лише у межах реальної вартості майна, яке перейшло до нього, з вирахуванням частки боргів спадкодавця, що припадають на це майно. Відказоодержувач має право вимоги до спадкоємця з часу відкриття спадщини.

Аналіз ст. 1238 ЦК України дозволяє виділити низку визначальних ознак легата.

По-перше, предметом заповідального відказу виступає не лише певне майнове право, але й *річ*. Ця обставина примітна тим, що до складу спадщини за змістом ст. 1218 ЦК України входять саме права та обов'язки, що належали

спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті, а не речі та майно.

По-друге, предметом легату виступає таке майнове право або річ, які можуть і *не входити до складу спадщини*. Це значно розширює предмет легату порівняно із складом спадщини, до якої входять права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті. Тому немає законодавчих перешкод, щоб покласти на спадкоємця обов'язок купити річ та передати її у власність легатарія вже після відкриття спадщини або передати останньому річ, яка належить на праві власності спадкоємцеві. Без сумніву, така нормативна модель легату значно розширює правову свободу заповідача.

По-третє, в ЦК України визначено відкритий перелік тих майнових прав або речей, що можуть становити предмет легату. Це, у свою чергу, свідчить про диспозитивний характер ст. 1238 ЦК України, де, як приклад легату, закріплено право відказоодержувача користування житловим будинком, квартирою або іншим рухомим чи нерухомим майном. Тому в даному аспекті можна відзначити широку автономію заповідача в частині встановлення певного майнового права на користь третьої особи – відказоодержувача [211, с. 29, 30].

Таким чином, **предмет заповідального відказу може охоплювати передання відказоодержувачу певного майнового права або речі, що не є об'єктом спадкового правонаступництва**. Причому, окремі дослідники піддають критиці наведену особливість заповідального відказу через те, що відповідне положення ст. 1238 ЦК України суперечить самому змісту права власності. Розпоряджатися чужою власністю не можна, навіть маючи певні речові права на чужу власність, оскільки право розпорядження належить власнику [511, с. 276], [476, с. 62, 63]. Дотримуючись цієї точки зору, Є. О. Рябоконт розтлумачив положення цивільного законодавства про заповідальний відказ, який не входить до складу спадщини таким чином, що за допомогою легату заповідач може передбачити виникнення або збереження для третьої особи таких прав, які не здатні успадковуватись, тобто переходити до

універсальних спадкоємців, наприклад, окреме право на користування майном [7, с. 59].

Спершу слід відзначити, що позиція про розширене розуміння предмета заповідального відказу, за змістом якої спадкоємець може бути зобов'язаний передати відказоодержувачу майно, що не входить до складу спадщини, переважала навіть за радянської доби [295, с. 148], [455, с. 152], [468, с. 525]. Так, В. К. Дроніков стверджував, що заповідач має право зобов'язати свого спадкоємця не лише до передачі спадкового майна, але й до придбання для відказоодержувача інших предметів. Як приклад автор наводив покладення на спадкоємця-сина обов'язку купити для внука скрипаля-віртуоза скрипку. З цього В. К. Дроніков робить висновок, що об'єктом відказу може бути не лише майно, належне спадкодавцю, але й дещо інше [108, с. 89].

Такий підхід простежується і в зарубіжних правопорядках. Зокрема, в Естонії предмет заповідального відказу може охоплюватися обов'язком придбати для відказоодержувача визначений в заповіті предмет. Якщо предметом заповідального відказу виступає певна грошова сума, то гроші вважаються призначеними відказоодержувачу навіть у тому випадку, коли грошові кошти не входять до складу спадщини (§ 67 Закону Естонії «Про спадкування»).

Крім того, заповідальний відказ може встановлюватися у формі сплати аліментів у невизначеній сумі, розмір якої за правилом § 70 Закону Естонії «Про спадкування» визначається за домовленістю між відказоодержувачем та виконавцем заповідального відказу, а у разі спору рішення з цього питання приймає суд. Якщо предметом заповідального відказу є аліменти на утримання неповнолітньої особи, вони вважаються призначеними до досягнення цією особою повноліття, якщо інше не впливає із заповіту або договору про спадкування [599].

У ст. 1384 ЦК Грузії міститься застереження про те, що предметом заповідального відказу може бути придбання та передання легатарію майна, що

не входить до складу спадщини, виконання певної роботи, надання послуг тощо [79, с. 685, 686].

На нашу думку, закріплення у ст. 1238 ЦК України розширеного предмета заповідального відказу не викликає сумніву і повною мірою відповідає принципу свободи заповіту, надаючи особі більшу автономію зробити спеціальні розпорядження на випадок своєї смерті. Щодо порушення права власності спадкоємця при цьому слід вказати на дві суттєві обставини. По-перше, прийняття спадщини – суб'єктивне право особи, що здійснюється нею добровільно і на власний розсуд. Ніхто не примушує спадкоємця приймати спадщину, обтяжену легатом, а тому не йдеться про позбавлення права власності спадкоємця проти його волі. По-друге, заповідальний відказ виконується спадкоємцем у межах вартості успадкованої частки, що унеможлиблює погіршення майнового становища цього суб'єкта спадкового правонаступництва. В цьому випадку відсутнє розпорядження майном спадкоємця, заповідач лише пропонує йому вчинити певну дію, що перетвориться на обов'язок у разі прийняття спадщини. Саме тому право власності спадкоємця не порушується. З. В. Ромовська називає прийняття спадщини із заповідальним відказом прикладом самообмеження права власності [442, с. 129].

Розробниками проекту ЦК України спершу було викладене дещо інше розуміння легату, предметом якого встановлювалося виконання *за рахунок спадщини* будь-якого зобов'язання на користь одного або кількох осіб (відказоодержувачів), які набувають права вимагати від спадкоємця його виконання. Причому предмет заповідального відказу обмежувався майновим правом або річчю, що *входили до складу спадщини* (ст. 1478 проекту ЦК України) [367, с. 434, 435].

В українській цивілістиці існує погляд на заповідальний відказ як на окремий випадок заповіту з умовою, у зв'язку з чим він має узгоджуватися з основними положеннями такого заповіту. Це пояснюється тим, що спадкоємці як за заповідальним відказом, так і за заповітом з умовою не можуть не

рахуватись із волею спадкодавця і відповідають за зобов'язаннями лише в межах реальної вартості спадкового майна, що перейшло до них. Крім того, невиконання умов заповіту та заповідального відказу може призвести в основному до однакових наслідків [474, с. 163, 164].

Імперативний характер ст. 1242 ЦК України дає підстави стверджувати, що закликання особи до спадкування породжує наявність умови заповіту саме на час відкриття спадщини. Враховуючи, що часом відкриття спадщини є день смерті особи або день, з якого вона оголошується померлою (ч. 2 ст. 1220 ЦК України), умова, вказана в заповіті, має настати до відкриття спадщини або принаймні в день смерті спадкодавця. Настання такої умови навіть на наступний календарний день після відкриття спадщини тягне за собою втрату права на спадкування особою, стосовно якої встановлена умова в заповіті. Наприклад, умовою закликання до спадкування в заповіті визначено народження дитини. Ця умова вважатиметься виконаною лише в тому разі, якщо дитина народиться до смерті заповідача або принаймні в день його смерті. Вагітність спадкоємця на час відкриття спадщини означатиме невиконання умови заповіту і, як наслідок, втрату права на спадкування.

У свою чергу, невиконання спадкоємцем заповідального відказу не впливає на закликання до спадкування такої особи, а лише породжує можливість пред'явити до неї вимогу зобов'язального характеру про виконання легату. Хоча в юридичній літературі висловлюється й протилежна позиція, згідно з якою спадкоємець, який не виконує легату, не набуває права на спадкування [282, с. 235]. Таке ж спірне розуміння правових наслідків невиконання заповідального відказу зустрічається і в правозастосовній практиці, коли в рішеннях суду зазначається, що право на спадкове майно набувається спадкоємцем лише в разі виконання легату [412]. Утім, такий підхід суперечить не тільки закону, а й концепції універсального спадкового правонаступництва. Припустімо, на спадкоємця покладено обов'язок надати іншій особі право довічного користування успадкованим житловим будинком. Якщо виникнення у спадкоємця права на спадщину ставити в залежність від

виконання легату, то в цьому випадку таке право може взагалі не настати. Крім того, незрозумілим залишиться правовий статус майна протягом строку виконання заповідального відказу, тим більше, що такий строк може бути доволі тривалим.

Конструкція ст. 1242 ЦК України не дозволяє встановлювати в заповіті умови, які об'єктивно можуть бути здійснені лише після відкриття спадщини. Натомість заповідальний відказ підлягає виконанню тільки після відкриття спадщини в межах спадкових правовідносин.

Додамо до цього істотну різницю в правовому становищі спадкоємця і відказоодержувача. Спадкоємець, на відміну від легатарія, для отримання права на спадщину має її прийняти, а також зобов'язаний задовольнити вимоги кредиторів у межах вартості майна, одержаного у спадщину. Водночас відказоодержувач здійснює своє право бездіяльністю. Зокрема, згідно зі ст. 1271 ЦК України, якщо протягом шести місяців з часу відкриття спадщини відказоодержувач не відмовився від заповідального відказу, вважається, що він його прийняв. Крім того, законодавством не передбачена видача легатарію свідоцтва про право на спадщину; цей суб'єкт не несе відповідальності за боргами спадкодавця. Невипадково, наприклад, у § 1477 ЦК Чехії прямо зазначено, що відказоодержувач не є спадкоємцем [587]. Важливо врахувати, що заповідальний відказ не тягне розщеплення спадкової маси, оскільки його предмет переходить до відказоодержувача не безпосередньо від спадкодавця, а опосередковано від спадкоємця.

На думку Є. І. Фурси, відказоодержувачу може бути передане певне сервітутне право або право витребувати вчинення певних дій, але не право власності, оскільки в останньому випадку він не буде відрізнятися від спадкоємця [512, с. 12]. Утім, таке розуміння предмета заповідального відказу не лише значно обмежує свободу заповіту, звужує її, але й не відповідає змісту ст. 1238 ЦК України.

Заповідальний відказ може міститися виключно в заповіті, а зробити його має право лише особисто заповідач, що виключає можливість встановлення

легату шляхом застосування механізму тлумачення заповіту спадкоємцями або судом в порядку ст. 1256 ЦК України.

Специфіка легатарних правовідносин виявляється в отриманні певного права або речі відказоодержувачем не від спадкодавця, що становить основу спадкового правонаступництва, а від спадкоємця. Тобто в даному випадку відсутній безпосередній правовий зв'язок між померлим і легатарієм. Як справедливо зазначають М. С. Абраменков та П. В. Чугунов, після відкриття спадщини у відказоодержувача виникає не право на майно спадкодавця, а певне право на майно спадкоємця, що перейшло до нього в порядку універсального правонаступництва [1, с. 166]. Хоча з цього питання висловлюється й інша позиція. Так, Є. Є. Фурса та Л. В. Козяр-Скок дійшли висновку, що заповідальний відказ – це встановлена заповідачем умова щодо переходу права власності на належне йому майно на випадок смерті, що може переходити безпосередньо у власність відказоодержувача (ч. 1 ст. 1238 ЦК України) або до спадкоємця згідно з ч. 2 ст. 1238 ЦК України [511, с. 277].

Ця обставина, безумовно, істотно впливає на визначення правової природи відносин, що виникають при встановленні заповідального відказу. Наведене питання тривалий час є предметом наукових дискусій. Причому найбільш поширеним є пояснення сутності досліджуваних відносин через спадкове правонаступництво. Свого часу К. А. Флейшиц сформулювала висновок, що легат характеризується як сингулярне наступництва в майні спадкодавця. Це виражається в тому, що «в особі легатарія виникає в силу заповіту одне або кілька певних прав без покладення на нього відповідальності за зобов'язаннями спадкодавця» [505, с. 91].

Точка зору про виникнення в силу заповідального відказу сингулярного правонаступництва підтримується Ю. О. Заікою [118, с. 131], І. В. Спасибо-Фатєєвою та В. Ю. Чуйковою [552, с. 187], Л. В. Шевчук [570, с. 12, 13], В. В. Васильченком [53, с. 323].

При цьому окремі автори, розкриваючи природу легатарних відносин через наступництво, заперечують наявність у ньому спадкових засад. Зокрема,

П. С. Нікітюк зазначав про *наступництво особливого виду* у відносинах із заповідального відказу, в яких відказоодержувач стає наступником в окремому праві спадкодавця, причому майнове надання він отримує найчастіше від спадкоємця, а не від безпосередньо спадкової маси [295, с. 148].

Схожа позиція висловлювалася В. І. Серебровським щодо кваліфікації легатарного правонаступництва як «опосередкованого» [455, с. 156], а також Б. С. Антімоновим та К. О. Граве, які визначали правове становище відказоодержувача як «кредитора спадкоємця особливого роду» [15, с. 50].

Хоча в юридичній літературі легат розглядається і як випадок універсального правонаступництва [454, с. 5].

Водночас окремі дослідники взагалі заперечують наявність правонаступництва у відносинах, що виникають внаслідок встановлення заповідального відказу. Найбільш переконливо вказану позицію обґрунтував в середині минулого століття Б. Б. Черепакін. Учений підкреслював, що в результаті прийняття спадщини за заповітом спадкоємцем, на якого покладено заповідальний відказ, відказоодержувач отримує право вимагати виконання цього зобов'язання відповідними спадкоємцями за заповітом. Однак у цих випадках між спадкодавцем (заповідачем) та спадкоємцем не виникають відносини правонаступництва, оскільки обов'язок з виконання відказу з'являється у спадкоємця за заповітом вперше, а не переходить до нього від спадкодавця. Відносини правонаступництва не виникають і між спадкодавцем та відказоодержувачем, який набуває зобов'язальної вимоги до спадкоємця, чия частка обтяжена заповідальним відказом [562, с. 427].

До прихильників наведеної точки зору слід віднести також В. І. Синайського [457, с. 610], М. С. Абраменкова та П. В. Чугунова [1, с. 166, 167], О. Г. Ломідзе [252, с. 250].

З'ясування сутності відносин із заповідального відказу пов'язане з визначенням категорії правонаступництва в цивільному праві. Під правонаступництвом традиційно розуміється перехід суб'єктивного права або/та обов'язку від однієї особи до іншої в порядку похідного набуття.

Визначальною ознакою такого правонабуття, на відміну від первісного правонабуття, є зв'язок між набутим правом або обов'язком і первісним правовідношенням [562, с. 311]. Звідси випливає, що набуття правонаступником права зумовлене наявністю права у праводавця.

Перше спростування віднесення до спадкування легатарних відносин можна виявити у змісті дефініції спадкування, під яким розуміється перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб – спадкоємців (ст. 1216 ЦК України). Правовідносини із заповідального відказу не є видом спадкового наступництва, адже не передбачають переходу прав та обов'язків від спадкодавця до легатарія. На переконання Б. Л. Хаскельберга, сингулярне правонаступництво при заповідальному відказі виникає між легатарієм (наступником) та спадкоємцем (праводавцем) [524, с. 399, 400]. Учасником спадкового правонаступництва може бути лише спадкоємець, а універсальний характер такого наступництва виключає можливість переходу окремого права (тобто «паралельне» існування сингулярного наступництва) в межах відповідних правовідносин.

У цьому аспекті слід погодитися з В. А. Беловим, який послідовно відстоює позицію, що спадкове правонаступництво – суворо універсальне. правонаступництво не може бути одночасно і універсальним, і сингулярним, можлива лише диз'юнкція. При цьому правила про заповідальний відказ, на його переконання, слід віднести не до спадкового, а до посмертного правонаступництва [25, с. 971]. Водночас автор не пояснює, в чому саме полягає різниця між спадковим і посмертним правонаступництвом.

Підкреслимо ще одну істотну обставину – обов'язок з виконання заповідального відказу виникає у спадкоємця вперше, а не переходить від спадкодавця. Крім того, відповідні правовідносини мають зобов'язальну природу, в той час як спадкові є переважно речовими відносинами.

На думку О. П. Печеного, слід враховувати, що заповідальний відказ як один з видів заповідальних розпоряджень реалізується за рахунок успадкованого майна. Тому неправильною буде кваліфікація відносин з

виконання заповідального відказу між спадкоємцем і відказоодержувачем у відриві від підстави його виникнення – заповіту [521, с. 444].

Утім, як зазначалося вище, заповідальний відказ виконується не тільки з успадкованого майна, що впливає зі змісту ч. 1 ст. 1238 ЦК України. Крім того, не всі відносини, які виникають внаслідок смерті фізичної особи, регулюються нормами про спадкування. Іншими словами, юридичний факт смерті фізичної особи може зумовити для неї появу певних прав та обов'язків, проте останні виникають не під дією норм спадкового права, а в силу конкретної вказівки закону, що розрахована саме на ці відносини [120, с. 30]. Йдеться про виплату членам сім'ї спадкодавця сум заробітної плати, пенсії, стипендії, аліментів, допомоги у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, відшкодувань у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, інших соціальних виплат, які належали спадкодавцеві, але не були ним одержані за життя. Так само не можна вважати спадкуванням отримання страхової суми за договором страхування життя, укладеного страхувальником на користь третьої особи – вигодонабувача. Страхова сума у такому випадку не належить до складу спадкового майна, а право на її отримання має особа, вказана в договорі страхування.

У правовій доктрині заповідальний відказ розглядається переважно як односторонній правочин всередині іншого одностороннього правочину – заповіту. Він органічно пов'язаний із заповітом: недійсність заповіту зумовлює і недійсність заповідального відказу. Легат – це приклад одностороннього правочину на користь третьої особи [442, с. 129], [7, с. 49], [521, с. 436].

Водночас зміст досліджуваного розпорядження розкривається в науці неоднозначно. Зокрема, Г. Ф. Шершеневич стверджував, що відказ як заповідальне розпорядження становить звернену до відказоодержувача *пропозицію*, згода на яку тільки і вимагається для того, щоб він став суб'єктом заповіданого йому права [574, с. 436]. М. В. Гордон вважав, що при заповідальному відказі спадкоємцю дається *доручення* виконати певну дію на користь іншої особи [78, с. 58].

На нашу думку, **більш правильним видається розкриття сутності легату через обмеження спадкової частки особи, на яку покладено обов'язок виконання заповідального відказу.** При цьому має бути враховано, що легат обмежує не майнові права конкретного спадкоємця, а його спадкову частку, оскільки за ч. 2 ст. 1238 ЦК України право користування житловим будинком, квартирою або іншим рухомим чи нерухомим майном зберігає чинність у разі наступної зміни їх власника [202, с. 100]. Слід підкреслити, що заповідальний відказ не позбавляє спадкоємця, як власника майна, однієї чи кількох правомочностей, що складають тріаду права власності, на чому наголошується в юридичній літературі [273, с. 62, 63]. У даному випадку йдеться не про позбавлення, а про обмеження певного майнового права спадкоємця. Скажімо, покладення на спадкоємця обов'язку надати відказоодержувачеві право користування успадкованим житловим будинком не позбавляє спадкоємця права розпорядитися таким майном. Водночас у разі відчуження житлового будинку обтяження у вигляді легату зберігатиме чинність. Встановлення заповідального відказу тягне за собою безоплатне майнове надання на користь конкретної особи, що певною мірою наближене до дарування. Невипадково окремими цивілістами відкази визначалися як «дарування за рахунок спадщини» [102, с. 259], [37, с. 90–93], [529, с. 36].

Природа відносин, що виникають внаслідок виконання легату, розкривається в юридичній літературі через зобов'язання, в якому кредитором виступає відказоодержувач, а боржником – спадкоємець, чия частка обтяжена заповідальним відказом. Відповідні відносини кваліфікують як зобов'язальні, що виникають з односторонніх дій [140, с. 17–20]. Напевне, така кваліфікація поділяється і законодавцем, адже за змістом ч. 4 ст. 1238 ЦК України відказоодержувач *має право вимоги* до спадкоємця з часу відкриття спадщини.

Зобов'язальний характер досліджуваних відносин не викликає сумнівів. Водночас необхідно зробити певне застереження стосовно суб'єктного складу такого зобов'язання. На нашу думку, правове становище легатарія відрізняється від правового становища кредитора в класичному зобов'язанні. Відповідно до

ч. 3 ст. 1238 ЦК України спадкоємець, на якого заповідачем покладено заповідальний відказ, зобов'язаний виконати його лише у межах реальної вартості майна, яке перейшло до нього, з вирахуванням частки боргів спадкодавця, що припадають на це майно. І В. Спасибо-Фатєєва моделює ситуацію, коли спадкоємець, не знаючи про повний обсяг заборгованості заповідача, виконає легат, а для задоволення вимог кредиторів спадкодавця спадкового майна виявиться недостатньо. У такому випадку автор робить висновок, що спадкоємець має право вимагати повернення отриманого легату частково або цілком відказоодержувачем для погашення заборгованості заповідача [552, с. 193]. Відтак вимога кредитора презюмується законом як більш значуща, ніж вимога відказоодержувача. Це встановлено для належного забезпечення інтересів кредиторів та запобігання можливим зловживанням щодо ухилення від виконання спадкоємцями обов'язків, які прийняв на себе спадкодавець за життя. Адже відказоодержувач, на відміну від спадкоємця, не відповідає за боргами спадкодавця.

Таким чином, цивільне законодавство встановлює пріоритет вимог кредитора стосовно вимог відказоодержувача до спадкоємця, чия частка обтяжена боргами. Це дозволяє виділити переважне право кредитора спадкодавця стосовно права відказоодержувача вимагати виконання відповідного зобов'язання [202, с. 100, 101]. Загальноприйнятою у доктрині цивільного права є позиція про наділення переважними правами в спадкових правовідносинах виключно спадкоємців [525, с. 67], [297, с. 37, 38]. Водночас зазначене вище право кредитора спадкодавця має очевидно пріоритетний характер стосовно вимог відказоодержувача, у зв'язку з чим уявляється справедливим віднесення цього права до категорії переважних прав.

Однак ключове значення в цьому аспекті має та обставина, що сутність зобов'язання, ті дії, які належить вчинити спадкоємцю після відкриття спадщини, встановлені не відказоодержувачем, а волею заповідача. Саме заповідач є ініціатором виникнення відповідних правовідносин, які, щоправда, виникають зі смертю даної особи. Це більшою мірою наближає правовий статус

відказоодержувача до становища третьої особи в зобов'язанні. Свого часу Б. Б. Черепакін виявив схожість становища відказоодержувача зі становищем вигодонабувача за договором страхування життя. Він пояснював це тим, що і легатарій, і вигодонабувач набувають права вимоги майнового змісту, яке з'являється у них вперше, а не переходить від іншої особи (спадкодавця, страхувальника) [562, с. 427].

Л. В. Шевчук здійснила спробу визначити правовий статус заповідача у легатарних відносинах. Щоправда, вона дотримувалася загальноприйнятого розуміння суб'єктів відповідного зобов'язання, де відказоодержувач виступає кредитором, спадкоємець – боржником. Авторка, зокрема, підкреслювала, що особливістю, яка відрізняє заповідальний відказ від інших видів зобов'язань, є його встановлення довільним волевиявленням *третьої особи*, яка не є суб'єктом правовідносин із заповідального відказу і на момент його виконання навіть не є живою [570, с. 14]. Тобто з третьою особою асоціювався вже заповідач, що, на нашу думку, є помилковим, оскільки саме ця особа ініціює правовідношення та визначає його зміст. У свою чергу, відказоодержувач наділений лише правом вимагати виконання зобов'язання, встановленого на його користь. Іншими словами, цей учасник ніби приєднується до визначеного зобов'язання

Підставою виникнення правовідношення із заповідального відказу є юридичний склад, центральне місце в якому відведено заповіту. Однак правовий зв'язок між легатарієм та спадкоємцем виникає лише з моменту прийняття останнім спадщини. У ст. 1271 ЦК України закріплена презумпція прийняття заповідального відказу, зміст якої полягає в наступному: якщо протягом шести місяців з часу відкриття спадщини відказоодержувач не відмовився від заповідального відказу, то вважається, що він його прийняв.

Причому, у законі міститься застереження про те, що відказоодержувач має право вимоги до спадкоємця з часу відкриття спадщини (ч. 4 ст. 1238 ЦК України). Зазначене правило видається спірним, оскільки до прийняття спадкоємцями спадщини їх коло не може бути встановлене, що свідчить про

відсутність зобов'язаної особи. Тим більше, що прийняття спадщини є правом особи, а не її обов'язком. Отже, завершальним елементом юридичного складу, що породжує виникнення легатарного правовідношення, слід визнати прийняття спадщини особою, чия частка обтяжена заповідальним відказом. Саме з цього моменту у відказоодержувача виникає право вимоги до спадкоємця. Як роз'яснив Верховний Суд України, відказоодержувач має право вимоги до спадкоємця з часу відкриття спадщини, однак право пред'явити до спадкоємця позов із вимогою виконання зобов'язання, що виникає внаслідок заповідального відказу, відказоодержувач набуває лише після того, як спадкоємець прийме спадщину. До цього часу право відказоодержувача не може вважатися порушеним і право на позов не виникає (п. 17 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 р. № 7) [363].

У цьому аспекті слід **розрізнити суб'єктивне право із заповідального відказу та зобов'язальне право вимоги виконання заповідального відказу, що не є тотожними і не поглинаються у відповідному правовідношенні.** Перше виникає у відказоодержувача з часу відкриття спадщини, тоді як друге право є елементом змісту зобов'язального правовідношення, у зв'язку з чим виникає з моменту прийняття спадщини спадкоємцям, чия частка обтяжена легатом. Тобто виникнення права вимоги пов'язане з персоніфікацією суб'єкта зобов'язання, до якого може бути пред'явлена вимога. Виникнення суб'єктивного права із заповідального відказу надає відказоодержувачеві можливість прийняти легат або відмовитися від його прийняття. У свою чергу, вимога про виконання заповідального відказу, спрямована спадкоємцю, є по суті здійсненням встановленого на користь легатарія права.

Легатарне правовідношення характеризується як відносне, що означає чітке встановлення складу його учасників (спадкоємця та відказоодержувача). У ст. 1237 ЦК України зазначено широке коло осіб, які можуть бути призначені відказоодержувачами. Це, зокрема, особи, які входять, а також ті, які не входять до числа спадкоємців за законом. Крім того, немає законодавчих перешкод для

встановлення легату на користь особи, зачатої за життя спадкодавця і народженої після його смерті за аналогією із спадкоємцем (т. зв. насцитурусом). І хоча окремими авторами така позиція піддається критиці з огляду передусім на неможливість забезпечити легат в такому разі [7, с. 52, 53], на нашу думку, відказоодержувачем може бути призначена особа, зачата за життя заповідача. Єдина проблема, що може виникнути при цьому, – ідентифікація особи легатарія в заповіті. Утім, спадкодавець має змогу зробити відказ із зазначенням родинних зв'язків, зокрема на користь внука. Водночас заповідальний відказ не може бути зроблений на користь спадкоємця за заповітом, оскільки в такому випадку статус спадкоємця поглинає статус відказоодержувача, у зв'язку з чим частка спадкоємця збільшиться за рахунок заповідального відказу.

Заповідальний відказ має суттєву специфіку в процесі його виконання, оскільки в окремих випадках відповідні правовідносини виходять за межі спадкових. Зокрема, у разі покладення на спадкоємця обов'язку надання довічного права користування житловим приміщенням відказоодержувачу, здійснення останньому систематичних виплат, виконання легату може тривати десятиріччями. Так, у правозастосовній практиці зустрічаються заповіти із покладенням на спадкоємця обов'язку надання відказоодержувачу права довічного користування житловим будинком та довічне забезпечення готівковими коштами в розмірі мінімальної заробітної плати на місяць [426] Як свідчать матеріали однієї цивільної справи, на спадкоємця за заповітом було покладено обов'язок сплатити трьом відказоодержувачам по 5000 дол. США кожному протягом одного року з часу відкриття спадщини [391]. За іншим заповітом спадкоємець був зобов'язаний виплатити своїй сестрі 25 % успадкованої квартири через рік після оформлення спадщини [395].

Допустимим у цивілістичній доктрині вважається покладення на спадкоємця обов'язку щодо довічного утримання відказоодержувача [455, с. 151], [78, с. 59], [55, с. 24], [282, с. 232], [266, с. 22]. Для прикладу, в Грузії

строк виконання заповідального відказу становить три роки з дня відкриття спадщини (ст. 1391 ЦК Грузії) [79, с. 688].

При цьому мають бути враховані межі виконання легату, що пов'язуються законом з вартістю спадкової частки, обтяженої заповідальним відказом. Важливо відзначити також виконання досліджуваного обов'язку після погашення всіх претензій кредитора спадкодавця. Тому, з метою дотримання інтересів спадкоємців, має бути чітко визначений розмір періодичних платежів, які повинен сплачувати спадкоємець на користь відказоодержувача. І навіть якщо заповідальний відказ сформульований як довічне утримання певної особи або здійснення систематичних платежів на її користь без визначення строку, можна обчислити строк утримання або здійснення виплат виходячи з вартості успадкованої частки у спадщині. Отже, предмет заповідального відказу має бути конкретизований таким чином, щоб після відкриття спадщини уникнути спорів, а також необхідності тлумачення заповіту. Невипадково в українській цивілістиці для врегулювання взаємовідносин між легатарієм і спадкоємцем, чия частка обтяжена відказом, пропонується укладати договір [7, с. 65].

Зазначимо, що на практиці виникають складнощі з виконанням заповідального відказу, пов'язані передусім із неадекватністю відтворення в заповіті волі заповідача. Наприклад, заповідач склала заповіт на користь своєї дочки, поклавши на неї обов'язок *придбати для свого брата (сина заповідача) квартиру з усіма вигодами у м. Львові*. Після смерті заповідача спадкоємець придбала на своє ім'я квартиру загальною площею 21 кв. м. у м. Львові і запропонувала братові через нотаріальну контору переселитися для проживання у цю квартиру. Проте відказоодержувач відмовився переселитись у квартиру і звернувся з позовом до відповідача (спадкоємця за заповітом) з вимогою щодо виконання заповідального відказу в частині придбання *йому у власність* однокімнатної квартири з усіма вигодами у м. Львові. Відповідач, у свою чергу, запевнила, що придбала квартиру, зробила в ній ремонт, обладнала квартиру необхідними меблями та побутовою технікою виключно з метою виконання волі заповідача. За таких обставин суд дійшов висновку, що

відповідач виконала покладений на неї заповідальний відказ, придбала однокімнатну квартиру з усіма вигодами у м. Львові для проживання позивача у справі, а тому у позові відмовив [420].

Хоча подібного спору можна було б уникнути, якби воля заповідача була викладена чітко стосовно придбання квартири відказоодержувачу у власність або для надання лише права проживання в ній.

Закон не містить жодних застережень стосовно строків виконання заповідального відказу. З огляду на зобов'язальну природу відносин, що складаються між відказоодержувачем та спадкоємцем, вважаємо можливим застосування загальних положень гл. 48 ЦК України в обсязі, що не суперечить сутності відповідних правовідносин. Йдеться, зокрема, про ст. 530 ЦК України, що регулює строк виконання зобов'язання. Так, якщо у зобов'язанні встановлений строк (термін) його виконання, то воно підлягає виконанню у цей строк (термін). Зобов'язання, строк (термін) виконання якого визначений вказівкою на подію, яка неминуче має настати, підлягає виконанню з настанням цієї події. Якщо строк (термін) виконання боржником обов'язку не встановлений або визначений моментом пред'явлення вимоги, кредитор має право вимагати його виконання у будь-який час. Боржник повинен виконати такий обов'язок у семиденний строк від дня пред'явлення вимоги, якщо обов'язок негайного виконання не впливає із договору або актів цивільного законодавства.

Примітно, що в зарубіжних правопорядках не завжди застосовується термін «заповідальний відказ». Зокрема, у ЦК Вірменії міститься поняття «заповідальне доручення», під яким розуміється покладення на одного або кількох спадкоємців виконання за рахунок спадщини певного зобов'язання на користь однієї або кількох осіб (вигодонабувачів), які мають право вимоги виконання цього зобов'язання. Предметом заповідального доручення може бути передання вигодонабувачу у власність або користування успадкованого майна, передання йому майнового права, що входить до складу спадщини, придбання та передання іншого майна, виконання для вигодонабувача робіт або

надання йому певних послуг. Крім того, предметом такого розпорядження може виступати утримання належних заповідачу тварин та догляд за ними (ст. 1213 ЦК Вірменії). Нарешті, у ст. 1214 ЦК Вірменії закріплене важливе правило, за змістом якого правом вимагати виконання заповідального доручення наділені виконавець заповіту, інші спадкоємці, а також заінтересовані особи [80].

На нашу думку, зміст диспозитивності в частині встановлення заповідального відказу, охоплює такі елементи:

1. Право заповідача зробити заповідальний відказ.
2. Відкритий перелік тих майнових прав або речей, що можуть складати предмет легату.
3. Розширення меж предмета заповідального відказу, що виражається у переданні у власність або за іншим речовим правом майнового права або речі, що входить, а також не входить до складу спадщини.
4. Правова свобода щодо строків виконання заповідального відказу, які можуть виходити за межі спадкових правовідносин [211, с. 33].

Диспозитивність у спадковому праві реалізується у правовій можливості заповідача зобов'язати спадкоємця до вчинення певних дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети (ч. 2 ст. 1240 ЦК України). Останнє з названих розпоряджень дістало в юридичній літературі назву «заповідального покладення», хоча законодавчо такий термін не визначено.

Розкриваючи нормативне регулювання заповідального покладення, варто зауважити, що структурно воно розміщене саме в ч. 2 ст. 1240 ЦК України. Теоретики цивільного права інколи поєднують заповідальне покладення із розпорядженням заповідача щодо зобов'язання спадкоємців до вчинення дій немайнового характеру, зокрема щодо розпорядження особистими паперами, визначення місця і форми здійснення ритуалу поховання (ч. 1 ст. 1240 ЦК України). Аналогічна термінологічна помилка допущена у підп. 2.7 п. 2 гл. 3 розд. II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України та в п. 16 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах

про спадкування» від 30.05.2008 р. № 7, де зазначається, що заповідач має право зобов'язати спадкоємців до вчинення певних дій немайнового характеру, зокрема щодо розпорядження особистими паперами, визначення місця і форми здійснення ритуалу поховання, дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети. Є. Є. Фурса та Л. В. Козяр-Скок стверджують, що поняття «покладення» як самостійне не визначається в законі, а його значення встановлене як доповнення до поняття заповідального відказу [511, с. 273, 274].

Структура ст. 1240 ЦК України зумовлена, напевне, бажанням законодавця виділити два окремих види заповідальних розпоряджень – зобов'язання спадкоємця щодо вчинення певних дій немайнового характеру (ч. 1) та зобов'язання спадкоємця щодо вчинення певних дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети (ч. 2). Це зумовлено тим, що серед прикладів учинення певних дій немайнового характеру названо розпорядження особистими паперами, визначення місця і форми здійснення ритуалу поховання. Ці розпорядження заповідача не передбачають досягнення суспільно корисної мети, що є кваліфікуючою ознакою заповідального покладення. Крім того, якщо в ч. 1 ст. 1240 ЦК України йдеться про немайновий характер дій, то ч. 2 вказаної норми такого застереження не містить.

Відтак уявляється доцільним у межах ст. 1240 ЦК України виділяти два окремих види заповідальних розпоряджень, що різняться як за характером, так і за правовою метою: зобов'язання спадкоємців до вчинення дій немайнового характеру та заповідальне покладення. Тому ч. 2 ст. 1240 ЦК України має самостійний характер стосовно ч. 1 ст. 1240 ЦК України і регулює заповідальне покладення як норма спеціальна [219, с. 145].

Заповідальне покладення тривалий час є предметом наукових досліджень. Зокрема, цьому присвятили свої роботи Н. Г. Вавін, В. І. Серебровський, Б. С. Антімонов, К. О. Граве, Ю. О. Заїка, І. В. Спасибо-Фатєєва, С. Я. Фурса, І. В. Жилінкова, О. П. Печений, Є. О. Рябоконт, В. В. Васильченко, В. М. Ігнатенко, О. Ю. Цибульська, О. Є. Казанцева, К. П. Путінцева.

Причому, найбільш дискусійним залишається питання щодо правової природи відносин із заповідального покладення, стосовно якого сформувалися дві протилежні за змістом позиції. Прихильники першої розглядають заповідальне покладення як вид недоговірного зобов'язання (Є. О. Рябоконт [120, с. 98], О. В. Коротюк [176, с. 109], О. Ю. Цибульська [528, с. 104, 105]). Зокрема, В. М. Ігнатенко дійшов висновку про зобов'язально-правовий характер відносин із заповідального покладення, що виникають із юридичного складу, де вирішальну роль відіграє основна одностороння угода заповідача – заповідальне покладення. На відміну від заповідального відказу, який називає як кредитора, так і боржника, заповідальне покладення вказує лише боржника (спадкоємця), а кредитором може виступити будь-яка особа, зацікавлена в діях, спрямованих на здійснення будь-якої загальнокорисної мети [141, с. 34]. Пізніше В. М. Ігнатенко зазначив, що з огляду на персоніфікований характер зобов'язальних правовідносин відносини, що виникають між спадкоємцем, який прийняв спадщину, обтяжену покладенням, і заінтересованими особами дуже наближені до відносин, що виникають із публічної обіцянки винагороди [521, с. 450, 451].

У цьому аспекті має бути викладена позиція К. Б. Ярошенко, зміст якої полягає у наступному. За наявності потенційних кредиторів відносини, які можуть виникнути на підставі заповідального покладення, можна розглядати як умовні зобов'язання, що перетворюються на реальні за умови пред'явлення до спадкоємців відповідних вимог про виконання покладення. З цього формулюється висновок, що загальні норми зобов'язального права можуть застосовуватися до відносин, які виникають із заповідального покладення [283, с. 105].

Інші автори заперечують наявність зобов'язальних засад у відносинах, що виникають при встановленні покладення, перш за все через відсутність кредитора, який міг би вимагати виконання зобов'язання на свою користь [455, с. 106], [15, с. 173], [325, с. 118], [1, с. 175]. Свого часу В. К. Дроніков

кваліфікував покладення як юридичний обов'язок, що обмежує або зменшує надане право [108, с. 104].

За таких обставин питання щодо юридичної природи заповідального покладення не можна вважати вирішеним – воно потребує подальшого наукового аналізу. Його з'ясування дасть змогу визначити місце заповідального покладення у відносинах спадкування, віднайти норми, що можуть бути застосовані за аналогією при виконанні заповідального покладення, а це сприятиме розвитку досліджуваних відносин.

Як зазначалося вище, закон не оперує категорією «заповідальне покладення» і містить лише загальне положення про те, що заповідач може зобов'язати спадкоємця до вчинення певних дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети (ч. 2 ст. 1240 ЦК України). Відтак можна виділити певні ознаки заповідального покладення, що відрізняють його від інших заповідальних розпоряджень, зокрема від заповідального відказу.

По-перше, предметом заповідального покладення можуть бути дії як майнового, так і немайнового характеру. Водночас І. В. Спасибо-Фатєєва та В. Ю. Чуйкова наголошують на тому, що предметом такого розпорядження є обов'язок вчинити дії лише немайнового характеру. Однак далі автори стверджують, що «...водночас такі дії можуть супроводжуватися й майновими витратами, які здійснюватиме спадкодавець. У такому випадку розбіжності між легатом та покладенням полягатимуть у відсутності в останньому випадку конкретно визначеного вигодонабувача» [552, с. 197]. На немайновий характер дій як ознаку заповідального покладення вказують С. Я. Фурса та Є. І. Фурса [474, с. 47].

Зміст ст. 1240 ЦК України імперативно не визначає дії немайнового характеру як предмет заповідального покладення. Мова йде лише про покладення на спадкоємця «певних дій» без конкретизації їх природи, визначаючи лише мету встановлення як кваліфікуючу ознаку [308, с. 72]. Відтак, немає законодавчих перешкод зобов'язати спадкоємця вчинити дії майнового характеру для досягнення суспільно корисної мети. Така властивість

заповідального покладення значно розширює диспозитивні засади заповідальних розпоряджень, дозволяючи спадкодавцеві покласти на спадкоємців вчинення значного кола дій, які переслідують визначену в законі мету.

По-друге, заповідальне покладення характеризується невизначеністю суб'єктного складу. Покладення обов'язку на спадкоємця за заповітом щодо вчинення певних дій обумовлює визначення лише одного учасника правовідносин. Навпаки, особи, які мають право вимагати виконання зазначеного обов'язку, заповітом або законом не встановлюються, що що свідчить про абсолютний характер відповідного правовідношення. Важливо відзначити незвичність конструкції суб'єктного складу правовідношення, що виникає внаслідок встановлення заповідального покладення. Так, загальноприйнятим є розуміння абсолютного правовідношення як такого, в якому управненій особі протистоїть необмежена кількість пасивно зобов'язаних суб'єктів [487, с. 74]. При встановленні ж заповідального покладення на визначеній особі – спадкоємцеві лежить обов'язок, а правом вимоги щодо виконання цього обов'язку наділене необмежене коло суб'єктів.

Оскільки покладення спрямоване на здійснення суспільно корисної мети, то серед осіб, які можуть вимагати його виконання, називають інших спадкоємців, організації, що зацікавлені у виконанні покладення, прокурора, органи місцевого самоврядування, громадські організації, ініціативну групу громадян [141, с. 35]. Дійсно, вимагати виконання покладення має право будь-яка особа, яка має інтерес у вчиненні таких дій. В той же час інтерес у виконанні заповідального покладення у конкретної особи залежить перш за все від характеру суспільно корисної мети, яка має бути досягнута. Зокрема, виконання обов'язку щодо доступу до бібліотеки заповідача, користування спортивним майданчиком, побудованим заповідачем, має право вимагати від спадкоємця за заповітом особа, якій було відмовлено у доступі до бібліотеки (спортивного майданчика). Як наголошує І. П. Орлов, у цьому сенсі досліджуване правовідношення певним чином наближене до зобов'язання.

Однак управнена особа буде вимагати виконання заповідального покладення не в своєму інтересі або в інтересі третіх осіб, що притаманно зобов'язальному правовідношенню, а діяти у суспільному інтересі, тобто інтересі необмеженої кількості осіб [308, с. 72].

По-третє, заповідач може зобов'язати спадкоємця до вчинення дій, спрямованих саме на досягнення *суспільно корисної мети*. Це є основною визначальною ознакою заповідального покладення, яка, на думку окремих вчених, може викликати різноманітні складнощі, пов'язані із тлумаченням сутності та правомірності змісту покладення. Крім того, теоретичні розробки науковців містять різні інтерпретації спрямованості покладення. Широта змісту виділеної ознаки покладення визначається тим, що мета є корисною як для окремих соціальних груп, так і для всього суспільства в цілому. Складність з'ясування мети заповідального покладення становить більшою мірою практичну, ніж теоретичну проблему, від вирішення якої залежить визначення сутності цього заповідального розпорядження. У класичній літературі наводяться численні приклади предмета заповідального покладення. Зокрема, В. І. Серебровський описував покладення, яким визначався порядок використання залишених заповідачем рукописів або переписки [455, с. 159].

У ст. 1240 ЦК України не міститься застереження про те, що слід вважати суспільно корисною метою в контексті досліджуваного заповідального розпорядження, проте аналіз словосполучення «суспільно корисна мета» дозволяє дійти висновку про дві її складові, а саме: 1) дії спадкоємця щодо виконання покладення повинні бути корисними, тобто мати певний позитивний ефект; такий ефект має бути не просто позитивним, а позитивним у правовому значенні, тобто породжувати певні правові наслідки; 2) ці дії повинні бути вчинені в суспільному інтересі, тобто в інтересі необмеженого кола осіб. Це може бути мета, корисна для держави та суспільства в цілому, або мета, що становить користь для певного кола з необмеженою кількістю осіб. В юридичній літературі пропонується шукати розуміння вказаної ознаки

заповідального покладення в більш розвиненому цивільно-правовому інституті пожертви [557, с. 39], [469, с. 37].

Як зазначають І. В. Спасибо-Фатєєва та В. Ю. Чуйкова, зміст дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети, зумовлюється колом інтересів заповідача, його самовираженням, іншими його властивостями як особистості. Вони залежать від тієї справи, якою займався заповідач протягом свого життя, або, навпаки, від тієї, якою він з різних підстав не мав можливості зайнятися [552, с. 198].

Реалізація суспільно корисної мети у заповідальному покладенні може мати різноманітні форми. Як приклад предмета заповідального покладення А. А. Солодова наводить створення юридичних осіб у формі некомерційної організації з благодійною, культурною метою, а також задля охорони здоров'я громадян, розвитку фізичної культури та спорту, задоволення духовних та інших нематеріальних потреб громадян тощо [470, с. 40].

Визначаючи юридичну природу відносин, що виникають внаслідок встановлення заповідального покладення, важко погодитися із наявністю в цих відносинах зобов'язальних засад. Так, до визначальних особливостей зобов'язання як правовідношення загалом належать:

а) майновий характер правовідношення, на відміну від немайнових цивільних правовідносин. Водночас, у правовій доктрині висловлюється позиція про можливість існування зобов'язань немайнового характеру. Так, О. В. Кохановська як приклад наводить обмін інформацією, що виступає немайновим нематеріальним благом [182, с. 98, 99];

б) протиставлення управненій особі (кредитору) конкретної зобов'язальної особи (осіб), що зумовлює відносний характер зобов'язального правовідношення;

в) зобов'язання закріплює (опосередковує) переміщення матеріальних благ (майна, майнових благ);

г) зобов'язанню притаманний активний характер поведінки зобов'язальних осіб;

д) зміст і характер суб'єктивних прав у зобов'язанні зумовлений підставами його виникнення, видом зобов'язання [32, с. 10–13].

Проаналізовані вище ознаки заповідального покладення кваліфікують його як незобов'язальне правовідношення. Так, предметом заповідального покладення можуть виступати дії як майнового, так і немайнового характеру. Відповідно, у разі, якщо предметом заповідального покладення виступають дії немайнового характеру, правовідношення, що виникає при цьому, не закріплює (опосередковує) переміщення матеріальних благ (майна, майнових благ). Крім того, у такому разі виконання спадкоємцем покладеного на нього обов'язку не обмежується вартістю успадкованої частки.

Важливо відзначити, що у досліджуваному правовідношенні прямо не визначена особа, наділена правом вимагати вчинення дій, що становлять предмет заповідального покладення. І хоча виконання заповідального покладення може вимагати будь-яка особа, заінтересована у цьому, вище вже наголошувалося, що така особа діятиме не у власному інтересі або інтересі третіх осіб, а в інтересі суспільному. Зазначене суттєво відрізняє особу, яка звертається з вимогою про виконання заповідального покладення, від кредитора в зобов'язанні саме за ознакою спрямованості інтересу у правовідношенні. Так, важко кваліфікувати, як зобов'язальні відносини, пов'язані із наданням можливості користуватися бібліотекою спадкодавця всім бажаним.

Слід також вказати, що до виконання заповідального покладення не застосовуються правила стосовно забезпечення виконання зобов'язань (гл. 49 ЦК України). Такий висновок обумовлений тим, що відповідно до положення ч. 1 ст. 548 ЦК України виконання зобов'язання (основного зобов'язання) забезпечується, якщо це встановлено договором або законом. Договором не може встановлюватися один із видів забезпечення виконання зобов'язання (неустойка, порука, гарантія, застава, притримання, завдаток) щодо

заповідального покладення, яке за своєю правовою природою договором не є¹. Не передбачене забезпечення виконання покладення і законом, оскільки ст. 1240 ЦК України не містить такого положення.

За таких обставин **відносини, які виникають внаслідок покладення на спадкоємця обов'язку вчинити певні дії, спрямовані на досягнення суспільно корисної мети, мають незобов'язальну природу**. Отже, в цьому випадку недоцільно застосовувати загальні норми ЦК України про зобов'язання, оскільки тут породжуються відносини іншого роду. Сутність заповідального покладення полягає в тому, що на спадкоємця покладається певний обов'язок, при цьому відсутні зобов'язальні правовідносини, в межах яких існує цей обов'язок, тобто йому не кореспондує суб'єктивне право конкретної особи як можливого кредитора в зобов'язанні.

Заповідальне покладення можна розглядати в широкому (цивільне правовідношення) та вузькому (юридичний обов'язок) значенні.

У широкому значенні заповідальне покладення є цивільним правовідношенням, в силу якого на спадкоємця змістом заповіту покладається обов'язок вчинити певні дії майнового або немайнового характеру, спрямовані на досягнення суспільно корисної мети. У вузькому значенні заповідальним покладенням є сам юридичний обов'язок, яким обтяжується право спадкоємця на отримання спадщини. Проте, на відміну від заповіту з умовою (ст. 1242 ЦК України), виконання зазначеного юридичного обов'язку не зумовлює виникнення у спадкоємця права на спадкування. Невиконання спадкоємцем обов'язку, що становить предмет заповідального покладення, має наслідком лише примушення його до відповідних дій і не впливає на можливість спадкування таким суб'єктом [219, с. 151, 152]. Додамо до цього, що дії, спрямовані на досягнення суспільно корисної мети, вчиняються спадкоємцем

¹ Заповідальне покладення не може розглядатися як договір через відсутність домовленості між сторонами, що є основою договору (ст. 626 ЦК України). Досліджуване правовідношення породжується волевиявленням однієї особи (заповідача), і для його виникнення не вимагається вчинення дій іншими учасниками цивільних правовідносин. Через це заповідальне покладення слід віднести до односторонніх правочинів.

після відкриття спадщини, тоді як умова в заповіті має існувати на час відкриття спадщини.

В юридичній літературі дещо звужується предмет досліджуваного розпорядження. Зокрема, Ю. О. Заїка вважає, що дії, які має вчинити спадкоємець на виконання заповідального покладення, повинні відповідати певним умовам: а) бути правомірними; б) досягнення зазначеної мети має здійснюватися за рахунок спадкового майна; в) вчинення таких дій має бути здійсненним для спадкоємця [118, с. 135]. Близькі до цього висловлювання С. Я. Фурси і Є. І. Фурси про те, що заповідальне покладення має на меті лише зобов'язати спадкоємця використовувати отримане ним майно у загальнокорисних цілях [474, с. 47].

Утім, положення, за яким досягнення суспільно корисної мети можливе виключно за рахунок спадкового майна, по-перше, імперативно не закріплене у ст. 1240 ЦК України і, по-друге, обмежує правову свободу спадкодавця в частині встановлення цього заповідального розпорядження. Скажімо, на спадкоємця покладено обов'язок висадити дерева та квіти в парку, пофарбувати паркан чи відремонтувати дорогу. Чи можна стверджувати, що такі дії будуть вчинятися виключно за рахунок спадщини? Напевно, що ні, тим більше, що окремі дії можуть мати і немайновий характер. Відтак, на нашу думку, **досягнення суспільно корисної мети при виконанні заповідального покладення не повинно обмежуватися спадковим майном, що, у свою чергу, значно розширить диспозитивні засади регулювання спадкових правовідносин.**

Останнім часом у цивілістичній доктрині актуалізувалося питання щодо кваліфікації та аналізу заповідальних розпоряджень, спрямованих на утримання, догляд належних спадкодавцеві тварин. І хоча в кн. 6 ЦК України прямо не визначається такий вид розпорядження, він відомий зарубіжним правопорядкам. Наприклад, у ст. 1055 ЦК Республіки Білорусь зазначається, що предметом покладення може бути утримання належних спадкодавцеві тварин, нагляд та догляд за ними [81, с. 980].

У цьому аспекті виникають запитання: чи охоплюється розпорядження заповідача щодо утримання та догляду належних йому домашніх тварин змістом ст. 1240 ЦК України і як кваліфікувати таке розпорядження [435, с. 29–38]? З урахуванням неврегульованості останнього на рівні цивільного законодавства у теоретичній площині це питання вирішується неоднозначно.

Так, окремі автори вважають, що обов'язки з догляду за тваринами можна встановити в межах ч. 1 ст. 1240 ЦК України, тобто шляхом покладення на спадкоємця обов'язку вчинення певних дій немайнового характеру [50, с. 45], [288, с. 1003]. Висловлюється позиція також про догляд за домашньою твариною як предмет саме заповідального покладення, тобто йдеться про вирішення цього питання за допомогою конструкції ч. 2 ст. 1240 ЦК України [552, с. 199]. У свою чергу, О. Ю. Цибульська просто допускає можливість покладення змістом заповіту на спадкоємця обов'язку довічно доглядати за твариною, не вказуючи, яка ж природа такого розпорядження [528, с. 104].

Інші автори вказують на те, що обов'язок стосовно утримання домашньої тварини є майновим обов'язком, оскільки передбачає здійснення спадкоємцем витрат на утримання такої тварини, тому таке розпорядження не може міститися в заповіті. Якщо спадкодавець бажає розпорядитися належною йому домашньою твариною, він може заповісти її конкретній особі, і така особа в разі прийняття спадщини буде зобов'язана доглядати успадковану нею тварину [176, с. 110].

Є. О. Рябоконть взагалі не бачить необхідності у встановленні заповідального розпорядження такого роду, оскільки в силу універсального характеру спадкування до спадкоємця переходять усі права та обов'язки спадкодавця, в тому числі право власності на належних йому домашніх тварин; одночасно, як і будь-якого іншого власника, у спадкоємця автоматично виникає тягар щодо їх утримання [7, с. 74]. Крім того, для реалізації волі спадкодавця стосовно догляду за його твариною пропонується створити благодійний фонд або траст з метою догляду за такою твариною [557, с. 42, 43].

І нарешті, на думку Г. Л. Крушельницької, поширення на тварин інституту опіки вирішило б питання правової природи заповідального покладення на користь тварин і дозволило б уникнути проблем його реалізації шляхом виникнення у спадкоємців юридичної відповідальності за неналежне виконання покладених зобов'язань щодо опіки над тваринами. При цьому, призначаючи опікуна для тварини, заповідач має враховувати людський фактор і необхідність контролю за виконанням зобов'язання з догляду за тваринами. Далі Г. Л. Крушельницька робить висновок, що за станом сучасного законодавства встановлення в заповіті обов'язку спадкоємців утримувати тварин заповідача, а також здійснювати необхідний нагляд і догляд за ними є за своєю правовою природою заповідальним покладенням і може бути вчинене у межах ч. 2 ст. 1240 ЦК України, оскільки такі дії мають як майновий, так і немайновий характер, є суспільно-корисними. Крім того, конкретно не визначена особа вигодонабувача за подібним заповідальним розпорядженням [190, с. 51, 52].

Вище вже зазначалося, що змістом ст. 1240 ЦК України визначені два окремих заповідальних розпорядження, що різняться як характером, так і правовою метою. У ч. 1 цієї статті йдеться про розпорядження немайнового характеру, тоді як у ч. 2 регулюється безпосередньо заповідальне покладення, що має спрямованість на досягнення суспільно корисної мети. Обидва ці розпорядження сформульовані диспозитивно через відкритий (невичерпний) перелік тих обов'язків, що можуть бути покладені на спадкоємця.

Заповідальне розпорядження стосовно утримання та догляду належних спадкодавцеві домашніх тварин не переслідує суспільно корисної мети, що унеможлиблює віднесення його до заповідального покладення. На нашу думку, важко віднести до суспільно корисної мети обов'язок доглядати за собакою чи кішкою спадкодавця. Виняток становить обов'язок створення притулку для тварин. Хоча варто вказати і на протилежну точку зору, згідно з якою загальнокорисна мета в даному випадку полягає в задоволенні соціальної потреби в гуманному ставленні до тварин [88, с. 679].

Догляд та утримання домашніх тварин має майновий характер, адже передбачає необхідність їх годування, ветеринарного обслуговування. Так, згідно зі ст. 10 Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження» від 21.02.2006 р., особа, яка утримує тварину, зобов'язана забезпечити своєчасне надання їй ветеринарної допомоги. У зв'язку з цим спірним видається кваліфікація відповідного розпорядження як немайнового обов'язку, визначеного у ч. 1 ст. 1240 ЦК України.

При цьому має бути враховано, що тварини є об'єктом цивільних прав, хоча і особливим. На них поширюється правовий режим речі, крім випадків, встановлених законом (ст. 180 ЦК України), а тому для покладення обов'язку доглядати та утримувати тварину вона має бути успадкована тим спадкоємцем, який повинен виконувати таке розпорядження.

Як зазначає О. Є. Блінков, з практичної точки зору заповідальне покладення, що передбачає обов'язок утримувати домашніх тварин спадкодавця, має передбачати право власності спадкоємця на таку тварину [30, с. 31]. З цим не погоджується А. О. Кирилових. Він вважає, що право власності складає тріада повноважень: володіння, користування та розпорядження. Надання спадкоємцеві всіх трьох елементів цього права означало б можливість вчинити з твариною за власною волею, в тому числі передати до притулку, віддати сусіду або знайомому, що нівелювало б саме заповідальне розпорядження. В даному випадку можна вести мову про надання спадкоємцю певного обмеженого речового права, наприклад, право володіння твариною, що за життя становило повноваження покійного господаря [156, с. 98].

Видається правильним, що заповідачеві має бути надана можливість покласти на спадкоємця обов'язок щодо утримання та догляду за належною спадкодавцеві домашньої твариною, оскільки повною мірою відповідає диспозитивності спадкового права. Утім, таке розпорядження виходить за межі ст. 1240 ЦК України, незважаючи на диспозитивний характер цієї норми. Відтак доцільно внести відповідні зміни до цивільного законодавства, якими окремо закріпити обов'язок спадкоємця доглядати та утримувати домашніх

тварин спадкодавця та визначити правовий режим таких тварин як об'єктів цивільних прав.

При встановленні зазначеного заповідального розпорядження має бути враховано, що залишення домашніх тварин напризволяще кваліфікується як жорстоке поводження з ними (ст. 1 Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження» від 21.02.2006 р. [129]). Відтак, при виконанні спадкоємцем обов'язку щодо утримання та догляду за належною спадкодавцеві домашньою твариною поєднується принцип свободи заповіту із основними принципами захисту тварин від жорстокого поводження, виокремленими Законом України «Про захист тварин від жорстокого поводження» від 21.02.2006 р. У зв'язку з цим виділений обов'язок набуває особливого правового та морально-етичного значення, що зумовлює нагальну потребу забезпечення належного його виконання. При цьому у ЦК України на рівні окремої глави встановлено такий ефективний механізм виконання спадкоємцем заповідальних розпоряджень, як призначення виконавця заповіту. Саме виконавцю заповіту доцільно надати повноваження щодо контролю за належною реалізацією волі спадкодавця стосовно його домашньої тварини.

Крім того, слід зважати, що згідно з ч. 2 ст. 7 Закону України «Про тваринний світ» від 13.12.2001 р. [137] законність набуття у приватну власність об'єктів тваринного світу (крім добутих у порядку загального використання) повинна бути підтверджена відповідними документами, що засвідчують законність вилучення цих об'єктів з природного середовища, ввезення в Україну з інших країн, факту купівлі, обміну, отримання у спадок тощо, які видаються в установленому законодавством порядку. Відтак для забезпечення виконання покладеного на спадкоємця обов'язку утримувати та доглядати за належною спадкодавцеві твариною, у свідоцтві про право на спадщину за заповітом має бути внесена відповідна інформація стосовно права на таку тварину.

За змістом ч. 1 ст. 1240 ЦК України заповідач може покласти на спадкоємця вчинення певних дій немайнового характеру, зокрема щодо

розпорядження особистими паперами, визначення місця і форми здійснення ритуалу поховання. Таке розпорядження повною мірою відповідає закріпленому в ст. 6 Закону України «Про поховання та похоронну справу» від 10.07.2003 р. [134] праву громадян на поховання їхнього тіла та волевиявлення про належне ставлення до тіла після смерті. Так, усі громадяни мають право на поховання їхнього тіла та волевиявлення про належне ставлення до тіла після смерті. Волевиявлення про належне ставлення до тіла після смерті може бути виражене у: згоді чи незгоді на проведення патолого-анатомічного розтину; згоді чи незгоді на вилучення органів та/або тканин тіла; побажанням бути похованим у певному місці, за певними звичаями, поруч з певними раніше померлими чи бути підданим кремації; дорученні виконати своє волевиявлення певній особі; іншому дорученні, що не суперечить законодавству.

Додамо до цього, що у ст. 26 Закону України «Про поховання та похоронну справу» від 10.07.2003 р. визначено три види поховань: закопування в могилі труни з тілом померлого; спалювання в крематорії труни з тілом померлого та закопування в могилі чи розміщення в колумбарній ніші урни з прахом померлого; розвіювання праху померлого [134]. Причому, з урахуванням етнічних, релігійних чи культурних традицій поховання померлих може здійснюватися іншим способом. Особливість розпорядження щодо місця і форми здійснення ритуалу поховання полягає в тому, що спадкоємець, якому воно адресоване, повинен дізнатися про зміст заповіту до моменту поховання.

Отже, заповідальні розпорядження немайнового характеру мають відкритий характер, що дозволяє спадкодавцеві зробити будь-яке розпорядження, яке має відповідати як загальним вимогам, додержання яких є необхідним для чинності правочину (ст. 203 ЦК України), так і спеціальній вимозі – безоплатності.

Причому, подібні розпорядження хоча і рідко, але зустрічаються у правозастосовній практиці. До прикладу, заповідач поклала на спадкоємця обов'язок поховати її на міському цвинтарі м. Нікополя і провести церковну службу у зв'язку з її похованням. 05.10.2012 р. загальними зборами віруючих

релігійної громади Спасо-Преображенського Собору м. Нікополя було прийнято рішення про покладення на клірика Спасо-Преображенського Собору м. Нікополя виконання обов'язку щодо проведення церковної служби. Відповідно до висловленої волі, заповідач була похована на міському цвинтарі м. Нікополя із проведенням церковної служби у зв'язку з її похованням [408].

3.4. Заповіт подружжя як прояв диспозитивності в спадковому праві

Розширення диспозитивних засад регулювання спадкового права зумовило впровадження до чинного ЦК України правових конструкцій, невідомих законодавству радянської доби. До таких конструкцій можна віднести заповіт подружжя. Так, згідно зі ст. 1243 ЦК України подружжя має право скласти спільний заповіт щодо майна, яке належить йому на праві спільної сумісної власності. У разі складення спільного заповіту частка у праві спільної сумісної власності після смерті одного з подружжя переходить до другого з подружжя, який його пережив. У разі смерті останнього право на спадкування мають особи, визначені подружжям у заповіті. За життя дружини та чоловіка кожен з них має право відмовитися від спільного заповіту. Така відмова підлягає нотаріальному посвідченню. Нотаріус накладає заборону відчуження майна, зазначеного у заповіті подружжя, у разі смерті одного з подружжя.

Доцільність складення спільного заповіту зумовлена передусім складом того майна, що становить спільну сумісну власність подружжя, і наявністю інших спадкоємців. За наявності, наприклад, однокімнатної квартири як єдиного житла у подружжя спадкування після смерті одного з них ставило б іншого у дуже скрутне матеріальне становище та залежність від порядності інших спадкоємців. Отже, конструкція заповіту подружжя покликана захистити майнові інтереси того з подружжя, який пережив іншого.

Слід зазначити, що заповіт подружжя достатньо широко висвітлений у доктрині цивільного права і був предметом дослідження таких науковців, як

Ю. О. Заїка, С. Я. Фурса, З. В. Ромовська, І. В. Жилінкова, Є. О. Харитонов, О. П. Печений, Є. О. Рябоконт, М. М. Дякович, Л. К. Буркацький, О. В. Коротюк, Т. Є. Крисань, К. І. Кучерук. Утім, залишається низка спірних питань, які потребують свого вирішення шляхом ретельного наукового аналізу відносин, що виникають у зв'язку із спадкуванням за заповітом подружжя. Мова йде, зокрема, про зміст цього заповіту, забезпечення прав осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, а також про визначення правової природи відносин, що виникають внаслідок смерті одного з подружжя. Вирішення цих питань безпосередньо стосується правової можливості особи обрати даний вид заповіту.

Визначальними ознаками спільного заповіту є суб'єктний склад та зміст заповідальних розпоряджень.

Скласти такий заповіт може лише подружжя, тобто чоловік та жінка, шлюб яких зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану. Оскільки суб'єктний склад цього правочину імперативно визначений законодавцем, розірвання шлюбу або визнання його недійсним призводить до втрати чинності заповіту подружжя. При цьому проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя (ч. 2 ст. 21 СК України) та, відповідно, унеможливорює складення спільного заповіту.

Одним із дискусійних у цивілістиці є питання змісту заповіту подружжя. З цього приводу можна відзначити дві позиції, що протиставляються одна одній. Відповідно до першої подружжя наділене правом скласти заповіт не лише стосовно своєї спільної сумісної власності, а й щодо інших речей, належних кожному з них на праві особистої приватної власності (С. Я. Фурса [476, с. 80, 81], О. В. Коротюк [175, с. 84]¹, Є. О. Харитонов [546, с. 701]).

¹ Хоча у подальшому автор змінила свою позицію, стверджуючи, що за заповітом подружжя спадкодавці заповідають тільки те майно, що набуто ними в спільну сумісну власність [176, с. 120, 121].

Інші дослідники (І. В. Жилінкова [114, с. II-32], Ю. О. Заїка [118, с. 126], З. В. Ромовська [442, с. 141], Л. К. Буркацький [40, с. 126], Р. В. Карпенко [473, с. 55, 56]) наполягають на тому, що заповіт подружжя може містити розпорядження лише стосовно їх спільного майна, тобто майна, набутого подружжям за час шлюбу, незалежно від того, що один із них не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самостійного заробітку (доходу).

Окремо наведемо позицію О. П. Печеного, який спершу робить висновок, що спільний заповіт може бути складений лише стосовно спільного сумісного майна подружжя. Утім, далі учений стверджує, що подружжя може відступити від цього з урахуванням гарантованого ч. 3 ст. 6 ЦК України права відступити від положень актів цивільного законодавства та врегулювати свої відносини на власний розсуд [325, с. 140].

На нашу думку, **заповіт подружжя може бути складений виключно щодо майна, належного дружині та чоловікові на праві спільної сумісної власності.** Про це свідчить імперативне положення ч. 1 ст. 1243 ЦК України стосовно змісту досліджуваного правочину, що виключає можливість включення до заповіту подружжя розпоряджень щодо особистої приватної власності чоловіка та дружини. Водночас окремі дослідники апелюють у цьому питанні до відсутності прямої заборони в законі складення «змішаного» заповіту [476, с. 80, 81], [546, с. 701]. Проте імперативний характер ч. 1 ст. 1243 ЦК України зумовлений не наявністю прямої заборони, а чітким визначенням меж заповідальних розпоряджень та сутністю заповіту подружжя. І зазначена обставина зовсім не свідчить про обмеження заповідальної свободи, адже кожен з подружжя має право розпорядитися належним особисто йому майном шляхом складення окремого заповіту.

Згідно з п. 18 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 р. № 7 розірвання шлюбу чи визнання шлюбу недійсним після складення заповіту подружжя позбавляє

цей заповіт юридичного значення без пред'явлення відповідного позову. У цьому разі спадкування відбувається на загальних підставах [363].

Водночас в юридичній літературі викладена правова позиція Верховного Суду України піддається критиці, з огляду на загальні положення гл. 16 ЦК України «Правочини» та ст. 1257 ЦК України, якою регулюється недійсність заповіту [473, с. 56, 57]. Утім, розірвання шлюбу чи визнання його недійсним позбавляє заповіт основної ознаки – його суб'єктного складу. Крім того, слід зважати на особливості спадкування за таким заповітом, адже після смерті одного з подружжя частка у праві спільної сумісної власності переходить до другого з подружжя, який його пережив. Якщо шлюб розірвано, то виникає запитання – до кого має перейти частка у праві спільної сумісної власності? Це запитання ще більше актуалізується повторним шлюбом кожного з подружжя. Нарешті, у ст. 1242 ЦК України застосовано терміни «один з подружжя», «другий з подружжя, який його пережив» щодо неможливості скасування спільного заповіту, права відмовитися від нього. Втрата особами правового статусу подружжя руйнує всю конструкцію цього правочину, а відтак є очевидним, що розірвання шлюбу чи визнання його недійсним має наслідком і недійсність заповіту подружжя. До речі, аналогічне правило щодо недійсності спільного заповіту у разі припинення шлюбу міститься в § 2268 BGB [90, с. 688], а також у ст. 7:43 ЦК Угорщини [589].

Складення заповіту подружжя виключно щодо спільної сумісної власності подружжя розглядається окремими авторами як недолік [29, с. 139], проте погодитися з цим важко. За особливостями суб'єктного складу та функціональним призначенням цей правочин просто не може бути спрямований на розпорядження іншим майном, ніж спільна сумісна власність подружжя. Наведена властивість зовсім не обмежує диспозитивні засади регулювання спадкового права. По-перше, особа самостійно вирішує питання щодо обрання виду заповіту: ніхто не примушує її скласти саме заповіт подружжя. По-друге, склавши заповіт подружжя щодо спільної сумісної власності, особа має право відмовитися від такого заповіту протягом життя

другого з подружжя, а також скласти окремий заповіт стосовно своєї особистої приватної власності.

Цивільне законодавство України, зокрема Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, не містить спеціальних положень стосовно посвідчення заповіту подружжя. Зокрема, не зрозуміле повною мірою питання витребування нотаріусом правовстановлюючих документів на майно, стосовно якого складається спільний заповіт. Тобто чи діє при вчиненні вказаної нотаріальної дії загальне правило підп. 1.5 п. 1 гл. 3 розд. II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, відповідно до якого при посвідченні заповіту від заповідача не вимагається подання доказів, які підтверджують його право на майно, що заповідається.

Поставлене питання набуває особливої актуальності з урахуванням змісту п. 1.5 розд. I Порядку вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування [342], згідно з яким при посвідченні заповіту від заповідача не вимагається подання доказів, які підтверджують його право на майно, що заповідається, *крім випадків посвідчення заповіту подружжя. У разі посвідчення такого заповіту посадова особа органу місцевого самоврядування зобов'язана перевірити належність заповідачам майна на праві спільної сумісної власності. Копія документа долучається до примірника заповіту.*

Безумовно, вказаний Порядок визначає вчинення нотаріальних дій саме посадовими особами органів місцевого самоврядування і не стосується нотаріусів, проте такі колізії не сприяють єдності правозастосовної практики.

Спершу зазначимо, що посвідчення нотаріусом заповіту подружжя без витребування документів, що підтверджують правовий режим майна, не впливає на чинність заповіту і не є порушенням порядку його посвідчення, адже закон не зобов'язує нотаріуса вчиняти такі дії. Утім, задля запобігання можливим позовам про визнання заповіту недійсним після смерті другого з подружжя нотаріусу варто ознайомитися з відповідними документами і пересвідчитися, що заповідане майно дійсно належить подружжю на праві спільної сумісної власності. Практичні працівники з цього приводу

наголошують, що при посвідченні спільного заповіту подружжя нотаріус має роз'яснити заповідачам, що предметом такого заповіту може бути лише майно, яке належить подружжю на праві спільної сумісної власності. Про факт належності майна на праві спільної сумісної власності необхідно вказати у заповіті, оскільки це є необхідною юридичною вимогою такого заповіту [236, с. 44].

Сутність заповіту подружжя визначається в правовій доктрині неоднозначно. Наприклад, Є. О. Мічурін виявляє обмеження майнових прав фізичних осіб в самій конструкції цього правочину. Він обґрунтовує це тим, що майно померлого раніше подружжя, яке належало до спільної сумісної власності, цілком переходить до подружжя, що його пережив. З цього автор робить висновок, що майнові права інших осіб (дітей, батьків померлого подружжя) *обмежені щодо права на таку спадщину*. Інше обмеження учений бачить у позбавленні подружжя, який пережив померлого, права скасувати чи змінити спільний заповіт після смерті першого з подружжя [276, с. 396].

Коментуючи положення ч. 2 ст. 1243 ЦК України стосовно переходу частки у праві спільної сумісної власності після смерті одного з подружжя до другого, С. Я. Фурса, Є. І. Фурса наголошують, що дієслово «переходить» не означає, що майно померлого з подружжя переходить у власність до другого, оскільки після смерті того з подружжя, хто пережив, майно перейде до спадкоємців, на користь яких складено заповіт. На цій підставі зазначають, що після смерті одного з подружжя майно переходить до другого з подружжя не у власність, а у володіння та користування, про що свідчить ч. 4 ст. 1243 ЦК України, оскільки накладення нотаріусом заборони відчуження позбавляє можливості розпоряджатися майном [474, с. 56]. Близьким до цього є висловлювання Н. В. Демиденко, яка стверджує, що після смерті першого з подружжя майно переходить до того, хто пережив його, у володіння та користування. Це аналогічно пояснюється положенням ч. 4 ст. 1243 ЦК України про накладення нотаріусом заборони відчуження [7, с. 97].

Л. В. Козловська розглядає заповіт подружжя через його характеристику як юридичної конструкції, під якою вона розуміє певний набір елементів (властивостей, функцій, характеристик), без яких саме правове явище втрачає системну цілісність. Прикладом порушення елементів спадково-правової конструкції, на думку автора, є заповіт подружжя. Порушення елементів правової конструкції, якщо воно не є створенням нової конструкції, завжди свідчить про дефект інституту, тягне проблеми практичного застосування відповідних норм, конфлікт суб'єктивних прав та обов'язків. Заповіт подружжя суперечить свободі заповіту не тільки за формальними ознаками. Формальний рівень порушення конструкції заповіту визначається тим, що заповіт подружжя є не одностороннім правочином, а договором. Водночас заповіт подружжя порушує фундаментальні засади цивільного права: свободу власності, свободу договору, свободу заповіту [165, с. 65].

Нарешті, Є. О. Рябоконт вважає, що заповіт подружжя є інститутом, який чітко не вписується в існуючі конструкції договорів та правочинів. На думку автора, заповіт подружжя не можна віднести ні до односторонніх правочинів через «розщеплення» існуючої, на перший погляд, сторони – подружжя – після смерті одного з них, ні до договорів, адже не встановлюються права та обов'язки одного з подружжя щодо другого [120, с. 88].

Таке розмаїття поглядів на сутність заповіту подружжя зумовлюється різним розумінням цього правочину. Спершу слід вказати на те, що **за своєю правовою природою заповіт подружжя є одностороннім правочином, незважаючи на його вчинення спільною волею двох осіб**. При цьому судження про договірну природу заповіту висловлювалися і до цього. Свого часу сумніви стосовно одностороннього характеру зазначеного правочину висловлював В. І. Синайський. Учений достатньо обережно вказував, що правова природа заповіту як юридичного акта залишається нез'ясованою. З одного боку, заповіт – односторонній правочин, а з другого вимагає подальшої згоди спадкоємців на прийняття спадщини. Таким чином, заповіт стоїть на межі одностороннього та двостороннього правочину [457, с. 593].

Сучасний дослідник С. М. Рождественський пішов у цьому питанні далі і зробив більш радикальний висновок про те, що заповіт представлено офертой у двосторонньому правочині, оскільки це адресована одній чи кільком особам пропозиція. У спадкоємця виникає право на прийняття спадщини або відмову від її прийняття, його заява про прийняття спадщини кваліфікується як акцепт. Тоді мова йде про укладення договору шляхом обміну письмовими документами (заповіт – заява про прийняття спадщини або заповіт – вчинення в установленому порядку дій, що свідчать про прийняття спадщини) [434, с. 31]. Примітно, що російські цивілісти, піддаючи критиці заповіт подружжя, переважно відзначають, що такий заповіт перетворюється на заповідальний договір, втрачає ознаки одностороннього правочину, а відтак є нікчемним [283, с. 84].

Правова природа заповіту як одностороннього правочину не викликає сумнівів. Наприклад, Р. І. Таш'ян визначає заповіт подружжя як багатосуб'єктний односторонній правочин [484, с. 35]. Згідно з ч. 1 ст. 626 ЦК України договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. При складенні заповіту відсутня домовленість між усіма учасниками спадкових правовідносин за їх життя. Прийняття спадщини відбувається спадкоємцями після смерті спадкодавця, що унеможливує виникнення між ними згоди як визначальної ознаки будь-якого договору. Домовленість можлива лише між фізичними особами, які є живими. Якщо ж припустити протилежне, то договір укладатиметься з покійником. Є всі підстави погодитися з М. С. Абраменковим, який стверджує, що хоча реалізація заповідальних розпоряджень можлива лише за умови згоди спадкоємців набути заповідане майно, акт прийняття спадщини спадкоємцями за заповітом не є зустрічним стосовно акту заповіту, і обидва ці акти не створюють взаємного правочину [1, с. 143].

Стосовно правової природи саме заповіту подружжя, то вчинення цього правочину спільно подружжям не впливає на його односторонній характер. Відповідно до ч. 3 ст. 202 ЦК України одностороннім правочином є дія однієї

сторони, яка може бути представлена однією або кількома особами. З самого найменування параграфу 1 гл. 16 ЦК України «Загальні положення про правочини», який охоплює і ст. 202 ЦК України, можна зробити висновок, що норма, яка міститься в ній, має бути загальною, тобто поширюватися на всі правочини, до яких належить і заповіт. Спільний заповіт є різновидом односторонніх правочинів, де результат волевиявлення однієї сторони представлений двома особами – подружжям. Останні в даному випадку діють як одна сторона, оскільки їх воля спрямована на досягнення спільних наслідків – призначення спадкоємцем певної особи [228, с. 169].

За спільним заповітом один з подружжя не може призначити другого з подружжя своїм спадкоємцем, оскільки це означатиме «розщеплення» волі подружжя та фактично трансформацію одностороннього правочину у договір про призначення спадкоємця, чого цивільне законодавство України не допускає, на відміну, наприклад, від законодавств деяких зарубіжних країн (Німеччина, Латвія, Швейцарія).

Заповіт, складений подружжям, є спільним, а не є взаємним. Для прикладу, за грузинським законодавством лише подружжя може скласти *спільний заповіт про взаємне спадкування*, який може бути змінений чи скасований за вимогою одного із подружжя, але за життя обох з подружжя (ст. 1347 ЦК Грузії) [79, с. 670, 671]. Так само за § 89 Закону Естонії «Про спадкування» взаємним заповітом подружжя є спільно складений подружжям заповіт, в якому вони взаємно *призначають один одного спадкоємцями* або на випадок смерті роблять інші розпорядження стосовно спадщини [599]. Можливість призначення подружжям один одного спадкоємцями у спільному заповіті, очевидно, з'явилася під впливом німецького цивільного права, де спільний заповіт визначається саме як взаємний (§ 2269 BGB) [90, с. 688]. Як стверджує К. П. Путінцева, аналізуючи німецьку модель спільного заповіту, баланс між стабільністю такого заповіту та можливістю його скасування досягається за рахунок виділення у змісті спільного заповіту взаємопов'язаних та невзаємопов'язаних розпоряджень. Згідно з §§ 2270, 2271 BGB

взаємопов'язаними вважаються такі розпорядження, стосовно яких можна було б передбачити, що розпорядження одного з подружжя не було зроблене без розпорядження другого. Іншими словами, взаємопов'язаність означає встановлення залежності, дійсності одних розпоряджень від дійсності інших, у зв'язку з чим недійсність або скасування одного взаємопов'язаного розпорядження тягне недійсність другого (абз. 1 § 2270 BGB). Ця норма впливає із припущення, що взаємопов'язаного характеру набувають тільки ті розпорядження, які мають виключно важливе значення для заповідачів. Такі розпорядження робляться одним із подружжя зі сподіванням на те, що другий з подружжя прийме відповідне розпорядження. Наприклад, дружина заповідає своє майно племіннику чоловіка лише тому, що чоловік, у свою чергу, обіцяв заповісти їй житловий будинок.

Презумпція, встановлена абз. 1 § 2270 BGB, діє лише стосовно таких розпоряджень, як призначення спадкоємців, заповідальні відкази та покладення, і лише в тому випадку, коли подружжя прямо не встановило у спільному заповіті характеру зроблених розпоряджень. Надання взаємопов'язаності тим чи іншим розпорядженням принципово залежить від волі подружжя, тому теоретично всі розпорядження можуть бути взаємопов'язаними або, навпаки, не взаємопов'язаними. Щоб запобігти сумнівам щодо того, які розпорядження є взаємопов'язаними, а які ні, німецькі юристи рекомендують зазначати це безпосередньо в заповіті.

Усі інші розпорядження (про розподіл майна, призначення виконавців заповіту, позбавлення обов'язкової частки у спадщині) є, за загальним правилом, повністю односторонніми, і на них не поширюються правила § 2271 BGB. Тому кожний із заповідачів може їх самостійно змінити чи скасувати, навіть якщо вони вміщені в спільний заповіт [371, с. 70, 71].

За українським законодавством, на другого з подружжя не може бути покладений заповідальний відказ, обов'язок вчинити певні дії немайнового характеру, зокрема щодо розпорядження особистими паперами, а також обов'язок щодо вчинення певних дій, спрямованих на досягнення суспільно

корисної мети (заповідальне покладення). Ці заповідальні розпорядження можуть покладатися виключно на спадкоємця і набувають юридичної сили лише після відкриття спадщини, тобто після смерті другого з подружжя. У разі призначення виконавця заповіту його повноваження аналогічно виникають після смерті останнього з подружжя.

З урахуванням викладених вище міркувань спірною видається досить поширена у фаховій літературі точка зору, що подружжя у спільному заповіті призначають один одного спадкоємцями [109, с. 214], [535, с. 385], [50, с. 49]. Зокрема, Є. О. Рябоконт стверджує, що оскільки у ЦК України не зазначене інше, подружжя у заповіті має право призначити спадкоємцями один одного, в такому разі частка вважатиметься об'єктом спадкування на користь другого з подружжя. Разом з тим другий з подружжя, який пережив померлого, очевидно, вважатиметься звичайним спадкоємцем і з його спадщини вираховуватиметься обов'язкова частка, виплачуватимуться борги кредиторам спадкодавця тощо. Таким чином, не виключено, що до спадкоємця, призначеного спільним заповітом подружжя, перейде майно не у тому вигляді, в якому воно було заповідане [120, с. 113].

Так само необґрунтованою є висловлена позиція, що спадкодавець, відповідно до положень ст. ст. 1237, 1238 ЦК України, може у заповідальному відказі забезпечити право іншого з подружжя на користування майном, яке було у їхній спільній сумісній власності [314, с. 97]. У німецькому цивільному законодавстві з цього приводу міститься окреме застереження такого змісту: якщо подружжя в спільному заповіті встановили заповідальний відказ, слід вважати, що заповідальний відказ перейде до відказоодержувача після смерті другого з подружжя (§ 2269 BGB) [90, с. 688].

Розуміння сутності заповіту подружжя пов'язане також із з'ясуванням правових наслідків смерті одного з подружжя. На нашу думку, **перехід частки у праві спільної сумісної власності до другого з подружжя здійснюється не в порядку спадкування.** В цьому випадку смерть одного з подружжя є підставою для зміни правового режиму майна, стосовно якого складено

спільний заповіт: спільна сумісна власність подружжя перетворюється на приватну власність другого з подружжя, хто пережив померлого. Змінюючи свій правовий режим, таке майно не набуває статусу спадкового.

З цього випливає низка важливих положень:

– другий з подружжя, який пережив першого, для отримання частки у праві спільної сумісної власності не повинен приймати спадщину в спосіб і строки, визначені законодавством: такий перехід відбувається «автоматично» в силу закону;

– смерть одного з подружжя має наслідком припинення режиму спільної сумісної власності подружжя;

– до відносин з переходу частки у спільній сумісній власності після смерті одного з подружжя не застосовується ст. 1241 ЦК України щодо права на обов'язкову частку у спадщині, а також ст. 1282 ЦК України стосовно обов'язку спадкоємців задовольнити вимоги кредитора [228, с. 170].

Відтак важко погодитися із наведеною вище позицією, що перехід частки у праві спільної сумісної власності після смерті одного з подружжя обмежує майнові права інших осіб (дітей, батьків померлого) на таку спадщину [276, с. 396]. Вразливість даної точки зору можна пояснити кваліфікацією автором відносин, що виникають після смерті одного з подружжя, як спадкових, адже йдеться про майнові права саме на спадщину.

Питання застосування правила про обов'язкову частку у спадщині до відносин із спадкування за заповітом подружжя вирішується в юридичній літературі неоднаково. З цього приводу висловлюються різні думки. Наприклад, окремі правники доходять висновку, що частка у праві спільної сумісної власності після смерті одного з подружжя переходить до другого лише у випадку, коли у померлого відсутні обов'язкові спадкоємці, оскільки згідно з ч. 1 ст. 1241 ЦК України право на обов'язкову частку виникає незалежно від змісту заповіту [288, с. 1011], [546, с. 701]. Отже, йдеться про закликання до спадкування осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, після смерті одного з подружжя.

Інші автори вважають, що правило про обов'язкову частку у спадщині взагалі не застосовується до досліджуваних правовідносин, адже, відповідно до ст. 1243 ЦК України, за заповітом подружжя спадкують лише особи, які визначені в ньому [114, с. II-37], [250, с. 102].

Не викликає сумнівів, що положення про обов'язкових спадкоємців неможливо застосувати до відносин, не пов'язаних із спадкуванням. Таким же чином не виникає право вимагати обов'язкову частку у спадщині у разі набуття права власності за договорами дарування, купівлі-продажу, міни майна, спадковим договором тощо, коли власник живий і, відповідно, спадщина не відкрилася. Після смерті одного з подружжя майно переходить у власність другого з подружжя без урахування частки непрацездатних батьків або дітей померлого, визначеній у ст. 1241 ЦК України. Важко погодитися з тими науковцями, які стверджують, що при цьому порушуються права обов'язкових спадкоємців, адже, якщо керуватися такою логікою, будь-яке розпорядження майном порушує права близьких родичів власника такого майна.

Оскільки відносини спадкування за спільним заповітом виникають лише після смерті другого з подружжя, призначені спадкоємці повинні прийняти спадщину за загальним правилом у спосіб та строки, встановлені у ст. ст. 1268, 1269, 1270 ЦК України, а особи, визначені у ст. 1241 ЦК України, набувають права отримати обов'язкову частку у спадщині у розмірі половини частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом. Тобто **право на обов'язкову частку у спадщині матимуть непрацездатні батьки та непрацездатні діти останнього з подружжя.**

Крім того, спадкові правовідносини за спільним заповітом можуть виникнути внаслідок одночасної (протягом однієї доби) смерті обох з подружжя. Це може статися, наприклад, внаслідок автокатастрофи. У такому разі спадщина відкривається внаслідок смерті подружжя без переходу частки у праві спільної сумісної власності до другого з подружжя відповідно до ч. 2 ст. 1243 ЦК України. Це, у свою чергу, унеможливує застосування до таких правовідносин правила про спадкування комморієнтів (commorientes – ті, що

померли одночасно), за змістом якого якщо протягом однієї доби померли особи, які могли б спадкувати одна після одної, спадщина відкривається одночасно й окремо щодо кожної з них (ч. 2 ст. 1220 ЦК України). Тобто внаслідок одночасної смерті подружжя виникають спадкові правовідносини, а спадщина переходить до спадкоємця, визначеного спільною волею подружжя. Утім, якщо додатково спадкується майно, не охоплене спільним заповітом (особиста приватна власність кожного з подружжя, спільні речі подружжя, стосовно яких вони не зробили розпорядження у заповіті), то після смерті подружжя спадщина відкривається окремо та щодо кожного з них згідно з ч. 2 ст. 1220 ЦК України.

Сучасна судова практика виходить з того, що подружжя має право скласти спільний секретний заповіт. Як наголосив Верховний Суд у постанові від 12.04.2018 р., доводи касаційної скарги про те, що цивільним законодавством встановлено, що заповіт подружжя і секретний заповіт є двома різними правочинами (заповітами), які мають свою специфіку, порядок оформлення, вимоги щодо змісту та порядку посвідчення нотаріусами, а їх об'єднання в один правочин «секретний заповіт подружжя» є неприпустимим з огляду на правову природу правочинів, не заслуговують на увагу, оскільки норми ЦК України не містять заборони щодо складання секретного заповіту подружжя. Зміст принципу дозвільної спрямованості цивільно-правового регулювання впливає із загального принципу приватного права: «дозволено все, що не заборонено законом» [345].

За життя дружини та чоловіка кожен з них має право відмовитися від спільного заповіту (ч. 3 ст. 1243 ЦК України). В такому разі має місце скасування заповіту в цілому, адже воля одного з подружжя, спрямована на призначення спадкоємця, невід'ємна від волі другого з подружжя. Невипадково у підп. 6.4 п. 6 гл. 3 розд. II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України зазначено, що заповіт подружжя *може бути скасований* кожним з подружжя лише за життя обох з подружжя. Враховуючи односторонній характер спільного заповіту, в якому подружжя виступає як одна сторона,

відмова від цього заповіту одним з подружжя матиме наслідком скасування всього заповіту.

Хоча з цього питання зустрічаються й прямо протилежні позиції. Наприклад, О. В. Коротюк стверджує, що відмова одного з подружжя від спільного заповіту не тягне недійсність заповіту загалом, а лише передбачає недійсність розпорядження того заповідача, який від нього відмовився. Наведене обґрунтовується автором ч. 3 ст. 1257 ЦК України, де зазначається наступне: недійсність окремого розпорядження, що міститься в заповіті, не має наслідком недійсності іншої його частини [176, с. 122]. Таке розуміння правових підстав відмови одного з подружжя від спільного заповіту пов'язане з «розщепленням» волі подружжя на два окремих розпорядження, що суперечить конструкції одностороннього правочину. В цьому випадку воля одного з подружжя невід'ємна від волі другого і не може вважатися окремим розпорядженням по відношенню до розпорядження другого з подружжя. Отже, відмова від спільного заповіту одного з подружжя тягне за собою скасування правочину в цілому. Заповіт подружжя – це не сукупність двох окремих заповітів, а єдиний правочин. Крім того, автор помилково ототожнює такі правові категорії, як «недійсність правочину» та «відмова від правочину». Однак відмова від правочину відрізняється від його недійсності як за правовими підставами, так і за наслідками [228, с. 171, 172].

Неможливість відмовитися від спільного заповіту після смерті одного з подружжя є визначальною ознакою досліджуваного правочину та повністю відповідає його концепції, закладеної у цивільному законодавстві. Утім, у судовій практиці намітилася негативна тенденція щодо визнання недійсним такого заповіту після смерті одного з подружжя на тій підставі, що другому з подружжя (позивачу у справі) не були відомі правові наслідки спільного заповіту в момент його посвідчення, а складений заповіт фактично позбавляє власника права розпорядження належним майном [422], [387], [410]. Це, по суті, призводить до руйнування конструкції заповіту подружжя, оскільки без обмежень щодо відмови від цього заповіту після смерті одного з подружжя і, як

наслідок, накладення нотаріусом заборони відчуження неможливе виконання спільного заповіту. Мета заповіту подружжя – спільне визначення спадкоємця, який набуде право власності на успадковане майно після смерті другого з подружжя. Звернення до суду другим з подружжя в наведеному випадку є нічим іншим, як зловживанням своїм правом та зневагою до висловленої волі померлого подружжя.

При цьому має бути враховано, що у спеціальній нормі, присвяченій недійсності заповіту, виокремлено три умови визнання цього правочину недійсним, а саме: складення заповіту особою, яка не мала на це права; порушення форми та порядку посвідчення; невідповідність волі та волевиявлення заповідача (ст. 1257 ЦК України). Необізнаність особи у правових наслідках складення заповіту не закріплена як підстава для недійсності цього правочину як у ст. 1257 ЦК України, так і в спеціальній нормі, присвяченій заповіту подружжя.

Слід відзначити, що в окремих випадках, задовольняючи позови про визнання недійсним спільного заповіту за позовом одного з подружжя, суди керуються ст. 229 ЦК України, де визначається недійсність правочину, вчиненого під впливом помилки [390], [396]. При цьому фактично ігнорується роз'яснення Верховного Суду України про те, що помилка внаслідок власного недбальства, незнання закону чи неправильного його тлумачення однією зі сторін не є підставою для визнання правочину недійсним (абз. 4 п. 19 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 06.11.2009 р. № 9).

3.5. Тлумачення заповіту як стадія реалізації свободи заповіту

Одним із елементів свободи заповіту як базової моделі диспозитивності спадкового права є тлумачення заповіту, який розглядають, з одного боку, як певний розумовий (пізнавальний) процес, а з другого – як результат цього процесу [560, с. 5]. Змістом ст. 1256 ЦК України встановлено спеціальний

порядок тлумачення заповіту, суть якого зводиться до такого: тлумачення заповіту може бути здійснене після відкриття спадщини самими спадкоємцями. У разі спору між спадкоємцями тлумачення заповіту здійснюється судом відповідно до ст. 213 ЦК України.

Слід відзначити, що тематика тлумачення саме заповітів не набула такого поширення в цивілістичній доктрині, як, скажімо, питання тлумачення договору, якому присвячено чимало робіт, у тому числі монографічного рівня. Водночас тлумачення заповіту виступало предметом досліджень Ю. О. Заїки, С. Я. Фурси, М. М. Сибільова, З. В. Ромовської, Є. І. Фурси, О. П. Печеного, В. В. Васильченка, К. Б. Ярошенко, Ю. К. Толстого, О. Є. Блінкова, С. О. Смірнова, М. С. Абраменкова.

Тлумачення заповіту є інтелектуально-розумовим процесом, спрямованим на з'ясування змісту заповіту як одностороннього правочину, з тексту якого неможливо встановити справжню волю заповідача. Свого часу К. П. Побєдоносцев влучно визначив тлумачення заповіту як справу розуму та мистецтва, у якій неможливо заздалегідь встановити загальні правила та керівні засади суду [331, с. 604].

Мета застосування цього правового механізму – визначити дійсну волю заповідача, хоча в юридичній літературі тлумачення заповіту розглядається як один із інструментів контролю за змістом волевиявлень, що мають юридичне значення [148, с. 153, 153]. Видається, що таке розуміння не відповідає призначенню тлумачення заповіту, тим більше що контроль зазвичай має місце на стадії виконання, а не на етапі з'ясування волі спадкодавця. Для здійснення контролю за змістом заповідальних розпоряджень слід передусім з'ясувати справжню волю спадкодавця. На нашу думку, більш наближеним до контролю в аспекті спадкування за заповітом є інститут виконання заповіту, структурно розміщений у гл. 88 ЦК України.

Тлумачення заповіту здійснюється у разі, коли зміст цього правочину є нечітким або допускає подвійне розуміння. Неадекватність відтворення в заповіті власної волі заповідача щодо долі спадщини може бути зумовлена,

перш за все, неоднаковим використанням у ньому слів, понять та термінів, які є загальноприйнятими у сфері речових, зобов'язальних, спадкових відносин. Цьому також можуть сприяти й певні неузгодженості між змістом окремих частин заповіту і змістом заповіту в цілому, що ускладнюють розуміння останньої волі заповідача щодо долі спадщини [552, с. 280].

Слід врахувати, що внаслідок значних недоліків змісту заповіту, складного розуміння розпоряджень спадкодавця нотаріус відмовляє у видачі свідоцтва про право на спадщину. Підстав для оскарження такої відмови з боку нотаріуса закон не передбачає, адже, згідно з підп. 5.1 п. 5 гл. 10 розд. II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, при оформленні спадщини за заповітом нотаріус має надати правову оцінку заповіту, перевірити його реєстрацію у Спадковому реєстрі та чинність на момент смерті заповідача. Якщо наданий спадкоємцем заповіт не відповідає вимогам законодавства, нотаріус відмовляє в його прийнятті. А відтак, відмовляючи в прийнятті заповіту, зі змісту якого неможливо встановити дійсну волю заповідача, нотаріус діє в межах наданих йому повноважень.

Необхідність пошуку дійсної волі заповідача і забезпечення тим самим втілення правової свободи в сфері спадкового права зумовлюються цілою низкою об'єктивних обставин:

- правом заповідача скласти секретний заповіт, який посвідчується нотаріусом без ознайомлення з його змістом;
- розширенням кола суб'єктів, наділених правом посвідчити заповіт;
- відсутністю обмежень щодо кількості та вартості майна, що може перебувати у власності фізичних осіб та успадковуватися. Додамо до цього, що в силу принципу свободи заповіту при його посвідченні від заповідача не вимагається подання доказів, які підтверджують право на майно, що заповідається (підп. 1.5 п. 1 гл. 3 розд. II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України);
- ускладненням об'єктів спадкового правонаступництва, з приводу яких у свідомості людей ще не склалася стійка термінологія, що стосується передусім

спадкування частки у статутному (складеному) капіталі господарських товариств, майнових прав інтелектуальної власності;

– складенням кількох заповітів та необхідністю усунути наявні в них неузгодженості виходячи з того, які заповідальні розпорядження змінені чи скасовані, а які зберегли силу;

– значним розширенням та ускладненням у чинному законодавстві видів заповітів.

Важко при цьому погодитися з точкою зору про необхідність тлумачення заповіту у разі, коли заповідач припустився помилки в написанні імені, по батькові або прізвища спадкоємця [442, с. 105]. Дійсно, така помилка що виявляється після відкриття спадщини в процесі оформлення спадкоємцями права на спадщину, унеможливорює отримання ними свідоцтва про право на спадщину, а виправити її можна лише в судовому порядку. Наприклад, заповіт було складено на користь спадкоємця на прізвище «Пліва», а справжнє прізвище особи за паспортом – «Плева» [394]. Або прізвище спадкоємця в заповіті «Волосянко», а правильно – «Волосянка» [418]. Інколи помилки допускаються не лише в прізвищі, а й в імені спадкоємця, наприклад, «Анна» замість «Ганна» [388].

За наявності у тексті заповіту помилки у написанні прізвища, ім'я, по батькові спадкоємця нотаріус не може видати свідоцтво про право на спадщину у зв'язку із необхідністю встановлення факту, що має юридичне значення. А відтак ці відносини підпадають під юрисдикцію суду. Проте помилкове написання в заповіті імені, прізвища або по батькові спадкоємця не створює подвійного розуміння волі заповідача і не вимагає від суду застосування інтелектуально-розумового процесу тлумачення такого заповіту. Ця справа повинна розглядатися судом за правилами окремого провадження шляхом встановлення факту, що має юридичне значення. Зокрема, згідно з п. 6 ч. 1 ст. 315 ЦПК України суд розглядає справи про встановлення факту належності правовстановлюючих документів особі, прізвище, ім'я, по батькові, місце і час народження якої, що зазначені в документі, не збігаються з прізвищем, ім'ям,

по батькові, місцем і часом народження цієї особи, зазначеним у свідоцтві про народження або паспорті.

Історично більш давнім вважається буквальне тлумачення, орієнтоване на зовнішню сторону справи. Відповідно до класичного римського права заповіт вважався недійсним, якщо спадкодавець призначив спадкоємцем раба, при цьому не надавши йому свободи. Спадкування та звільнення з рабства розглядалися як два різних правочини. І тому для римлян вважалося неприпустимим у разі сумніву вважати, що той, хто вирішить заповісти рабу спадщину, мав на увазі тим самим надати йому свободу, оскільки кожний знав, що лише вільний володів майновими правами. Юстиніан був першим, хто одним із своїх указів (*constitutio C. 6, 27, 5*) встановив, що в подібних випадках призначення раба спадкоємцем має тлумачитися одночасно як визнання його вільним («*Cum non est verisimile eum quem heredem sibi eligit, si praetermiserit libertatis dationem servum remanere voluisse et neminem sibi heredem fore*»), адже не може той, хто обрав раба своїм спадкоємцем, не надавши йому свободи, хотіти, щоб раб залишався рабом і ніхто не став би його спадкоємцем [527, с. 107].

Особливу роль в актуалізації проблем тлумачення заповіту відіграла *Causa Curiana*, що мала місце у 90 р. до н. е у Стародавньому Римі. Особа склала заповіт, за яким визначила свою волю таким чином: «Якщо у мене народиться син і він помре до досягнення повноліття, то я бажаю, щоб Курій був моїм спадкоємцем». Так склалося, що син взагалі не народився. У зв'язку з цим виникло запитання: як саме тлумачити волю заповідача? З цього приводу зіткнулися дві позиції. Прихильники першої доводили, що відповідно до буквального тексту заповіту Курій не має прав, а спадщина повинна перейти до спадкоємців за законом. Зокрема, Сцевола говорив: «було б пасткою для народу, залишивши у зневазі написаний текст, займатися пошуком уявної волі заповідача». Послідовник другої позиції Папіан доводив протилежне: «в умовах заповітів слід приймати волю більшою мірою, ніж слова». З часів Цицерона і *causa Curiana* протиставлення тлумачення буквального та тлумачення за

змістом і наміром стало загальноприйнятим у юристів [377, с. 317–319]. Ситуація із заповітом ускладнена тим, що самого автора заповіту, здатного надати пояснення, вже немає серед живих.

Обидві виділені позиції актуальні і тепер. У першому випадку пропонується виходити з буквального значення слів і виразів. Найбільшою перевагою такого способу є простота. Прихильники буквального тлумачення стверджують, що, не довіряючи загальноприйнятому розумінню, інтерпретатор не менше ризикує зробити неправильні висновки.

У другому випадку (системне тлумачення) вводиться презумпція розуміння слів у їхньому звичайному значенні, однак у разі неоднозначності та незрозумілості заповіту робиться спроба розгледіти за словами волю конкретного, а не абстрактного заповідача, який далеко не завжди розуміється в семантиці та юридичних тонкощах. Буквальне тлумачення заповіту сприймається послідовниками системного тлумачення як несправедливе обмеження заповідальної свободи [319, с. 99, 100].

Зарубіжні правопорядки більшою мірою схиляються до системного способу тлумачення заповіту. Наприклад, німецьке законодавство містить цілу низку своєрідних «підказок», спрямованих на з'ясування дійсної волі заповідача, у разі, якщо заповідальні розпорядження викладені не досить ясно для їх розуміння та виконання. Так, відповідно до § 2069 BGB, якщо заповідач заповів спадщину своєму нащадку, який відпав після складення заповіту, слід вважати, що нащадки останнього спадкують, ніби вони посіли його місце при спадкуванні за законом.

Якщо заповідач заповів спадщину неможливим без уточнювальних вказівок, слід вважати, що заповіданим наділяється публічна каса взаємодопомоги неможливим тієї громади, в окрузі якої знаходилося останнє місце проживання спадкодавця, з покладенням на цю касу обов'язку роздати спадкове майно неможливим (§ 2072 BGB).

Нарешті, у § 2073 BGB, що має назву «Неоднозначна вказівка», роз'яснюється, що у разі зазначення таких ознак особи спадкоємця, під які

підпадають кілька осіб, і якщо неможливо з'ясувати, хто саме з них призначений спадкоємцем, всі вони вважаються спадкуючими в рівних частках [90, с. 649, 650]. Аналогічне за змістом правило міститься у ст. 1353 ЦК Грузії [79, с. 673].

Згідно зі ст. 4:46 ЦК Нідерландів, при тлумаченні заповіту беруться до уваги відносини й обставини, за яких була висловлена остання воля. Причому, дозволяється застосовувати дії чи заяви спадкодавця, не вміщені до змісту заповіту. Якщо заповідач припустився очевидної помилки при зазначенні особи спадкоємця чи активу, то *тлумачення розпорядження буде проводитися виходячи з наміру спадкодавця*, якщо такий намір може бути однозначно визначений із самої останньої волі або з іншої інформації [593].

За правилом ст. 7:24 ЦК Угорщини тлумачення заповіту здійснюється відповідно до намірів заповідача. При цьому у разі формальних помилок механізм тлумачення заповіту не застосовується [589].

Хоча в Естонії при тлумаченні заповіту виходять із дійсної волі заповідача (§ 28 Закону Естонії «Про спадкування») [599], що свідчить про перевагу буквального тлумачення цього правочину над системним.

Показовою в цьому аспекті є справа, розглянута Верховним Судом Онтаріо, про тлумачення заповітів John Kartyn. Заповідач, власник величезного статку, до якого входили підприємства, готелі, комерційна нерухомість, акції, склав два заповіти на користь своїх внуків. Після його смерті, яка настала 08.05.2007 р., виникли складнощі з розумінням останньої волі як щодо формулювання заповідальних розпоряджень, так і щодо об'єктів спадкового правонаступництва. Зокрема, виникло питання в частині тлумачення розпорядження John Kartyn «максимізувати чистий прибуток». Зазначимо, що множинність заповітів для розпорядження своїми активами, розміщеними в різних юрисдикціях, широко застосовувалася підприємцями в Онтаріо починаючи з 90-х років ХХ ст. для оптимізації оподаткування.

Згідно із судовим рішенням по цій справі, основним правилом для тлумачення заповіту є визначення істинного наміру заповідача у світлі всіх

обставин. Кожен суддя має намагатися поставити себе на місце заповідача на той час, коли була висловлена остання воля. Підлягають дослідженню ті обставини, що існували на час складення заповіту та могли розумно вплинути на заповідача. Далі слід вивчити зміст заповіту і після повного розгляду всіх положень і мови, що застосовуються в ньому, відшукати намір спадкодавця.

При тлумаченні заповіту суд намагається встановити суб'єктивний намір спадкодавця. Причому, для з'ясування дійсної волі недостатньо встановити буквальне значення слів, визначене, зокрема, в словнику, адже малоімовірно, щоб заповідач використовував словник [601].

Суб'єктами тлумачення заповіту за національним законодавством виступають спадкоємці та суд. Закон імперативно визначає вичерпний перелік таких суб'єктів, хоча в правозастосовній діяльності зустрічаються випадки необґрунтованого розширення кола суб'єктів, наділених можливістю тлумачити заповіт. Наприклад, по одній цивільній справі судом в основу рішення була покладена довідка про тлумачення заповіту, видана сільською радою [403].

Способи тлумачення заповіту. С. С. Алексєєв визначав спосіб тлумачення як сукупність однорідних прийомів, що створюють відносно самостійний, відособлений канал спеціального пізнання правових приписів [11, с. 560]. При тлумаченні заповіту об'єктом пізнавальної діяльності виступає зміст заповіту як сукупність розпоряджень, що в ньому містяться. У цьому аспекті слід зазначити, що в окремих випадках спадкоємці здійснюють фактично не тлумачення заповіту, а поділ спадкового майна. Так, відповідно до ст. 1267 ЦК України, спадкоємці за усною угодою між собою, якщо це стосується рухомого майна, можуть змінити розмір частки у спадщині когось із них. У тому ж випадку, коли це стосується нерухомого майна або транспортних засобів, спадкоємці можуть змінити розмір частки у спадщині за письмовою угодою між собою, посвідченою нотаріусом.

Відтак слід розрізняти тлумачення заповіту і поділ спадкового майна, які є різними за правовою метою. Як зазначалося вище, мета тлумачення змісту

заповіту полягає у з'ясуванні істинної волі заповідача, в той час як поділ спадкового майна спрямований на досягнення домовленості спадкоємців про зміну розміру часток, встановлених законом.

Крім поділу спадкового майна, спадкоємці можуть визначити, в якому порядку вони будуть сплачувати борги спадкодавця, хто саме із спадкоємців і в якому обсязі буде надавати гроші на встановлення пам'ятника на могилі спадкодавця тощо. Вирішення таких питань не пов'язане з тлумаченням заповіту, оскільки, по-перше, взагалі не вимагає наявності заповіту і, по-друге, має зовсім іншу мету, відмінну від з'ясування волі заповідача.

Тлумачення заповіту має певні особливості, зумовлені передусім сферою застосування цього правового механізму. Ще в Стародавньому Римі була відзначена специфіка тлумачення заповітів. Односторонній характер цих розпоряджень, на відміну від договорів, розширив саме завдання тлумачення, надавши йому нового характеру. Вже тоді наголошувалося на необхідності відкрити потаємну волю заповідача, наскільки це можливо. Заповідальні розпорядження, незалежно від їх виду, тлумачилися «за думкою заповідача» [280, с. 557–562].

Як зазначалося вище, тлумачення заповіту здійснюється після відкриття спадщини, коли заповіт набуває юридичної сили. До моменту смерті заповідача або оголошення його померлим заповіт, зважаючи на його односторонній характер, може бути змінений або скасований. Якщо ж навіть припустити можливість тлумачення заповіту до відкриття спадщини, то, напевне, основним суб'єктом, наділений відповідним правом, був би сам заповідач. Ось чому важко погодитися з доволі поширеною точкою зору про застосування досліджуваного механізму як на стадії посвідчення заповіту, так і на стадії його виконання [5, с. 95], [254, с. 60]. Більш того, І. В. Давидова, продовжуючи цю позицію, стверджує про пріоритетність тлумачення заповіту самим заповідачем, з чого робить висновок про додатковий характер тлумачення такого правочину спадкоємцями [98, с. 51].

Утім, найбільш складним є питання щодо способів тлумачення заповіту, тобто з чого саме мають виходити суб'єкти тлумачення в процесі такої діяльності. Аналіз змісту ст. 1256 ЦК України дає підстави зробити висновок, що спеціальна норма не містить жодних застережень щодо тлумачення заповіту спадкоємцями. Правила ст. 213 ЦК України застосовуються лише у разі судового тлумачення заповіту, що потребує з'ясування механізму тлумачення заповіту спадкоємцями. Зазначене набуває актуальності з урахуванням хоча б того, що результат витлумаченого спадкоємцями тексту заповіту є обов'язковим не тільки для них, а й для нотаріуса, відказоодержувачів та кредиторів.

Чинний ЦК України містить окремі норми щодо тлумачення змісту правочину (ст. 213), умов договору (ст. 637) та заповіту (ст. 1256). При цьому ст. 213 ЦК України є загальною нормою щодо тлумачення всіх видів правочинів. Правила, наведені в ст. 213 ЦК України, слід віднести до загальних норм, тобто норм, що поширюються на рід певних відносин у цілому [116, с. 232]. У цьому випадку йдеться про рід відносин щодо тлумачення всіх правочинів – як односторонніх, так і двосторонніх та багатосторонніх (договорів) [550, с. 352]. А відтак загальні правила тлумачення застосовуються до всіх правочинів у тому обсязі, в якому вони не змінені спеціальними правилами, що містяться, відповідно, у спеціальних нормах. Оскільки спеціальною нормою (ч. 1 ст. 1256 ЦК України) не врегульовано механізм тлумачення заповіту спадкоємцями, то таке тлумачення має здійснюватися відповідно до змісту ст. 213 ЦК України.

Правила, за якими має здійснюватися тлумачення правочину, закріплені у ч. ч. 3, 4 ст. 213 ЦК України і зводяться до наступного. При тлумаченні змісту правочину береться до уваги однакове для всього змісту правочину значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів. Якщо буквальне значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів не дає можливості з'ясувати зміст окремих частин правочину, останній встановлюється порівнянням відповідної

частини правочину зі змістом інших його частин, усім його змістом, намірами сторін. Якщо й у такий спосіб неможливо визначити справжню волю осіб, які вчинили правочин, до уваги беруться мета правочину, зміст попередніх переговорів, ustalена практика відносин між сторонами, звичаї ділового обороту, подальша поведінка сторін, текст типового договору та інші обставини, які мають істотне значення.

Сутність цих правил полягає у поєднанні «теорії волі» та «теорії волевиявлення», які протягом тривалого часу протиставлялися одна одній. Різниця між цими теоріями полягає у визначенні того, чому саме треба віддати перевагу при тлумаченні правочину. За «теорією волі» перевагу віддають тому, що сторони дійсно *мали на увазі*, вчиняючи правочин, а не її зовнішньому вираженню. Навпаки, «теорія волевиявлення» пріоритет надає тому, що *написано в правочині*, тобто буквальному тлумаченню слів і термінів.

Аналіз ст. 213 ЦК України дає підстави для висновку, що, незважаючи на певний симбіоз наведених вище теорій, пріоритет надається законодавцем саме теорії волевиявлення, оскільки при тлумаченні правочину спершу береться до уваги однакове для всього змісту правочину значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів, тобто здійснюється буквальне тлумачення правочину. І тільки коли буквальне тлумачення не дало змоги витлумачити зміст правочину, суб'єкти тлумачення керуються порівнянням частин правочину, намірами сторін тощо. Тобто правила тлумачення правочину визначені законом за принципом концентричних кіл: у разі неможливості витлумачити зміст правочину шляхом використання вузького кола засобів (буквальне тлумачення) залучаються інші засоби [234, с. 91].

Отже, законом встановлено ієрархічну двоступеневу систему тлумачення заповіту, де пріоритет надається буквальному тлумаченню.

Я. М. Романюк виводить із змісту ст. 213 ЦК України презумпцію буквального розуміння значення слів і понять, а також загальноприйняте у

відповідній сфері відносин значення термінів, які мають бути витлумачені судом [438, с. 254].

Водночас наведені правила тлумачення правочину, що є, як зазначалося вище, загальними, мають застосовуватися при тлумаченні заповіту з урахуванням специфіки спадкових правовідносин. Мова йде про те, що тлумачення заповіту здійснюється після відкриття спадщини, а тому заповідач об'єктивно не може брати участі у цьому процесі. Ось чому правом тлумачити правочин наділена не його сторона, а інші суб'єкти.

Крім того, тлумачення здійснюється виходячи із одностороннього характеру заповіту, в якому дія лише однієї особи (заповідача) породжує права та обов'язки для інших осіб. Відтак як спадкоємцями, так і судом не беруться до уваги зміст попередніх переговорів, звичаї ділового обороту, подальша поведінка сторін, текст типового договору [462, с. 73, 74]. За таких обставин спірною видається позиція окремих авторів застосовувати при тлумаченні заповіту загальних правил ч. 4 ст. 213 ЦК України про врахування в процесі тлумачення мети правочину, змісту попередніх переговорів, усталеної практики відносин між сторонами, звичаїв ділового обороту, подальшої поведінки сторін, тексту типового договору та інших обставин, що мають істотне значення [95, с. 326], [6, с. 88]. Це, у свою чергу, свідчить про обмежене застосування ст. 213 ЦК України.

При цьому тлумаченню підлягає лише дійсний заповіт, тому спадкоємці або суд застосовують механізм тлумачення лише за відсутності підстав для недійсності цього правочину. Недійсний заповіт не підлягає тлумаченню, оскільки недейсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю (ч. 1 ст. 216 ЦК України).

Слід вказати, що у ст. 213 ЦК України наводиться невичерпний перелік обставин, які мають значення для тлумачення правочину. Зважаючи на це, уявляється справедливим визначити ті обставини, що мають враховуватися у процесі тлумачення саме заповіту. Оскільки спадкування має особистий характер і заповідач призначає спадкоємців, зважаючи перш за все на особисті

якості останніх, надання ними допомоги (утримання) і т. ін., важливе значення при тлумаченні заповіту має саме *характер відносин між заповідачем та спадкоємцями*. Наведене може мати місце, зокрема, коли заповідач прямо не індивідуалізував спадкоємця зазначенням прізвища, ім'я, по батькові, а лише поіменував його як «племінник», «внук», «брат» тощо.

Утім, тлумачення, незалежно від того, ким воно здійснюється, не повинно змінювати суть волі заповідача, тобто підміняти собою сам заповіт. Суб'єкт тлумачення не може перебирати на себе право власника щодо розпорядження своїм майном на випадок смерті. Тлумачення заповіту є лише інструментом з'ясування волі заповідача після його смерті (оголошення померлим). Відтак спадкоємці або суд, здійснюючи тлумачення заповіту, не повинні виходити за межі цього процесу та змінювати (доповнювати) зміст заповіту. Останнє має наслідком спотворення волі заповідача та використання механізму тлумачення у власних цілях, відмінних від мети його встановлення.

Правове значення має не те, що вірогідно хотів сказати заповідач, а те, що він фактично вказав в заповіті. Тлумачення має на меті не створення, а роз'яснення вже існуючих розпоряджень заповідача.

Тлумачення заповіту спадкоємцями. За загальним правилом, заповіт тлумачать спадкоємці, що можна пояснити наявністю найбільшого юридичного інтересу в реалізації волі спадкодавця, викладеної в заповіті, саме у цих суб'єктів спадкових правовідносин. Заповіт може бути витлумачений спадкоємцями, якщо усі вони однаково розуміють зміст цього правочину.

Спершу слід відзначити, що здійснити право, закріплене у ч. 1 ст. 1256 ЦК України можуть лише ті спадкоємці, які прийняли спадщину в строки і спосіб, визначені цивільним законодавством. Тільки після прийняття спадщини особа фактично набуває статусу спадкоємця і стає правонаступником спадкодавця. Хоча С. Я. Фурса та Є. І. Фурса вважають, що тлумачення заповіту має здійснюватися до подання заяви про прийняття спадщини. Це, на їх думку, надасть можливість в подальшому стверджувати, що волевиявлення спадкоємця було усвідомленим і відповідає його внутрішній волі [514, с. 372].

Проте в такому аспекті може виникнути питання відмови від прийняття спадщини або неприйняття спадщини спадкоємцем, який витлумачив зміст заповіту разом з іншими спадкоємцями. Чи матиме в такому випадку правові наслідки сам процес тлумачення заповіту? Крім того, особа, яка не виразила свою згоду на прийняття спадщини, не може вважатися спадкоємцем.

Буквальний аналіз зазначеної норми дозволяє стверджувати, що тлумачити заповіт можуть лише кілька (два чи більше) спадкоємців. Такий висновок впливає не лише зі змісту ч. 1, в якій ідеться саме про спадкоємців. У ч. 2 ст. 1256 ЦК України серед підстав тлумачення заповіту судом називається наявність спору між спадкоємцями. Цілком очевидно, що спір виникає між кількома особами. Однак в юридичній літературі висловлюється інша позиція, що за наявності одного спадкоємця він також може тлумачити заповіт самостійно, тобто одноосібно [325, с. 173].

Важливо вказати, що законом не конкретизовано, які саме спадкоємці можуть тлумачити заповіт, оскільки в межах спадкування за заповітом допускається закликання до спадкування осіб, наділених правом на обов'язкову частку у спадщині, спадкоємців за законом у разі неохоплення заповітом всього складу спадщини. В юридичній літературі існує точка зору про невиправдане обмеження суб'єктів тлумачення, що пояснюється наявністю інтересу не лише у спадкоємців, а й у відказодержувачів, кредиторів спадкодавця, виконавця заповіту, нотаріуса [95, с. 327, 328]. С. Я. Фурса та Є. І. Фурса вказують на суперечності інтересів спадкоємців за заповітом та осіб, наділених правом на обов'язкову частку у спадщині, а також на складність визначення розміру такої частки. Крім того, автори наголошують, що в процесі тлумачення заповіту повинна брати участь мати ненародженої дитини спадкодавця через необхідність охорони інтересів майбутньої дитини [514, с. 362, 363]. Більш того, Т. М. Лежнева та І. В. Тітова пропонують навіть внести зміни до ЦК України шляхом закріплення відкритого переліку заінтересованих осіб, наділених правом тлумачити заповіт, зокрема відказодержувачів, сервітуаріїв, підпризначених спадкоємців тощо [247, с. 49].

На нашу думку, **правом тлумачити заповіт наділені спадкоємці за заповітом, оскільки саме їх стосуються ті розпорядження спадкодавця, які через певні неузгодженості, нечіткість, подвійне розуміння потребують застосування механізму тлумачення.** Дійсно, інтерес у спадкових правовідносинах виявляється й у інших осіб, однак характер і спрямованість такого інтересу є різними: у спадкоємця інтерес спрямований на отримання спадкового майна; у відказоодержувача – на виконання легату; у кредитора – на виконання зобов'язання, боржником за яким був спадкодавець. У цьому випадку має бути враховано, що надання спадкоємцям права тлумачити заповіт є винятком із загального правила ст. 213 ЦК України, за якою суб'єктами тлумачення правочину є його сторони. Цьому є цілком логічне пояснення – заповідача на момент виявлення суперечливості, неточності змісту заповіту вже немає серед живих, а тому вирішення цього питання передається на розсуд його правонаступникам як найближчим для нього особам. Розширення ж кола суб'єктів тлумачення призведе передусім до спорів між особами, які не завжди перебували із спадкодавцем у близьких, дружніх стосунках, знали його звички та уподобання. Наприклад, як може тлумачити текст заповіту банківська установа, з якою спадкодавець як позичальник уклав кредитний договір?

Зважаючи на викладене, недоцільним видається розширювати коло суб'єктів, які мають право тлумачити заповіт.

При тлумаченні заповіту спадкоємцями має застосовуватися загальний механізм, визначений ст. 213 ЦК України, зважаючи на особливості заповіту як одностороннього правочину з урахуванням особливостей, викладених вище. Такий висновок пояснюється відсутністю спеціальних правил тлумачення у змісті ч. 1 ст. 1256 ЦК України.

Слід підкреслити, що закон прямо не вирішує питання про спосіб закріплення витлумаченого спадкоємцями тексту заповіту. Окремі положення містяться у підп. 4.6 п. 4 гл. 3 розд. II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, але вони стосуються тлумачення секретного заповіту. Зокрема, у зазначеній нормі вміщено правило про те, що у разі неможливості

визначити справжню волю заповідача, нотаріусом у протоколі відтворюється витлумачений спадкоємцями текст заповіту та відомості про досягнення (чи недосягнення) між спадкоємцями згоди щодо тлумачення тексту заповіту [341].

Невизначеність в законі способу закріплення тлумачення заповіту спадкоємцями дала підстави окремим ученим дійти висновку, що проведена процедура тлумачення заповіту знаходить своє відображення у *подальших діях особи*, наділеної правом тлумачити зміст заповіту, і, відповідно, не приймається спеціальний процесуальний документ про тлумачення заповіту [122, с. 52].

Уявляється справедливим, що результат тлумачення заповіту спадкоємцями має бути формалізований належним чином у вигляді *окремого документа*, враховуючи обов'язковість такого тлумачення як для інших спадкоємців, відказоодержувачів, кредиторів, так і для нотаріуса, який має видати кожному із спадкоємців свідоцтво про право на спадщину за заповітом. Цей документ підписується всіма спадкоємцями, що закликаються до спадкування, оскільки необхідною умовою тлумачення заповіту спадкоємцями, виходячи із змісту ст. 1256 ЦК України, є відсутність спору між ними, тобто згода кожного окремо спадкоємця із витлумаченим текстом заповіту. Відмова хоча б одного із них підписати такий документ має наслідком відмову нотаріуса видати свідоцтво про право на спадщину та можливість звернення до суду задля тлумачення заповіту в порядку ч. 2 ст. 1256 ЦК України [234, с. 92, 93].

За своєю юридичною природою результат витлумаченого спадкоємцями заповіту не є договором. Згідно зі ст. 626 ЦК України договір – це домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків. Тлумачення заповіту не може бути спрямоване на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків спадкоємців, оскільки вони встановлені заповітом як одностороннім правочином [462, с. 75], а змінювати, скасовувати чи доповнювати заповідальні розпорядження спадкоємці не можуть. Тлумачення ж заповіту по суті є конкретизацією положень останньої волі заповідача і, відповідно, не створює правових наслідків у вигляді прав та обов'язків спадкоємців, відмінних від

встановлених в заповіті. Тому документ, у якому міститься витлумачений спадкоємцями текст заповіту, є невід'ємною частиною заповіту та не може існувати окремо від нього [234, с. 93]. В цьому аспекті справедливим видається висновок Я. М. Романюка про допоміжний (факультативний) характер тлумачення [438, с. 257].

За таких обставин важко погодитись із висловленою окремими науковцями позицією, що у результаті тлумачення змісту заповіту може з'явитися договір про конкретизацію і розподіл прав та обов'язків між усіма спадкоємцями [95, с. 327], [474, с. 77], [247, с. 48]. Подібна методологічна помилка допущена і в п. 3 розд. 1 част. III Методичних рекомендацій щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя, де, зокрема, зазначено, що у разі відсутності спору між спадкоємцями ними може бути укладено договір про тлумачення заповіту, в якому вони можуть уточнити, конкретизувати волю спадкодавця тощо, або з'ясувати зміст окремих розпоряджень заповіту; можуть розподілити частки у спадковому майні, права та обов'язки між ними тощо [271].

Тлумачення заповіту судом. Суд тлумачить заповіт за наявності спору між спадкоємцями з приводу з'ясування змісту заповіту. При цьому суд змушений балансувати між збереженням дійсної волі заповідача та фактично її спотворенням.

Право на пред'явлення позову про тлумачення заповіту виникає після смерті заповідача у спадкоємця, який прийняв спадщину в установленому законом порядку. Отже, перш ніж звернутися до суду з позовом про тлумачення заповіту, спадкоємець, який на час відкриття спадщини не проживав постійно із спадкодавцем, має подати нотаріусу або в сільських населених пунктах – уповноваженій на це посадовій особі відповідного органу місцевого самоврядування заяву про прийняття спадщини (ст. 1269 ЦК України).

Важливо враховувати, що резолютивна частина судового рішення, за яким здійснюється тлумачення тексту заповіту, повинна бути викладена таким чином, щоб нотаріус мав можливість беззастережно видати свідоцтво про право на спадщину. Витлумачений судом заповіт закріплюється у судовому рішенні і є обов'язковим як для спадкоємців, кредиторів, відказоодержувачів, так і для нотаріуса, який на підставі наданого рішення суду, що набрало законної сили, видає кожному із спадкоємців свідоцтво про право на спадщину за заповітом.

Об'єктом судового тлумачення є виключно сам заповіт, складений зі слів та сполучень слів, які утворюють його текст. Інші документи, такі як переписка, щоденники померлого, варіанти проекту заповіту, що збереглися на час розгляду справи в суді, не можуть виступати додатковою інформацією для висновків суду щодо змісту заповіту. Відтак спірною видається висловлена в юридичній літературі позиція, що крім заповіту по такій категорії справ судом можуть прийматися й інші матеріали [561, с. 194], в тому числі й показання свідків [59, с. 271]. Як вказує Л. Л. Чантурія, при тлумаченні заповіту має бути встановлена воля спадкодавця, те, що він мав на увазі в своєму заповіті. З цією метою, на думку автора, можуть бути використані всі обставини, факти або речові докази, тією чи іншою мірою пов'язані з вираженням волі заповідача: особисті листи, особисті стосунки з можливими спадкоємцями тощо [556].

На нашу думку, при судовому тлумаченні заповіту показання свідків стосовно намірів заповідача не повинні прийматися судом. Цим засобом доказування не може бути встановлений буквальний зміст правочину, оскільки волевиявлення заповідача викладено в заповіті та визначити наміри особи можна виключно за умови дослідження його змісту. Законом гарантується таємниця заповіту (ст. 1255 ЦК України), а відтак заповідач з метою її збереження вправі розкрити оточуючим свою волю інакше, ніж це зазначено в заповіті.

Зокрема, при вирішенні спору за позовом сина спадкодавця про тлумачення заповіту допитані свідки, які не є родичами заповідача, дали пояснення, що, на їхню думку, померлий не міг скласти заповіт не на користь

свого сина [492]. Без сумніву, такі показання жодним чином не сприяють встановленню дійсної волі спадкодавця.

Як свідчить аналіз правозастосовної практики, потреба в тлумаченні заповіту судом виникає при оформленні спадкових прав, зокрема, коли змінилися реквізити спадкового майна (правовстановлюючий документ та інші реквізити майна, що вказані в заповіті) за незмінності самого об'єкта спадкування. Часто це має місце при спадкуванні права власності на земельну ділянку, коли в заповіті не зазначено місце її розташування або змінився правовстановлюючий документ.

Наприклад, спадкоємець звернувся до суду з позовом про тлумачення заповіту. Як зазначалося в заповіті, право на земельну частку (пай) згідно із сертифікатом на право на земельну частку серії ЗП № 0056929 було заповідане позивачеві. При зверненні до нотаріуса з метою одержання свідоцтва про право на спадщину спадкоємцю було відмовлено у зв'язку з тим, що в заповіті не вказано місце розташування земельної ділянки. На цій підставі нотаріус видав постанову про відмову у вчиненні нотаріальних дій. Враховуючи викладене, спадкоємець просив суд розтлумачити заповіт. Задовольняючи позов, суд у резолютивній частині судового рішення розтлумачив заповіт, зазначивши місце розташування земельної ділянки, право власності на яку виступало об'єктом спадкового правонаступництва [426].

Потреба у тлумаченні заповіту особливо гостро виявляється у разі складення двох і більше заповітів, коли необхідно усунути наявні в них суперечності. Тлумачення в такій ситуації вирішить питання, які заповідальні розпорядження змінені або скасовано, а які – залишено в силі. При цьому у разі складення кількох заповітів щодо розпорядження одним і тим самим майном застосовуються норми ч. ч. 3, 4 ст. 1254 ЦК України. Кожний новий заповіт скасовує попередній і не відновлює заповіту, який заповідач склав перед цим. Якщо новий заповіт, складений заповідачем, був визнаний недійсним, чинність попереднього заповіту не відновлюється, крім випадків вчинення правочину дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала

значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України), а також вчинення правочину під впливом насильства (ст. 231 ЦК України).

Як наголосив Верховний Суд, неточності та помилки у тексті заповіту щодо адреси нерухомого майна, яке передається у спадщину, не можуть бути усунуті шляхом тлумачення заповіту відповідно до положень ст. ст. 213, 1256 ЦК України. За обставинами даної справи, при посвідченні заповіту державний нотаріус припустився помилки у частині зазначення літери «В» в адресі житлового будинку, і через вказану неточність спадкоємиця була позбавлена можливості успадкувати майно за заповітом і звернулася до суду. Це спонукало її звернутися із позовом про тлумачення заповіту. Місцевий суд, розглядаючи вимогу про тлумачення змісту заповіту, послався на те, що заповіт не містить суперечностей чи неточностей, а також вказав, що якщо у тексті заповіту була допущена помилка, то сам заповідач мав можливість її усунути. З цих міркувань, рішенням районного суду, залишеним без змін апеляційною та касаційною інстанціями, відмовлено у задоволенні заявлених позовних вимог [354].

Суд вирішує спір про тлумачення заповіту за наявності таких умов:

- 1) зміст заповіту містить суперечності, неточності, що ускладнюють розуміння останньої волі заповідача;
- 2) зміст заповіту унеможлиблює оформлення спадщини в нотаріальному порядку;
- 3) наявність спору між спадкоємцями щодо тлумачення заповіту – спадкоємці мають різне уявлення про волевиявлення заповідача.

Якщо ж заповіт містить помилки, що не впливають на розуміння його змісту, потреба у тлумаченні заповіту відсутня. Наприклад, спадкоємець звернувся до нотаріуса з приводу оформлення своїх спадкових прав на майно, однак йому було відмовлено у видачі свідоцтва про право на спадщину через те, що у заповіті ім'я та по батькові заповідача і секретаря сільської ради, який посвідчував заповіт, записано у вигляді ініціалів. У зв'язку з цим спадкоємець просив суд здійснити тлумачення заповіту. Рішенням районного суду позов

було задоволено [382]. При цьому суд не врахував, що воля заповідача викладена зрозуміло й чітко, заповіт не містить суперечностей, у зв'язку з чим не було підстав для його тлумачення.

У разі необхідності тлумачення заповіту, зміст якого через суперечності, нечіткість допускає подвійне розуміння, внаслідок чого спадкоємці позбавляються можливості оформити права на спадщину, суд зобов'язаний розглянути відповідний позов спадкоємця у межах заявлених вимог. Саме в судовому порядку усуваються перешкоди у здійсненні спадкоємцями своїх прав. Ось чому видається помилковою позиція про те, що тлумачення змісту правочину є правом суду, а не обов'язком за умови наявності спору [438, с. 259].

Оскільки підставою судового тлумачення заповіту є спір між спадкоємцями, така справа має розглядатися виключно в порядку позовного провадження. Виходячи із засади змагальності сторін, закріпленої у ст. 12 ЦПК України, суд може здійснювати тлумачення заповіту тільки на виконання заявлених сторонами вимог.

Проте інколи суди тлумачать заповіт в порядку окремого провадження, де заявником виступає спадкоємець за заповітом, а заінтересованою особою – орган місцевого самоврядування [399], [400], [431]. Відповідно до п. 2 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 р. № 7 справи про спадкування розглядаються судами за правилами позовного провадження, якщо особа звертається до суду з вимогою про встановлення фактів, що мають юридичне значення, які можуть вплинути на спадкові права й обов'язки інших осіб та (або) за наявності інших спадкоємців і спору між ними.

У досліджуваній категорії цивільних справ сторонами виступають спадкоємці, між якими виник спір щодо встановлення справжньої волі заповідача. Слід зазначити, що нотаріуси не повинні залучатися до участі у справі у зв'язку з відсутністю юридичної заінтересованості. Крім того, нотаріус

не є суб'єктом матеріальних правовідносин (передусім він не є суб'єктом тлумачення заповіту).

Складнішою видається ситуація, коли в заповіті, який об'єктивно потребує тлумачення, призначений лише один спадкоємець. Аналіз ч. 1 ст. 1256 ЦК України дає підстави для висновку про неможливість тлумачення заповіту одним спадкоємцем особисто, адже у зазначеній нормі йдеться про тлумачення заповіту *спадкоємцями*. Тому нотаріуси, буквально застосовуючи ч. 1 ст. 1256 ЦК України, не дозволяють одному спадкоємцю витлумачити текст заповіту і запропонують йому звернутися до суду для встановлення дійсної волі заповідача. Відтак в юридичній практиці виникають складнощі у встановленні особи відповідача у справі про тлумачення заповіту.

У разі необхідності здійснення судового тлумачення заповіту, в якому призначено одного спадкоємця, позов має пред'являтися до спадкоємців за законом, адже за неможливості виконання заповіту саме вони отримують право на спадкування.

За відсутності спадкоємців за законом, усунення їх від права на спадкування відповідачем у вказаній справі виступатиме територіальна громада в особі відповідного органу місцевого самоврядування. Такий висновок зумовлюється змістом ст. 1277 ЦК України, що визначає порядок набуття територіальною громадою права власності на спадкове майно, визнане в судовому порядку відумерлим.

Тлумачення заповіту судом не повинно змінювати волі заповідача, тобто підміняти собою сам заповіт. Відтак суд, здійснюючи тлумачення заповіту, не повинен виходити за межі цього процесу та змінювати (доповнювати) зміст заповіту. Останнє має наслідком спотворення волі заповідача. Як зазначив Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ, метою тлумачення правочину є з'ясування того, що в ньому дійсно виражено, а не того, що малося на увазі [496].

В ухвалі Верховного Суду України від 27.08.2008 р. наголошено, що ч. 2 ст. 213 ЦК України не допускає, щоб при тлумаченні правочину здійснювався

пошук волі учасника правочину, який не знайшов відображення у тексті самого правочину. При тлумаченні заповіту не допускається і внесення змін у сам зміст заповіту, ураховуючи також, що заповіт – це особисте розпорядження фізичної особи щодо належного їй майна, майнових прав та обов'язків на випадок смерті [495].

Вимога про тлумачення заповіту виступає самостійним предметом судового розгляду. Проте позивачі, звертаючись до суду, іноді поєднують вимогу про тлумачення заповіту з визнанням права власності на спадкове майно. Причому суди задовольняють подібні позови, і такі випадки непоодинокі в судовій практиці. Наприклад, рішенням Лубенського міськрайонного суду Полтавської області від 01.11.2011 р. здійснено тлумачення заповіту. Суд у резолютивній частині рішення визнав, що воля спадкодавця була спрямована на те, щоб заповісти позивачеві земельну ділянку площею 0,0749 га, яка належала померлій на підставі державного акта на право приватної власності на землю. Крім того, суд визнав за позивачем право власності в порядку спадкування за заповітом на зазначену земельну ділянку [406].

Така позиція є необґрунтованою. В цьому випадку слід керуватися п. 23 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 р. № 7, де зазначено, що за наявності умов для одержання в нотаріальній конторі свідоцтва про право на спадщину вимоги про визнання права на спадщину судовому розглядові не підлягають. Суд не повинен виконувати непритаманні йому функції нотаріату. Відповідно до змісту гл. 89 ЦК України правове оформлення спадкових прав здійснюється в нотаріальному порядку шляхом видачі спадкоємцю свідоцтва про право на спадщину. Спадкоємець після отримання рішення суду, в якому здійснено тлумачення заповіту, що набрало законної сили, звертається до нотаріуса для отримання свідоцтва про право на спадщину, адже перешкоди для оформлення спадкових прав вже усунені.

Ст. 392 ЦК України передбачає, що позов про визнання права власності може бути пред'явлений, якщо це право оспорується або не визнається іншою особою, а також у разі втрати власником документа, який засвідчує його право власності. Тобто йдеться про випадки, коли документи, що засвідчують право власності на нерухоме майно, існували, проте були втрачені власником та не можуть бути відновлені в передбаченому законом порядку. Найпоширенішою причиною звернення особи до суду з позовом про визнання права власності на нерухоме майно в порядку спадкування є неможливість спадкоємців оформити своє право на спадщину в нотаріальній конторі у зв'язку з відсутністю правовстановлюючих документів на спадкове майно на ім'я спадкодавця та (або) відсутність державної реєстрації нерухомого майна за спадкодавцем.

Предметом судового розгляду не можуть виступати вимоги про тлумачення заповіту та визнання права власності на майно в порядку спадкування.

В тому випадку, якщо застосування механізму тлумачення заповіту не дає змоги встановити дійсну волю заповідача, відповідне заповідальне розпорядження слід вважати невстановленим або заповіт – неукладеним. Спадкування у цій частині має здійснюватися за законом.

Висновки до розділу 3

1. Свобода заповіту є базовою моделлю диспозитивності в спадковому праві, наближена за своїм концептуальним значенням до такої загальної засади цивільного законодавства, як свобода договору. Сутність свободи заповіту не обмежується правом особи призначати спадкоємців та розподіляти між ними спадщину, оскільки динаміка розвитку спадкового правовідношення визначається волевиявленням особи, вчиненим за життя у передбаченому законом порядку. Це зводить заповіт до рангу регулятора цивільних правовідносин, який по суті замінює закон. Норми інституту спадкування за

законом застосовуються за відсутності заповіту, тобто мають додатковий характер.

Свобода заповіту виходить за межі інституту спадкування за заповітом, адже при формуванні черг спадкоємців за законом та розподілі між ними спадщини законодавець вдається до абстрактної моделі припустимої волі спадкодавця.

2. Як базова модель диспозитивності в спадковому праві, свобода заповіту виявляється через зовнішнє та внутрішнє вираження. Зовнішнє вираження свободи заповіту охоплює правову можливість особи скласти заповіт, обрати його вид, скасувати вже складений заповіт. Внутрішнє вираження свободи заповіту визначає зміст складеного заповіту як одностороннього правочину, тобто сукупність розпоряджень, що містяться в ньому. Причому, призначення спадкоємців є основним елементом змісту заповіту. Інші заповідальні розпорядження мають додатковий, допоміжний характер і не можуть існувати без призначення спадкоємців. Важливим проявом свободи заповіту є встановлена законом правова можливість скласти заповіт на користь зачатої, але ще ненародженої дитини.

3. Правова свобода заповідача повною мірою втілюється у дві стадії. Перша стадія реалізується до відкриття спадщини самим заповідачем шляхом складення заповіту. При цьому такий правочин вчиняється за межами спадкового наступництва, оскільки юридичної сили складений заповіт набуває лише після відкриття спадщини. Друга стадія свободи заповіту охоплюється реалізацією розпоряджень, що становлять його зміст, після відкриття спадщини, тобто вже в межах спадкового правовідношення. Реалізація розпоряджень, у свою чергу, втілюється як у виконанні заповіту, так і в процедурі його тлумачення.

4. Свобода заповіту охоплюється можливістю особи зробити розпорядження як майнового, так і немайнового характеру на випадок своєї смерті, що свідчить про буквальне, адекватне відтворення поняття заповіту у ст. 1233 ЦК України. При цьому заповіт не може обмежуватися виключно

розпорядженнями немайнового характеру, оскільки функціональне призначення заповіту полягає у зміні порядку спадкування, встановленого законом, і стосується передусім кола спадкоємців. Заповіт впливає на динаміку спадкового правовідношення шляхом визначення правонаступників, тобто осіб, до яких мають перейти права та обов'язки правопередника після його смерті.

З метою забезпечення реалізації правила про правову можливість заповідача у будь-який час скасувати або змінити заповіт ст. 1254 ЦК України потребує вдосконалення шляхом внесення до її змісту положення про нікчемність відмови від права на скасування чи зміну заповіту.

5. Відповідно до принципу свободи заповіту, заповідач наділений правом встановити в заповіті підстави закликання до спадкування підпризначеного спадкоємця. Проте при встановленні таких підстав спадкодавець обмежений змістом ст. 1244 ЦК України.

Спадкова субституція (підпризначення спадкоємця) має додаткове, субсидіарне значення стосовно розпорядження про призначення спадкоємця. При цьому законом не передбачена можливість підпризначення спадкоємцю за законом.

Підпризначення спадкоємця має подвійну правову природу, виступаючи одночасно видом заповідального розпорядження про призначення спадкоємця та умовою закликання до спадкування такої особи.

Фідеокомісарна субституція (підпризначення спадкоємця особі, яка прийняла спадщину) не відповідає загальним положенням про право власності, а також концепції універсального спадкового правонаступництва, у зв'язку з чим запровадження такого виду підпризначення спадкоємця до національного законодавства є необґрунтованим.

6. Аналіз кн. 6 ЦК України дозволяє виділити два види позбавлення права на спадкування – в силу закону (ст. 1224 ЦК України) та на підставі волевиявлення заповідача (ст. 1235 ЦК України). Позбавлення спадкоємця права на спадкування змістом заповіту означає пряме усунення такої особи від

спадкування. У свою чергу, незазначення певного спадкоємця за законом у заповіті немає підстав вважати позбавленням права на спадкування.

7. Свобода заповіту реалізується шляхом правової можливості складення заповіту з умовою. Умова заповіту є заповідальним розпорядженням, що має несамотійний, допоміжний характер, визначає додаткову підставу набуття спадкоємцем права на спадкування, доповнюючи тим самим заповідальне розпорядження про призначення спадкоємця.

Умова заповіту є обставиною реальної дійсності, що породжує певні правові наслідки стосовно виникнення спадкування за заповітом. Це дає підстави кваліфікувати умову заповіту як юридичний факт, який тягне правові наслідки лише у сукупності з іншими елементами юридичного складу. Залежно від волі заповідача умова як юридичний факт може бути як дією, так і подією. Водночас умову заповіту немає підстав розглядати як обтяження.

8. Ненастання умови на час відкриття спадщини відстороняє від спадкування особу, стосовно якої така умова встановлювалася заповідачем. При цьому вказаний спадкоємець не позбавляється права спадкувати за законом, незважаючи на ту обставину, що умова, встановлена в заповіті, не настала. Відтак ст. 1242 ЦК України потребує вдосконалення шляхом закріплення застереження про позбавлення спадкоємця права на спадкування як за заповітом, так і за законом у разі відсутності умови, визначеної в заповіті.

З метою розширення свободи заповідальних розпоряджень та врахування інтересів спадкоємців за заповітом пропонується внести зміни до цивільного законодавства України шляхом закріплення положення про те, що умова, визначена в заповіті, має настати протягом строку, встановленого для прийняття спадщини. Важливим чинником реформування національного законодавства є надання заповідачу права встановлювати умову заповіту стосовно не лише спадкоємця, а й відказоодержувача.

9. Заповідальний відказ і заповідальне покладення є елементами внутрішнього вираження свободи заповіту. До сутнісних ознак заповідального відказу належить, по-перше, його предмет, який охоплюється не лише правом,

але й річчю. По-друге, предметом легату виступає таке майнове право або річ, які можуть і не входити до складу спадщини, що значно розширює свободу заповіту у цьому випадку. Тому немає законодавчих перешкод, щоб покласти на спадкоємця обов'язок купити річ та передати її у власність легатарія вже після відкриття спадщини або передати останньому річ, яка належить на праві власності спадкоємцеві. По-третє, в ЦК України визначено відкритий перелік тих майнових прав або речей, що можуть становити предмет легату. Це дає підстави стверджувати про розширений предмет цього розпорядження.

Заповідальний відказ обмежує майнові права спадкоємців. При цьому легат обмежує не конкретного спадкоємця, а його спадкову частку. Таке заповідальне розпорядження не може бути зроблене на користь спадкоємця за заповітом, оскільки в такому випадку статус спадкоємця поглинає статус відказоодержувача, у зв'язку з чим частка спадкоємця збільшиться за рахунок заповідального відказу.

Зміст ч. 3 ст. 1238 ЦК України дозволяє виділити переважне право кредитора спадкодавця стосовно права відказоодержувача вимагати виконання відповідного зобов'язання.

10. Слід розрізняти суб'єктивне право із заповідального відказу та зобов'язальне право вимоги виконання заповідального відказу, що не є тотожними і не поглинаються у відповідному правовідношенні. Перше право виникає у відказоодержувача з часу відкриття спадщини, тоді як друге є елементом змісту зобов'язального правовідношення, у зв'язку з чим виникає з моменту прийняття спадщини спадкоємцем, чия частка обтяжена легатом. Виникнення суб'єктивного права із заповідального відказу надає відказоодержувачеві можливість прийняти легат або відмовитися від його прийняття. У свою чергу, вимога виконання заповідального відказу, спрямована спадкоємцю, є по суті реалізацією встановленого на користь легатарія права.

У легатарному зобов'язанні кредитор (відказоодержувач) має право вимоги до боржника (спадкоємця за заповітом, на якого покладений обов'язок

виконання заповідального відказу). Сутність зобов'язання, ті дії, які належить вчинити спадкоємцю після відкриття спадщини, встановлені не відказоодержувачем, а волею заповідача. Саме заповідач є ініціатором виникнення відповідних правовідносин, які, щоправда, виникають зі смертю даної особи. Це більшою мірою наближає правовий статус відказоодержувача до становища третьої особи в зобов'язанні.

Строк виконання заповідального відказу зумовлений волею заповідача, не обмежується строком спадкових правовідносин і може виходити за їх межі (надання права довічного проживання в успадкованому житловому приміщенні; здійснення періодичних виплат). При визначенні строків виконання заповідального відказу пропонується застосовувати загальні положення гл. 48 ЦК України в обсязі, що не суперечить сутності відповідних правовідносин, зважаючи на їх зобов'язальний характер.

Зміст диспозитивності в частині встановлення заповідального відказу охоплює такі елементи: 1) право заповідача зробити заповідальний відказ; 2) відкритий перелік тих майнових прав або речей, що можуть становити предмет легату; 3) розширення меж предмета заповідального відказу, що виражається у переданні у власність або за іншим речовим правом майнового права або речі, що входить, а також не входить до складу спадщини; 4) правова свобода щодо строків виконання заповідального відказу, які можуть виходити за межі спадкових правовідносин.

11. Аналіз ст. 1240 ЦК України дозволяє виділити два окремих види заповідальних розпоряджень, що різняться як характером, так і правовою метою: зобов'язання спадкоємців до вчинення дій немайнового характеру та заповідальне покладення. Обидва ці розпорядження сформульовані диспозитивно через відкритий (невичерпний) перелік тих обов'язків, що можуть бути покладені на спадкоємця.

Заповідальне покладення має такі визначальні ознаки: 1) його предметом можуть бути дії як майнового, так і немайнового характеру; 2) характеризується невизначеністю суб'єктного складу, що характеризує відповідне

правовідношення як абсолютне; 3) заповідач може зобов'язати спадкоємця до вчинення дій, спрямованих саме на досягнення суспільно корисної мети.

Заповідальне покладення можна розглядати в широкому (цивільне правовідношення) та вузькому (юридичний обов'язок) значенні. За своєю правовою природою відповідне правовідношення має незобов'язальний характер.

12. Досягнення суспільно корисної мети при виконанні заповідального покладення не повинно обмежуватися спадковим майном, що значно розширить диспозитивні засади регулювання спадкових правовідносин.

Розпорядження спадкодавця стосовно утримання та догляду належних йому домашніх тварин не переслідує суспільно корисної мети, а тому заповідальним покладенням за своєю сутністю не є. Крім того, майновий характер такого розпорядження (годування, ветеринарне обслуговування тварини) не дозволяє кваліфікувати його як немайновий обов'язок в контексті ч. 1 ст. 1240 ЦК України. Відтак доцільно внести зміни до цивільного законодавства, якими прямо передбачити право заповідача покласти на спадкоємця обов'язок щодо догляду та утримання домашніх тварин. Обов'язок щодо утримання та догляду за належною спадкодавцеві домашньою твариною набуває особливого правового та морально-етичного значення, у зв'язку з чим пропонується забезпечувати належне його виконання шляхом призначення виконавця заповіту.

13. Визначальними ознаками заповіту подружжя є суб'єктний склад та зміст заповідальних розпоряджень. Вчинити такий правочин може лише подружжя, тобто чоловік та жінка, шлюб яких зареєстрований в органі державному реєстрації актів цивільного стану. Заповіт подружжя може бути складений виключно щодо майна, належного дружині та чоловікові на праві спільної сумісної власності. Утім, це не позбавляє кожного з подружжя можливості скласти окремий заповіт стосовно майна, що перебуває в особистій приватній власності.

14. За своєю правовою природою спільний заповіт є різновидом односторонніх правочинів, в яких результат волевиявлення представлений двома особами, подружжям, які діють як одна сторона, оскільки їх воля спрямована на досягнення спільних наслідків – призначення спадкоємцем певної особи.

Заповіт, складений подружжям, є спільним, а не є взаємним. За таким заповітом один з подружжя не може призначити другого з подружжя своїм спадкоємцем, оскільки це означатиме «розщеплення» волі подружжя та фактично трансформацію одностороннього правочину у договір про призначення спадкоємця.

Смерть одного з подружжя не породжує спадкових правовідносин, а є підставою для зміни правового режиму майна, стосовно якого складено спільний заповіт: спільна сумісна власність подружжя перетворюється на приватну власність другого з подружжя, що пережив померлого. Змінюючи свій правовий режим, таке майно не набуває статусу спадкового, а відтак непрацездатні спадкоємці за законом першої черги набувають права на обов'язкову частку у спадщині лише після смерті другого з подружжя. Другий з подружжя, який пережив першого, для отримання частки у праві спільної сумісної власності не повинен приймати спадщину в спосіб і строки, визначені законодавством: такий перехід відбувається «автоматично» в силу закону.

Відмова від спільного заповіту одним з подружжя має наслідком скасування такого правочину в цілому.

15. Тлумачення заповіту – це інтелектуально-розумовий процес, спрямований на з'ясування змісту заповіту як одностороннього правочину, з тексту якого неможливо встановити справжню волю заповідача. Допущення заповідачем помилки в написанні прізвища, імені або по батькові спадкоємця не вимагає застосування механізму тлумачення заповіту.

Законом встановлено ієрархічну двоступеневу систему тлумачення заповіту, де пріоритет надається буквальному тлумаченню. Причому, правове значення має не те, що вірогідно хотів сказати заповідач, а те, що він фактично

вказав в заповіті. Тлумачення має на меті не створення, а роз'яснення вже існуючих розпоряджень заповідача.

16. Оскільки спеціальною нормою (ч. 1 ст. 1256 ЦК України) не врегульовано механізм тлумачення заповіту спадкоємцями, таке тлумачення має здійснюватися відповідно до змісту ст. 213 ЦК України, що є загальною стосовно тлумачення всіх видів правочинів. Утім, враховуючи специфіку спадкових правовідносин та односторонній характер заповіту, при його тлумаченні як спадкоємцями, так і судом не беруться до уваги зміст попередніх переговорів, звичаї ділового обороту, подальша поведінка сторін, текст типового договору. Крім того, тлумачення заповіту здійснюється після відкриття спадщини, а тому заповідач об'єктивно не може брати участі у цьому процесі. Ось чому правом тлумачити цей правочин наділена не особа, яка його вчинила, а інші суб'єкти. Це свідчить про обмежене застосування ст. 213 ЦК України при тлумаченні заповіту.

Закон містить відкритий перелік обставин, що беруться до уваги при здійсненні тлумачення заповіту. Важливе значення при тлумаченні саме заповіту має характер відносин між заповідачем та спадкоємцями. Наведене може мати місце, зокрема, у випадку, коли заповідач прямо не індивідуалізував спадкоємця зазначенням прізвища, ім'я, по батькові, а лише поіменував його як «племінник», «онук», «брат» тощо.

17. Правом тлумачити заповіт в порядку ч. 1 ст. 1256 ЦК України наділені лише спадкоємці за заповітом, які прийняли спадщину в строки та спосіб, визначені чинним законодавством. Результат тлумачення заповіту спадкоємцями має бути формалізований належним чином у вигляді окремого документа, враховуючи обов'язковість такого тлумачення як для інших спадкоємців, відказоодержувачів, кредиторів, так і для нотаріуса, який має видати кожному із спадкоємців свідоцтво про право на спадщину за заповітом.

За своєю юридичною природою результат витлумаченого спадкоємцями заповіту не є договором, оскільки не є підставою для виникнення, зміни чи припинення прав та обов'язків спадкоємців.

18. Об'єктом судового тлумачення є виключно сам заповіт, складений зі слів та сполучень слів, що утворюють його текст. Інші документи, такі як переписка, щоденники померлого, варіанти проекту заповіту, що збереглися на час розгляду справи в суді, а також показання свідків, не можуть виступати додатковою інформацією для висновків суду щодо змісту заповіту.

Сторонами спору про тлумачення заповіту виступають спадкоємці, визначені заповідачем. У разі необхідності здійснення судового тлумачення заповіту, в якому призначено лише одного спадкоємця, відповідний позов має пред'являтися до спадкоємців за законом. За відсутності спадкоємців за законом або неприйняття ними спадщини відповідачем у справі про тлумачення заповіту виступатиме територіальна громада в особі органу місцевого самоврядування.

Внаслідок тлумачення заповіту судом у спадкоємця усуваються перешкоди в оформленні спадкових прав, і нотаріус на підставі судового рішення видає свідоцтво про право на спадщину. Вирішуючи питання про тлумачення заповіту, суд не повинен визнавати право власності на спадкове майно.

РОЗДІЛ 4

ДОГОВІРНА ФОРМА РЕГУЛЮВАННЯ СПАДКОВИХ ВІДНОСИН ЯК БАЗОВА МОДЕЛЬ ДИСПОЗИТИВНОСТІ В СПАДКОВОМУ ПРАВІ

4.1. Загальна характеристика договору у сфері спадкового права

Договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ч. 1 ст. 626 ЦК України). Проблеми договірної регуляції цивільних відносин завжди були одними з центральних у правовій літературі, причому не лише цивілістичної (С. С. Алексєєв, Т. В. Боднар, М. Й. Брагінський, В. В. Вітрянський, А. Г. Карапетов, Н. С. Кузнецова, Д. І. Мейєр, В. В. Луць, С. О. Погрібний, Й. О. Покровський, М. М. Сібільов, І. В. Спасибо-Фатєєва, С. М. Бервено, Р. О. Халфіна, В. А. Хохлов, Г. Ф. Шершеневич). Саме тому за досить тривалий період наукових досліджень сформувалися певні концептуальні засади розуміння сутності договору, які можна звести до трьох основних аспектів. У першому аспекті він розглядався як юридичний факт, як підстава виникнення цивільних правовідносин (договір-правочин). У другому аспекті договір розумівся як власне правовідносини (договір-правовідносини). Нарешті, в третьому аспекті в ньому вбачали форму, яку мають такі правовідносини (договір-документ) [334, с. 84].

При цьому, незважаючи на таку ретельну розробку договору у різних сферах, в контексті спадкових правовідносин ця категорія практично не досліджувалася, що зумовлено цілою низкою обставин. За радянської епохи суб'єкти могли вчиняти лише незначне коло односторонніх правочинів – складення заповіту, прийняття спадщини та відмова від її прийняття. В той час були відсутні і об'єктивні передумови для застосування договірної форми регулювання відносин спадкування, зважаючи на суворі обмеження стосовно вартості та кількості майна, що могло перебувати у власності громадян і, як

наслідок, спадкуватися. В цьому аспекті варто лише згадати Декрет Ради Народних Комісарів УСРР «Про скасування спадкування» від 11.03.1919 р., у ст. 1 якого проголошувалося, що право спадкування як за законом, так і за заповітом на все майно, яке знаходиться на території республіки, скасовується. Щоправда, у примітці зазначалося, що дія цієї статті не поширюється на ті випадки, коли все спадкове майно не перевищує 10000 карбованців. У літературі того часу стверджувалося, що Декрет Ради Народних Комісарів УСРР «Про скасування спадкування» є приватноправовою формою соціального забезпечення тих категорій близьких родичів померлого, які потребують забезпечення та є непрацездатними [309, с. 63], [376, с. 14–16].

Цілком природно, що правова доктрина того часу не приділяла уваги договорам у сфері спадкування. Слід лише згадати В. Ф. Яковлева, який на початку 70-х років минулого століття наголошував, що відносини спадкування являють собою відносини власності в їх динаміці. Але вони не є еквівалентно-оплатними та пов'язані з особливою обставиною – смертю власника майна. Внаслідок цього для регулювання спадкових відносин зобов'язальна форма неприйнятна [583, с. 184].

Розширення диспозитивних засад регулювання цивільних правовідносин повною мірою торкнулося і відносин спадкування, де можливість застосування договірної форми закріплена у кн. 6 ЦК України, що можна визнати базовою моделлю диспозитивності в спадковому праві. Ця тенденція, без сумніву, свідчить про зростання ролі договору в сфері спадкування, що пояснюється втіленням принципу свободи договору, закріпленням позитивним правом як загальна засада цивільного законодавства (ст. 3 ЦК України) [208, с. 98]. Ось чому важко погодитися з позицією, що законодавче впровадження договірних зобов'язань у сферу спадкового правонаступництва, тим більше до інституту спадкування за законом, який протягом усієї багатовікової історії був звільнений від будь-яких договірних елементів, є досить радикальним кроком, правові наслідки якого передбачити дуже складно [486, с. 58].

Як справедливо відзначається в юридичній літературі, правове регулювання договорів у досліджуваній сфері має фрагментарний характер, що дозволяє лише окреслити існування окремих видів договорів у спадковому праві, але не охоплюється звичною в договірному праві класифікацією [522, с. 520, 521]. При цьому учасники спадкових правовідносин все частіше звертаються до саморегулювання із застосуванням договірних конструкцій, що дозволяє врахувати різноманітні обставини та життєві ситуації, що склалися у конкретній сім'ї й істотно впливають на формування потреб та інтересів спадкоємців. Без сумніву, законодавство, регулюючи загальний порядок переходу прав та обов'язків спадкодавця до його спадкоємців, не може повною мірою описати особливості відносин між членами конкретної сім'ї спадкодавця, передбачити їх наміри та уподобання.

Окремі аспекти застосування договору як регулятора саме відносин спадкування розроблялися у сучасній цивілістичній науці. У правовій доктрині зустрічаються переважно роботи, присвячені окремим договорам у сфері спадкування, зокрема, договору про зміну черговості одержання права на спадкування, про зміну розміру спадкової частки [165, с. 321–323], [486, с. 57–62], [283, с. 273–277], [526, с. 188–195]. Водночас для визначення спільних ознак та особливостей таких договорів вони мають досліджуватися комплексно за певною системою.

О. П. Печений, провівши загальний аналіз договорів у сфері спадкування, здійснив таку їх систематизацію:

– договори про наділення спадковими правами (наприклад, про надання згоди спадкоємцю, який пропустив строк для прийняття спадщини, для подання заяви про її прийняття (ч. 2 ст. 1272 ЦК України), договір про зміну черговості спадкування спадкоємцями за законом (ч. 1 ст. 1259 ЦК України);

– договори про здійснення спадкових прав;

– договори про спадщину як об'єкт (договори про поділ спадщини, зміну розміру частки у спадщині спадкоємця за законом (ст. 1267 ЦК України),

управління спадщиною (ст. 1285 ЦК України), охорони спадщини (ст. 1283 ЦК України);

– договори про виконання обов'язків (про організацію виконання заповіту, заповідального відказу та покладення, про задоволення спадкоємцями вимог кредиторів спадкодавця (ч. 2 ст. 1282 ЦК України)) [521, с. 534].

Нарешті, слід вказати на запропоновану Є. Ю. Петровим групу правочинів на випадок смерті (т. з. «правочини *mortis causa*»). Учений обґрунтовував висновок про наявність інших, крім звичайного заповіту, форм майнових розпоряджень, пов'язаних зі смертю особи. До таких розпоряджень було віднесено: заповіт подружжя; договір про спадкування (в тому числі спадковий договір); дарування в рахунок спадкової частки; положення статуту товариства з обмеженою відповідальністю про те, що у разі смерті учасника його частка переходить до товариства; умова корпоративного договору про право учасників на викуп у спадкоємців частки померлого учасника; зобов'язання, призначене до виконання лише після смерті боржника [320, с. 213–237].

Спадкове право характеризується слабкою розробкою договорів, які не моделюються за традиційним для ЦК України принципом, коли закон надає визначення договору, називає його сторони, установлюючи їх права та обов'язки, істотні умови договору, відповідальність сторін за неналежне виконання зобов'язання тощо. У кн. 6 ЦК України лише зазначається про можливість укладення певних договорів без їх детального нормативного впорядкування. Причому, не завжди у законі міститься навіть посилання на певну договірну конструкцію. Як приклад можна навести ст. 1278 ЦК України, де в узагальненому вигляді зазначається, що кожен із спадкоємців має право на виділ його частки в натурі.

Системний аналіз кн. 6 ЦК України дозволяє стверджувати, що належне нормативне регулювання отримав лише спадковий договір із закріпленням прав та обов'язків сторін, особливих способів забезпечення виконання спадкового договору та спеціального положення, присвяченого його розірванню. Норми,

що регулюють спадковий договір, структурно розміщені у гл. 90 ЦК України та становлять самостійний цивільно-правовий інститут. Відповідно до ст. 1302 ЦК України за спадковим договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) і в разі його смерті набуває право власності на майно відчужувача. З'ясування сутності спадкового договору ускладнює та обставина, що, незважаючи на структурне розміщення у кн. 6 ЦК України, даний договір не опосередковує спадкових правовідносин, тобто не впливає на їх виникнення, зміну чи припинення. Спадковий договір не є договором про спадкування, а норми, що регулюють цей договір, утворюють інститут зобов'язального, а не спадкового права [208, с. 99].

Модель спадкового договору за цивільним законодавством України суттєво відрізняється від свого аналогу в зарубіжних правопорядках, де спадковий договір спрямований передусім на призначення спадкоємця і розглядається поряд із спадкуванням за заповітом та законом як підстава спадкування та, відповідно, породжує відносини спадкування (наприклад, §§ 2274–2302 BGB [90, с. 689–695], §§ 1582–1593 ЦК Чехії [587], §§ 95–103 Закону Естонії «Про спадкування» [599]). Очевидно, що в національній правовій системі спадковий договір – це договір на випадок смерті, а не договір про спадкування. Невипадково у проекті ЦК України містилося таке визначення спадкового договору: «За спадковим договором одна сторона (відчужувач) передає на випадок своєї смерті іншій стороні (набувачеві) своє майно або його частину у власність, взамін чого останній зобов'язується виконати її розпорядження» [367, с. 450].

У ЦК України спадковий договір за своєю типовою належністю є різновидом договорів про передачу майна у власність і моделюється за принципами договору довічного утримання (догляду). Своєю назву цей договір, очевидно, дістав у зв'язку з тим, що момент набуття права власності пов'язаний зі смертю відчужувача. Крім того, суттєвою ознакою спадкового договору є можливість покладення на набувача вчинення певних дій вже після смерті відчужувача, що зумовило закріплення у ч. 3 ст. 1307 ЦК України спеціального

способу забезпечення виконання спадкового договору – призначення відчужувачем особи, яка буде здійснювати контроль за виконанням спадкового договору після відкриття спадщини.

Спадковий договір не може розглядатися як самостійний вид спадкування, оскільки відповідно до ст. 1217 ЦК України спадкування здійснюється за заповітом або за законом. Ця норма має імперативний характер і не підлягає розширеному тлумаченню. У зв'язку з цим Пленум Верховного Суду України вказав на те, що перехід майна від відчужувача до набувача на підставі спадкового договору не є окремим видом спадкування, а тому на відносини сторін не поширюються відповідні правила про спадкування, в тому числі право на обов'язкову частку (п. 28 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 р. № 7 [363]). Відтак розміщення гл. 90 у кн. 6 ЦК України є досить умовним. До спадкового договору не застосовуються норми спадкового права через відсутність юридичного складу спадкового правонаступництва.

Із цього правила можна сформулювати такі висновки:

1) відчужувач не може розпорядитися майном, яке є предметом спадкового договору, на випадок смерті шляхом складення заповіту; складення заповіту буде мати наслідком його нікчемність (ч. 2 ст. 1307 ЦК України);

2) майно, яке є предметом спадкового договору, не входить до складу спадщини;

3) майно, яке є предметом спадкового договору, не може бути предметом заповідального відказу;

4) на таке майно після смерті відчужувача не можуть претендувати особи, які мають право на обов'язкову частку у спадщині;

5) майно, яке є предметом спадкового договору, на момент його укладення має бути визначене конкретно і не може бути відчужене, хоча його власником і залишається відчужувач;

б) на відміну від спадкоємця, який прийняв спадщину та відповідно до ст. 1282 ЦК України зобов'язаний задовольнити вимоги кредитора, на набувача за спадковим договором такий обов'язок не покладається [552, с. 518, 519].

Таким чином спадковий договір не належить до договорів у сфері спадкового права, а смерть відчужувача за спадковим договором не породжує застосування норм про спадкування щодо переходу права власності на предмет такого договору.

Немає підстав відносити до досліджуваної групи договорів і правочини *mortis causa*, які укладаються саме на випадок смерті сторони та породжують правові наслідки з настанням цього юридичного факту. У зв'язку з цим у межах правочинів такого виду виділяють передусім види заповідальних розпоряджень. У свою чергу, договори у сфері спадкового права не лише виконуються, а й укладаються після відкриття спадщини в межах спадкових правовідносин, що унеможливорює участь у них спадкодавця ні в якості сторони, ні в якості особи, на користь якої укладається договір.

Договір є правовим засобом вираження змісту диспозитивності в спадковому праві, застосування якого має особливості, зумовлені нерозривним зв'язком договірного та спадкового права.

Аналіз кн. 6 ЦК України дозволяє виділити такі види договорів у спадковому праві:

1. Договір про зміну черговості одержання права на спадкування (ст. 1259 ЦК України).
2. Договір про зміну розміру частки у спадщині (ч. 2, 3 ст. 1267 ЦК України).
3. Договір про поділ спадщини між спадкоємцями (ст. 1278 ЦК України).
4. Договір про задоволення спадкоємцями вимог кредитора спадкодавця (ч. 2 ст. 1282 ЦК України).
5. Договір між спадкоємцями та виконавцем заповіту про призначення останнього (ч. 2 ст. 1287 ЦК України).
6. Договір на управління спадщиною (ст. 1285 ЦК України).

7. Договір охорони спадкового майна (ст. 1283 ЦК України).

Зазначені договори належать до договорів приватного права. Вони типові для відносин, які засновані на засадах рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності учасників, тому при їх дослідженні має бути врахований накопичений досвід побудови загальної системи цивільно-правових договорів. Існуючу систему цивільно-правових договорів найбільш адекватно відображає їх класифікація за спрямованістю правової мети. Саме цей критерій формує типи договорів і виступає підставою для організації нормативного матеріалу в ЦК України.

Так, залежно від юридичної спрямованості на певний результат у цивілістичній літературі виділяють чотири типи договорів: 1) договори, спрямовані на передання майна у власність (або і в інше речове право); 2) договори, спрямовані на передання майна у користування; 3) договори, спрямовані на виконання робіт; 4) договори, спрямовані на надання послуг [87, с. 180, 181]. Наведена чотиричленна класифікація є найпоширенішою, хоча окремі автори виділяють шість [540, с. 640, 641] і навіть дев'ять [27, с. 219] типів договорів. Типи договорів, у свою чергу, поділяються на види і підвиди [437, с. 64]. Такий поділ договорів на типи, види і підвиди дозволяє не лише на теоретичному рівні систематизувати їх і визначити місце кожного з договорів у цій системі з урахуванням їх спільних рис, особливих ознак, але й, виходячи з цих характеристик, вибудувати струнку систему договорів на законодавчому рівні та закріпити в законодавстві загальне (спільне) і особливе у правовому регулюванні певних груп договорів. Із кодифікацією цивільного законодавства, що викликала появу нових договорів, їх класифікація доповнилася, зокрема, поділом договорів на поіменовані та непоіменовані, попередні і основні, основні і додаткові (акцесорні), підприємницькі і договори споживання, взаємоузгоджені і договори приєднання, вільні і обов'язкові тощо [32, с. 50, 51].

На нашу думку, договори у сфері спадкування не можна віднести до жодної з наведених типів договорів, зважаючи передусім на їх специфічну

правову мету. Зокрема, ці договори спрямовані на *забезпечення посмертного переходу прав та обов'язків від однієї особи (спадкодавця) до її наступників (спадкоємців)*. Така правова мета досягається шляхом: надання права спадкувати особам, які за загальним правилом черговості не повинні закликатися до спадкування; оптимізації спадкового майна внаслідок виділу частки спадкоємця в натурі або домовленості із кредиторами спадкодавця про задоволення їх вимог; призначення особи, зобов'язаної забезпечити належне виконання заповідальних розпоряджень; недопущення знецінення, втрати або розкрадання спадщини до її оформлення спадкоємцями.

Виділена правова мета зумовлює і особливий предмет таких договорів – спадщину, її частину або право на спадщину.

Договори у спадковому праві характеризуються відсутністю мети обміну товарами, тобто передання товару замість отримання іншого, а їх сторони не протиставляють свої майнові інтереси, як це відбувається у класичному договірному зобов'язанні. Зокрема, важко виявити кредитора та боржника у договорі про поділ спадкового майна або у договорі про зміну розміру частки у спадщині.

Особливістю досліджуваних договорів є локальний характер, адже можливість їх укладення обмежується спадковими відносинами. За межами таких відносин жоден із вказаних договорів існувати не може. Більш того, окремі договори можуть укладатися в межах певного виду спадкових відносин. Наприклад, зміна черговості одержання права на спадкування або розміру частки у спадщині допустима лише при спадкуванні за законом.

Важливо врахувати, що договори у спадковому праві мають значно менше, допоміжне значення порівняно з роллю класичного договору в цивільному праві, оскільки не можуть стати достатньою підставою для виникнення, зміни або припинення спадкових правовідносин. За загальним правилом п. 1 ч. 2 ст. 11 ЦК України договори є самостійною підставою для виникнення цивільних прав та обов'язків. Як справедливо відзначається у правовій доктрині, за новим цивільним законодавством України договір набув

статусу самостійного регулятора цивільних відносин, причому не підзаконного, а такого, що знаходиться на одному шаблі із законом [334, с. 86]. Проте роль договору не обмежується тільки тим, що він впливає на динаміку цивільних правовідносин (породжує, змінює або припиняє їх), а й відповідно до вимог законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог добросовісності, розумності та справедливості визначає зміст конкретних прав та обов'язків учасників договірної зобов'язання. У цьому розумінні договір виступає засобом регулювання поведінки сторін у цивільних правовідносинах [255, с. 20]. Відтак є всі підстави погодитися з Р. А. Майдаником у тому, що цивільно-правовий договір можна розглядати джерелом цивільного права з урахуванням того, що нормативність умов договору полягає не в повторюваності закріплених у ньому правил і не в деперсоніфікованості їх адресатів, а саме у встановленні правила, тобто виду і міри належної поведінки, незалежно від того, на одноразове чи багаторазове використання конкретизованими чи неконкретизованими суб'єктами вона розрахована [262, с. 332]. Наведене повною мірою узгоджується із значним розширенням диспозитивних засад, закладеному у чинному ЦК України.

І навпаки, у сфері спадкування правові наслідки настають не з факту укладення певного договору, а внаслідок юридичного складу, що породжує виникнення спадкового правовідношення, в якому центральне місце посідає факт відкриття спадщини. Це зумовлено специфікою спадкових правовідносин, в межах яких укладається такий договір, і характеризується другорядною роллю останнього.

Так, особа, яка за загальним правилом черговості не повинна закликатися до спадкування, набуває право на спадкування не на підставі договору про зміну черговості одержання права на спадкування, а з певної сукупності юридичних фактів, а саме: смерть спадкодавця, прийняття спадщини спадкоємцями попередніх черг, укладення договору та прийняття такою особою спадщини. **Отже, договір у спадковому праві – лише елемент юридичного складу, тобто сукупності юридичних фактів, необхідних для**

настання певних правових наслідків у вигляді виникнення спадкового правовідношення. Такий елемент не здатний самостійно породжувати правові наслідки у вигляді виникнення, зміни чи припинення цивільних прав та обов'язків.

З огляду на існування договірних конструкцій у сфері спадкування, не викликає сумніву істотний вплив фактора часу на взаємовідносини сторін. Така особливість виявляється у можливості укладення досліджуваних договорів у межах тривалості спадкового правовідношення. Це, у свою чергу, дозволяє кваліфікувати договори в спадковому праві як строкові правочини. Важливо врахувати, що спадкове правовідношення має чіткі часові межі, адже виникає внаслідок смерті особи (оголошення її померлою) та існує до оформлення спадкоємцями своїх спадкових прав. З цього приводу Г. С. Ліманський відзначив, що спадкове правовідношення припиняється, коли у спадкоємців виникають права, *аналогічні* правам спадкодавця [248, с. 7]. Внаслідок оформлення спадкових прав відносини спадкування трансформуються у відносини іншого типу (зокрема, у відносини власності), де спадкоємці набувають уже іншого правового статусу власника, а розпорядження відбуватиметься на підставі загальних цивільно-правових договорів – купівлі-продажу, дарування тощо.

Договори у досліджуваній сфері може укладати обмежене коло осіб, зокрема спадкоємці, якими зазвичай виступають фізичні особи, пов'язані із спадкодавцем відносинами шлюбу, сім'ї або споріднення. Невипадково окремі автори вважають, що принаймні однією стороною цих договорів виступають спадкоємці [522, с. 522]. У цьому аспекті вплив спадкового права на договірні відносини виявляється таким чином, що застереження про суб'єктний склад вказаних договорів міститься безпосередньо в законі.

Ось чому спадкоємці можуть укласти договори, що впливають на динаміку спадкових правовідносин, між собою, із кредитором спадкодавця, виконавцем заповіту, управителем або охоронцем спадкового майна. Хоча у ст. 1285 ЦК України міститься виняток з цього правила про можливість

укладення договору на управління спадщиною нотаріусом або органом місцевого самоврядування, який у практиці застосування відповідної норми майже не зустрічається.

Тому цілком природно, що договори у спадковому праві мають *особисто-довірчий характер*, тобто ті права і обов'язки, з приводу яких укладається договір, не можуть здійснюватися третіми особами в силу особливих зв'язків між учасниками таких відносин. А через переважно односторонній та безоплатний характер зазначених договорів їх виконання не вимагає застосування способів забезпечення виконання зобов'язання, визначених у гл. 49 ЦК України. Важко, наприклад, уявити договір про поділ спадкового майна, що забезпечується порукою, або договір про зміну черговості одержання права на спадкування, забезпечений заставою. Такі договори не потребують забезпечувальних заходів за своєю правовою природою.

Нарешті, слід вказати на *закритий (вичерпний) перелік договорів у сфері спадкових правовідносин*. Це означає, що особи мають право застосувати лише ті договірні конструкції, що прямо передбачені у кн. 6 ЦК України. Наведене пояснюється тією обставиною, що у спадковому праві переважають імперативні норми і значно звужена автономія учасників правовідносин порівняно, скажімо, із договірним правом, де повною мірою діє принцип свободи договору. Саме з цієї причини не можуть бути укладені договори про продаж спадщини, про відмову від права на обов'язкову частку у спадщині або зменшення її розміру, про дарування в рахунок спадкової частки та ін., відомі зарубіжним правопорядкам [208, с. 100, 101].

Утім, зважаючи на переважно диспозитивні засади регулювання приватних відносин, видається правильним розширення застосування договору у сфері спадкування. Для цього доцільно звернутися до зарубіжного досвіду. Так, французькому праву відомі розподіли за допомогою безоплатних правочинів. Сутність таких розпоряджень полягає у розподілі спадкодавцем свого майна між потенційними спадкоємцями, що існує у формі дарування або

заповіту. Проте, оскільки йдеться про попередній розподіл спадщини, такі акти повинні вчинятися на користь осіб, які на час їх вчинення у випадку смерті особи були б його спадкоємцями за законом (ст. 734 ФЦК) [588]. Саме в цьому розумінні ФЦК називає сторону такого виду договору дарування спадкоємцем.

Основна різниця між цими формами полягає у предметі та правових наслідках. Так, предметом розподілу, що здійснюється за допомогою дарування, може бути лише майно, наявне на момент його вчинення. У свою чергу, заповітом можна розділити майно не лише наявне на момент його складення, а й набуте спадкодавцем у майбутньому. Що стосується правових наслідків, то при даруванні з моменту його вчинення настають всі ті наслідки, що встановлені для договору дарування (перехід права власності до обдаровуваного, можливість скасування на підставах, встановлених для дарування, і т. п.); після смерті дарувальника відкривається спадщина, однак спадкуванню підлягає лише майно, що не є предметом дарування-розподілу. У разі прийняття спадщини майно, отримане спадкоємцями як дарування їх частки у майбутній спадщині, не підлягає включенню до складу спадкової маси [76, с. 142, 143]. Додамо до цього, що схожа конструкція містилася в ст. 1556 проекту Цивільного укладення Російської Імперії, що мала назву «виділ». Виділом визнавалося безоплатне надання майна потенційному спадкоємцю з тим, що передане майно включалося до складу успадкованого майна [91, с. 278].

У законодавствах зарубіжних країн договір про спадкування опосередковує не лише відносини про призначення спадкоємцем певної особи. Наприклад, згідно зі § 95 Закону Естонії «Про спадкування» договір про спадкування передбачає, серед іншого, домовленість між спадкодавцем та його законним спадкоємцем, за яким останній відмовляється від спадщини. Причому, спадкоємець, який відмовляється від спадщини, втрачає і право на обов'язкову частку у спадщині (§ 98 Закону Естонії «Про спадкування»). Якщо низхідний родич спадкодавця або родич за боковою лінією на підставі договору

відмовиться від спадкування, то до спадкування не закликаються низхідні родичі такого спадкоємця, якщо інше не встановлено договором [599].

Безумовний інтерес в аспекті досліджуваної проблематики становлять і визначені німецьким законодавством правові конструкції, зокрема **обов'язок спадкоємців за законом вирівняти частки**. Нашадки, які спадкують за законом, зобов'язані при розподілі спадкового майна між собою врахувати те, що вони отримали від спадкодавця за його життя як виділ, якщо спадкодавець не встановив інше. Надане грошове утримання, а також витрати на професійну освіту мають бути враховані в тому випадку, якщо вони перевищують ту межу, що відповідає майновому становищу спадкодавця (§ 2050 BGB). Виділом з майна батьків у сімейному праві є те, що батько або мати виділяють дитині для зміцнення її самостійної життєвої позиції, беручи до уваги укладення нею шлюбу або набуття стійкого суспільного становища [90, с. 541, 542, 644].

Особливістю німецького права є можливість розпорядження спадкоємцем своєю часткою спадщини шляхом укладення договорів (купівлі-продажу, міни, дарування) з третіми особами вже після відкриття спадщини. У разі продажу співспадкоємцем своєї частки третій особі, інші співспадкоємці за змістом § 2034 BGB наділені переважним правом купівлі цієї частки. Строк на здійснення переважного права купівлі становить два місяці. Причому, переважне право купівлі переходить в порядку спадкування.

Договір про продаж спадщини окремо унормований у ч. 9 кн. 5 BGB в межах п'ятнадцяти параграфів. Відповідно до німецької цивільно-правової теорії, при продажу спадщини виділяють зобов'язальний правочин купівлі-продажу (§ 2371 BGB) та речовий правочин з виконання договору купівлі-продажу (§ 2033 BGB), кожен з яких підлягає обов'язковому нотаріальному посвідченню. Зміст речового правочину суттєво відрізняється в договорі продажу спадщини і договорі продажу спадкової частки. Так, якщо предметом договору купівлі-продажу була спадщина як єдине ціле, то виконання договору полягає у підписанні акта про передання конкретних речей та майнових прав із складу спадщини. Якщо ж договір купівлі-продажу був укладений лише

стосовно спадкової частки, то його виконання відбувається шляхом вчинення єдиного речового правочину з передання спадкової частки.

Незважаючи на те, що внаслідок продажу спадщини відбувається перехід усіх прав та обов'язків, пов'язаних із проданою спадщиною, до покупця, останній не може зайняти становище спадкоємця, який здійснив відчуження. Це пояснюється тим, що правове становище спадкоємця нерозривно пов'язане з його особистістю та засноване на спорідненні зі спадкодавцем, факті перебування у шлюбі або на розпорядженні на випадок смерті. Свідомство про право на спадщину після відчуження спадщини все одно оформлюється на ім'я відчужувача, тобто спадкоємця. Набувач спадкового майна не стає самим спадкоємцем, а отримує виключно майнові права та обов'язки, які раніше належали спадкоємцю [310, с. 255].

Нарешті, варто відзначити, що згідно з § 2374 BGB продавець зобов'язаний видати покупцеві всі наявні на момент продажу предмети зі складу спадщини з відшкодуванням вартості тих об'єктів спадкового наступництва, що були втрачені, пошкоджені або були відчужені спадкоємцем [90, с. 713]. Таким чином, склад спадщини як предмет договору визначається на момент відкриття спадщини, а не на день укладення такого договору.

Подібне різноманіття існуючих в німецькій практиці договорів, пов'язаних із переданням прав на спадщину, зумовлене тим, що німецькі юристи послідовно дотримуються принципу приватної автономії. Приватноправові відносини передбачають, що ступінь свободи суб'єктів має бути максимальною, а кількість імперативних норм, навпаки, мінімальною. Так, можна зустріти позицію, що принцип приватної автономії в області майнових відносин повністю зорієнтований на саморегулюючу систему економіки, в той час як свобода заповіту тісно пов'язана з категорією особи [371, с. 92].

У § 2301 BGB окремо регулюється обіцянка дарування на випадок смерті, під якою розуміється обіцянка дарування майна під умовою, що обдарований

переживе дарувальника і підпаде під дію правил про розпорядження на випадок смерті.

Причому, конструкція договору на випадок смерті відома і в інших країнах. Наприклад, австрійське цивільне законодавство містить дві статті, що регулюють дарування на випадок смерті. Відповідно до § 603 ABGB *mortis causa donatio* може розглядатися як договір дарування або як заповідальне розпорядження. У свою чергу, § 956 ABGB, що має назву «Дарування на випадок смерті», визначає, що дарування, виконання якого здійснюється після смерті дарувальника, є дійсне як заповідальний відказ за умови дотримання необхідних формальностей. Як договір дарування воно розглядається лише тоді, коли обдарований прийняв дар, дарувальник відмовився від права відкликати дарування та видав обдаровуваному письмовий власноруч підписаний документ [64, с. 109, 170].

Отже, дарування на випадок смерті під відкладальною умовою кваліфікується австрійським законодавством як заповідальний відказ. Крім того, *mortis causa donatio* під скасувальною умовою не допускається, оскільки такі відносини визнаються даруванням.

На нашу думку, зважаючи на склад спадкової маси та коло спадкоємців, доцільно запровадити в цивільному законодавстві України **договір про відмову від обов'язкової частки у спадщині**. Сторонами запропонованого договору є власник майна (майбутній спадкодавець) та особа, яка на момент його укладення має право на обов'язкову частку у спадщині в силу непрацездатності (за віком або станом здоров'я). Така домовленість має на меті виплату вказаній особі певної грошової суми за життя спадкодавця, аби після відкриття спадщини зазначений спадкоємець не закликався до спадкування в порядку ст. 1241 ЦК України та не претендував на отримання спадщини. Договір про відмову від обов'язкової частки у спадщині не тільки забезпечить цілісність окремих об'єктів спадкового правонаступництва, а й дозволить уникнути спорів між спадкоємцями після відкриття спадщини. Крім того, обов'язковий спадкоємець буде забезпечений певним грошовим утриманням за

життя спадкодавця, розмір якого визначатиметься з урахуванням домовленості між сторонами, а не виходячи з імперативного припису ст. 1241 ЦК України.

Договір про відмову від обов'язкової частки у спадщині має певну схожість із відступним як підставою припинення зобов'язання. Так, згідно зі ст. 600 ЦК України зобов'язання припиняється за згодою сторін внаслідок передання боржником кредиторів відступного (грошей, іншого майна тощо). Сплата визначеної договором про відмову від обов'язкової частки у спадщині грошової суми припинить існування права, але на майбутнє, адже до відкриття спадщини право на обов'язкову частку не виникає. За таких обставин особа, наділена правом на обов'язкову частку у спадщині, не закликатиметься до спадкування після смерті спадкодавця (іншої сторони за договором), а тому положення ст. 1241 ЦК України, в тому числі в частині зменшення судом розміру обов'язкової частки у спадщині, до таких правовідносин застосовуватися не буде. Відтак нормативна модель договору про відмову від обов'язкової частки у спадщині паралізує дію ст. 1241 ЦК України.

Крім того, розширення договірних конструкцій у спадковому праві України може здійснюватися шляхом запровадження такого договору, як **дарування в рахунок спадкової частки**. Такий договір забезпечить дотриманням спільних інтересів спадкодавця та спадкоємців і дасть змогу потенційному спадкоємцеві отримати певне майнове благо до відкриття спадщини у той момент, коли він цього потребує, скажімо, через необхідність вкладення обігових коштів у бізнес-проект. У свою чергу, спадкодавець може заповісти належне йому майно із відповідним зменшенням частки такого спадкоємця або взагалі позбавленням права на спадкування з метою, наприклад, недопущення дроблення певних об'єктів спадкового наступництва, зокрема підприємства та фермерського господарства як єдиних майнових комплексів, земельної ділянки сільськогосподарського призначення.

Як договір дарування в рахунок спадкової частки, так і договір про відмову від обов'язкової частки у спадщині, на відміну від інших договорів у сфері спадкування, укладаються спадкодавцем за життя. Запропоновані

договірні конструкції є алеаторними, що пояснюється наступним. Коло спадкоємців і склад спадщини визначаються за загальним правилом на день смерті спадкодавця. А відтак спадкоємець, який на час укладення договору був непрацездатним через стан здоров'я або вік, може у майбутньому не набути відповідного правового статусу (син спадкодавця став повнолітнім, у зв'язку із одужанням батько спадкодавця не є інвалідом на час відкриття спадщини). Так само спадкодавець при даруванні в рахунок спадкової частки не може усвідомлювати вартість спадщини саме на день своєї смерті.

Утім, запровадження зазначених договорів дозволить досягнути спільної для них мети – унеможливити дроблення спадщини та, як наслідок, її знецінення. Це є особливо актуальним у разі спадкування права власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення, підприємства та фермерські господарства як єдині майнові комплекси, пакети цінних паперів, частки у статутному (складеному) капіталі господарських товариств, майнових прав інтелектуальної власності. Крім забезпечення стабільності майнового обороту, можна зменшити кількість спадкових спорів і ту «напругу», яка зазвичай виникає між спадкоємцями з моменту відкриття спадщини, тобто з часу, коли спадкодавець в силу своєї смерті жодним чином не зможе вплинути на конфлікт з приводу розподілу спадщини та спадкування окремими особами, чії права заперечуються або не визнаються. Додамо до цього і врахування інтересів спадкоємця як сторони за цими договорами, який отримує вартість спадкової частки до відкриття спадщини без необхідності дотримання передбачених законом процедур. Йдеться про прийняття спадщини, її оформлення у нотаріуса, сплату всіх витрат, а також вплив строку, встановленого для прийняття спадщини.

В аспекті загальної характеристики договорів у сфері спадкування підлягає з'ясуванню **співвідношення актів цивільного законодавства і договору у досліджуваних правовідносинах**. Чинний ЦК України визначив у якості регуляторів цивільних відносин не тільки приписи актів цивільного законодавства, а й договір, закріпивши у ст. 6 право сторін укласти договір,

який не передбачений актами цивільного законодавства, але відповідає загальним засадам цивільного законодавства. Сторони мають право врегулювати у договорі, який передбачений актами цивільного законодавства, свої відносини, які не врегульовані цими актами. Крім того, сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд. При цьому у ч. 3 ст. 6 ЦК України міститься застереження, за змістом якого сторони не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства, якщо в цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства випливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами. Обмеження, визначене у ч. 3 ст. 6 ЦК України, Н. С. Кузнєцова розглядає як «прихований» імператив. У цьому контексті вельми важливим залишається тлумачення таких загальних понять, як «зміст» та «суть» відносин, що має узгоджуватися з основними засадами цивільно-правового (в тому числі договірному) регулювання [194, с. 297].

Правила про саморегулювання договірних відносин, що закріплені у ст. 6 ЦК України, пов'язані з дією такої загальної засади цивільного законодавства, як свобода договору. Підтвердженням цього є посилання у ст. 627 ЦК України, що розкриває зміст цієї загальної засади, на ст. 6 ЦК України.

З. В. Ромовська, оцінюючи сутність ст. 6 ЦК України, пише, що норми договору, згідно з якими сторони відступають від положень закону, мають вважатися нормами цивільного права [163, с. 42].

Договірне регулювання та саморегулювання у цивільному праві розглядаються у площині презумпції диспозитивності його норм [326, с. 127]. Як вважає А. С. Довгерт, нове розуміння сутності диспозитивних та імперативних норм полягає у тому, що ЦК України встановив презумпцію диспозитивності норм приватного права [547, с. 14].

У доктрині цивільного права категорії «диспозитивність» та «імперативність» досліджуються переважно у контексті договірних відносин та договірному праву в цілому. Напевне, це й стало ключовою причиною

недостатньої розробленості питання застосування ст. 6 ЦК України до спадкових правовідносин. Хоча аналіз юридичної літератури свідчить про наявність низки ґрунтовних робіт, присвячених загальним питанням з'ясування співвідношення актів цивільного законодавства і договору. Це, зокрема, статті М. М. Сібільова [461, с. 56–61] та О. П. Печеного [326, с. 120–135], монографія С. О. Погрібного [334, с. 84–94], а також колективна монографія «Про договір» із серії «Харківська цивілістична школа» (автор відповідного параграфа – І. В. Спасибо-Фатєєва [522, с. 61–84]).

Зокрема, М. М. Сібільов сформулював висновок про існування двох базових моделей правового регулювання договірних відносин – внутрішнього регулювання (саморегулювання) та зовнішнього (імперативного, державного) регулювання. Суть першої моделі полягає в тому, що сторони можуть скористатися наданою їм можливістю саморегулювання і обмежити коло умов договору лише ініціативними умовами. Це може мати місце, коли акти цивільного законодавства щодо типу (виду) договору, що уклали сторони, взагалі не передбачають кола обов'язкових умов, а також тоді, коли такі умови хоча і передбачені, але не містять прямого застереження про неможливість відступу від цих вимог.

Суть другої моделі полягає в тому, що сторони можуть відмовитися від наданої їм можливості саморегулювання і погодитися на регулювання договірних відносин на підставі імперативних приписів, вміщених в актах цивільного законодавства щодо типу (виду) договору, укладеного ними. Другою моделлю охоплюється ситуація, за якої акти цивільного законодавства щодо типу (виду) договору, який уклали сторони, не тільки передбачають коло обов'язкових умов договору, а й містять застереження про неможливість відступу від їх вимог [461, с. 59, 60].

На думку І. В. Спасибо-Фатєєвої, існують три рівні свободи договору, що впливають зі змісту ст. 6 ЦК України. Перший рівень є найбільш універсальним: сторони мають право укласти договір, який не передбачений актами цивільного законодавства, але відповідає загальним його засадам. На

цьому рівні воля сторін є регулятором їх відносин. Другий рівень – середнього ступеня універсальності, за змістом якого сторони можуть врегулювати у договорі, який не передбачений актами цивільного законодавства, свої відносини, не врегульовані цими актами. Тим самим встановлюється підхід до формування джерела права для сторін за остаточним принципом – вони можуть доповнити відповідні законодавчі норми. І, нарешті, третій рівень містить три рівні заборон. По-перше, сторони не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства, якщо в цих актах вказано про це; по-друге, якщо обов'язковість для сторін актів цивільного законодавства впливає з їх змісту; по-третє, якщо це впливає із суті відносин між сторонами [522, с. 62, 63].

Суб'єктивне право змінити режим правового регулювання із звичайного на саморегулювання визначається О. П. Печеним як зміст права на відступлення. Автор справедливо зазначає, що право на відступлення від актів цивільного законодавства застосовується лише в тих сферах, в яких відносини сторін а рїогї можуть бути врегульовані договором або правочином. Зокрема, недоговірні зобов'язання у більшості випадків не можуть містити диспозитивних норм та виключають договірне регулювання. В різних інститутах цивільного права ступінь диспозитивності його норм є принципово різним. Якщо у зобов'язальному праві (за винятком деліктного права) він є максимальним, то у нормах, присвячених особам, речовому праву, спадкуванню, диспозитивність виявляється набагато меншою мірою. У цих інститутах, де відносини більш типізовані, правове регулювання має бути усталеним [326, с. 130]. Утім, в іншій своїй роботі, опублікованій пізніше, О. П. Печений формулює такі тези: 1) право на відступлення від положень актів цивільного законодавства поширюється на всі договори, що укладаються між спадкоємцями; 2) ЦК поширює свою дію не лише на договори, але й на односторонні правочини, в тому числі і у сфері спадкування [327, с. 455–465].

Слід вказати на те, що прояв диспозитивних засад у застосуванні договору як регулятора цивільних відносин у сфері спадкування має певні обмеження. Це пояснюється низкою обставин. Як вже зазначалося вище, в

різних інститутах цивільного права ступінь диспозитивності його норм є принципово різною. У підгалузі спадкового права вона є мінімальною. Це певною мірою пояснюється призначенням спадкового права, що полягає в забезпеченні саме посмертного переходу прав та обов'язків від однієї особи (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємців) в порядку універсального наступництва. Тобто йдеться про такий перехід, що відбувається внаслідок смерті особи, а тому відповідні правовідносини виникають та розвиваються без участі в них власника майна, та регулюється нормами про спадкування. Враховуючи ту обставину, що договори укладаються саме у сфері спадкування, правовідносини, що виникають при цьому повною мірою впливають на договори їх учасників [227, с. 25, 26].

У систематиці цивільної правової матерії спадкові правовідносини не належать ні до речових, ні до зобов'язальних. Більш того, слід виділити таку видову особливість спадкових відносин, як відсутність у межах даного виду парної до спадкових відносин категорії [521, с. 192].

При цьому імперативне регулювання не може існувати у відриві від диспозитивного, вони повинні органічно доповнювати одне одного. Важливо відзначити, що спадкове право містить чимало диспозитивних норм, які надають можливості: скласти та скасувати заповіт; внести до нього зміни; зробити заповідальний відказ або інші види заповідальних розпоряджень; змінити черговість одержання права на спадкування та розміри спадкових часток; прийняти спадщину або відмовитися від її прийняття тощо. Проте кореляція імперативних та диспозитивних норм у сфері спадкування має особливості, зумовлені специфікою відносин посмертного наступництва.

На нашу думку, правило абз. 2 ч. 3 ст. 6 ЦК України щодо неможливості сторін відступити від імперативних положень актів цивільного законодавства, коли обов'язковість положень таких актів випливає з їх змісту, підлягає застосуванню саме до спадкових правовідносин. Це пояснюється сутністю останніх, адже, як обґрунтовано наголошується в доктрині цивільного права, спадкове право містить більшу кількість імперативних норм, ніж будь-яка інша

підгалузь цивільного права. Імперативні норми за самою своєю суттю спрямовані на обмеження автономії волі сторін. Щодо сфери спадкування, то імперативний уклін заважає сторонам робити будь-які нетипові застереження в договорі або застосовувати договірні схеми, не передбачені у кн. 6 ЦК України. Незважаючи на відсутність прямого застереження в законі, це впливає із природи відносин посмертного наступництва.

Стаття 6 ЦК України фактично визначає два види договорів – поіменовані та непоіменовані. При спадкуванні визначається лише можливість укладення певних договорів, причому вони позбавлені детальної нормативної регламентації, що дає підстави віднести їх саме до непоіменованих договорів.

Видається правильним, що застосування абз. 2 ч. 3 ст. 6 ЦК України у сфері спадкування виявляється в можливості укладення таких договорів, які визначені у кн. 6 ЦК України, тобто йдеться про закритий (вичерпний) перелік договорів.

Ось чому **договірні відносини у сфері спадкування не будуються за принципом свободи договору (ст. ст. 6, 627 ЦК України)**. Принцип свободи договору не є універсальним хоча б тому, що формувався він без урахування спадкового права і не з метою регулювання відповідних правовідносин, де основними регуляторами традиційно вважалися заповіт та закон.

На нашу думку, у гл. 84 ЦК України слід закріпити спеціальну статтю щодо застосування договірної форми регулювання спадкових правовідносин з урахуванням їх специфіки [227, с. 26, 27].

Крім того, привертає увагу ч. 4 ст. 6 ЦК України, за змістом якої положення першої, другої і третьої частин цієї статті застосовуються і до односторонніх правочинів. В цьому аспекті виникає питання про можливість застосування викладеної норми до односторонніх правочинів у сфері спадкування. Мова йде про такі правочини, як заповіт, прийняття спадщини та відмова від її прийняття. Видається правильним, що свобода односторонніх правочинів у досліджуваній сфері аналогічно має суттєві обмеження. Можна виділити цілу низку імперативних приписів, що стосуються: форми заповіту;

обмежень свободи заповідальних розпоряджень правилом про обов'язкову частку; здійснення суб'єктивного права на відмову від спадщини виключно в межах, визначених у ст. 1274 ЦК України та залежно від виду спадкування; прийняти спадщини у спосіб та строки, передбачені законом. Ці обмеження так само виявляються шляхом встановлення закритого (вичерпного) переліку тих правочинів, що можуть вчинятися у відносинах спадкування.

4.2. Договір про зміну черговості одержання права на спадкування

Відповідно до ст. 1258 ЦК України право на спадкування за законом спадкоємці одержують по чергово: кожна наступна черга спадкоємців за законом одержує право на спадкування у разі відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини або відмови від її прийняття.

Цивільним законодавством встановлено чіткий порядок спадкування за законом, в основу якого покладено таке.

По-перше, закликання до спадкування в пронумерованому порядку (перша, друга і т. д. черги).

По-друге, спадкують лише ті спадкоємці, які належать до черги, що закликається до спадкування, і навпаки, спадкоємці нижчої (наступної) черги не закликаються до спадкування в разі наявності хоча б одного спадкоємця попередньої черги, який прийняв спадщину.

По-третє, уся спадщина спадкується спадкоємцями відповідної черги порівну, якщо інше не встановлено домовленістю між ними [552, с. 293].

Розширення диспозитивних засад спадкового права зумовило можливість зміни закріпленого законом правила черговості шляхом укладення договору або за рішенням суду. Зміна черговості одержання права на спадкування – це встановлення іншого, ніж передбачено законом, порядку закликання до спадкування спадкоємців за законом.

Якщо через певні обставини спадкодавець був позбавлений можливості скласти заповіт (наприклад, в силу недієздатності) або не встиг цього зробити у зв'язку з раптовою смертю, спадкоємці за законом можуть відійти від формальної черговості, визначеної законом, і, припускаючи дійсну волю спадкодавця, надати можливість спадкувати особам подальших черг спадкоємців за законом. Йдеться передусім про поширену ситуацію проживання жінки та чоловіка однією сім'єю без шлюбу, якщо вони не перебувають в іншому зареєстрованому шлюбі, за наявності у кожного з них власних дітей. Як зазначено у ч. 2 ст. 21 СК України, проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя. Такі особи можуть претендувати на спадкування лише в четверту чергу спадкоємців за законом за умови, якщо спільне проживання тривало не менше п'яти років до дня смерті одного з них. Це означає, що за правилом черговості діти, як спадкоємці першої черги, відстороняють від спадкування спадкоємців четвертої черги. Утім, такий імператив може бути подоланий договором, за яким співмешканець отримує право на спадкування разом з найближчими родичами спадкодавця. Безумовно, зазначене положення цивільного законодавства слід визнати не тільки прогресивним, а й справедливим.

Причому, в інший спосіб, ніж за договором або рішенням суду, зміна встановленого в законі порядку черговості спадкування не допускається. Хоча Н. М. Оксанюк вважає доцільним надати можливість спадкоємцям не тільки укласти договір про зміну черговості одержання права на спадкування, а й подати заяву про це окремим спадкоємцем. У зв'язку з цим автор пропонує внести зміни до цивільного законодавства [303, с. 12].

Згідно зі ст. 1259 ЦК України черговість одержання спадкоємцями за законом права на спадкування може бути змінена нотаріально посвідченим договором заінтересованих спадкоємців, укладеним після відкриття спадщини. Цей договір не може порушити прав спадкоємця, який не бере у ньому участі, а також спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині.

Важливо врахувати, що закликання до спадкування на підставі укладеного між спадкоємцями договору *не є окремим видом спадкування*. Як зазначено у ст. 1217 ЦК України, спадкування здійснюється за заповітом або за законом. Враховуючи ту обставину, що змінити черговість можливо лише шляхом закликання до спадкування спадкоємця за законом, а також структурне розміщення ст. 1259 в гл. 86 ЦК України, такі правовідносини існують в межах спадкування за законом, а відтак є особливим порядком закликання до спадкування за відсутності заповіту. Такий порядок є винятком із загального правила черговості прийняття спадщини спадкоємцями за законом (ст. 1258 ЦК України).

Сутність запровадженої у ст. 1259 ЦК України конструкції визначається в правовій доктрині неоднозначно: як вид заохочення у цивільному праві [442, с. 184]; як фактичний дарунок [474, с. 207]. У будь-якому випадку це є свідченням правової автономії суб'єктів спадкових правовідносин та подальшої реалізації принципу свободи договору у відносинах посмертного наступництва.

На думку Л. Баранової, словосполучення «зміна черговості», яке використовується у ст. 1259 ЦК України, не досить точно відображає процес, урегульований нею. Термін «зміна» означає певну заміну чогось на щось, переміну чогось. При буквальному тлумаченні зміст цього терміна можна було б представити як закликання до спадкування спадкоємців третьої черги замість спадкоємців першої. Однак законодавець не передбачає ніякої рокировки спадкоємців. У ст. 1259 ЦК України по суті йдеться про «підтягування» спадкоємців більш віддалених черг до тієї черги, представники якої закликаються до спадкування [19, с. 143].

Слід вказати, що закон не називає учасників договору про зміну черговості одержання права на спадкування, зазначаючи лише, що договір укладається між заінтересованими спадкоємцями. Не прояснює це питання і Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, в якому лише дослівно відтворюється відповідне положення ЦК України.

Невизначеність цього питання на законодавчому рівні породжує дискусію в теоретичній площині. Так, одні автори стверджують, що за договором про зміну черговості спадкування сторони, що є спадкоємцями черги спадкоємців за законом, яка закликається до спадкування, домовляються про закликання до спадкування спадкоємця іншої черги [277, с. 79].

Інші дослідники наполягають на тому, що участь у такому договорі можуть брати як спадкоємці за законом, що закликаються до спадкування, так і спадкоємці за заповітом, якщо останні спадкують ще й на підставі закону. Стороною в договорі про зміну черговості мають виступати також спадкоємці за законом, які не закликаються до спадкування у зв'язку з існуванням спадкоємців попередньої черги [114, с. III-38], [165, с. 324], [486, с. 61], [473, с. 85, 86].

У свою чергу, Ю. О. Заїка виділяє три моделі договору про зміну черговості одержання права на спадкування за ознакою суб'єктного складу. У першій моделі спадкоємець наступної черги, що спадкує разом із спадкоємцями, які закликаються до спадкування, є не стороною відповідного договору, а лише третьою особою. Другою моделлю договору є бачення його таким, що укладається між спадкоємцями, які закликані до спадкування за законом, та спадкоємцем, якого вони включають до свого складу. І нарешті, можна вважати, що договір укладатимуть суто ті спадкоємці, які заінтересовані в цьому (третья модель). Ними тоді будуть не всі спадкоємці, а лише ті, хто виявив бажання це зробити. Насамперед, це спадкоємці, які тим самим зменшують свою частку у спадщині, та спадкоємець, який разом з ними буде спадкувати. Причому найбільш прийнятним Ю. О. Заїка вважає останній варіант [552, с. 296–299].

Окремі автори вважають за потрібне конкретизувати поняття «заінтересовані спадкоємці» в контексті договору про зміну черговості одержання права на спадкування, оскільки всіх спадкоємців можна назвати особами заінтересованими, незалежно від їх належності до певної черги. Відтак, С. Я. Фурса та Є. І. Фурса пропонують визнати заінтересованими лише

тих спадкоємців, які закликаються до спадкування і яких вважають доцільним залучити до спадкування [474, с. 206].

На нашу думку, **договір про зміну черговості спадкування укладається між спадкоємцями тієї черги, що закликається до спадкування, з однієї сторони, та спадкоємцем наступних черг – з іншої.** Спадкоємець наступних черг є стороною за цим договором, оскільки внаслідок його укладення виникають правові наслідки (закликання до спадкування), що стосуються передусім цього учасника правовідносин. Ст. 1259 ЦК України оперує таким терміном, як «заінтересований спадкоємець», тобто визначальною ознакою сторони договору про зміну черговості одержання права на спадкування є наявність інтересу. Спадкоємець наступної черги, який не повинен закликатися до спадкування за правилом черговості, очевидно, має найбільший інтерес у договорі, оскільки завдяки цьому набуває право на спадкування, а відтак він має бути стороною договору [217, с. 41, 42].

При укладенні договору про зміну черговості на договірні відносини повною мірою впливають спадкові та зумовлюють специфіку суб'єктного складу цього правочину. Зважаючи на те, що договір укладається між спадкоємцями за законом, його сторонами можуть бути лише фізичні особи, визначені у першій, другій, третій, четвертій бо п'ятій чергах спадкоємців за законом. При цьому має бути враховано, що не всі спадкоємці, які закликаються до спадкування в загальному порядку черговості, мають укласти такий договір, оскільки за ч. 1 ст. 1259 ЦК України договір не може порушити прав спадкоємця, який не бере у ньому участі, а також спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині. Відтак за наявності, наприклад, трьох спадкоємців за законом першої черги (дітей померлого) лише два можуть висловити бажання змінити черговість спадкування спадкоємця другої черги – брата спадкодавця. Отже, частка третьої дитини, яка не погодилася бути стороною за договором, не може бути змінена домовленістю інших спадкоємців та дорівнюватиме 1/3 всього спадкового майна. За таких обставин важко погодитися із тими дослідниками, які серед умов дійсності договору про зміну

черговості одержання права на спадкування визначають виявлене бажання на укладення і посвідчення цього договору всіма спадкоємцями, які закликаються до спадкування [474, с. 206].

Досліджуваний договір може укласти також особа, яка закликається до спадкування за правом представлення. Спадкування за правом представлення – це особливий порядок спадкування за законом, за яким до спадкування закликаються особи, які заступають собою місце спадкоємця, що помер раніше, ніж спадкодавець [226, с. 192]. Особи, які набувають права на спадкування за правом представлення, виступають самостійними наступниками спадкодавця, а не померлого спадкоємця. Ніякого переходу спадкової частки від спадкоємця, якого заміщають, до спадкоємця, який спадкує за правом представлення, не відбувається і навіть не припускається [575, с. 85].

Щодо укладення договору про зміну черговості особами, обмеженими в цивільній дієздатності, неповнолітніми особами або представниками малолітніх та недієздатних осіб, необхідно з'ясувати основне питання – набуває особа, обмежена в цивільній дієздатності, малолітня, неповнолітня або недієздатна особа право на спадкування за цим договором чи, навпаки, укладення договору про зміну черговості матиме наслідком зменшення їх часток у спадщині.

Зокрема, малолітні та неповнолітні діти спадкодавця належать до спадкоємців за законом першої черги, а відтак зміна черговості спадкування «погіршує» їх юридичне становище. Внаслідок укладення відповідного договору до спадкування буде закликатися спадкоємець наступної черги, що призведе до зменшення частки спадкоємців першої черги.

Діти віком до 18 років поділяються на малолітніх (до 14 років) та неповнолітніх (від 14 до 18 років). Для кожної категорії осіб існує свій порядок вчинення правочинів. Щодо майна малолітніх дітей правочини вчиняються їх батьками або іншими особами, які їх замінюють. Згідно з ч. 2 ст. 177 СК України батьки малолітньої дитини не мають права без дозволу органу опіки та піклування укласти договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації та відмовитися від майнових прав дитини.

Таким чином, для укладення договору про зміну черговості одержання права на спадкування батьками малолітньої дитини необхідний дозвіл органу опіки та піклування, якщо внаслідок цього буде зменшуватися спадкова частка дитини.

Договір за участю неповнолітньої особи може укладатися лише за нотаріально посвідченою згодою батьків та з дозволу органу опіки та піклування. Недієздатна особа може належати до різних черг спадкоємців. Тому укладення договору, за яким недієздатна особа буде спадкувати разом із спадкоємцями попередніх черг, є цілком ймовірним. Такий перехід до спадкоємців черги, яка спадкує, без сумніву, поліпшить майновий стан недієздатної особи. У зв'язку з цим опікуни можуть укладати такі договори з дозволу органу опіки та піклування.

Малолітній, неповнолітній, недієздатний або обмежений в цивільній дієздатності спадкоємець може виступати стороною договору про зміну черговості одержання права на спадкування лише як спадкоємець наступних черг, у зв'язку з чим він набуватиме право на спадкування.

Стороною договору про зміну черговості одержання права на спадкування не може виступати спадкоємець, позбавлений батьківських прав щодо спадкодавця чи усунений від спадкування відповідно до ст. 1224 ЦК України. Спадкоємець, який набуває право на спадкування внаслідок укладення відповідного договору, приймає на себе як майнові права, так і обов'язки, тобто ті борги спадкодавця, які можуть бути задоволені із спадкової частки. В цьому випадку застосовується ст. 1282 ЦК України щодо обов'язку спадкоємця задовольнити вимоги кредитора.

Договір про зміну черговості одержання права на спадкування є безоплатним. Незважаючи на відсутність прямого застереження в законі, це впливає із суті відповідних правовідносин. Спадкоємці наступних черг не сплачують грошових коштів за надане право спадкувати. Якщо припустити зворотне, то доведеться визнати можливість існування «чужорідної

конструкції» – договору про продаж спадщини, якої цивільне законодавство України не передбачає.

Натомість О. О. Терехова допускає ситуацію, коли один спадкоємець поділяє свою черговість з іншим, фактично втрачаючи можливість спадкування частини майна, керуючись лише міркуванням одержання грошового еквівалента, а можливо, навіть прибутку замість спадкового майна, стосовно якого робиться поступка. Таке, наприклад, може мати місце, коли спадщина представлена якою-небудь колекцією, припустімо, бронзових статуєток, які для одних спадкоємців – оцінювачів мистецтва мають певну, у тому числі й немайнову цінність, а для інших абсолютно позбавлені такої [486, с. 60]. Проте в наведеному випадку авторка, говорячи про оплатність договору про зміну черговості, фактично аналізує договір про зміну розміру часток у спадщині.

Як зазначено у ч. 3 ст. 640 ЦК України, договір, що підлягає нотаріальному посвідченню, є укладеним з дня такого посвідчення. Враховуючи, що закон містить застереження про обов'язкове нотаріальне посвідчення договору щодо зміни черговості одержання права на спадкування, такий договір є укладеним з моменту його нотаріального посвідчення. Крім того, за досліджуваним договором не відбувається переміщення речей із майнової сфери однієї сторони до майнової сфери іншої. Це, у свою чергу, свідчить про його консенсуальний характер.

Далі зупинимося на змісті договору, що розглядається. Зміст договору згідно зі ст. 628 ЦК України становлять умови (пункти), визначені на розсуд сторін і погоджені ними, та умови, які є обов'язковими відповідно до актів цивільного законодавства. Отже, зміст договору становлять, як правильно відзначає М. М. Сібільов, ініціативні та обов'язкові умови [458, с. 99]. Це повністю узгоджується з дією принципу свободи договору, однією зі складових якого є вільне визначення сторонами умов договору з урахуванням вимог актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості (ст. 627 ЦК України).

Що стосується обов'язкових умов договору про зміну черговості одержання права на спадкування, то обов'язковою умовою будь-якого договору має бути умова про предмет, оскільки саме вона визначає сутність зобов'язання, що породжується укладеним договором (сутність відносин між сторонами). Крім того, з формального боку, обов'язковою може вважатися будь-яка умова, закріплена в актах цивільного законодавства (передусім в ЦК України) стосовно конкретного виду договору.

Спеціальною нормою не визначені особливі умови досліджуваного договору, що дозволяє зробити висновок про наявність лише однієї обов'язкової умови – умови про предмет договору. Укладення договору про зміну черговості одержання права на спадкування надає правову можливість спадкувати тим особам, які за загальним правилам черговості спадкування за законом такого права не мають. Зміна черговості не є розпорядженням певним майном, що властиво для більшості класичних договірних зобов'язань, коли майно переходить із сфери однієї особи до сфери іншої. Йдеться саме про розпорядження правом на спадкування, яке водночас слід відрізнити від такого одностороннього правочину, як відмова від спадщини на користь іншого спадкоємця, де аналогічно відбувається розпорядження правом на спадкування. Проте правові наслідки цих правочинів різні. При укладенні договору спадкоємець не позбавляється свого права, утім, його частка у спадщині підлягає зменшенню відповідно до домовленості між сторонами. Вчиняючи ж правочин, спрямований на відмову від прийняття спадщини, особа позбавляє себе такого права і, як наслідок, втрачає статус суб'єкта спадкових правовідносин. Крім того, відмова від прийняття спадщини може мати місце при спадкуванні як за законом, так і за заповітом, в той час як досліджувана договірна конструкція може існувати виключно в межах відносин спадкування за законом. Заява про відмову від прийняття спадщини може бути відкликана протягом строку, встановленого для її прийняття, тоді як вже укладений договір не може бути розірваний в односторонньому порядку. Нарешті, слід вказати й на те, що при укладенні договору про зміну черговості одержання

права на спадкування всі сторони виявили бажання стосовно настання правових наслідків, обумовлених договором. У свою чергу, відмова від прийняття спадщини ще не означає, що спадкоємець, на користь якого така відмова вчинена, виявить бажання прийняти спадщину. Останній може як не прийняти спадщину, так і відмовитися від її прийняття.

Відтак предметом договору про зміну черговості одержання права на спадкування є саме право на спадкування.

Хоча з приводу предмета цього договору висловлюється й інша позиція. Так, Д. Л. Черкез визначає предметом договору саму домовленість щодо зміни черговості одержання права на спадкування [473, с. 85]. Таке розуміння предмета, на наш погляд, є методологічно неправильним, оскільки ототожнює предмет із самим договором, що визначається у ст. 626 ЦК України саме через категорію «домовленість».

Основна вимога, що ставиться законом до змісту договору про зміну черговості одержання права на спадкування – він не повинен порушувати прав спадкоємця, який не бере у ньому участі, а також спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині. Це означає, що спадкоємці, укладаючи такий договір, не можуть змінити частку у спадщині особи, яка не є стороною за договором, а також обов'язкового спадкоємця. Розмір обов'язкової частки у спадщині імперативно встановлений ст. 1241 ЦК України може бути зменшений тільки судом з урахуванням відносин спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині, та спадкодавцем, а також інших обставин, які мають істотне значення. А тому спадкоємці укладають договір про зміну черговості лише з приводу тих часток, які вони мають успадкувати. Розмір спадкових часток при цьому залежить від волі заінтересованих спадкоємців та встановлюється договором [308, с. 113, 114].

Якщо договір про зміну черговості одержання права на спадкування порушує права осіб, які не брали в ньому участі, Л. В. Козловська вважає можливим застосувати такий спосіб захисту, як визнання договору недійсним у частині, якою порушуються права спадкоємців. У свою чергу, тлумачення

договору відбувається за позовом сторін договору, тому не є належним способом захисту порушених прав спадкоємців, які не брали в ньому участі (ст. ст. 213, 637 ЦК України) [165, с. 325].

Зміст досліджуваного договору може містити і елементи інших договорів. Так, спадкоємці за усною угодою між собою, якщо це стосується рухомого майна, можуть змінити розмір частки у спадщині когось із них. Спадкоємці за письмовою угодою між собою, посвідченою нотаріусом, якщо це стосується нерухомого майна або транспортних засобів, можуть змінити розмір частки у спадщині когось із них. Отже, спадкоємці вправі в межах одного договору змінити черговість одержання права на спадкування та розміри спадкових часток. Такий договір не суперечить загальним вимогам цивільного законодавства щодо форми і змісту договорів, а можливість його укладення забезпечена положенням ч. 2 ст. 628 ЦК України, де міститься застереження про право сторін укласти договір, в якому містяться елементи різних договорів. До відносин сторін у змішаному договорі застосовуються у відповідних частинах положення актів цивільного законодавства про договори, елементи яких містяться у змішаному договорі, якщо інше не встановлене договором або не впливає із суті змішаного договору. На підставі аналізу змісту ч. 2 ст. 628 ЦК України можна дійти висновку, що на змішаний договір поширюється дія окремих обмежень, встановлених актами цивільного законодавства щодо договорів, елементи яких містяться у ньому, якщо інше не встановлено договором або не впливає із суті змішаного договору [555, с. 210].

Хоча окремі автори стверджують про те, що змістом договору про зміну черговості одержання права на спадкування не можуть бути врегульовані інші питання, зокрема, одночасна зміна часток у спадщині спадкоємців за законом, перерозподіл цих часток, тощо [473, с. 85]. Щоправда жодних аргументів на користь цієї позиції не наводиться.

У тому випадку, якщо договір про зміну черговості одержання права на спадкування не містить умови про зміну розміру часток його сторін, підлягає застосуванню ч. 1 ст. 1267 ЦК України, згідно з якою частки у спадщині

кожного із спадкоємців за законом є рівними. Цілком природно, що спадкова частка особи, яка не брала участі у договорі, не може бути зменшена і відповідно буде більшою за частки сторін за договором. Наприклад, з двох спадкоємців першої черги лише один виявив бажання надати право на спадкування спадкоємцю третьої черги, у зв'язку з чим між ними було укладено відповідний договір, змістом якого не вирішено питання про розмір спадкових часток. Відтак поділу підлягає 1/2 частка у спадщині спадкоємця першої черги, який уклав договір. Після нотаріального посвідчення договору про зміну черговості одержання права на спадкування нотаріус видасть його сторонам свідоцтво про право на спадщину на 1/4 частку у спадщині кожному. Частка у спадщині спадкоємця першої черги, який не брав участі у договорі, залишиться незмінною і дорівнюватиме 1/2.

Одним із обмежуючих факторів правової свободи спадкоємців в частині зміни черговості одержання права на спадкування є імперативно визначені *часові межі укладення відповідного договору*. За прямою вказівкою закону такий договір може бути укладений тільки після відкриття спадщини, адже до цього моменту відносини спадкування не виникають. Наведене положення не заперечується в правовій доктрині. Водночас вразливою видається позиція стосовно того, що порушення вимоги щодо укладення договору про зміну черговості одержання права на спадкування до відкриття спадщини є підставою для визнання судом цього договору недійсним [285, с. 826]. Виникає питання щодо доцільності оспорювання договору, який до відкриття спадщини взагалі не породжуватиме жодних юридичних наслідків. Тому нотаріус при видачі свідоцтва про право на спадщину не братиме до уваги як сам факт укладення такого договору, так і його зміст.

Утім, більш неоднозначним і складним є питання строку, протягом якого можливо змінити черговість спадкування за законом. Так, Інструкцією про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України (п. 229), що втратила чинність, передбачалося, що зміна черговості одержання спадкоємцями за законом права на спадкування провадиться після відкриття спадщини до видачі

свідоцтва про право на спадщину. Але вже у підп. 4.7 п. 4 гл. 10 розд. II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України міститься лише положення про укладення такого договору після відкриття спадщини.

На нашу думку, договір про зміну черговості одержання права на спадщину має укладатися все ж до моменту видачі свідоцтв про право на спадщину спадкоємцям. Після оформлення права на спадщину спадкові відносини припиняються, а відтак мова буде йти вже не про закликання до спадкування спадкоємця наступної черги, а про відчуження майна, отриманого у власність у порядку спадкування. А це має відбуватися на підставі таких цивільно-правових договорів, як купівлі-продажу, міни, дарування тощо.

Спірною видається висловлена в юридичній літературі точка зору, за змістом якої допускається можливість укладення досліджуваного договору і після отримання спадкоємцями свідоцтв про право на спадщину через відсутність прямої заборони у ст. 1259 ЦК України. З цих міркувань пропонується застосовувати до відповідних правовідносин ст. 1272 ЦК України, що регулює наслідки пропущення строку для прийняття спадщини. Тобто якщо після спливу шестимісячного строку для прийняття спадщини спадкоємці за законом в межах розумного строку виявлять бажання змінити черговість спадкування, то і перешкод для укладення такого договору не повинно існувати [7, с. 156].

Дійсно, ст. 1272 ЦК України передбачає можливість визначення додаткового строку для прийняття спадщини спадкоємцю, який такий строк пропустив, тобто створює «ефект повернення» до спадкових правовідносин, які формально завершилися отриманням спадкоємцями свідоцтв про право на спадщину. Водночас наведена норма стосується лише тих спадкоємців за законом, які закликаються до спадкування за правилом черговості, визначеним ст. 1258 ЦК України, або спадкоємця за заповітом за наявності останньої волі спадкодавця. На нашу думку, зазначений «ефект повернення» до спадкових правовідносин має застосовуватися виключно у тих випадках, коли це прямо передбачено спеціальною нормою. Інакше це потягне невизначеність і навіть

дестабілізацію майнових відносин, коли у будь-який час спадкоємці повернуть свідоцтва про право на спадщину нотаріусу та вирішать питання про надання права спадкувати далекому родичу спадкодавця.

Відзначимо й доволі поширену точку зору стосовно обмеження укладення договору про зміну черговості одержання права на спадкування строком для прийняття спадщини [546, с. 710], [288, с. 1029], [474, с. 206]. Таке обмеження не виправдано звужує правові можливості допуску до спадкування спадкоємців наступних черг. Адже навіть після спливу строку для прийняття спадщини, але до видачі свідоцтва про право на спадщину, спадкові відносини ще не завершені через відсутність їх оформлення. В цьому аспекті важливо врахувати, що видача свідоцтва про право на спадщину спадкоємцям, які прийняли спадщину, ніяким строком не обмежена (підп. 4.10 п. 4 гл. 10 розд. II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України).

Спадкоємцями за законом можуть бути фізичні особи, які є живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини. Відтак може виникнути ситуація про можливість укладення договору про зміну черговості за наявності зачатої, проте не народженої дитини, що вимагає застосування за аналогією ч. 2 ст. 1298 ЦК України, за змістом якої видача свідоцтва про право на спадщину і розподіл спадщини між усіма спадкоємцями може відбутися лише після народження дитини. До моменту народження дитини коло спадкоємців залишається невизначеним, у зв'язку з чим укладення договору про зміну черговості одержання права на спадкування є недоцільним.

Можливість укладення договору лише в межах відносин спадкування за законом зумовлює його *локальний характер*.

Згідно зі ст. 1269 ЦК України спадкоємець, який бажає прийняти спадщину, має подати нотаріусу заяву про прийняття спадщини. Водночас закон дозволяє прийняття спадщини без спеціального волевиявлення. Так, спадкоємець, який постійно проживав разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо він не заявив про

відмову від неї; малолітня, неповнолітня, недієдатна особа, а також особа, цивільна дієдатність якої обмежена, вважаються такими, що прийняли спадщину, крім випадків відмови від неї (ст. 1268 ЦК України). Серед способів прийняття спадщини не визначене укладення договору про зміну черговості, що дозволяє зробити висновок про застосування до відповідних правовідносин ст. 1269 ЦК України. У зв'язку з цим укладення досліджуваного договору не позбавляє спадкоємця необхідності прийняти спадщину у визначений законом спосіб.

4.3. Договір про зміну розміру частки у спадщині

Застосування договірної форми регулювання спадкових відносин не обмежується правовою можливістю спадкоємців змінити черговість права на спадкування. Варто відзначити також широку автономію стосовно зміни розміру успадкованих за законом часток шляхом укладення договору.

За загальним правилом ч. 1 ст. 1267 ЦК України частки у спадщині кожного із спадкоємців за законом є рівними. При цьому сутність правила рівності часток при спадкуванні за законом розуміється в правовій доктрині неоднозначно. Зокрема, це законодавче положення прирівнюється до принципів спадкового права [118, с. 30], [302, с. 154], [293, с. 109], правових презумпцій [307, с. 98], [1, с. 178, 179], базової конструкції спадкового права [165, с. 328] і навіть до елемента диспозитивності [561, с. 24].

Важко погодитися із з'ясуванням сутності правила рівності спадкових часток через категорію принципів спадкового права, тобто тих керівних засад, на яких відбувається регулювання спадкових відносин. До принципів у досліджуваній сфері слід віднести основні положення, які визначають сутність усього спадкового права, «пронизують» усі його інститути, а не тільки спадкування за законом як складової частини підгалузі.

Так само непереконливою видається позиція стосовно презумптивного характеру правила рівності часток у спадщині при спадкуванні за законом.

Презумпція є прийомом юридичної техніки, припущенням про певний юридичний факт, здатна разом з іншими елементами юридичного складу породжувати правові наслідки у вигляді виникнення або зміни спадкового правовідношення. Будь-яка правова презумпція може бути спростована. Основним змістом презумпції є припущення, що відображає природний порядок речей. Припущення трактується логікою як положення, що тимчасово приймається за можливо правильне, доки не буде встановлена істина. Способом встановлення істини в презумпції є доведення положення, що суперечить зробленому припущенню. Застосування законодавцем презумпції як техніко-юридичного прийому означає, що вона може бути спростована в процесі правозастосування [209, с. 140–151]. Можна погодитися в цьому аспекті з Б. О. Булаєвським, який, заперечуючи презумптивний характер правила рівності часток при спадкуванні за законом, вказує на його неспростовність [38, с. 235].

На нашу думку, рівність часток у спадщині – не що інше, як законодавче положення, загальне правило, що застосовується за відсутності волі заповідача на розподіл спадщини в інший спосіб.

Як зазначено у ст. 1267 ЦК України, спадкоємці за усною угодою між собою, якщо це стосується рухомого майна, можуть змінити розмір частки у спадщині когось із них. Спадкоємці за письмовою угодою між собою, посвідченою нотаріусом, якщо це стосується нерухомого майна або транспортних засобів, можуть змінити розмір частки у спадщині когось із них.

Спершу зазначимо, що рівність часток у спадщині може бути подолана не лише за домовленістю спадкоємців. Перший виняток охоплюється спадкуванням за правом представлення, що має місце у разі смерті спадкоємця за законом раніше за спадкодавця. Відповідно частка померлого спадкоємця пропорційно розподіляється між його спадкоємцями. Внаслідок такого поділу частки у спадщині всіх спадкоємців за законом не будуть рівними. Цілком природно, що розмір часток у спадщині осіб, які спадкують за правом

представлення, буде меншим, ніж у спадкоємців, які закликаються до спадкування в порядку загальної черговості.

Незважаючи на те, що правило стосовно зміни спадкоємцями розміру своїх часток у спадщині є новелою чинного ЦК України та, відповідно, не передбачалося в ЦК УСРР 1922 р. та ЦК УРСР 1963 р., учені радянської доби допускали, щоправда, доволі обережно можливість відступити від спадкових часток при поділі спадщини [295, с. 207–209], [580, с. 97].

Слід підкреслити, що законодавець у частині зміни розміру часток у спадщині застосовує термін «угода», а не правочин чи договір. Очевидно, цим підкреслюється як непоіменований характер даної домовленості спадкоємців, так і те, що угода про зміну розміру часток у спадщині може бути складовою іншого договору, наприклад, договору про зміну черговості спадкування за законом (ч. 1 ст. 1259 ЦК України), договору про поділ спадщини між спадкоємцями (ст. 1278 ЦК України) [325, с. 219]. З цього приводу І. В. Жилінкова вказувала на невдалість застосування терміна «угода», що, на її думку, можна розглядати як залишки старої термінології, яка використовувалася в ЦК УРСР 1963 р. [114, с. III-43].

Не викликає сумніву, що угода між спадкоємцями про зміну розміру частки у спадщині кожного з них є за своєю природою договором. Так, згідно зі ст. 626 ЦК України, договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. За наведеним визначенням договір як підстава виникнення зобов'язання (юридичний факт) має такі ознаки. По-перше, у ньому виявляється воля не однієї особи (сторони), а двох чи кількох осіб, причому волевиявлення учасників за своїм змістом мають збігатися і відповідати одне одному. По-друге, договір – це така спільна дія осіб, яка спрямована на досягнення певних цивільно-правових наслідків: набуття, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків. Саме за цією ознакою цивільно-правовий договір відрізняється від договірних форм, що використовуються в

інших галузях права (трудовому, міжнародному публічному тощо) і де вони набувають певних специфічних рис [256, с. 109, 110].

Воля спадкоємців при укладенні досліджуваної угоди збігається, адже спрямована на зміну розміру спадкових часток усіх спадкоємців, які беруть у ній участь, що свідчить про домовленість між ними. Отже, при цьому виявляється воля не одного спадкоємця, а двох чи кількох, а їх волевиявлення збігається за змістом. Згідно з ч. ч. 2, 3 ст. 1267 ЦК України змінити розмір спадкових часток можуть спадкоємці, тобто дві або більше особи. Якщо ж до спадкування закликається один спадкоємець за законом, то він спадкує всі права та обов'язки, що переходять в порядку спадкового наступництва, і це, відповідно, унеможлиблює зміну розміру його частки у спадщині із застосуванням механізму, викладеного у ст. 1267 ЦК України. В цьому випадку спадкоємець може лише відмовитися від спадщини шляхом вчинення відповідного правочину.

Спільна дія спадкоємців при укладенні угоди про зміну розміру частки у спадщині спрямована на досягнення певних правових наслідків, що полягають у збільшенні спадкової частки одного спадкоємця за рахунок зменшення частки іншого. Наведене дає підстави для висновку про договірний характер такої угоди [215, с. 11, 12].

Як стверджує Л. В. Козловська, зміна розміру часток спадкоємців за законом є елементом розпорядчого змісту права спадкування спадкоємців за законом. На її думку, спостерігається трансформація права спадкування від категоричного «спадкоємець може прийняти спадщину або відмовитись від прийняття спадщини» до розширення повноважень спадкоємця при здійсненні права на спадкування [165, с. 328]. Спірність цієї позиції зумовлена штучним виділенням права на зміну розміру частки у спадщині в окреме, самостійне по відношенню до права на прийняття спадщини. Утім, спадкоємці можуть змінити свої частки у спадщині лише після її прийняття в межах здійснення права на спадкування, а тому прийняття спадщини та зміна розміру частки є невід'ємними правами спадкоємців, що можуть реалізовуватися ними

виключно разом і послідовно: спочатку особа вирішує питання про прийняття спадщини, а вже потім укладає договір, яким змінює встановлені законом розміри успадкованих часток.

На жаль, нормативне регулювання договору про зміну розміру частки у спадщині обмежується лише положенням ст. 1267 ЦК України. У п. 228 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України (втратила чинність) містилося правило, за яким зміна розміру частки у спадщині проводиться за згодою спадкоємців, які прийняли спадщину, до видачі свідоцтв про право на спадщину. Правила вчинення нотаріальних дій нотаріусами України взагалі оминають питання укладення, змісту та нотаріального посвідчення зазначеної угоди.

Настільки незадовільна регламентація абсолютно нової правової конструкції навряд чи може бути виправдана, адже більш детальне законодавче регулювання даного питання може звести до мінімуму можливість зловживань такою договірною свободою у спадкових правовідносинах, а також сприятиме єдності правозастосовної практики шляхом усунення прогалин у законодавчому регулюванні відповідних відносин. З цього закономірно випливає необхідність сторін даного договору самостійно конструювати його зміст.

Правовою метою досліджуваного договору є зміна ідеальних часток у спадковому майні таким чином, щоб на кожного зі спадкоємців, які укладають договір, припадала інша частка, ніж це вказано у законі. Тобто спадкоємці домовленістю між собою змінюють правило рівності часток у спадщині при спадкуванні за законом, визначене у ч. 1 ст. 1267 ЦК України. Отже, **предметом договору виступає спадщина як особливий об'єкт цивільного права.** Незважаючи на те, що поняття «спадщина» є основною категорією спадкового права, цивільне законодавство не містить дефінітивного його визначення. У ст. 1218 ЦК України закріплено положення про те, що до складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті. Тобто

законом закладено важливий концептуальний підхід, за яким спадщина – це сукупність прав та обов'язків, а не сукупність речей та майна.

Такий підхід застосовується і в зарубіжних правопорядках. Зокрема, в Австрії спадкова маса (майно, що залишилося після померлого) – сукупність прав та обов'язків померлого, якщо вони не виникли з відносин суто особистого характеру (§ 531 ABGB) [64, с. 99]. Відповідно до ст. 1328 ЦК Грузії спадщина (спадкове майно) включає в себе сукупність як майнових прав (спадковий актив) спадкодавця, так і його обов'язків (спадковий пасив), які спадкодавець мав на момент смерті [79, с. 662]. Практично аналогічне визначення спадщини наведено і в ст. 1033 ЦК Білорусі [81, с. 956].

Водночас існує і принципово інше розуміння спадщини. Скажімо, в Естонії (ст. 2 Закону Естонії «Про спадкування» [599]), Чехії (§ 1475 ЦК Чехії [587]) спадщина – це майно спадкодавця.

У правовій доктрині спадщина визначається як: комплекс прав і обов'язків [552, с. 17], певна частина цивільних прав і обов'язків померлого [108, с. 15] або ж їх сукупність [455, с. 58]. З цього приводу О. П. Печений та Л. В. Лещенко справедливо наголошують, що спадщину характеризує не наявність в її складі певних елементів, а характер їх поєднання та ступінь взаємодії. Саме ці критерії і дозволяють стверджувати, що спадщина становить собою певну єдність елементів, основними з яких є майнові права та обов'язки, які були у спадкодавця за життя і не припинилися з його смертю [521, с. 255].

Характеризуючи спадщину як об'єкт цивільного права, слід вказати на її локальний характер, зумовлений існуванням лише в межах тривалості спадкових правовідносин. Крім того, спадщина є складним об'єктом, оскільки являє собою сукупність прав та обов'язків, які, в силу універсального характеру спадкового правонаступництва, переходять від спадкодавця до спадкоємця як єдине ціле, в незмінному вигляді.

Щодо складу спадщини слід зважати на таке.

По-перше, до складу спадщини входять лише ті права та обов'язки, носієм яких за життя був сам спадкодавець. Права та обов'язки, що виникають у зв'язку зі смертю спадкодавця, ґрунтуються на інших підставах.

По-друге, не всі права та обов'язки, які належали спадкодавцеві за життя, здатні за своєю природою переходити до інших осіб. Так, відповідно до ст. 1219 ЦК України не входять до складу спадщини права та обов'язки, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця, зокрема:

- 1) особисті немайнові права;
- 2) право на участь у товариствах та право членства в об'єднаннях громадян, якщо інше не встановлено законом або їх установчими документами;
- 3) право на відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;
- 4) права на аліменти, пенсію, допомогу або інші виплати, встановлені законом;
- 5) права та обов'язки особи як кредитора або боржника, які нерозривно пов'язані з особою. Натомість у ст. 608 ЦК України зазначено, що зобов'язання припиняється смертю боржника, якщо воно є нерозривно пов'язаним з його особою і у зв'язку з цим не може бути виконане іншою особою. Зобов'язання припиняється смертю кредитора, якщо воно є нерозривно пов'язаним з особою кредитора. В окремих цивільно-правових зобов'язаннях заміна кредитора або боржника не допускається, про що в законі міститься спеціальне застереження. Так, договір доручення припиняється у разі смерті довірителя або повіреного (п. 3 ч. 1 ст. 1008 ЦК України). Аналогічні наслідки настають у разі смерті комісіонера за договором комісії (ч. 1 ст. 1027 ЦК України). Згідно з ч. 3 ст. 723 ЦК України, якщо до настання строку (терміну) або відкладальної обставини, встановленої договором дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому, дарувальник або обдарований помре, договір дарування припиняється.

По-третє, перехід у спадщину окремих прав та обов'язків, які належали спадкодавцеві за життя, може бути виключений або обмежений на підставі прямої вказівки закону.

По-четверте, у спадщину можуть переходити права та обов'язки не тільки з майновим, а й із немайновим змістом.

По-п'яте, у випадках, прямо передбачених законом, у спадщину можуть переходити охоронювані законом інтереси. Наприклад, коли громадянин почав приватизувати своє житло і не встиг внаслідок своєї смерті завершити цей процес. У цьому разі спадкоємці мають право завершити розпочатий спадкодавцем процес приватизації житла і стати власниками майна. Оскільки спадкодавець за життя встиг виразити свою волю на приватизацію житла (подав належні документи), але помер, то право на приватизацію перейшло у стадію реалізації, зупинившись на шляху до суб'єктного права, і тому може стати об'єктом спадкування. Ця позиція закріплена у п. 13 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах за позовами про захист права приватної власності» від 22.12.1995 р. № 20 [362].

Як зазначив Верховний Суд України у постанові від 11.12.2013 р., право на приватизацію квартири, яка належить до державного житлового фонду, мають особи, які постійно проживають у цій квартирі. Для отримання права власності на житло особа повинна звернутись до відповідного органу приватизації з належно оформленою заявою, яка підлягає розгляду вказаним органом у строк, передбачений чинним законодавством. У тому разі, коли громадянин, який висловив волю на приватизацію займаної ним квартири, помер до прийняття компетентним органом рішення про приватизацію, але після впливу встановленого ч. 3 ст. 8 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» від 19.06.1992 р. строку, до його спадкоємців у порядку спадкування переходить право вимагати визнання за ними права власності на таку квартиру [358]. Викладена правова позиція послідовно застосовується і Верховним Судом [355], [353], [344].

В юридичній літературі наводяться й інші приклади включення до складу спадщини правових утворень, що знаходяться на шляху від правоздатності до суб'єктивних прав і визначаються як *Gestaltungsrecht* (право на правоутворення), або як охоронювані законом інтереси. Йдеться, зокрема, про положення ч. 2 ст. 344 ЦК України, де вказано про право особи, яка заявляє про давність володіння, приєднати до часу свого володіння весь час, впродовж якого цим майном володіла особа, чийм спадкоємцем (правонаступником) вона виступає. При цьому до спадкоємця переходить не само право через його відсутність, а ті елементи юридичного складу, накопичення яких необхідне для набуття за давністю володіння права власності [89, с. 619, 620].

Зміст ст. 1218 ЦК України свідчить про відкритий характер тих прав і обов'язків, що в сукупності утворюють склад спадщини. Це, у свою чергу, характеризує цю норму як диспозитивну.

Підкреслимо, що за договором про зміну розміру частки у спадщині передається не саме право спадкування, оскільки тоді мова буде йти про відмову від прийняття спадщини на користь іншої особи, а право на конкретно визначену кількість майнових прав та обов'язків, що виражена в спадкових частках. При цьому закон не зазначає тих меж, до яких спадкоємець може відступити від розміру своєї частки в спадщині.

У ЦК України окремо виділяються два предмети договору про зміну розміру частки у спадщині – рухоме майно (ч. 2 ст. 1267) та нерухоме майно і транспортні засоби (ч. 3 ст. 1267), що впливає на його форму. Якщо предметом договору виступає рухоме майно, то такий договір може бути укладений в усній формі. У разі зміни розміру часток у нерухомому майні та транспортних засобах встановлена обов'язкова письмова форма договору з подальшим нотаріальним посвідченням.

Досліджуваний договір має *локальний характер* через можливість його укладення лише в межах правовідносин спадкування за законом, що пов'язане із структурним розміщенням ст. 1267 ЦК України у гл. 86 «Спадкування за законом». За наявності ж заповіту пріоритет має віддаватися волі заповідача,

яка не може бути змінена спадкоємцями шляхом укладення договору. У протилежному випадку порушуватиметься принцип свободи заповіту. Хоча ще П. С. Нікітюк свого часу стверджував про допустимість поділу спадщини не у відповідності з частками, встановленими заповітом. На його думку, воля заповідача спрямована на прийняття заповіданого спадкоємцями, але вона не визначає подальшої долі спільної власності, що виникла в порядку спадкування. Обмеження стосовно поділу або виділу спадщини суперечили б споживчому призначенню успадкованих речей [295, с. 209]. Вразливість цієї позиції зумовлена абсолютним нівелюванням принципу свободи заповіту, яким охоплюється не тільки право особи скласти заповіт, а й право визначити його зміст, тобто сукупність розпоряджень. Якщо особа заповіла певним спадкоємцям чітко визначені права, то, напевне, її воля спрямована на те, щоб спадщина була поділена саме таким чином.

Варто відзначити, що положення про можливість зміни розміру частки у спадщині структурно розмішене у ст. 1267 ЦК України, що має назву «Розмір частки у спадщині *спадкоємців за законом*».

А відтак слід погодитися із висловленою в юридичній літературі точкою зору про те, що **спадкоємці не можуть змінити розмір частки, встановлений заповітом**, а можливість укладення подібного договору обмежується правовідносинами спадкування за законом. Наведена позиція відстоюється, зокрема, Л. В. Козловською [165, с. 323], Л. К. Буркацьким [40, с. 225].

Договір про зміну розміру частки у спадщині відрізняється від договору про поділ спадщини між спадкоємцями правовою метою та сферою застосування. Зокрема, за ч. 2 ст. 1278 ЦК України кожен із спадкоємців має право на виділ його частки в натурі. Слід передусім відзначити, що структурно ч. 2 ст. 1278 ЦК України розміщена в гл. 87 «Здійснення права на спадкування», в той час як ст. 1267 ЦК України – в гл. 86 «Спадкування за законом». З наведеного випливає, що договір про поділ спадщини може бути укладений при спадкуванні як за заповітом, так і за законом. І навпаки, змінити розмір

спадкових часток, як уже наголошувалося вище, можливе лише у разі спадкування за законом.

Крім того, договір про поділ спадкового майна спрямований на визначення того, яке майно з успадкованого буде належати кожному із спадкоємців та в певних випадках для встановлення компенсації від спадкоємця, що одержить більше за вартість належної йому спадкової частки. Отже, в кінцевому підсумку такий договір не змінює розміру часток у спадщині, що визначені для кожного із спадкоємців змістом заповіту або законом. У свою чергу, договір про зміну розміру частки у спадщині має на меті трансформувати правило про рівність таких часток відповідно до домовленості спадкоємців.

Додамо до цього, що закон містить застереження стосовно переважного права окремих спадкоємців на виділ їм спадкового майна у натурі. Так, згідно зі ст. 1279 ЦК України спадкоємці, які протягом не менш як одного року до часу відкриття спадщини проживали разом із спадкодавцем однією сім'єю, мають переважне право перед іншими спадкоємцями на виділ їм у натурі предметів звичайної домашньої обстановки та вжитку *в розмірі частки у спадщині, яка їм належить*. Спадкоємці, які разом із спадкодавцем були співвласниками майна, мають переважне право перед іншими спадкоємцями на виділ їм у натурі цього майна, *у межах їхньої частки у спадщині*, якщо це не порушує інтересів інших спадкоємців, що мають істотне значення. Таким чином, вказані спадкоємці мають певний пріоритет по відношенню до інших спадкоємців при укладенні договору поділу спадкового майна. І навпаки, правила щодо пріоритетності окремих спадкоємців при укладенні договору про зміну розміру частки у спадщині, зокрема, шляхом її збільшення стосовно часток інших спадкоємців, у ЦК України не передбачено.

Наведені вище відмінності зовсім не свідчать про неможливість укладення спадкоємцями змішаного договору, яким вони можуть змінити розмір спадкових часток і поділити спадщину між собою, в тому числі шляхом визначення певних компенсацій. Тим більше, що така правова можливість

охоплена загальним правилом ч. 2 ст. 628 ЦК України, відповідно до якого сторони мають право укласти договір, в якому містяться елементи різних договорів.

Отже, умовами застосування механізму зміни розміру часток у спадщині є такі: 1) спадкування відбувається за законом; 2) до спадкування закликаються кілька (тобто два і більше) спадкоємців; 3) спадкоємці дійшли згоди про зміну розміру часток у спадщині; 4) спадкоємці прийняли спадщину у спосіб, визначений законом. Причини, які спонукали спадкоємців укласти досліджуваний договір, можуть бути найрізноманітнішими – матеріальне становище одного із них, наявність утриманців, подільність чи неподільність речі тощо. Такі причини не мають правового значення, у зв'язку з чим не повинні включатися до змісту договору.

Варто зазначити, що закон не містить положення стосовно укладення договору про зміну розміру частки у спадщині обов'язково всіма спадкоємцями, які закликаються до спадкування. Головне, щоб сторонами такого договору були щонайменше два спадкоємці. Якщо ж договір укладають не всі спадкоємці за законом, цей договір не може змінювати спадкових часток останніх. В будь-якому випадку зміна розміру частки у спадщині – право спадкоємця, яким він може скористатися або ні. У разі, коли спадкоємець утримався від укладення зазначеного договору, розмір його частки, імперативно визначений положенням ч. 1 ст. 1267 ЦК України, не може бути змінений в інший спосіб, оскільки закон допускає виключно договірний порядок зміни розміру частки у спадщині.

У п. 228 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України (втратила чинність) містилося доволі суперечливе положення, за змістом якого у разі недосягнення згоди зміна розміру часток здійснюється у судовому порядку. Подібна позиція висловлюється і в юридичній літературі. Зокрема, З. В. Ромовська допускає можливість зміни частки у спадщині спадкоємців за законом у судовому порядку на підставі ч. 6 ст. 3 ЦК України,

тобто виходячи із таких загальних засад цивільного законодавства, як справедливість, добросовісність та розумність [286, с. 956, 957].

На нашу думку, суд не може вирішувати питання про зміну розміру спадкових часток навіть за наявності спору з цього питання між спадкоємцями. Спеціальна норма не допускає такого порядку зміни часток, розмір яких чітко визначений законом. Крім того, незрозуміло, права якої особи будуть захищатися в судовому порядку і в чому саме полягає їх порушення. Припустімо, спадкоємець за законом хоче збільшити свою частку у спадщині, однак проти цього заперечують інші спадкоємці. Що саме порушується в цьому випадку? Тому слід віддавати перевагу дійсній чи припустимій волі спадкодавця. Якщо останній мав намір змінити встановлений законом розмір часток у спадщині при спадкуванні за законом, то, напевне, склав би заповіт і виразив свою волю.

Для прикладу, закон, допускаючи можливість змінити черговість одержання права на спадкування на підставі домовленості спадкоємців, водночас прямо встановлює судовий порядок вирішення цього питання, а також ті підстави, якими має керуватися суд, надаючи право на спадкування особі, яка за загальним правилом черговості не повинна закликатися до спадкування.

Особливість угоди, змістом якої змінюються розміри спадкових часток, пов'язана ще й з часовими межами її укладення. Так, спадкоємці можуть змінити розмір своїх часток після відкриття спадщини, але до видачі свідоцтва про право на спадщину. Причому, коло спадкоємців визначається з урахуванням усіх осіб, які прийняли спадщину, а не потенційних спадкоємців, які остаточно не визначилися з цим питанням. Відтак змінити розмір своєї частки шляхом укладення відповідного договору може лише такий спадкоємець, який прийняв спадщину у спосіб, встановлений законом. Це пов'язано з тим, що частки кожного із спадкоємців при спадкуванні за законом є рівними, а їх розмір напряму залежить від кількості осіб, які прийняли спадщину. Свідоцтво про право на спадщину видається спадкоємцям вже з урахуванням укладеного між ними договору про зміну розміру частки у

спадщині. Тому видається не зовсім переконливою висловлена в юридичній літературі позиція, відповідно до якої на підставі укладеного спадкоємцями договору про зміну часток у спадщині нотаріус має внести відповідні виправлення в свідоцтві про право на спадщину, але такий правочин має базуватися на законі. Отже, спадкоємці вправі відійти від рівності часток при розподілі майна в натурі, але не можуть змінити самих часток, які зазначаються в свідоцтві про право на спадщину [474, с. 219].

По-перше, оформлення спадщини шляхом видачі відповідних свідоцтв припиняє спадкові правовідносини, а відтак мова має йти вже не про зміну розміру часток у спадщині, а про відчуження майна, отриманого у власність в порядку спадкування.

По-друге, у викладеній вище позиції автор фактично ототожнює договір про зміну часток у спадщині з договором про поділ спадщини між спадкоємцями. В останньому випадку спадкоємці при поділі спадщини діють в межах успадкованих часток без їх зміни.

До правовідносин, що виникають у зв'язку зі зміною розміру частки у спадщині, застосовується ст. 1298 ЦК України, згідно з якою якщо на момент відкриття спадщини не народилася дитина, зачата за життя спадкодавця, розподіл спадщини між усіма спадкоємцями може відбутися лише після народження дитини. В цьому випадку закон гарантує охорону прав потенційного спадкоємця, які виникають у разі народження дитини живою і діють із зворотною силою. Народження дитини спадкодавця живою матиме наслідком зменшення розміру спадкових часток інших спадкоємців, що зумовлено часткою цієї дитини. Отже, спадкоємці зможуть укласти договір про зміну розміру частки у спадщині лише після народження дитини спадкодавця.

Договір про зміну розміру частки у спадщині є *консенсуальним*, оскільки вважається укладеним з моменту досягнення між спадкоємцями згоди по всіх істотних умовах. І хоча у ст. 1267 ЦК України вказівка на це відсутня, такий висновок впливає із ст. 640 ЦК України, за змістом якої тільки якщо акт цивільного законодавства містить певні вимоги для укладення договору, такі

як, наприклад, передання майна або вчинення іншої дії, такий договір вважається укладеним з моменту передання відповідного майна або вчинення певної дії. Стосовно досліджуваного договору закон наведених застережень не містить [215, с. 13, 14]. А відтак для укладення цього договору достатньо дійти згоди по всіх його істотних умовах.

Оформлення спадщини та видача нотаріусом свідоцтва про право на спадщину здійснюються з урахуванням розміру спадкових часток, визначеного в договорі про зміну розміру частки у спадщині, а не в законі.

Щодо відплатності або безвідплатності цього договору слід вказати таке. Як відомо, цивільне законодавство України презюмує відплатність цивільно-правових договорів, сутність якої полягає в тому, що договір є відплатним, якщо інше не встановлено договором, законом або не впливає із суті договору (ч. 5 ст. 626 ЦК України). Презумпція відплатності договору зумовлена тим, що майнові відносини між суб'єктами цивільного права будуються, як правило, на еквівалентно-оплатних засадах, властивих ринковій економіці. Зазвичай відплатним вважається договір, за яким виконання певних дій однією стороною обумовлює сплату певної суми грошей або надання іншого зустрічного задоволення з боку другої сторони договору, а безвідплатним є договір без такого зустрічного надання [543, с. 138]. Надання одного учасника договірних правовідносин називається предметом договору, іншого – зустрічним задоволенням або ціною [24, с. 711].

За договором про зміну розміру частки у спадщині відсутнє зустрічне надання з боку спадкоємця, чия частка у спадщині збільшилася, що дозволяє кваліфікувати такий договір як *безоплатний*. Не важко уявити ситуацію, що спадкоємці змінюють розміри часток абсолютно безкорисливо, керуючись виключно родинними почуттями або почуттям справедливості. Сутність цього договору виключає передачу спадкоємцем, чия частка у спадщині збільшилася, іншій стороні за договором певної грошової суми, адже фактично призведе до трансформації такої домовленості на договір купівлі-продажу спадщини, чого законодавство України не допускає. У зв'язку з цим безоплатний характер

договору про зміну розміру частки у спадщині впливає із правової природи договору.

Крім того, зазначений договір є *двостороннім або багатостороннім правочином*, що зумовлено кількістю спадкоємців за законом, які виявили бажання взяти у ньому участь.

Зміна розміру частки у спадщині спадкоємця змінює також обсяг його відповідальності за боргами спадкодавця. Наведене впливає з обов'язку спадкоємця задовольнити вимоги кредитора повністю, але в межах вартості майна, одержаного у спадщину (ч. 1 ст. 1282 ЦК України). При цьому закон не зобов'язує спадкоємця або нотаріуса повідомити кредитора спадкодавця про укладення договору про зміну розміру частки у спадщині, оскільки положенням ст. 1281 ЦК України на спадкоємця покладено обов'язок лише сповістити кредитора спадкодавця про відкриття спадщини, якщо йому відомо про його борги та/або якщо він спадкує майно, обтяжене правами третіх осіб.

4.4. Договір на управління спадщиною

Визнання приватної власності та її непорушності, відмова від обмежень щодо кількості та вартості майна, яке може належати особі на праві приватної власності, змінили саму структуру спадщини. До її складу в сучасний період можуть входити засоби виробництва, цілісні майнові комплекси (в тому числі підприємства та фермерські господарства), земельні ділянки та інше нерухоме майно, пакети цінних паперів, частки у статутному (складеному) капіталі господарських товариств, майнові права інтелектуальної власності тощо. З огляду на ускладнення об'єктів спадкового наступництва гостро постає проблема збереження спадщини у період з дня смерті спадкодавця до її оформлення спадкоємцями. Ці моменти можуть бути віддалені один від одного досить тривалим періодом часу. Саме протягом цього строку спадщина, зважаючи на її склад, потребує особливих дій фактичного та юридичного характеру, оскільки власник майна помер, а його наступники ще не набули

права власності на це майно, а в окремих випадках навіть не визначилися із питанням прийняти спадщину чи відмовитися від її прийняття. Як вказував свого часу Г. Ф. Шершеневич, спадкова маса вимагає неодмінного вжиття охоронних заходів з метою встановлення складу спадщини та запобігання можливому розкраданню та приховуванню окремих його частин [574, с. 340].

Управління спадщиною виступало предметом розгляду Ю. О. Заїки, Р. А. Майданика, С. Я. Фурси, О. П. Печеного, Є. О. Рябокonia, І. В. Венедіктової, Л. В. Козловської, Г. Буяджи, К. Г. Некіт, О. О. Терехової, О. Ю. Шилохвоста, Л. Ю. Міхєєвої, О. Є. Казанцевої, Н. В. Ростовцевої. Проте залишається низка невирішених питань, що стосуються правової природи договору на управління спадщиною, визначення складу сторін, шляхів подальшого його вдосконалення.

Певним правовим засобом, спрямованим на збереження спадкового майна протягом строку, встановленого для прийняття спадщини, можна визнати сконструйовану в ч. 5 ст. 1268 ЦК України *фікцію зворотної сили прийняття спадщини*, за змістом якої незалежно від часу прийняття спадщини вона належить спадкоємцеві з моменту смерті спадкодавця. Значення зворотної сили прийняття спадщини полягає в тому, що саме на час відкриття спадщини визначаються її склад, коло спадкоємців, обсяг відповідальності спадкоємців за боргами спадкодавця, інші обов'язки, що обтяжують спадщину. Правило ч. 5 ст. 1268 ЦК України має фіктивний характер, адже встановлює завідомо неіснуюче положення про те, що спадкоємець прийняв спадщину в день смерті спадкодавця, хоча фактично особа звертається до нотаріуса із заявою про прийняття спадщини в інший день протягом шести місяців з часу відкриття спадщини [210, с. 27–31].

Слід вказати, що застосування фікції зворотної сили прийняття спадщини має вкрай важливе значення для охорони прав спадкоємців, адже у разі прийняття ними спадщини вони набувають права не лише на майно, виявлене в момент прийняття спадщини, але й на майно, що було в наявності в день смерті спадкодавця, але з тих чи інших причин виявилось у володінні третьої особи.

Як зазначив Верховний Суд України у правовій позиції у справі № 6-164цс12, в спадкоємця, який у встановленому законом порядку прийняв спадщину, права володіння та користування спадковим майном виникають з часу відкриття спадщини. Такий спадкоємець може захищати свої порушені права володіння та користування спадковим майном відповідно до гл. 29 ЦК України [357].

Утім фікція зворотної сили прийняття спадщини не вирішує проблеми забезпечення збереження активів, які мають високу ліквідність (підприємство та фермерське господарство як єдині майнові комплекси, гроші, цінні папери). Незважаючи на закладений законодавцем механізм безперервності переходу спадщини від спадкодавця до спадкоємців, у будь-якому випадку де-факто існує період невизначеності правового становища належного спадкодавцеві майна. Норми спадкового права, що блокують доступ до спадщини тривалий час, не відповідають повною мірою потребам сьогодення. Зокрема, по одній спадковій справі до закінчення строку оформлення спадкових прав, у банку, в якому було розміщено багатомільйонний депозит, відізнали ліцензію. Так саме потребують свого вирішення проблеми смерті засновника приватного підприємства, а також керівника юридичної особи, якому належали корпоративні права у такому обсязі, що дозволяли вирішувати майже всі питання корпоративного управління. Це, у свою чергу, призводить до ситуації, коли юридична особа не в змозі реалізувати свою дієздатність у зв'язку з призупиненням вчинення всіх юридично значущих дій до моменту оформлення спадщини спадкоємцями.

Крім того, наслідком поділу спадщини між спадкоємцями є «дроблення» певних об'єктів, що тягне їх знецінення. Йдеться, передусім, про єдині майнові комплекси. Заповідальні розпорядження стосовно поділу спадщини в окремих випадках можуть вступати в конфлікт з правилом про обов'язкову частку у спадщині, що аналогічно може призвести до «дроблення» спадкового майна.

Одним із дієвих механізмів забезпечення прибутковості об'єктів спадкового правонаступництва та запобігання їх знеціненню, є управління спадковим майном. Управлінню спадщиною присвячена спеціальна ст. 1285 ЦК

України, за змістом якої якщо у складі спадщини є майно, яке потребує утримання, догляду, вчинення інших фактичних чи юридичних дій для підтримання його в належному стані, нотаріус, а в населених пунктах, де немає нотаріуса, – відповідний орган місцевого самоврядування, у разі відсутності спадкоємців або виконавця заповіту укладають договір на управління спадщиною з іншою особою.

Особа, яка управляє спадщиною, має право на вчинення будь-яких необхідних дій, спрямованих на збереження спадщини до з'явлення спадкоємців або до прийняття спадщини. Особа, яка управляє спадщиною, має право на плату за виконання своїх повноважень.

Крім того, правило підп. 10.1 п. 10 гл. 9 розд. II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України зобов'язує нотаріуса повідомити особу, з якою укладено договір на управління спадщиною, про припинення дії договору у разі надходження заяви про прийняття спадщини.

Проблемним слід визнати відсутність в ЦК України поняття управління майном, у зв'язку з чим часто виникають складнощі щодо визначення обсягу повноважень управителя. Аналіз обґрунтованих в доктрині позицій дає підстави розглядати термін «управління» як цілеспрямовану діяльність особи на чуже майно в рамках власницьких правомочностей володіння, користування та розпорядження [257, с. 64], [57, с. 44].

Договір управління майном є самостійним договірним способом цільового здійснення змісту права власності в чужому інтересі, якому притаманна підвищена довірливість та особливе значення особистості його учасників [257, с. 65].

Питання про доцільність укладення договору на управління спадщиною, а також вибір управителя за цим договором вирішують: спадкоємці, виконавець заповіту, нотаріус, орган місцевого самоврядування. Водночас спадкоємці з'являються до нотаріуса не одразу після відкриття спадщини, в окремих випадках вимагається проведення дій з їх розшуку та повідомлення про смерть спадкодавця, у зв'язку з чим об'єкти спадкового правонаступництва, що

потребують вчинення невідкладних дій з утримання та догляду, можуть бути суттєво знецінені. Крім того, часто між спадкоємцями виникають спори, що значно ускладнює як вибір управителя, так і укладення з ним відповідного договору. У свою чергу, нотаріус особисто не заінтересований в управлінні спадщиною, а випадки призначення виконавця заповіту зустрічаються у нотаріальній практиці вкрай рідко. Наведені обставини суттєво знижують ефективність такого, на перший погляд, дієвого правового інструменту, як договір на управління спадщиною, є причиною незначної кількості цих договорів та ще більше актуалізують проблему правової долі спадщини протягом строку, встановленого для її прийняття [235, с. 86, 87].

У цивілістичній літературі одним із невіршених залишається питання правової природи договору на управління спадщиною. З цього приводу можна відзначити дві протилежні позиції. Прихильники першої розглядають такий договір як різновид договору управління майном, визначений у гл. 70 ЦК України [118, с. 226], [521, с. 524], [482, с. 209], [465, с. 97].

Інші автори, навпаки, стверджують про самостійний характер договору на управління спадщиною, до якого, зважаючи на специфічні особливості, не повинні застосовуватися загальні положення про управління майном [120, с. 228, 229], [513, с. 341, 342], [289, с. 158].

На нашу думку, досліджуваний договір має самостійний характер зважаючи на низку особливостей, що суттєво впливають на його правову природу.

По-перше, це суб'єктний склад договору, причому в даному випадку йдеться як про установника управління, так і про управителя.

Зокрема, установником управління майна виступає не його власник, як того вимагає ст. 1032 ЦК України. Вище вже наголошувалося, що договір на управління спадщиною укладається нотаріусом, органом місцевого самоврядування, виконавцем заповіту, спадкоємцями. Нотаріус та орган місцевого самоврядування укладають такий договір лише за відсутності спадкоємців та виконавця заповіту, яким наданий пріоритет у вирішенні цього

питання. Додатково у підп. 9.2 п. 9 гл. 9 розд. II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України визначено, що договір на управління спадщиною укладається нотаріусом з дотриманням вимог ч. 2 ст. 212 ЦК України, відповідно до якої особи, які вчиняють правочин, мають право обумовити припинення прав та обов'язків обставиною, щодо якої невідомо, настане вона чи ні (скасувальна обставина) [341].

Відсутність у спеціальній нормі окремих вимог, що пред'являються до особи управителя спадщиною, дало підстави окремим авторам стверджувати про можливість застосування до відповідних відносин ч. 1 ст. 1033 ЦК України, згідно з якою управителем в договорі управління майном може виступати лише суб'єкт підприємницької діяльності [552, с. 460, 461]. Водночас в юридичній літературі існує точка зору, що при вирішенні цього питання слід враховувати загальні норми ЦК України про суб'єкти правочинів. З цих підстав була висловлена позиція, що управителем спадщиною може виступати фізична особа з повною цивільною дієздатністю або юридична особа, якщо її дієздатність не обмежена законом, судом або установчими документами [120, с. 228].

Так само невирішеним повною мірою залишається питання щодо можливості передання спадщини в управління одному із спадкоємців. Зокрема, Л. Ю. Міхеєва стверджує, що оскільки закон не містить прямої заборони, відсутні й перешкоди для залучення як управителя передбачуваного спадкоємця [274, с. 26]. Близько до цього висловлюється Л. В. Сіщук, яка пропонує на законодавчому рівні закріпити положення, згідно з яким нотаріус (орган місцевого самоврядування) може укладати договір на управління спадщиною зі спадкоємцями, виконавцем заповіту або третіми особами, які надають послуги з управління майном на професійній основі (професійні управителі) [465, с. 99].

Іншої позиції дотримується З. Л. Нішт, яка стверджує, що оскільки спадкоємці виступають вигодонабувачами за договором на управління спадщиною, жоден із них не може виступати управителем такого майна [298, с. 61].

На нашу думку, дії з управління спадщиною повинні вчинятися виключно суб'єктом підприємницької діяльності, що є спеціалістом у сфері управління активами. Це пояснюється підвищеним ризиком втрати майна, переданого в управління, обмеженим контролем за діяльністю управителя, а тому відповідне застереження доцільно закріпити у кн. 6 ЦК України. Як слушно відзначає Р. А. Майданик, загальне правило довірчого управління майном передбачає передачу довіреного майна у руки професіонала. Управління довіреним майном здійснюють його професійні учасники – підприємці (фінансово-кредитні установи, емітенти цінних паперів щодо своїх власних паперів тощо) [260, с. 314]. Більш того, якщо управління спадщиною пов'язане із здійсненням ліцензованої діяльності, то договір може бути укладений лише з таким суб'єктом господарювання, який має ліцензію на провадження встановленого законом виду господарської діяльності. Зокрема, у ст. 7 Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» від 02.03.2015 р. у переліку видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, визначені, серед іншого, банківська діяльність, надання фінансових послуг, професійна діяльність на ринку цінних паперів [131].

Слід відзначити, що, відповідно до абз. 2 ч. 1 ст. 1285 ЦК України, у разі відсутності спадкоємців або виконавця заповіту особою, яка управляє спадщиною, до складу якої входить земельна ділянка, є сільська, селищна, міська рада за місцезнаходженням такої земельної ділянки. Це положення було впроваджено Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо правової долі земельних ділянок, власники яких померли» від 20.09.2016 р. та сформульовано, на нашу думку, не зовсім вдало. Логіка такої новели криється в тому, що у разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття спадщина може бути визнана в судовому порядку відумерлою і перейти у власність територіальної громади. Спершу зазначимо, що сільські, селищні, міські ради є органами місцевого самоврядування (ст. 10 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» від

21.05.1997 р.). Незрозумілим залишається механізм управління земельними ділянками, тобто орган місцевого самоврядування має укласти договір управління чи здійснює повноваження управителя в силу закону автоматично. Якщо ж припустити необхідність укладення договору, то це більшою мірою ускладнить правовідношення, адже за приписом абз. 1 ч. 1 ст. 1285 ЦК України орган місцевого самоврядування є *установником управління* за договором на управління спадщиною. Але вже в абз. 2 ч. 1 ст. 1285 ЦК України міститься застереження про те, що сільська, селищна, міська рада виступає *управителем* за договором на управління спадщиною.

За таких обставин ЦК України має містити хоча б в узагальненому вигляді порядок здійснення органом місцевого самоврядування повноважень з управління земельною ділянкою, право власності на яку входить до складу спадщини. Крім того, спірним видається застосування у тексті закону словосполучення «у разі відсутності спадкоємців або виконавця заповіту особою». Коли саме сільська, селищна, міська рада має впевнитися в тому, що спадкоємці відсутні, зважаючи на те, що строк для прийняття спадщини та, відповідно, для формування кола спадкоємців становить шість, а в окремих випадках – дев'ять місяців.

Формулювання абз. 2 ч. 1 ст. 1285 ЦК України вже породжує складнощі в практичній площині. У цьому аспекті показовим є судовий спір про визнання протиправним та скасування рішення сесії сільської ради. Суть даної справи полягає в тому, що рішенням сесії сільської ради була надана згода на укладення договору управління земельними ділянками загальною площею 62,1824 га, власники яких померли. В якості управителя органом місцевого самоврядування було залучене ТОВ «Подільська зоря». Позивач, звертаючись до суду з адміністративним позовом, зазначив, що виходячи зі змісту ст. 1285 ЦК України управителем може бути тільки сільська, селищна, міська рада за місцезнаходженням земельної ділянки, а перекладання місцевою радою обов'язків управителя спадщиною, до складу якої входить земельна ділянка, на інших осіб не передбачене законом. А тому, приймаючи рішення про укладення

договору управління з третьою особою, сільська рада вийшла за межі своїх повноважень. Закриваючи провадження у цій справі, Верховний Суд роз'яснив, що спірні правовідносини не підпадають під юрисдикцію адміністративного суду [348].

По-друге, предметом договору виступає спадщина як особливий об'єкт цивільних прав, що має яскраво виражену специфіку, зумовлену спадковими правовідносинами. Як наголошувалося вище, спадщина є складним об'єктом, що передбачає існування окремих елементів у вигляді прав та обов'язків, а тому й застосовується термін «склад спадщини». Крім того, спадщина – це об'єкт локального характеру, що знаходить свій прояв у присутності даного об'єкта виключно у сфері спадкового права, а тому має чітко визначені часові межі існування – з моменту відкриття спадщини і до моменту її оформлення спадкоємцями. Нарешті, за оборотоздатністю спадщина – об'єкт, певною мірою обмежений в цивільному обороті, оскільки коло юридично значущих дій, зокрема правочинів, які можуть бути вчинені щодо спадщини, має досить вузький характер і зумовлене природою спадщини [321].

На нашу думку, в законі слід окремо передбачити ті випадки, коли управління спадщиною має здійснюватися в обов'язковому порядку. Йдеться передусім про спадкування частки у статутному (складеному) капіталі господарських товариств. Напевне, нині це найбільш поширена ситуація, коли необхідно здійснювати управління спадщиною. Частка у статутному (складеному) капіталі господарських товариств вимагає управління завжди – навіть коли строк між відкриттям спадщини та її прийняттям спадкоємцями незначний.

По-третьє, управління саме спадщиною включає надзвичайно широке коло дій управителя, який фактично буде «заміщати» померлого власника майна, заступати його місце, вчиняючи будь-які необхідні дії, спрямовані на утримання, збереження, догляд, забезпечення прибутковості об'єктів спадкового правонаступництва. У ст. 1285 ЦК України міститься застереження,

що особа, яка управляє спадщиною, має право на вчинення *будь-яких необхідних дій*, спрямованих на збереження спадщини.

Невипадково окремими дослідниками пропонується встановлювати правовий режим права довірчої власності стосовно управління цінними паперами з правом управителя відчужувати цінні папери без додаткового вираження волі установника управління. При цьому домінантою діяльністю управителя має бути збереження вартості переданого в управління пакета цінних паперів [552, с. 465–467]. Тому видається справедливим, що **управитель спадщиною в певних випадках може розпорядитися майном або його частиною, зокрема продати цінні папери, якщо склалася відповідна ситуація на фондовому ринку, здійснити розрахунок грошовими коштами, що входять до складу спадщини.** Крім того, допустимим слід вважати відчуження окремого майна зі складу підприємства як єдиного майнового комплексу у разі необхідності підтримання його належного економічного стану за умови, що невчинення таких дій потягне завдання збитків. У протилежному випадку дії з управління спадщиною втрачають будь-який сенс і нічим не будуть відрізнятися від її зберігання [235, с. 88, 89].

Для забезпечення збереження спадкових активів, отримання доходу від управління ними, вчинення дій із збереження та догляду спадкового майна управитель має нести витрати, пов'язані з купівлею сировини, матеріалів, сплатою поточних витрат нерухомого майна тощо. Не завжди управитель погодиться вчиняти такі дії за рахунок власних коштів з подальшим стягненням їх із спадкоємців. Водночас у ч. 2 ст. ст. 1030 ЦК України міститься положення про те, що предметом договору управління не можуть бути грошові кошти, крім випадків, коли право здійснювати управління грошовими коштами прямо встановлене законом. Це унеможлиблює вчинення управителем дій в межах договору на управління спадщиною за рахунок тих коштів, що входять до її складу, та значно зменшує ефективність управління.

Зазначимо, що питання можливості управління грошовими коштами є дискусійним у цивілістичній доктрині, має як прихильників, так і противників.

Видається справедливим, що у ЦК України слід передбачити право управителя здійснювати управління грошовими коштами, що входять до складу спадщини. Наведене пояснюється передусім тривалим строком, встановленим законом для прийняття спадщини та її оформлення спадкоємцями, що унеможлиблює зняття (переведення) грошових коштів протягом щонайменше шести місяців з часу відкриття спадщини.

Згідно з ч. 3 ст. 1298 ЦК України, до закінчення строку на прийняття спадщини нотаріус може видати спадкоємцеві дозвіл на одержання частини вкладу спадкодавця у банку (фінансовій установі), якщо це викликано обставинами, які мають істотне значення. Але наведене правило не вирішує проблеми спадкування значних грошових сум, розміщених на банківських рахунках, оскільки їх одержання, по-перше, відбувається лише з дозволу нотаріуса, по-друге, не у повному обсязі, а у певній частці та, по-третє, лише за наявності істотних обставин. Крім того, нотаріус не може видати спадкоємцеві дозвіл на одержання частини грошових коштів, що перебувають у банку на підставі договорів про надання індивідуального банківського сейфа, що охороняється банком (ст. 970 ЦК України) та індивідуального банківського сейфа, що не охороняється банком (ст. 971 ЦК України).

При цьому варто врахувати, що за наявності зачатого, але не народженого на час відкриття спадщини спадкоємця, розподіл спадщини може відбутися лише після його народження (ст. 1298 ЦК України). Утім, управління такими специфічними об'єктами спадкового правонаступництва, як єдині майнові комплекси, вимагає негайного вчинення фактичних і юридичних дій для підтримання їх у належному стані.

Обсяг повноважень управителя слід визнати одним із критеріїв розмежування договору на управління спадщиною від договору охорони спадкового майна. В управителя повноваження значно ширші, ніж у зберігача, оскільки він наділений правом вчиняти будь-які необхідні дії, спрямовані на утримання, догляд спадкового майна. Причому, перелік прав управителя

відкритий, зважаючи на його можливість вчиняти будь-які необхідні дії, спрямовані на збереження спадщини.

У правовій меті цих договорів можна віднайти ще одну відмінність. В управлінні виявляється не лише забезпечення збереження майна, що характерно для охорони, а і його утримання та догляд. В цьому аспекті йдеться передусім про отримання прибутку протягом строку дії договору в тому розмірі, який отримував спадкодавець від володіння та користування таким майном. Невипадково дослідники систем управління включають до цього поняття ознаку корисного ефекту і визначають управління як процес цілеспрямованого впливу на систему, що забезпечує підвищення її організованості, досягнення того чи іншого корисного ефекту [518, с. 22]. Як правило, управитель здійснює в першу чергу організаційні заходи стосовно майна, забезпечуючи його збереження, ефективне використання, примноження, якщо це річ, а якщо це права, то належне їх здійснення, від чого залежить не лише обсяг прав спадкоємців або відказоодержувачів, а й інших осіб [521, с. 523, 524].

На думку О. О. Терехової, управління спадковим майном є особливим способом охорони спадкового майна. Особливість його зумовлюється саме об'єктом і полягає в обов'язковому поєднанні двох цілей – забезпечити збереження переданого до управління спадкового майна та отримати прибуток від управління таким майном [485, с. 9, 10]. Дійсно, закон прямо не містить такої визначальної ознаки управління майном, як «отримання прибутку з майна, переданого в управління», на чому справедливо наголошують в юридичній літературі критики позиції О. О. Терехової [482, с. 210], однак мета управління сформульована у ст. 1285 ЦК України доволі диспозитивно й широко – утримання, догляд, вчинення інших фактичних чи юридичних дій, що дозволяє віднести до ознак відповідного договору і забезпечення прибутковості. Останнє цілком може охоплюватися і змістом «утримання» майна.

До істотних умов договору на управління спадщиною належить, крім предмета, і строк. Причому, строк цього договору визначається в ч. 2 ст. 1285 ЦК України неоднозначно: «до з'явлення спадкоємців або до прийняття спадщини». Це, у свою чергу, унеможливорює укладення договору на управління спадщиною на інший строк, зокрема, до моменту отримання свідоцтв про право на спадщину всіма спадкоємцями, які виявили бажання прийняти спадщину. На нашу думку, вдосконалення нормативного регулювання відносин з управління спадщиною має бути здійснене передусім в частині строку дії відповідного договору, який недоцільно обмежувати моментом з'явлення спадкоємців або прийняття ними спадщини. Існування проблеми в цьому аспекті відзначали і вітчизняні науковці [40, с. 242], [465, с. 98, 99]. З'явлення спадкоємця не свідчить про необхідність припинення договору на управління спадщиною, оскільки без отримання свідоцтва про право на спадщину спадкоємець не зможе вчиняти вагомих юридично значущих дій, крім незначних, таких як оплата комунальних послуг за успадковану квартиру, проведення поточного ремонту та деяких інших. Не викликає сумніву, що правонаступник у цей період позбавлений права призначати керівника юридичної особи, затверджувати річний звіт та бухгалтерський баланс, розподіляти прибуток та збитки товариства. А тому управління спадщиною має тривати щонайменше до оформлення спадкоємцями прав на неї. В цьому аспекті вирішальним фактором має стати саме заповідальне розпорядження спадкодавця щодо встановлення строку управління. Власнику підприємства як єдиного майнового комплексу, контрольного пакету акцій акціонерного товариства або єдиному повному учаснику командитного товариства доцільно надати право за життя вирішити найбільш ефективний шлях збереження своєї власності після смерті. Основна мета управління – забезпечити поточну діяльність підприємства на певному стабільному рівні протягом строку, встановленого для прийняття спадщини, і запобігти знеціненню, банкрутству такого об'єкта.

Видається справедливим, що договір на управління спадщиною має укладатися щонайменше на шість місяців, у протилежному випадку діяльність управителя важко буде назвати ефективною.

Слід погодитися з позицією переважної більшості вчених (Ю. О. Заїка [118, с. 227], В. Ю. Чуйкова [567, с. 13], Т. І. Зайцева, П. В. Крашенінніков [122, с. 159], О. Є. Казанцева [143, с. 219], Ю. О. Лукаш [254, с. 356]), що досліджуваний договір укладається на користь третьої особи – спадкоємця. Водночас у спеціальній нормі не міститься застереження стосовно укладення договору на управління спадщиною в інтересах вигодонабувачів. Хоча, наприклад, у ст. 1283 ЦК України, що регулює охорону спадкового майна, визначено, що охорона спадкового майна здійснюється в інтересах спадкоємців, відказоодержувачів та кредиторів спадкодавця.

Спадкоємець має найбільший майновий інтерес у вчиненні дій, спрямованих на утримання спадщини та її догляд, і у випадку неналежного виконання управителем своїх обов'язків постраждають саме інтереси спадкоємця. Крім того, прибутки, отримані внаслідок управління майном, мають входити до складу спадщини і, відповідно, підлягають розподілу між спадкоємцями пропорційно їх часткам у спадщині.

Розглядаючи спадкоємців як вигодонабувачів за договором на управління спадщиною, варто зазначити, що договірні відносини зазнають суттєвого впливу спадкових правовідносин. Зокрема, не підлягає застосуванню ч. 2 ст. 1034 ЦК України, згідно з якою установник управління може вказати в договорі особу, яка має право набути вигоди від майна, переданого в управління (вигодонабувача). На момент укладення договору неможливо встановити, які саме особи скористаються своїм правом на прийняття спадщини, на відмову від її прийняття, а хто взагалі буде усунений судом від права на спадкування. А тому дії, спрямовані на утримання, догляд спадкового майна, вчиняються в інтересах усіх майбутніх спадкоємців. Відсутність останніх на момент відкриття спадщини, в кінцевому підсумку, не змінює їх

правового статусу у договірному правовідношенні, адже управління здійснюється саме в інтересах спадкоємців. При цьому важко уявити, як договір на управління спадщиною може бути укладений в інтересах нотаріуса чи органу місцевого самоврядування, які не мають жодного стосунку до спадкового майна, а укладення ними договору зумовлене здійсненням покладених законом повноважень.

Щоправда, існує й інша думка, прихильники якої стверджують, що управління спадщиною здійснюється в інтересах установника управління, якщо склад спадкоємців не може бути визначений на момент укладення відповідного договору [283, с. 225]. Натомість, Л. Ю. Міхєєва взагалі заперечує віднесення спадкоємців до вигодонабувачів за договором на управління спадщиною у зв'язку із невизначенням їх складу на момент укладення договору. Утім, на думку автора, вигодонабувач за цим договором може бути встановлений лише в одному випадку – коли за умовами заповідального відказу виконавець заповіту зобов'язаний здійснювати виплати або інше майнове надання на користь відказоодержувача до вступу спадкоємців у володіння спадковим майном. У такому разі вигодонабувач за договором відомий і відсутні підстави ставити під сумнів його права [274, с. 24, 25].

Видається справедливим, що управління спадщиною має здійснюватися з урахуванням останньої волі заповідача. Є всі підстави погодитися з Р. А. Майдаником, що майнові інтереси спадкоємців як вигодонабувачів за договором управління спадковим майном не повинні суперечити змісту заповіту. Наприклад, за заповітом в управління передано житловий будинок, який підлягає продажу з наступною виплатою спадкоємцям належних їм сум. Якщо інтересом одного із спадкоємців буде негайне поселення і проживання в будинку, то управитель не зобов'язаний надавати йому проживання, оскільки це буде суперечити інтересам інших спадкоємців і перешкоджатиме управлінню майном на умовах, визначених заповітом [260, с. 424]. Не викликає сумніву, що управитель повинен враховувати волю спадкодавця, висловлену в заповіті.

Аргументом проти застосування механізму управління спадщиною часто називають складнощі у пошуку кандидатур професійних управителів. Наведена проблема може бути вирішена шляхом обрання управителя безпосередньо спадкодавцем, який за життя може скласти заповіт із розпорядженням про кандидатуру управителя, що має бути врахована установником управління.

У межах ЦК України доцільно сформулювати спеціальний правовий режим управління спадщиною, передусім підприємством та фермерським господарством як єдиними майновими комплексами, частками в статутному (складеному) капіталі господарських товариств, цінними паперами, майновими правами інтелектуальної власності. Саме таким чином вирішуються ці питання в законодавствах зарубіжних країн. Наприклад, Закон Ізраїлю про спадкування присвячує управлінню спадщиною 47 статей (ст. ст. 77–124), в яких передбачаються: функції управителя, його відповідальність, припинення повноважень, виплата винагороди, відносини з кредиторами тощо [83, с. 493–509]. В українському ж законодавстві особливості управління спадщиною можна виявити на підставі загальних положень гл. 70 ЦК України та лише однієї спеціальної норми, яка фактично не розкриває змісту досліджуваного правового інструменту. Це, безумовно, свідчить про необхідність вдосконалення цивільного законодавства та проведення подальших наукових розробок у цьому напрямку [235, с. 90, 91].

Крім того, має бути враховано, що необхідність управління спадщиною виникає рідко та залежить від її складу. Причому, вчинення дій з управління потребує не весь склад спадщини, а певна її частина. Відтак доцільним уявляється попереднє проведення оцінки вартості тієї частини спадщини, щодо якої укладається відповідний договір. Оцінка спадщини або її частини може бути проведена передусім для встановлення ефективності діяльності управителя за договором на управління спадщиною. На нашу думку, витрати, пов'язані з проведенням оцінки майна, доцільно включати до складу спадщини. Додамо до цього, що майно, передане в управління, має бути відокремлене від іншого майна установника управління та від майна управителя. Нарешті, з

метою оптимізації та ефективності управління спадщиною слід обмежити можливість спадкоємців втручатися у діяльність управителя щонайменше протягом шестимісячного строку, встановленого для прийняття спадщини.

Аналіз зарубіжного законодавства дозволяє виділити дві основні моделі збереження майна після смерті його власника:

1. *Заповідальний траст*, який широко застосовується в країнах загального права, де, на відміну від системи романо-германського права, діє не принцип універсального правонаступництва, а інший порядок переходу спадщини до спадкоємців. Найбільш суттєва відмінність полягає в тому, що після смерті власника спадкове майно переходить не безпосередньо до спадкоємців, а до особливого суб'єкта – особистого представника (*personal representative*) спадкодавця. Особистий представник, який діє на правах довірчого власника (трасті), займається ліквідацією спадкового майна – виявляє та збирає майно спадкодавця, сплачує його борги та належні податки, мита, вчиняє інші дії, пов'язані з управлінням майном. Після сплати всіх необхідних витрат особистий представник передає залишок майна спадкоємцям відповідно до належних їм часток [84, с. 605, 606]. Г. Буюджи визначає траст як довірчі правовідносини, що виникають між власником (довірителем, установником) і довірчим власником (трасті) внаслідок передачі майна останньому у власність для досягнення суспільно корисної мети й/або для управління ним в інтересах наперед визначених осіб (вигодонабувачів, бенефіціарів) на засадах добросовісності, розумності, чесності та розсудливості [41, с. 12].

Заповідальний траст є складовою частиною заповіту, вступає в силу зі смертю спадкодавця і вважається дійсним за наявності таких обов'язкових вимог:

- 1) виражає намір спадкодавця заснувати траст;
- 2) містить перелік активів померлого, що передаються до трасту;
- 3) визначає конкретних бенефіціарів.

Варто в цьому аспекті відзначити природу класичного англійського трасту, за яким управитель (*trustee*) виступає в майновому обороті в ролі

формального (номінального) власника за «загальним правом» (legal owner) та діє як агент вигодонабувача-бенефіціара (beneficiary). Останній вважається «матеріальним», або «бенефіціарним», власником (beneficial owner), але не за «загальним» правом, а за «правом справедливості» (equitable owner), тобто вже в іншій правовій системі. Таким же equitable owner вважається й установник трасту (settlor, або trustor), якщо він не поєднується з вигодонабувачем. Тому класичний траст в цілому є інститутом «права справедливості» (law of equity), де він виник і поза межами якого не може функціонувати [481, с. 130].

Наприклад, у США довірча власність, що виникає після смерті установника відповідно до змісту заповіту, має назву «заповідальний траст» (testamentary trust), а довірча власність, створена за життя спадкодавця, іменується «прижиттєвим трастом» (inter-vivos trust). Переваги заповідального трасту полягають у тому, що контроль за розподілом майнових часток між спадкоємцями здійснює довірчий власник.

Особливість цих відносин полягає в тому, що у разі смерті засновника трасту (спадкодавця) майно переходить не у власність спадкоємців, а в довірчу власність установника – компанії, що професійно займається наданням такого роду послуг. Спадкоємці призначаються вигодонабувачами (бенефіціарами) та отримують дохід від управління спадщиною. При цьому «правовий титул за загальним правом» переходить до довірчого власника. Оскільки бенефіціари-спадкоємці мають право отримати вигоди від переданого до довірчого управління майна, вважається, що вони є «власниками за правом справедливості». Важливо відзначити, що спадкоємці не мають права втручатися у діяльність довірчого власника з управління майном трасту.

2. У внутрішньому праві більшості країн континентальної Європи альтернативою трасту є приватні фонди, призначені для задоволення майнових інтересів однієї чи кількох сімей. Приватний фонд є некомерційною організацією, створеною у формі *Stiftung*, призначений для «непублічної благодійності» (майнове забезпечення інтересів однієї або кількох сімей в освітній, медичній, культурній та інших суспільних сферах). Приватний фонд

не відповідає за зобов'язаннями установника чи бенефіціара, може бути створений за життя установника або на виконання його останньої волі [319, с. 64, 65].

У континентальній Європі фонди як правова конструкція відомі доволі давно. Так, у Ліхтенштейні прийнято Закон про осіб та компанії (Persons and Companies Act, Personen und Gesellschaftsrecht), що регулює питання управління приватним капіталом. В Австрії з 1993 р. діє закон про приватні фонди (Private Foundations Law), в Бельгії та Нідерландах також є законодавство про фонди (stichting administratiekantoren – СТАК) [568].

У Німеччині фонд має статус юридичної особи і визначається як правоздатна організація для цільового управління переданим установником управління майном. Згідно з § 83 BGB, якщо правочин із створення фонду міститься у розпорядженні на випадок смерті, то суд із спадкових справ повинен звернутися до компетентного органу влади з питань визнання фонду, якщо спадкоємець або виконавець заповіту не клопочуть про це. Місцезнаходженням фонду, якщо не встановлене інше, вважається місце здійснення управління. Якщо не доведене інше, останнє місце проживання установника в країні визначається місцезнаходженням фонду [90, с. 27].

Примітно, що спеціальне законодавство про приватні фонди активно приймається і країнами пострадянського простору. Зокрема, відповідно до ст. 11 Закону Вірменії «Про фонди» від 26.12.2002 р., фонд може бути заснований за заповітом протягом місяця від імені спадкодавця, якщо в заповіті не встановлений інший строк. В такому разі рішення про заснування фонду приймається виконавцем заповіту на підставі свідцтва про спадщину. За відсутності виконавця заповіту він призначається судом.

Аналогічна за змістом норма міститься в ст. 10 Закону Молдови «Про фонди» від 30.07.1999 р. тільки із застереженням, що у разі створення фонду згідно з заповідальним розпорядженням законні спадкоємці та кредитори мають стосовно фонду такі ж права, як і щодо іншого заповіданого майна.

За § 7 Естонського Акта про фонди допускається заснування фонду на підставі нотаріально посвідченого заповіту. При цьому виконавець заповіту може в окремих випадках призначити членів наглядової ради та вирішувати інші питання діяльності фонду, не врегульовані заповітом. До призначення органів управління фонду відповідні права здійснює виконавець заповіту [366, с. 21, 95, 205, 206].

У Чехії при заснуванні фонду на підставі заповіту до фонду вноситься вклад шляхом залучення фонду як спадкоємця або оформленням заповідального відказу. Фондовий документ як елемент змісту заповіту має містити щонайменше:

- найменування фонду;
- мету створення фонду;
- зазначення суми вкладу;
- зазначення суми капіталу фонду;
- умови надання грантів або визначення кола осіб, яким вони можуть бути надані, або положення про те, що ці дані будуть закріплені в статуті фонду [587].

Проведений аналіз зарубіжних правопорядків дозволяє стверджувати, що національне законодавство містить достатньо ефективний та дієвий правовий інструмент, спрямований на утримання, догляд та збереження спадкового майна. На наш погляд, немає підстав для кардинальних змін, таких як запровадження до законодавства України інституту трасту, хоча відповідні заклики й лунають в юридичній літературі, або створення правового режиму приватних фондів, до яких має надійти спадкове майно після відкриття спадщини. І справа тут не у «чужорідності» трасту для українського законодавства та його категоричному неприйнятті. Для реалізації заповідальних розпоряджень та забезпечення належного переходу спадщини від спадкодавця до спадкоємця достатнім є укладення договору на управління спадщиною. Щоправда, вміщений в ЦК України механізм управління спадщиною потребує вдосконалення, що пов'язано передусім з ускладненням спадщини такими

об'єктами, які не були актуальними під час розробки та прийняття чинного ЦК України.

Висновки до розділу 4

1. Договори в спадковому праві мають специфічну мету та особливий предмет, що унеможливорює віднесення їх до виділених у правовій доктрині типів договорів. Є всі підстави для виокремлення самостійної групи договорів у сфері спадкового права в системі договорів цивільного права України, до якої належать: договір про зміну черговості одержання права на спадкування; договір про зміну розміру частки у спадщині; договір про поділ спадщини між спадкоємцями; договір про задоволення спадкоємцями вимог кредитора спадкодавця; договір між спадкоємцями та виконавцем заповіту про призначення останнього; договір на управління спадщиною; договір охорони спадкового майна.

Правовою метою таких договорів є забезпечення посмертного переходу прав та обов'язків від однієї особи (спадкодавця) до її наступників (спадкоємців), а предметом виступає спадщина, її частина або право на спадщину.

Спадковий договір не належить до договорів у спадковому праві, оскільки не породжує спадкових правовідносин, сконструйований за принципами договору довічного утримання (догляду), а норми, що його регулюють, складають інститут зобов'язального, а не спадкового права.

2. Договір є правовим засобом вираження змісту диспозитивності спадкового права, застосування якого має особливості, зумовлені нерозривним зв'язком договірного та спадкового права. Зокрема, договори у цій сфері мають значно менше, допоміжне значення порівняно з роллю класичного договору в цивільному праві, оскільки не можуть стати достатньою підставою для виникнення, зміни або припинення спадкових правовідносин. Це пояснюється тим, що договір є лише елементом юридичного складу, не здатний самостійно

породжувати правові наслідки. Центральне місце в такому юридичному складі посідає факт відкриття спадщини.

Договори у спадковому праві мають особисто-довірчий, локальний та строковий характер, а укласти їх може обмежене коло осіб. У кн. 6 ЦК України міститься закритий перелік договорів, що унеможлиблює укладення суб'єктами спадкових правовідносин таких договорів, що прямо не визначені в законі.

Переважно імперативне регулювання спадкових відносин впливає на обмежене застосування договору як регулятора цивільних відносин у сфері спадкування. Договірні відносини у цій області не будуються за принципом свободи договору (ст. ст. 6, 627 ЦК України). Правило абз. 2 ч. 3 ст. 6 ЦК України щодо неможливості сторін відступити від імперативних положень актів цивільного законодавства, коли обов'язковість положень таких актів випливає з їх змісту, підлягає застосуванню саме до спадкових правовідносин, що пояснюється сутністю останніх.

3. Пропонується розширити застосування договірної форми регулювання відносин спадкування шляхом запровадження у спадкове право України двох договірних конструкцій: договору дарування в рахунок спадкової частки та договору про відмову від обов'язкової частки у спадщині. Це дозволить забезпечити інтереси спадкоємця, який отримує певну грошову суму до моменту смерті спадкодавця, а також стабільність майнового обороту, оскільки спадщина як єдине ціле не буде розділена на частки.

Договір про відмову від обов'язкової частки у спадщині укладається між власником майна (майбутнім спадкодавцем) та особою, яка на момент його укладення має право на обов'язкову частку у спадщині в силу непрацездатності за віком або станом здоров'я. Така домовленість має на меті виплатити вказаній особі певну грошову суму за життя спадкодавця з тим, щоб після відкриття спадщини зазначений спадкоємець не закликався до спадкування в порядку ст. 1241 ЦК України та не претендував на отримання спадщини.

Укладення договору дарування в рахунок спадкової частки дозволить забезпечити дотримання спільних інтересів спадкодавця і спадкоємців та

отримати потенційному спадкоємцеві певне майнове благо до відкриття спадщини у той момент, коли він цього потребує, скажімо, через необхідність вкладення обігових коштів у бізнес-проект.

4. Зміна черговості одержання права на спадкування – це встановлення іншого, ніж передбачено законом, порядку закликання до спадкування спадкоємців за законом. Спадкування на підставі укладеного між спадкоємцями договору здійснюється в межах відносин спадкування за законом, відтак не може розглядатися як окремий вид спадкування поряд із спадкуванням за заповітом та за законом.

Договір про зміну черговості одержання права на спадкування укладається між спадкоємцями тієї черги, що закликається до спадкування, з однієї сторони, та спадкоємцем наступних черг – з іншої. Сторонами такого договору виступають лише фізичні особи, визначені хоча б у одній з черг спадкоємців за законом, а також особи, які спадкують за правом представлення.

Малолітній, неповнолітній, недієздатний або обмежений в цивільній дієздатності спадкоємець може укласти договір про зміну черговості одержання права на спадкування лише як спадкоємець наступної черги, у зв'язку з чим він набуватиме право на спадкування. У свою чергу, у разі спадкування цими особами у попередній черзі спадкоємців за законом внаслідок укладення договору погіршиться їх майнове становище через зменшення розміру спадкових часток, а відтак є неприпустимим.

5. Договір про зміну черговості одержання права на спадкування є безоплатним, консенсуальним, а його зміст може містити елементи інших договорів, зокрема договору про зміну розміру частки у спадщині. Істотною умовою договору є умова про предмет, яким є право на спадкування.

Укладення договору про зміну черговості одержання права на спадкування не позбавляє спадкоємця необхідності прийняти спадщину у встановлений законом спосіб. За наявності зачатого, але не народженого спадкоємця, за аналогією застосовується ч. 2 ст. 1298 ЦК України, а тому до

моменту народження дитини живою спадкоємці не можуть укласти договір про зміну черговості одержання права на спадкування.

6. Рівність часток у спадщині при спадкуванні за законом – загальне правило, що застосовується за відсутності волі заповідача на розподіл спадщини в інший спосіб і не має презумптивного характеру. Суд не наділений повноваженням змінювати розмір частки у спадщині спадкоємця за законом.

Правовою метою договору про зміну розміру частки у спадщині є зміна ідеальних часток у спадковому майні таким чином, щоб на кожного зі спадкоємців, які укладають договір, припадав інший розмір частки, ніж це вказано у законі. Предметом такого договору виступає спадщина як особливий об'єкт цивільного права.

Умовами застосування механізму зміни розміру частки у спадщині є: 1) спадкування відбувається за законом; 2) до спадкування закликаються кілька (тобто два і більше) спадкоємців; 3) спадкоємці дійшли згоди про зміну розміру часток у спадщині; 4) спадкоємці прийняли спадщину у спосіб, визначений законом.

7. Змінити розмір своєї частки шляхом укладення відповідного договору може спадкоємець до моменту оформлення прав на неї. За наявності насцитуруса зміна розміру частки у спадщині допускається після народження дитини.

Договір про зміну розміру частки у спадщині є двостороннім або багатостороннім правочином, а також консенсуальним, безоплатним договором. Оформлення спадщини та видача нотаріусом свідоцтва про право на спадщину здійснюються з урахуванням розміру спадкових часток, визначеного у відповідному договорі.

8. Управління спадковим майном є ефективним правовим механізмом забезпечення прибутковості об'єктів спадкового правонаступництва та запобігання їх знеціненню протягом строку, встановленого для прийняття спадщини.

Договір на управління спадщиною має самостійний характер, зважаючи на його визначальні особливості. По-перше, це суб'єктний склад договору, причому в даному випадку йдеться як про установника управління, так і про управителя. По-друге, предметом договору виступає спадщина як особливий об'єкт цивільних прав. По-третє, управління саме спадщиною включає надзвичайно широке коло дій управителя, який фактично буде «заміщати» померлого власника майна, заступати його місце, вчиняючи будь-які необхідні дії, спрямовані на утримання, збереження, догляд, забезпечення прибутковості об'єктів спадкового правонаступництва.

Дії з управління спадщиною повинні вчинятися виключно суб'єктом підприємницької діяльності, що є спеціалістом у сфері управління активами. Якщо ж управління спадщиною пов'язане із здійсненням ліцензованої діяльності, договір може бути укладений лише із таким суб'єктом господарювання, який має ліцензію на провадження встановленого законом виду господарської діяльності. З метою вдосконалення правового механізму управління спадщиною у ЦК України доцільно передбачити право управителя здійснювати управління грошовими коштами, що входять до складу спадщини.

9. Проблема вибору кандидатури управителя може бути вирішена шляхом обрання управителя безпосередньо спадкодавцем, який за життя може скласти заповіт із розпорядженням про кандидатуру управителя, що має бути врахована установником управління. В законі доцільно передбачити підстави, за наявності яких управління спадщиною має здійснюватися в обов'язковому порядку.

Управитель спадщиною в певних випадках може розпорядитися майном або його частиною, зокрема продати цінні папери, якщо склалася сприятлива ситуація на фондовому ринку, здійснити розрахунок грошовими коштами, що входять до складу спадщини. Крім того, допустимим слід вважати випадки відчуження окремого майна зі складу підприємства як єдиного майнового комплексу у разі необхідності підтримання його належного економічного стану за умови, що невчинення таких дій потягне завдання збитків.

10. Обсяг повноважень управителя є одним із критеріїв відмежування договору на управління спадщиною від договору охорони спадкового майна. В управителя повноваження значно ширші, ніж у зберігача, оскільки він наділений правом вчиняти будь-які необхідні дії, спрямовані на утримання, догляд спадкового майна. Крім того, управління полягає не лише у забезпеченні збереження майна, що характерно для охорони, а і в його утриманні та догляді.

Строк дії договору на управління спадщиною недоцільно обмежувати моментом з'явлення спадкоємців або прийняття ними спадщини. Управління спадщиною має тривати щонайменше до оформлення спадкоємцями прав на неї. З метою оптимізації та ефективності управління спадщиною доцільно обмежити можливість спадкоємців втручатися у діяльність управителя щонайменше протягом шестимісячного строку, встановленого для прийняття спадщини.

11. Договір на управління спадщиною укладається на користь третьої особи – спадкоємця. У межах ЦК України слід сформувавши спеціальний правовий режим управління спадщиною, передусім підприємством, фермерським господарством, частками в статутному (складеному) капіталі господарських товариств, цінними паперами, майновими правами інтелектуальної власності.

Укладенню договору на управління спадщиною має передувати оцінка вартості тієї частини спадщини, щодо якої укладається такий договір, для встановлення ефективності діяльності управителя. Витрати, пов'язані із проведенням такої оцінки майна, пропонується включати до складу спадщини.

Запровадження в національне законодавство інституту трасту (зокрема, заповідального трасту) є недоцільним, зважаючи на ефективність механізму управління спадщиною, який потребує подальшого вдосконалення.

РОЗДІЛ 5

СВОБОДА ВОЛЕВИЯВЛЕННЯ СПАДКОЄМЦЯ ЩОДО ПРИЙНЯТТЯ СПАДЩИНИ ТА ВІДМОВИ ВІД ЇЇ ПРИЙНЯТТЯ

5.1. Прийняття спадщини

Диспозитивність у спадковому праві повною мірою виявляється у праві спадкоємця прийняти спадщину або не прийняти її. Для набуття права власності в порядку спадкового правонаступництва необхідним юридичним фактом є акт прийняття спадщини, під яким слід розуміти вчинення спадкоємцем дій, що виражають його волю на отримання спадщини.

Як вказував свого часу Г. Ф. Шершеневич, особа, яка має право на спадкування, з моменту відкриття спадщини не може ще вважатися суб'єктом тих відносин, в яких перебував спадкодавець. Вона ще не має ані права власності, ані права вимоги, ані заставного права і жодного іншого з тих прав, що належали спадкодавцю. Для того ж щоб стати суб'єктом прав та обов'язків, спадкоємцю необхідно прийняти спадщину [574, с. 405]. У зв'язку з цим Б. С. Антімонов та К. О. Граве виділяли подвійне значення поняття «спадкоємець»: спадкоємець, закликаний до спадкування, – це можливий правонаступник спадкодавця, а спадкоємець, який прийняв спадщину, є дійсним правонаступником спадкодавця [15, с. 191].

Внаслідок прийняття спадщини забезпечується досягнення результату спадкування, тобто перехід прав та обов'язків від однієї особи – спадкодавця до її правонаступників – спадкоємців. Проте спадкове правовідношення внаслідок акту прийняття спадщини ще не можна вважати завершеним. Воно триває до моменту оформлення спадкових прав всіма правонаступниками, адже прийняття спадщини одним спадкоємцем автоматично не свідчить про аналогічну спрямованість дій інших спадкоємців. Хоча з цього приводу висловлюються й інші позиції. Зокрема, В. В. Валах пов'язує прийняття

спадщини із припиненням спадкового правовідношення стосовно того із спадкоємців, хто вчинив такі дії [46, с. 151].

Згідно зі ст. 1268 ЦК України спадкоємець за заповітом чи за законом має право прийняти спадщину або не прийняти її. Зазначена правова можливість прямо впливає з правила, вміщеного у ст. 12 ЦК України, відповідно до якого особа здійснює своє цивільні права вільно, на власний розсуд.

З моменту відкриття спадщини спадкоємці лише набувають права прийняти спадщину або відмовитися від її прийняття. І тільки прийнявши спадщину, особа стає універсальним правонаступником прав та обов'язків померлого. Прийняти спадщину можуть лише такі спадкоємці за законом та за заповітом, які є живими на час відкриття спадщини або були зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті.

Право на прийняття спадщини є суб'єктивним правом особи, яке вона здійснює шляхом вчинення одностороннього правочину. Односторонній характер такого правочину зумовлений тим, що настання правових наслідків пов'язане із дією однієї особи – спадкоємця. Відтак прийняттю спадщини як односторонньому правочину притаманні такі ознаки: правомірна воляова дія; вчинення однією особою – спадкоємцем; має певні правові наслідки – спрямована на набуття спадщини в порядку правонаступництва. За таких обставин до відносин, що виникають у зв'язку із прийняттям спадщини, можуть застосовуватися як загальні норми, структурно розміщені у гл. 16 ЦК України в тому обсязі, в якому вони не суперечать суті спадкових правовідносин.

Причому, прийняття спадщини є індивідуальним актом. За наявності кількох спадкоємців кожен з них повинен виразити згоду на прийняття спадщини. З цього випливає важливе правило: прийняття спадщини одним із спадкоємців не означає, що її прийняли інші спадкоємці.

Відповідно до п. 4.1 розд. 1 част. II Методичних рекомендацій щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про

право власності на частку в спільному майні подружжя, прийняття спадщини вимагає наявності певних умов:

– здійснення спадкоємцем цивільного права повинно бути вільним та на власний розсуд, без фізичного чи психічного тиску з боку інших спадкоємців, спрямованим на набуття спадщини в цілому, оскільки часткове прийняття спадщини, прийняття спадщини з умовою або із застереженням не допускається;

– прийняття спадщини повинно бути здійснене в установленому законом порядку та в установленій законом строк [271].

За правилом ч. 2 ст. 1268 ЦК України не допускається прийняття спадщини з умовою чи із застереженням.

Умови – це такі обставини, з наявністю яких спадкоємець пов’язує вирішення питання про прийняття спадщини. Висування таких умов забороняється законом. Спадкоємець не може, наприклад, вказати, що він прийме спадщину лише у тому разі, якщо: інший спадкоємець відмовиться від її прийняття; черга одного зі спадкоємців за законом буде змінена; виконавцем заповіту буде призначена певна особа тощо. Нерідко спадкоємці пов’язують питання про прийняття спадщини із обсягом боргових зобов’язань спадкодавця. Вони вказують, що успадкують майно в тому разі, якщо на них не буде покладено обов’язок повернення боргів спадкодавця його кредиторам. Такі умови є неприпустимими.

Застереження – це такі обставини, що надають можливість спадкоємцеві, який вирішив прийняти спадщину, у власних інтересах визначати порядок спадкування або впливати на обсяг майнових прав інших спадкоємців. Висування будь-яких застережень з боку спадкоємців також є неприпустимим. Наприклад, спадкоємець не може вказати, що оскільки серед спадкоємців, які прийняли спадщину, він один має право керувати автомобілем, саме йому мають переходити у власність усі транспортні засоби, що входять до спадкового майна. Або вказати, що у зв’язку із меншою порівняно з іншими

спадкоємцями часткою у спадщині він не буде брати участі у відшкодуванні витрат, пов'язаних із похованням спадкодавця [114, с. IV-6].

Прийняття спадщини може мати місце щодо всього спадкового майна. Спадкоємець не вправі прийняти одну частину спадщини, а від іншої частини відмовитись. Спадкоємець, який прийняв частину спадщини, вважається таким, що прийняв усю спадщину (підп. 3.14 п. 3 гл. 10 розд. II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України [341]). Це правило досить яскраво ілюстрував ще на початку минулого століття С. Й. Добрін, який зазначав, що для прийняття багатомільйонної спадщини достатньо отримання з пошти та звернення на свою користь переказу в кілька карбованців [105, с. 62].

Вимога щодо прийняття спадщини без умов та застережень вочевидь не нова, адже ще в епоху римського права існували аналогічні приписи до акту прийняття спадщини, які у разі їх невиконання мали наслідком нікчемність прийняття спадщини. Щоправда, за постановою Юстиніана було дозволено застереження, що спадкоємець буде відповідати за боргами спадкодавця лише в межах вартості спадщини [20, с. 991].

В юридичній літературі не склалося єдиної позиції стосовно правової природи права на прийняття спадщини. З цього питання існує яскрава палітра різноманітних поглядів, що висловлювалися в різні часи.

Зокрема, В. І. Серебровський характеризував право на прийняття спадщини як один із проявів цивільної правоздатності, до якої належать права укладати договори, складати заповіти, вчиняти різного роду правочини, заперечуючи при цьому віднесення цього права до суб'єктивних цивільних прав [455, с. 74].

На думку Ю. К. Толстого, за своєю правовою природою право на прийняття спадщини належить до так званих *Gestaltungsrecht*, тобто прав, зміст яких зводиться до формування іншого права, що певним чином наближує його до елементів правоздатності. Спадкове правовідношення на даному етапі свого розвитку будується за типом абсолютного правовідношення, адже праву на

прийняття спадщини кореспондує обов'язок кожного не перешкоджати спадкоємцю у здійсненні цього права [89, с. 644].

У свою чергу, В. В. Луць виходить з того, що право на прийняття спадщини є суб'єктивним правом спадкоємця, що виникло з юридичного факту відкриття спадщини після смерті фізичної особи–спадкодавця. Зміст цього суб'єктивного права полягає у закріпленні за спадкоємцем альтернативної можливості: прийняти спадщину або відмовитися від неї [256, с. 254, 255].

Інше бачення досліджуваного питання мав С. С. Алексєєв, який стверджував, що право на прийняття спадщини пов'язує певних осіб, оскільки, на відміну від права на складення заповіту, є особливою правомочністю (рос. – «правомочиєм»), а не елементом правоздатності [10, с. 470].

Сформувався напрями дослідження, автори яких моделюють право на прийняття спадщини як несамостійне, допоміжне. Зокрема, О. Є. Казанцева розглядає прийняття спадщини як один з елементів права спадкування, його здійснення [143, с. 226]. Так само З. В. Ромовська кваліфікує право на прийняття спадщини як одне з трьох самостійних управнень, що складають зміст права на спадкування (ст. 1223 ЦК України), поряд із правом не приймати спадщину та правом відмовитися від неї [442, с. 24].

О. М. Родіонова заперечує віднесення права на прийняття спадщини до суб'єктивних цивільних прав, обґрунтовуючи це тим, що прийняття спадщини є реалізацією саме правосуб'єктності громадянина, а не впливає лише із смерті спадкодавця або його заповіту. Прийняття спадщини – це не особливе право, а односторонній правочин, в якому виражається згода на те, щоб стати суб'єктом відносин, учасником яких виступав спадкодавець [432, с. 78, 79].

Нарешті, О. Г. Сараєв виділяє два окремих правових явища – право спадкування як елемент цивільної правоздатності та право спадкування як секундарне право на прийняття спадщини. Останнє і є предметом традиційного «розщеплення» на елементи (правомочності) – права на прийняття спадщини та права на відмову від її прийняття. Здійснення права спадкувати як елемента цивільної правоздатності пов'язується законодавством із фактом відкриття

спадщини; в результаті такої реалізації виникає право спадкувати як секундарне право – право прийняти спадщину або відмовитися від її прийняття [451, с. 26].

Питання природи прийняття спадщини пов'язане із з'ясуванням сутності суб'єктивного права, що тривалий час досліджувалося в цивілістичній доктрині. Традиційним є погляд на суб'єктивне право як на вид (міру) можливої поведінки уповноваженої особи, що забезпечується обов'язками інших осіб [8, с. 92], [487, с. 45, 46], [92, с. 292], [180, с. 15]. Видається правильним, що **право на прийняття спадщини є самостійним суб'єктивним правом спадкоємця, що здійснюється ним на власний розсуд, залежить виключно від волі його носія та не залежить від згоди інших осіб. Здійснення права на прийняття спадщини реалізується через певну поведінку управненої особи.** Важко при цьому погодитися із з'ясуванням сутності прийняття спадщини через його розуміння як складової права на спадкування, тобто зведення його до певної правомочності. Так, право на прийняття спадщини здійснюється в межах способів, установлених саме для цього суб'єктивного права. Від суб'єктивного права на прийняття спадщини можна відмовитися, що виражається у можливості зробити загальну відмову або відмовитися від свого права на користь інших спадкоємців. Крім того, нормативна конструкція ст. 1269 ЦК України надає можливість спадкоємцю, який здійснив своє право на прийняття спадщини шляхом подання відповідної заяви, відкликати її. Тобто йдеться про відмову від уже реалізованого суб'єктивного права. До визначальних особливостей здійснення досліджуваного права можна віднести і строки. Так, по-перше, закон містить спеціальні правила обчислення строку для прийняття спадщини (ч. 2 ст. 1270 ЦК України). По-друге, окремо визначається порядок визначення додаткового строку для прийняття спадщини, що не властиве для відмови від прийняття спадщини.

Щодо обов'язків інших осіб, то, враховуючи абсолютний характер права на прийняття спадщини, на необмежене коло осіб покладено обов'язок не перешкоджати спадкоємцеві у здійсненні такого права. У цьому виявляється

заперечення віднесення права на прийняття спадщини до секундарних прав, в якому суб'єкту, його носію протистоїть не обов'язок, а пов'язаність іншого суб'єкта [85, с. 776], [491, с. 24].

Відтак право на прийняття спадщини є самостійним суб'єктивним правом спадкоємця.

Можна виділити два параметри здійснення права на прийняття спадщини – спосіб і строк. Саме цими чинниками обмежується реалізація правової свободи особи в частині набуття спадщини.

Спосіб прийняття спадщини – це самі дії, що вчиняються спадкоємцем з метою прийняття спадщини. Він є важливим чинником втілення правової свободи, адже визначає той алгоритм дій, що кваліфікується законом як вираз волі спадкоємця на прийняття спадщини. В юридичній літературі виділяють і два [114, с. IV-2], [325, с. 225], [501, с. 33], і три способи прийняття спадщини [118, с. 189, 190], [40, с. 193], [577, с. 153], [7, с. 172]. Крім того, зустрічається різне визначення способів прийняття спадщини, наприклад, активне й пасивне спадкування. У першому випадку йдеться про прийняття спадщини шляхом подання відповідної заяви, у другому – без спеціального волевиявлення [472, с. 101, 102], [294, с. 59]. Розробники проекту ЦК України у своєму коментарі відзначали, що існує два способи прийняття спадщини: шляхом мовчазного прийняття (пасивна поведінка спадкоємця); шляхом подання заяви про прийняття спадщини (активна поведінка) [547, с. 850].

На нашу думку, зміст ст. ст. 1268, 1269 ЦК України дозволяє виділити два способи прийняття спадщини – фактичний і формальний.

1. *Прийняття спадщини спадкоємцем без спеціального волевиявлення* (фактичний спосіб). Як правильно наголошував С. Й. Добрін, при фактичному прийнятті спадщини важливий не сам по собі факт володіння спадщиною, а бажання спадкоємця набути спадкове майно, що виражається в цьому факті [105, с. 61].

Відповідно до ч. 3 ст. 1268 ЦК України спадкоємець, який постійно проживав разом зі спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважається таким,

що прийняв спадщину, якщо протягом шестимісячного строку він не заявив про відмову від неї. Розробники проекту ЦК України пояснювали необхідність запровадження такого способу прийняття спадщини усуненням судових спорів щодо прийняття спадщини шляхом реального вступу у володіння нею [317, с. 22]. Причому, в юридичній літературі зустрічається доволі негативне ставлення до впровадження вказаного способу прийняття спадщини через те, що спадкоємець набуває право на спадщину автоматично, не висловлюючи при цьому волі на прийняття спадщини, що не узгоджується з правовою природою акту прийняття спадщини, який є правочином, тобто дією особи, спрямованої на набуття цивільних прав та обов'язків (ч. 1 ст. 202 ЦК України) [445, с. 131], [110, с. 24].

Цей спосіб ґрунтується на правовій презумпції прийняття спадщини, зміст якої становить припущення про те, що певні спадкоємці вважаються такими, що прийняли спадщину без спеціального волевиявлення про це. Тобто закон моделює поведінку особи таким чином, нібито вона вчинила дії, спрямовані на прийняття спадщини, хоча фактично спадкоємець лише проживав разом із спадкодавцем. Причому, застосування виділеної презумпції можливе за умови, що такі спадкоємці не відмовилися від прийняття спадщини в установленому порядку. Презумпція прийняття спадщини може бути спростована як особою, стосовно якої така презумпція встановлюється, так і іншим спадкоємцем. У першому випадку спростування презумпції здійснюється шляхом відмови від прийняття спадщини, у другому – запереченням факту спільного проживання спадкоємця із спадкодавцем на час відкриття спадщини.

Застосування правової презумпції стосовно акту прийняття спадщини спадкоємцями не є надбанням лише українського законодавця. Наприклад, у ст. 673 ЦК Перу міститься презумпція прийняття спадщини, за змістом якої спадщина вважається прийнятою, якщо протягом тримісячного строку спадкоємець, який перебуває на території республіки, не відмовився від

спадщини. Цей строк становить шість місяців стосовно спадкоємця, який перебуває за кордоном [591, р. 275].

Фактично у ч. 3 ст. 1268 ЦК України відтворено поділ спадкоємців на присутніх та відсутніх, запроваджений ще у ЦК УСРР 1922 р. Так, якщо спадкоємець, присутній в місці відкриття спадщини, протягом трьох місяців з дня її відкриття не заявить належному нотаріальному органу про відмову від спадщини, він вважається таким, що прийняв її (ст. 429 ЦК УСРР 1922 р.). Спадкоємці, відсутні в місці відкриття спадщини, можуть прийняти спадкове майно особисто або через повірених протягом шести місяців з дня відкриття спадщини (ст. 430 ЦК УСРР 1922 р.).

У ст. 549 ЦК УСРР 1963 р. встановлювалося, що спадкоємець прийняв спадщину: 1) якщо він фактично вступив в управління або володіння спадковим майном; 2) якщо він подав державній нотаріальній конторі за місцем відкриття спадщини заяву про прийняття спадщини. При цьому в юридичній літературі того часу допускалась можливість фактичного вступу в управління спадковим майном шляхом проживання в тому ж приміщенні та користування тими ж предметами, що раніше належали спадкодавцеві [78, с. 79].

Водночас, на відміну від ЦК УСРР 1963 р., чинний ЦК України не передбачає прийняття спадщини шляхом фактичного вступу в управління або володіння спадковим майном. Під фактичним вступом у володіння спадковим майном розуміються будь-які дії спадкоємця з управління, розпорядження і використання майна, підтримання його в належному стані, сплати податків, страхових внесків, інших платежів, здійснення за рахунок спадкового майна витрат, погашення боргів спадкодавця та ін. Перелік цей не є вичерпним. Хоча в сучасній цивілістиці зустрічається помилкове ототожнення вступу в управління або володіння спадковим майном зі способом прийняття спадщини [577, с. 148, 149].

Як зазначає Є. О. Рябоконт, для прийняття спадщини шляхом постійного проживання разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини необхідними є два юридичні факти: позитивний (постійне проживання в одному житловому

приміщенні зі спадкодавцем на час відкриття спадщини) і заперечний (відсутність відмови від прийняття спадщини протягом встановленого законом строку) [120, с. 236].

Постійне проживання зі спадкодавцем має бути належним чином підтвержене. Відповідно до підп. 3.22 п. 3 гл. 10 розд. II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, у разі відсутності у паспорті такого спадкоємця відмітки про реєстрацію його місця проживання доказом постійного проживання із спадкодавцем може бути: довідка органу реєстрації місця проживання про те, що місце проживання спадкоємця на день смерті спадкодавця було зареєстровано за однією адресою зі спадкодавцем [341].

Додатково у п. 3.3 розд. 1 част. II Методичних рекомендацій щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя роз'яснюється, що доказом вступу в управління чи володіння спадковим майном можуть бути: довідка житлово-експлуатаційної організації, правління житлово-будівельного кооперативу, відповідної місцевої державної адміністрації чи органу місцевого самоврядування про те, що спадкоємець безпосередньо перед смертю спадкодавця проживав разом з ним; довідка державної податкової служби або страховика чи іншого органу про те, що спадкоємець після відкриття спадщини сплачував податки або страхові платежі по обов'язковому страхуванню; копія рішення суду, що набрало законної сили, про встановлення факту прийняття спадщини; запис у паспорті спадкоємця або в будинковій книзі, який підтверджує, що спадкоємець був постійно прописаний (zareєстрований) у спадковому будинку (квартирі); інші документи, що підтверджують факт постійного проживання разом зі спадкодавцем.

Водночас не можуть визнаватися фактичним вступом в управління спадщиною організація та проведення спадкоємцем поховання спадкодавця, оскільки такі дії не стосуються спадкового майна [550, с. 340, 341].

Фактичне прийняття спадщини не обмежується вчиненням спадкоємцем конклюдентних дій з проживання разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини. За правилом ст. 1273 ЦК України малолітня, неповнолітня, недієздатна особа, а також особа, цивільна дієздатність якої обмежена, вважаються такими, що прийняли спадщину, крім випадків відмови від неї. Фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена, може відмовитися від прийняття спадщини за згодою піклувальника і органу опіки та піклування. Неповнолітня особа віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років може відмовитися від прийняття спадщини за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальника і органу опіки та піклування. Батьки (усиновлювачі), опікун можуть відмовитися від прийняття спадщини, належної малолітній, недієздатній особі, лише з дозволу органу опіки та піклування.

Встановлення презумпції прийняття спадщини малолітніми, неповнолітніми, недієздатними особами, а також особами, цивільна дієздатність яких обмежена, звільняє суд від необхідності поновлювати строк для прийняття спадщини та зумовлене особливим станом (вік, стан здоров'я) таких суб'єктів.

2. Прийняття спадщини шляхом подання нотаріусу або уповноваженій на це посадовій особі відповідного органу місцевого самоврядування відповідної заяви (формальний спосіб). Згідно зі ст. 1269 ЦК України спадкоємець, який бажає прийняти спадщину, але на час відкриття спадщини не проживав постійно із спадкодавцем, має подати нотаріусу або в сільських населених пунктах – уповноваженій на це посадовій особі відповідного органу місцевого самоврядування заяву про прийняття спадщини.

Не допускається прийняття заяв про прийняття спадщини, складених від імені спадкоємців їх представниками, що діють на підставі довіреностей.

Якщо спадкоємець особисто прибув до нотаріуса за місцем відкриття спадщини, нотаріальне засвідчення справжності його підпису на таких заявах не вимагається. У цьому випадку нотаріус встановлює особу заявника, про що

на заяві робиться відповідна службова відмітка. Ця відмітка скріплюється підписом нотаріуса.

У разі якщо заява, на якій справжність підпису спадкоємця не засвідчена, надійшла поштою, вона приймається нотаріусом, заводиться спадкова справа, а спадкоємцю повідомляється про заведення спадкової справи та необхідність надіслати заяву, оформлену належним чином (справжність підпису на таких заявах має бути нотаріально засвідченою), або особисто прибути до нотаріуса за місцем відкриття спадщини (п. 3 гл. 10 розд. II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України [341]).

Виділяють такі способи подання заяви про прийняття спадщини:

- 1) особисте подання заяви про прийняття спадщини спадкоємцем нотаріусу;
- 2) направлення заяви про прийняття спадщини, справжність підпису спадкоємця на якій засвідчено нотаріально, поштою;
- 3) передача заяви про прийняття спадщини в порядку ст. 84 Закону України «Про нотаріат». Право вибору способу подання такої заяви належить спадкоємцю [325, с. 233, 234], що пояснюється диспозитивністю в частині формального способу прийняття спадщини.

Правова свобода спадкоємців охоплюється не лише здійсненням права на прийняття спадщини, а й вибором способу прийняття спадщини. Йдеться про спадкоємця, який спільно проживав із спадкодавцем на час відкриття спадщини. Така особа може обмежитися неформальним способом прийняття спадщини, але може звернутися з відповідною заявою до нотаріуса або в сільських населених пунктах – до уповноваженої на це посадової особи відповідного органу місцевого самоврядування. А тому диспозитивність здійснення суб'єктивного права спадкування у вітчизняному цивільному праві не обмежується лише можливістю прийняти спадщину або відмовитися від її прийняття, на чому справедливо наголошує Л. В. Козловська [165, с. 226].

При цьому системний аналіз ст. ст. 1268, 1269 ЦК України свідчить про переваги формального способу прийняття спадщини перед фактичним.

Презумпція прийняття спадщини, як і будь-яка правова презумпція, може бути спростована. Складнощі у правозастосуванні зумовлюються передусім фактичним прийняттям спадщини. Зокрема, навіть проживаючи разом із спадкодавцем, спадкоємець досить часто не має можливості документально підтвердити такий факт нотаріусу, у зв'язку з чим виникають перешкоди у здійсненні особою свого суб'єктивного права. Верховний Суд України з цього приводу вказав, що коли постійне проживання особи зі спадкодавцем на час відкриття спадщини не підтверджене відповідними документами, у зв'язку з чим нотаріус відмовив в оформленні спадщини, спадкоємець має право звернутися до суду із заявою про встановлення факту постійного проживання зі спадкодавцем на час відкриття спадщини, а не про встановлення факту прийняття спадщини (п. 23 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 р. № 7 [363]). Свого часу В. І. Серебровський висловлював позицію, що неформальний спосіб прийняття спадщини шляхом вчинення конклюдентних дій має більш обмежене застосування порівняно з формальним способом, що пояснювалося об'єктами спадкового правонаступництва [455, с. 257].

У свою, чергу формальне прийняття спадщини характеризується фіксацією факту волевиявлення особи прийняти спадщину та не передбачає складнощів у здійсненні суб'єктивного права, оскільки чітко встановлює як бажання особи стати універсальним правонаступником спадкодавця, так і дозволяє перевірити дотримання строку, встановленого законом для прийняття спадщини.

Важливо відзначити, що різниця між формальним та фактичним способами прийняття спадщини полягає не лише в характері тих дій, що вчиняються спадкоємцями, а й у застосуванні строків. Зокрема, заява про прийняття спадщини має бути поданою за загальним правилом протягом шестимісячного строку, який починається з часу відкриття спадщини. І навпаки, фактичне прийняття спадщини не пов'язане із застосуванням такого строку: постійне проживання із спадкодавцем, вік або стан здоров'я, наявність

рішення суду про визнання особи недієздатною або обмеження її в цивільній дієздатності встановлюються на день смерті спадкодавця. В цьому випадку строк взагалі не застосовується, а правове значення має термін як певний момент у часі, з настанням якого пов'язані правові наслідки.

При фактичному прийнятті спадщини правове значення має не строк, а термін (час відкриття спадщини), а відтак темпоральні межі здійснення відповідного права властиві виключно формальному способу прийняття спадщини. Це зумовлено тим, що у разі прийняття спадщини шляхом постійного проживання разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини особа автоматично здійснює своє право на прийняття спадщини в день смерті спадкодавця, а тому вплив шестимісячного строку жодним чином не впливає на її права та інтереси. Такий спосіб характеризується відсутністю строку, протягом якого особа має вчинити певні дії, спрямовані на прийняття спадщини.

Те саме стосується і малолітніх, неповнолітніх, недієздатних та обмежених в цивільній дієздатності спадкоємців, щодо яких сформульована презумпція прийняття спадщини. За необхідності підтвердити свої спадкові права спадкоємці, які фактично прийняли спадщину, можуть звернутися із заявою про видачу свідоцтва про право на спадщину без будь-яких часових обмежень. Як зазначається в підп. 4.10 п. 4 гл. 10 розд. II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, видача свідоцтва про право на спадщину спадкоємцям, які прийняли спадщину, ніяким строком не обмежена.

Єдиний виняток в аспекті досліджуваної проблематики закріплений цивільним законодавством України щодо відмови від прийняття спадщини цими спадкоємцями, яка можлива відповідно до імперативного припису ч. ч. 3, 4 ст. 1268 ЦК України протягом строку, встановленому для прийняття спадщини. Отже, строк у наведених вище випадках має правове значення не для здійснення суб'єктивного права, а для відмови від нього.

Має бути враховано, що спадкоємці не обмежені обранням лише одного способу прийняття спадщини. Фактично це означає, що прийняття спадщини

шляхом постійного проживання разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини не позбавляє спадкоємця права звернутися із заявою про прийняття спадщини до нотаріуса або в сільських населених пунктах – до уповноваженої на це посадової особи відповідного органу місцевого самоврядування. Більш того, саме формальний спосіб дозволить легітимізувати перехід прав та обов'язків від спадкодавця до спадкоємців в порядку спадкового правонаступництва. Саме тому у разі необхідності державної реєстрації прав, отриманих в результаті спадкування, спадкоємець повинен подати заяву про прийняття спадщини та отримати свідоцтво про право на спадщину.

Розширення диспозитивності спадкоємців в частині здійснення права на спадкування обумовлене правилом ч. 5 ст. 1269 ЦК України, за змістом якого заява про прийняття спадщини може бути відкликана спадкоємцем протягом строку, встановленого для прийняття спадщини. Закріплена законом правова можливість відкликати заяву про прийняття спадщини надає спадкоємцю широкі правові можливості щодо участі у спадковому правонаступництві, адже пов'язана з відмовою від уже реалізованого суб'єктивного права. Згідно з п. 4 розд. 1 част. II Методичних рекомендацій щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя, приймаючи від спадкоємців заяву про прийняття спадщини, нотаріус зобов'язаний роз'яснити спадкоємцям їх право на відкликання такої заяви.

Питання відкликання заяви про прийняття спадщини після спливу строку, встановленого для її прийняття, породжує складнощі в судовій практиці. Так, в одних випадках суди відмовляють в задоволенні позовів спадкоємців про надання додаткового строку для відкликання заяви про прийняття спадщини, вказуючи на необґрунтованість вимог, оскільки у ст. 1270 ЦК України не міститься застереження про можливість визначення додаткового строку саме для відкликання заяви про прийняття спадщини [429], [398]. В інших цивільних справах – суди задовольняють подібні позови,

керуючись при цьому можливістю застосування до відповідних правовідносин за аналогією положення ч. 3 ст. 1272 ЦК України, згідно з яким за позовом спадкоємця, який пропустив строк для прийняття спадщини з поважної причини, суд може визначити йому додатковий строк, достатній для подання ним заяви про прийняття спадщини. У зв'язку з цим, вирішуючи питання про визначення додаткового строку для відкликання заяви про прийняття спадщини, суди досліджували поважність причин пропуску такого строку [414], [378].

На нашу думку, строк для відкликання заяви про прийняття спадщини не підлягає поновленню через те, що спадкоємець, реалізувавши своє суб'єктивне право на прийняття спадщини, не відмовився від нього в імперативно визначеному порядку. Протилежне потягне негативні наслідки у вигляді дестабілізації майнових відносин, правової невизначеності, оскільки інші спадкоємці можуть вже отримати свідоцтва про право на спадщину та навіть розпорядитися успадкованим майном. Для спадкових правовідносин строк має принципове, вирішальне значення, оскільки самі ці відносини є строковими. Має бути враховано також і відсутність застереження в ст. 1270 ЦК України про можливість визначення судом додаткового строку для відкликання заяви про прийняття спадщини та імперативний характер зазначеної норми.

В цьому аспекті принциповим є з'ясування можливості застосування до досліджуваних правовідносин ч. 3 ст. 1272 ЦК України за аналогією. Під аналогією закону розуміється застосування до цивільних відносин, не врегульованих ЦК України, іншими актами цивільного законодавства, договором, правових норм актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (ч. 1 ст. 8 ЦК України).

Є всі підстави погодитися з висловленою авторами коментаря до ЦК України позицією, що використання аналогії не повинно бути свавільним рішенням суб'єкта, такий інструмент, як аналогія, може бути задіяний лише тоді, коли всі інші способи (наприклад, тлумачення норм права) виявляються неспроможними та лише за наявності достатніх умов [548, с. 87].

Аналогія закону застосовується за наявності таких умов: 1) неврегульовані відносини належать до приватних; 2) існування прогалини в джерелах правового регулювання цих відносин; 3) існування позитивно-правового регулювання подібних цивільних відносин; 4) подібність відносин (і, відповідно, норм актів цивільного законодавства), які приміряються до неврегульованої ситуації, повинна бути змістовною (подібні цивільні права й обов'язки, подібність суб'єктного складу, об'єкта тощо) [106, с. 162, 163].

Крім того, як справедливо зауважує Б. В. Фасій, аналогія у всіх випадках дозволена лише тоді, коли питання прямо не врегульоване в законі й законодавець не пов'язує настання юридичних наслідків тільки з конкретним законом, а відповідне питання знаходиться у сфері права та вимагає юридичного вирішення [499, с. 13].

Вважаємо, що питання визначення додаткового строку для відкликання заяви про прийняття спадщини не потребує юридичного вирішення, і законом чітко встановлений строк, протягом якого особа може відкликати зазначену заяву. При цьому можна стверджувати, що прогалина закону у даних правовідносинах відсутня, а тому відсутня і необхідність застосування будь-якого способу її подолання. Слід вказати і на відсутність подібності відносин як передумову застосування аналогії закону, адже у випадку визначення додаткового строку для прийняття спадщини особа здійснює своє право. І навпаки, при відкликанні заяви про прийняття спадщини має місце відмова особи від свого суб'єктивного цивільного права.

Отже, здійснення права на відкликання заяви про прийняття спадщини можливе протягом встановленого законом строку, після спливу якого спадкоємець позбавляється можливості відмовитися від вже реалізованого суб'єктивного права шляхом відкликання заяви про прийняття спадщини.

Згідно зі ст. 1270 ЦК України, для прийняття спадщини встановлюється строк у шість місяців, який починається з часу відкриття спадщини. Якщо виникнення у особи права на спадкування залежить від неприйняття спадщини або відмови від її прийняття іншими спадкоємцями, строк для прийняття нею

спадщини встановлюється у три місяці з моменту неприйняття іншими спадкоємцями спадщини або відмови від її прийняття.

Якщо строк, що залишився, менший як три місяці, він продовжується до трьох місяців.

Таким чином, законом визначено два види строків для прийняття спадщини – загальний та спеціальний. Тривалість першого встановлена у шість місяців з часу відкриття спадщини. Існування спеціального строку зумовлене неприйняттям спадщини або відмовою від її прийняття іншими спадкоємцями. При цьому тримісячний спеціальний строк обчислюватиметься вже не з дня смерті спадкодавця або оголошення його померлим, а з моменту неприйняття іншими спадкоємцями спадщини або відмови від її прийняття.

Обмеження здійснення права на прийняття спадщини певним строком пояснюється необхідністю усунути невизначеність правового статусу спадкоємця в цивільному обороті, забезпечити нормальне функціонування об'єктів спадкового правонаступництва, задовольнити інтереси кредиторів спадкодавця.

Слід одразу вказати на особливості обчислення строку для прийняття спадщини, що викликає дискусію в правовій доктрині. За загальним правилом ст. 253 ЦК України, перебіг строку починається з наступного дня після відповідної календарної дати або настання події, з якою пов'язано його початок. Водночас у ст. 1270 ЦК України міститься застереження про те, що строк для прийняття спадщини встановлюється з часу відкриття спадщини, тобто обчислення цього строку починається не з наступного дня після смерті спадкодавця, а безпосередньо в день смерті, що вважається першим днем строку.

З цього питання О. П. Печений зробив висновок, що строк для прийняття спадщини має обчислюватися з наступного дня після дня смерті особи або оголошення її померлою [325, с. 235]. Так само З. В. Ромовська, виявивши колізію між ст. 253 та ст. 1270 ЦК України, пояснює її неуважністю, браком

часу, відведеного для наукового редагування проекту ЦК України. З цих міркувань колізія вирішується автором на користь ст. 253 ЦК України [442, с. 213], що повністю підтримує М. В. Оприско [306, с. 190]. Нарешті, В. П. Маковій стверджує, що правила початку й закінчення перебігу строку для прийняття спадщини підпорядковується загальним приписам ст. ст. 253, 254 ЦК України [263, с. 205].

Утім, у ЦК УСРР 1922 р. (ст. 430), у ЦК УРСР 1963 р. (ст. 549), а також в проекті ЦК України в редакції від 25.08.1996 р. (ст. 1510) [367, с. 442] містився спеціальний порядок обчислення строку для прийняття спадщини, перебіг якого починався саме з дня смерті спадкодавця, так що про помилку, напевне, в даному випадку не йдеться. На нашу думку, **ст. 1270 ЦК України є спеціальною нормою по відношенню до ст. 253 ЦК України як норми загальної у правовідносинах, що виникають у зв'язку із здійсненням права на спадкування.** А відтак строк для прийняття спадщини має обчислюватися саме з дня смерті спадкодавця.

Напевне, одним з найбільш дискусійних у сфері спадкового права залишається питання юридичної природи строку для прийняття спадщини. З цього приводу протягом тривалого часу висловлювалася ціла низка позицій.

Поширеним є розуміння строку для прийняття спадщини як присічного (преклюдивного) строку (від лат. *praeccludere* – перепиняти, перешкоджати), тобто такого виключного строку, вплив якого припиняє існування суб'єктивного цивільного права (С. Й. Добрін [105, с. 64], В. П. Грібанов [92, с. 258, 259], Е. Б. Ейдінова [581, с. 11], В. А. Гаджиєв [65, с. 6], О. Є. Казанцева [143, с. 235], О. П. Печений [323, с. 89, 90], Н. В. Фомічова [506, с. 144], П. Д. Гуйван [96, с. 203]). Зокрема, М. М. Агарков під присічними розумів не лише строки для здійснення права, але й строки існування самого права. Як приклад учений наводив шестимісячний строк для прийняття спадщини, зі впливом якого спадкоємець втрачає право на прийняття спадщини [3, с. 255, 256]. В. П. Маковій пояснює віднесення строку прийняття спадщини до присічних тим, що цей строк входить до змісту права

на прийняття спадщини як внутрішньо властива межа його існування, що пов'язується із законодавчим закріпленням існування права на прийняття спадщини в межах перебігу такого строку [263, с. 205].

Інші науковці заперечують віднесення строку для прийняття спадщини до присічних строків, оскільки за наявності письмової згоди спадкоємців, які прийняли спадщину, або за рішенням суду поновлюється можливість подання спадкоємцями заяви про прийняття спадщини (В. В. Луць [256, с. 257, 258], Ю. О. Заїка [118, с. 194]).

Окремі автори розглядають строк для прийняття спадщини як давнісний, сутність якого полягає в тому, що вплив строку позбавляє можливості примусового захисту права, проте цей строк може бути поновлений [108, с. 128].

В. І. Серебровський шукав ключ до розуміння правової природи строку для прийняття спадщини у строках позовної давності, посилаючись передусім на практику Верховного Суду СРСР того часу, що допускала зупинення перебігу та продовження строків, встановлених законом для прийняття спадщини. Окремо має бути відзначена Постанова Пленуму Верховного Суду СРСР «Про зупинення у зв'язку з обставинами воєнного часу перебігу строків, вказаних для прийняття спадщини» від 15.09.1942 р. [455, с. 186–190].

Строк для прийняття спадщини важко віднести до присічних або до давнісних строків. Справді, спадкоємець, який пропустив строк прийняття спадщини, втрачає право спадкування. У цьому аспекті досліджуваний строк наблизений до присічного. Однак вплив присічного строку припиняє існування суб'єктивного цивільного права, в той час як вплив строку, встановленого для прийняття спадщини, не позбавляє спадкоємця правової можливості здійснити своє суб'єктивне право, хоча й значно ускладнює процедуру подання відповідної заяви. Така властивість робить строк для прийняття спадщини схожим із давнісним строком. Але давнісний строк припиняє саме право, а не тільки можливість примусового його захисту.

Правова природа строку для прийняття спадщини відмінна від строку позовної давності, під яким розуміється строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу. Тобто при зверненні до суду має місце порушення прав особи, що свідчить про охоронний характер відносин. Під час здійснення права на прийняття спадщини цивільні правовідносини розвиваються нормально, перебуваючи при цьому у непорушеному стані. Необхідно відзначити, що до строків прийняття спадщини не застосовуються приписи ст. ст. 256–268 ЦК України про позовну давність. Досліджуваний строк не може зупинятися чи перериватися, що робить його відмінним від позовної давності.

Важливе значення для правової кваліфікації строку для прийняття спадщини має початок його перебігу, який не збігається із загальним правилом, вміщеним у ст. 253 ЦК України, про що йшлося вище. Крім того, законом визначені спеціальні строки прийняття спадщини – шість місяців та три місяці. Додамо до цього можливість здійснення суб'єктивного права на прийняття спадщини лише в межах спадкових правовідносин. А відтак найбільш прийнятною видається позиція К. Б. Ярошенко кваліфікувати строк для прийняття спадщини як спеціальний строк, що діє у сфері регулювання спадкових правовідносин [283, с. 172, 173].

За загальним правилом, якщо спадкоємець протягом шестимісячного строку не подав заяву про прийняття спадщини, він вважається таким, що не прийняв її. Винятком із цього є два випадки, а саме:

- 1) за письмовою згодою спадкоємців, які прийняли спадщину, спадкоємець, який пропустив строк для прийняття спадщини, може подати заяву про прийняття спадщини нотаріусу за місцем відкриття спадщини (ч. 2 ст. 1272 ЦК України). Відповідно до підп. 3.18 п. 3 гл. 10 розд. II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України така згода спадкоємців оформлюється у вигляді заяв, які викладаються у письмовій формі і подаються нотаріусу до видачі свідоцтва про право на спадщину;

2) за позовом спадкоємця, який пропустив строк для прийняття спадщини з поважної причини, суд може визначити йому додатковий строк, достатній для подання ним заяви про прийняття спадщини (ч. 3 ст. 1272 ЦК України).

Додатковий строк для прийняття спадщини може бути визначений судом лише за умови поважності причини його пропуску. На доведеності поважності причин пропуску шестимісячного строку для прийняття спадщини наголошується і в Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 р. № 7. Так, відповідно до п. 24 зазначеної Постанови, вирішуючи питання про визначення особі додаткового строку, суд досліджує поважність причини пропуску строку для прийняття спадщини. При цьому необхідно виходити з того, що поважними є причини, пов'язані з об'єктивними, непереборними, істотними труднощами для спадкоємця на вчинення цих дій [363]. Водночас закон не містить вказівок, які саме причини визнаються поважними. Відтак визнання поважною причини пропуску строку для прийняття спадщини цілком залежить від суб'єктивної позиції судді у кожному конкретному випадку, але має бути доведене відповідними доказами.

Верховний Суд України у постанові від 26.09.2012 р. висловив правову позицію, за змістом якої правила визначення додаткового строку для подання заяви про прийняття спадщини можуть бути застосовані, якщо: 1) у спадкоємця були перешкоди для подання такої заяви; 2) ці обставини визнані судом поважними. Якщо ж у спадкоємця перешкод не було, а він не скористався правом на прийняття спадщини через відсутність інформації про спадкову масу, то положення ч. 3 ст. 1272 ЦК України не застосовуються [356].

Поважність причин залежить від їх оцінки судом та обставин конкретної справи. Так, Верховний Суд погодився з висновками судів нижчих інстанцій, які визнали поважність причини пропуску строку для прийняття спадщини та задовольнили відповідний позов. За твердженням позивача, матері спадкодавця, від неї було умисно приховано повідомлення про смерть сина та його поховання. На час відкриття спадщини позивач була людиною похилого

віку, 86 років, не здатна до самообслуговування, за станом здоров'я потребувала стороннього догляду. Крім того, на матір спадкодавця було скоєно напад із застосуванням фізичного насилля та заволодінням майном [352]. Таким чином, спадкоємець може здійснити своє право на прийняття спадщини і після спливу строку, встановленого законом для її прийняття, за умови згоди інших спадкоємців, а також набрання законної сили рішення суду про визначення додаткового строку, достатнього для подання заяви про прийняття спадщини. У цьому виявляється високий рівень правової свободи спадкоємців щодо здійснення наданого їм права на прийняття спадщини, оскільки зі спливом строку автоматично не погашається суб'єктивне право спадкоємця, а за наявності згоди інших спадкоємців особа може прийняти спадщину в спрощеному порядку без необхідності звернення до суду.

Наступний елемент диспозитивності при здійсненні права на прийняття спадщини прямо впливає з ч. 5 ст. 1275 ЦК України, за змістом якої відмова спадкоємця за заповітом від прийняття спадщини не позбавляє його права на спадкування за законом. Таким чином, сучасне національне законодавство відійшло від римського правила «*nemo pro parte testatus*» щодо недопустимості спадкування за заповітом і спадкування за законом в майні однієї і тієї ж особи.

В юридичній літературі до подібної правової свободи спадкоємців ставлення доволі неоднозначне. Як стверджує Є. О. Рябоконт, не виключаються ситуації, коли в заповіті передбачається або умова (ст. 1242 ЦК України), яка має бути наявною для спадкування певною особою, або покладення (ст. 1240 ЦК України), або заповідальний відказ (ст. 1237 ЦК України). Якщо допустити дію загального правила про можливість спадкування за законом тих спадкоємців, які відмовилися від прийняття спадщини за заповітом, виходить, що тим самим нехтується воля заповідача і спадкоємці іншим шляхом набувають у власність його майно, не виконуючи тих розпоряджень, приписів та умов, які здавалися важливими або основоположними для заповідача [552, с. 376, 377]. При цьому висловлюються думки, що відмова від прийняття

спадщини може бути як від спадщини, яка повинна спадкуватися за законом, так і від спадщини, яка повинна спадкуватися за заповітом [471, с. 75].

Як зазначає О. П. Печений, попередньо може скластися враження, що законодавець виокремлює два види відмови від прийняття спадщини – відмову від прийняття спадщини за законом і відмову від прийняття спадщини за заповітом, які мають самостійне, автономне значення. Проте, на думку автора, відмовляючись від спадщини, спадкоємець втрачає право на спадкування. Відмова від прийняття спадщини діє незалежно від підстави спадкування і має «наскрізний» характер. Що стосується положень ч. 5 ст. 1275 ЦК України, то цю норму автор пропонує розуміти таким чином, що відмова спадкоємця за заповітом від прийняття спадщини не позбавляє його права на спадкування лише спадкового майна, не охопленого заповітом [322, с. 82, 83]. Утім, таке розуміння коментованої норми не вирішує проблеми відмови від прийняття спадщини єдиного спадкоємця за заповітом, який належить ще й до першої черги спадкоємців за законом. Якщо, наприклад, заповіт з умовою або з легатом містить розпорядження про призначення лише одного спадкоємця – сина спадкодавця, то останній спадкуватиме і у випадку відмови від спадкування за заповітом.

С. Я. Фурса та Є. І. Фурса пов'язують реалізацію положення, визначеного ч. 5 ст. 1275 ЦК України, з тим, яким чином складено заяву про відмову. Якщо спадкоємець відмовився від прийняття спадщини, як це має місце у ч. 5 ст. 1275 ЦК України, він сам себе усуває від спадкування. На практиці пропонується нотаріусу при прийнятті заяви про відмову від прийняття спадщини уточнити – спадкоємець відмовляється від прийняття спадщини за заповітом чи абсолютно від будь-якого виду спадкування [474, с. 447].

Побоювання щодо ухилення спадкоємця від виконання покладених на нього заповідачем обов'язків шляхом відмови від спадкування за заповітом небезпідставні. Дійсно, в такий спосіб спадкоємець має можливість уникнути виконання легату, умови в заповіті, інших обов'язків. І, незважаючи на певну колізію з ч. 2 ст. 1268 ЦК України, згідно з якою не допускається прийняття

спадщини з умовою чи із застереженням, ч. 5 ст. 1275 ЦК України значно розширює межі диспозитивності спадкоємців в частині здійснення права на прийняття спадщини. Більш того, системний аналіз ч. 5 ст. 1275 ЦК України та ст. 1268 ЦК України свідчить про правову можливість спадкоємця *обрати вид спадкування*, якщо він є спадкоємцем за заповітом і одночасно входить до кола спадкоємців за законом.

Наведена проблема доволі просто вирішується у зарубіжних правопорядках. Наприклад, у Німеччині діє схоже правило, згідно з яким особа, закликає до спадкування, може відмовитися від спадщини за заповітом і прийняти її за законом, якщо ця особа і без розпорядження заповідача була б закликає до спадкування (§ 1948 BGB). Утім, вже у § 2161 BGB міститься положення, що заповідальний відказ залишається в силі, навіть якщо обтяжена відказом особа не стане спадкоємцем або відказоодержувачем. У такому разі обтяженою вважається особа, безпосередній вигоді якої послужило відпадання первісної обтяженої особи [90, с. 621, 668].

Відтак для повної реалізації волі заповідача та запобігання ухиленню спадкоємця від виконання покладених на нього заповітом обов'язків ч. 5 ст. 1275 ЦК України потребує вдосконалення шляхом закріплення застереження про те, що у разі відмови від прийняття спадщини спадкоємця, на якого змістом заповіту покладено обов'язок, зазначений обов'язок не втрачає своєї сили та переходить до спадкоємця, який прийме спадщину.

5.2. Відмова від прийняття спадщини

Правова свобода спадкоємців в частині здійснення своїх спадкових прав охоплюється можливістю не лише прийняти спадщину, а й відмовитися від її прийняття. Спершу необхідно вказати на взаємозалежність цих категорій. Так, відмовитися від прийняття спадщини може лише та особа, в якій існує юридична можливість спадщину прийняти. За відсутності такої можливості, неможлива і відмова від прийняття спадщини. Отже, існування права на

відмову від прийняття спадщини залежить від існування права на прийняття спадщини. Наведений взаємозв'язок зумовив встановлення і однакового строку здійснення зазначених прав.

Згідно зі ст. 1273 ЦК України спадкоємець за заповітом або за законом може відмовитися від прийняття спадщини протягом строку, встановленого ст. 1270 ЦК України. Заява про відмову від прийняття спадщини подається нотаріусу або в сільських населених пунктах – уповноваженій на це посадовій особі відповідного органу місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини.

Фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена, може відмовитися від прийняття спадщини за згодою піклувальника і органу опіки та піклування. Неповнолітня особа віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років може відмовитися від прийняття спадщини за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальника і органу опіки та піклування. Батьки (усиновлювачі), опікун можуть відмовитися від прийняття спадщини, належної малолітній, недієздатній особі, лише з дозволу органу опіки та піклування.

Слід відзначити, що у чинному ЦК України міститься поняття «відмова від прийняття спадщини», а не «відмова від спадщини», що вживалося у ст. 553 ЦК УРСР 1963 р. Це пов'язано з тим, що з часу відкриття спадщини особа набуває лише право прийняти спадщину, але не саму спадщину. Відтак цілком природно, що і відмовитися спадкоємець вправі не від спадщини, а виключно від права на прийняття спадщини.

За своєю правовою природою відмова від прийняття спадщини – односторонній правочин з протилежною прийняттю спадщини спрямованістю, у зв'язку з цим при його вчиненні мають бути додержані загальні вимоги, необхідні для чинності правочину (ст. 203 ЦК України). За виразом І. В. Жилінкової, прийняття спадщини та відмова від її прийняття тісно пов'язані між собою і є, так би мовити, дзеркальним відображенням одне одного [114, с. IV-8].

Причому, відмова від прийняття спадщини на користь конкретної особи не змінює одностороннього характеру відповідного правочину, а лише визначає вигодонабувача. Недоговірний характер правовідношення, що виникає при цьому, пояснюється відсутністю між спадкоємцями домовленості з приводу передачі права на прийняття спадщини. Спадкоємець, на користь якого вчиняється відмова від прийняття спадщини, може аналогічно відмовитися, а відтак волевиявлення осіб при цьому не буде збігатися та не відповідатимуть одне одному. Юридичний факт відмови від прийняття спадщини не тягне за собою незавершеність спадкового правонаступництва, про що зазначає Л. В. Козловська [165, с. 251, 252], оскільки такий правочин, вчинений одним спадкоємцем, не означає автоматичної відмови іншими спадкоємцями. У зв'язку з цим спадкове правонаступництво в такому випадку важко назвати незавершеним, адже до спадкування закликаються інші спадкоємці, які виразили згоду на прийняття спадщини. А тому вчинення відмови від прийняття спадщини не припиняє спадкове правовідношення; припиняється лише право спадкування в особи, яка відмовилася від прийняття спадщини.

Відмова від прийняття спадщини відрізняється від її прийняття не лише правовою спрямованістю дії, а й відсутністю такої властивості, як зворотна сила у часі, за змістом якої незалежно від часу прийняття спадщини вона належить спадкоємцеві з часу відкриття спадщини. Більш того, відмова від прийняття спадщини характеризується відкладальним ефектом у часі, адже правові наслідки такого правочину у вигляді перерозподілу спадщини настають після спливу строку, встановленого для прийняття спадщини. Хоча, наприклад, у ст. 989 ЦК Іспанії міститься застереження про те, що прийняття та відмова від спадщини мають зворотну силу до моменту смерті спадкодавця [605, р. 164].

Як зазначено в ч. 1 ст. 1272 ЦК України, якщо спадкоємець протягом встановленого строку не подав заяву про прийняття спадщини, він вважається таким, що не прийняв її.

Під неприйняттям спадщини слід розуміти невчинення спадкоємцем дій, які кваліфікуються законом як прийняття спадщини. Правові наслідки

неприйняття спадщини аналогічні тим, що настають при безадресній відмові від прийняття спадщини, тобто відбувається приращення спадкових часток, визначене у ч. ч. 1, 2 ст. 1275 ЦК України. Приращення спадкових часток – процес збільшення часток спадкового майна одних спадкоємців за рахунок частки, що призначалася іншому спадкоємцю, який з тих чи інших причин вибуває з числа спадкоємців. Так, якщо від прийняття спадщини відмовився один із спадкоємців за заповітом, частка у спадщині, яку він мав право прийняти, переходить до інших спадкоємців за заповітом і розподіляється між ними порівну. Якщо від прийняття спадщини відмовився один із спадкоємців за законом з тієї черги, яка має право на спадкування, частка у спадщині, яку він мав право прийняти, переходить до інших спадкоємців за законом тієї ж черги і розподіляється між ними порівну. Про приращення спадкових часток може йти мова за наявності хоча б одного співспадкоємця. Якщо з тих чи інших підстав співспадкоємець не виявиться, то може виникнути питання лише про визнання частки «відпавшого» спадкоємця відумерлою.

Потребує з'ясування питання співвідношення понять «неприйняття спадщини» та «відмова від прийняття спадщини». Остання характеризується тим, що особа усвідомлено відмовляється від свого суб'єктивного права, не бажаючи набувати статусу правонаступника. Як відзначав Г. Ф. Шершеневич, відмова від спадщини повинна явно, безпосередньо виражати намір особи. З цих міркувань учений критикував положення законодавства того часу, згідно з яким відреченням від спадкування визнавалося, серед іншого, невступ спадкоємців у спадщину [574, с. 411].

Особа, не здійснюючи своє право на прийняття спадщини, може навіть не знати про смерть спадкодавця. У такому разі спадкоємець не відмовляється від свого суб'єктивного права, а не здійснює його. Тобто має місце стан правової невизначеності, а не втрата суб'єктивного права, на чому наголошується в спеціальній літературі [281, с. 219, 220], адже спадкоємець, який не прийняв спадщину, може заявити про свої права і після спливу встановленого законом строку. У свою чергу, подаючи заяву про відмову від прийняття спадщини,

спадкоємець, знаючи про відкриття спадщини, відкрито та явно не бажає її приймати. Причому причини вчинення цього правочину правового значення не мають.

Відмова від прийняття спадщини потребує високого ступеня достовірності, зважаючи на відмову особи від свого суб'єктивного права.

Крім того, наслідком неприйняття спадщини у встановлений законом строк є можливість визначення такому спадкоємцеві додаткового строку, достатнього для прийняття спадщини. І навпаки, у разі заявленої відмови особа втрачає право подати заяву про прийняття спадщини після спливу встановленого строку на підставі ч. ч. 2, 3 ст. 1272 ЦК України. Як обґрунтовано роз'яснив Верховний Суд України, за наявності у спадковій справі заяви спадкоємця про відмову від права на спадщину його вимоги про визначення додаткового строку для прийняття спадщини задоволенню не підлягають (п. 24 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 р. № 7 [363]).

Додатково В. А. Белов виділяє таку відмінність між неприйняттям спадщини та відмовою від її прийняття, як неоднакова правова природа, оскільки неприйняття спадщини є юридичним вчинком, в той час як відмова від прийняття спадщини – одностороннім правочином [25, с. 1019].

Додамо до цього, що за загальним правилом ч. 2 ст. 12 ЦК України нездійснення особою своїх цивільних прав не є підставою для їх припинення, крім випадків, встановлених законом.

Неприйняття спадщини не може розглядатися як спосіб відмови від прийняття спадщини у зв'язку із суттєвими відмінностями як за вольовою спрямованістю, так і за правовими наслідками. Відтак спірною видається висловлена ще В. І. Серебровським [455, с. 193, 194] та підтримана окремими сучасними правниками [308, с. 146], [546, с. 717], [88, с. 756], [473, с. 95], [267, с. 257], [507, с. 93] точка зору про існування двох видів відмов від прийняття спадщини – фактичної, коли спадкоємець не вчиняє жодних дій, спрямованих на прийняття спадщини, та явної – шляхом подання заяви про відмову від

спадщини.

Водночас існує й інша позиція, прихильники якої висловлюються про наявність лише одного способу відмови від прийняття спадщини шляхом подання заяви нотаріусу або іншій уповноваженій особі [500, с. 131], [1, с. 341, 342], [283, с. 183].

Видається справедливим, що подання заяви є не єдиним способом відмови від прийняття спадщини. На нашу думку, про відмову від прийняття спадщини свідчить і відкликання спадкоємцем заяви про прийняття спадщини протягом строку, встановленому для її прийняття (ч. 5 ст. 1269 ЦК України). Фактично, в такий спосіб спадкоємець заявляє про відмову від прийняття спадщини, а тому після спливу строку, встановленому для її прийняття, спадкоємець втрачає право на визначення йому додаткового строку [201, с. 48]. Водночас, спадкоємець не позбавляється права повторно звернутися із заявою про прийняття спадщини в межах строку, встановленого законом для прийняття спадщини, що має певну аналогію із відкликанням відмови від прийняття спадщини. При цьому відкликання спадкоємцем заяви про прийняття спадщини немає підстав розглядати як неприйняття ним спадщини, адже останнє характеризується юридичною бездіяльністю, тобто не вчиненням жодних юридичних чи фактичних дій, спрямованих на здійснення свого права. Неприйняття спадщини не може пов'язуватися із будь-якими діями спадкоємця, що свідчить про його намір бути правонаступником померлого або ні.

Крім цього, слід зважати і на темпоральний критерій, оскільки неприйняття спадщини характеризується строком, в той час як відкликання заяви вчиняється в певний момент, усуваючи тим самим стан правової невизначеності. Хоча в юридичній літературі висловлюється позиція, що правовим наслідком відкликання заяви про прийняття спадщини є визнання особи такою, що не прийняла спадщину [552, с. 351].

Таким чином, зважаючи на волюву спрямованість особи, відкликання заяви про прийняття спадщини є способом відмови від її прийняття.

У ч. 1 ст. 1272 ЦК України міститься припущення, згідно з яким якщо спадкоємець протягом встановленого законом строку не подав заяву про прийняття спадщини, він вважається таким, що не прийняв її. На нашу думку, таке припущення є підстави розглядати як *правову презумпцію відмови від прийняття спадщини*. Виділена правова презумпція сконструйована за спрямованістю волі спадкоємця: якщо останній не вчинив дій, які б свідчили про намір прийняти спадщину, припускається, що спадкоємець не бажає отримувати спадкове майно, тобто фактично відмовляється від нього. У цьому випадку відмова від прийняття спадщини – положення, умовно прийняте за істину. Наведене припущення встановлене в законі з метою забезпечення стабільності майнових відносин в інтересах інших спадкоємців, які в установленій законом строк прийняли спадщину та отримали свідоцтва про право на спадщину.

Презумпція відмови від прийняття спадщини може бути спростована самим спадкоємцем, стосовно якого таке припущення встановлено, за допомогою правового механізму, що міститься у ч. ч. 2, 3 ст. 1272 ЦК України. Звертаючись до нотаріуса із заявою про прийняття спадщини за згодою інших спадкоємців або із позовом до суду про визначення додаткового строку, достатнього для подання заяви про прийняття спадщини, спадкоємець тим самими заперечує презумптивну обставину про відмову від прийняття спадщини. Активні дії спадкоємця у такому разі «погашають» стан правової невизначеності.

Слід вказати, що Б. О. Булаєвський ставить під сумнів існування презумпції відмови від прийняття спадщини, оскільки припущення про прийняття спадщини та припущення про відмову від її прийняття можуть бути засновані на одних і тих самих юридичних фактах. На цій підставі учений робить висновок про пріоритетність прийняття спадщини стосовно відмови від її прийняття, адже меті спадкування більшою мірою відповідає перше припущення. Так, прийняття спадщини, з одного боку, сприяє упорядкуванню режиму спадкового майна, а з другого – охороняє майнові інтереси спадкоємців

(членів сім'ї померлого). У свою чергу, припущення про відмову від прийняття спадщини має наслідком лише певне упорядкування режиму спадкового майна, але жодних інтересів осіб, близьких до померлого, не охороняє [38, с. 234, 235].

На нашу думку, презумпції прийняття та відмови від прийняття спадщини не є взаємовиключними і можуть існувати паралельно у сфері спадкування. Будь-яка презумпція змодельована законодавцем під конкретні правовідносини, а тому виявляє свої властивості з урахуванням специфіки тих відносин, в яких вона буде застосовуватися, зокрема й поведінки учасників. Тобто визначене в законі припущення моделює поведінку суб'єкта правовідносин таким чином, щоб певна модель була максимально наближеною до реальної дійсності.

Причому, ч. 1 ст. 1272 ЦК України сформульована некоректно, адже не враховує випадок прийняття спадщини шляхом постійного проживання разом із спадкодавцем на час прийняття спадщини. Якщо тлумачити ч. 1 ст. 1272 ЦК України буквально, то спадщину можна прийняти виключно шляхом подання заяви нотаріусу або в сільських населених пунктах – уповноваженій на це посадовій особі відповідного органу місцевого самоврядування. Безумовно, це порушує ч. 3 ст. 1268 та ч. 1 ст. 1269 ЦК України. У зв'язку з цим доцільним видається внесення змін до ч. 1 ст. 1272 ЦК України шляхом викладення її в такій редакції:

«Якщо спадкоємець протягом строку, встановленого статтею 1270 цього Кодексу, не подав заяву про прийняття спадщини або постійно не проживав разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, він вважається таким, що не прийняв її».

Запропоноване застереження дозволить уникнути проблем у визначенні правового статусу особи, яка, проживаючи разом із спадкодавцем, не звернулася із заявою про прийняття спадщини.

Важливо врахувати, що чинним законодавством не визначені правові наслідки неприйняття спадщини одним із спадкоємців, хоча потреба в цьому існує. У ст. 1275 ЦК України розкриті лише наслідки відмови від прийняття

спадщини та не містяться інші підстави «відпадання» спадкоємців передусім, неприйняття ними спадщини. При цьому ЦК УРСР 1963 р. при регулюванні подібних випадків встановлював у ст. 554 правило прирощення спадкових часток, за яким у разі неприйняття спадщини спадкоємцем за законом або за заповітом або позбавлення спадкоємця права спадкування, його частка переходить до спадкоємців за законом і розподіляється між ними в рівних частках. Якщо спадкодавець заповідав усе своє майно призначеним ним спадкоємцям, то частка спадщини, яка належала б спадкоємцеві, який відпав, переходить до інших спадкоємців за заповітом і розподіляється між ними в рівних частках.

Відтак, з метою вирішення питання про правові наслідки неприйняття спадщини, вважаємо за доцільне застосовувати до відповідних правовідносин ст. 1275 ЦК України як загальну.

Слід вказати на однаковий методологічний підхід до прийняття спадщини та відмови від її прийняття, що застосовується у національному законодавстві. Йдеться передусім про такі визначені у ч. 5 ст. 1273 ЦК України вимоги до відмови від прийняття спадщини, як безумовність та беззастережність. Невипадково у підп. 3.14 п. 3 гл. 10 розд. II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України міститься положення про те, що прийняття і відмова від прийняття спадщини можуть мати місце щодо всього спадкового майна. Спадкоємець не вправі прийняти одну частину спадщини, а від іншої частини відмовитись. Спадкоємець, який прийняв частину спадщини, вважається таким, що прийняв усю спадщину [341].

Як стверджує з цього приводу З. В. Ромовська, заборона включення до заяви про відмову від прийняття спадщини буд-яких умов чи застережень бере свій початок з давніх часів. Однак ця обставина не може слугувати доказом її розумності. Під час опрацювання проекту ЦК України аргументованість такої заборони була залишена, на жаль, поза увагою. Умови та застереження у тексті відмови від прийняття спадщини можуть бути різними, тому однозначно, шаблонно підходити до вирішення цієї проблеми не можна. У зв'язку з цим, на

думку автора, немає достатньо аргументованих підстав для заборони можливості відмови від частини активів спадщини, наприклад, від права на земельну ділянку чи від права на автомобіль. Не буде суперечити принципу розумності відмова від прийняття спадщини, скажімо, з умовою, якщо зачата дитина народиться живою. Цей висновок повністю відповідає загальній нормі ст. 212 ЦК України, що передбачає право особи, яка вчиняє правочин, обумовити його правові наслідки настанням певної обставини (відкладальної чи скасувальної). Тому з урахуванням справедливості та розумності умови і застереження, зроблені у відмові від прийняття спадщини, могли би братися судом до уваги при вирішенні конкретного спору [442, с. 205].

Але подібні судження є доволі спірними і перебувають переважно в теоретичній площині. Умови та застереження, зроблені у відмові від прийняття спадщини, можуть значно ускладнити управління та охорону спадкового майна, виконання заповідальних розпоряджень до спливу строку, встановленого для прийняття спадщини, а також створити невинуваті перешкоди особам, для яких участь у спадкуванні залежить від неприйняття спадщини або відмови від її прийняття іншими спадкоємцями. Додамо до цього, що висловлена точка зору суперечить концепції універсального правонаступництва, що покладена в основу регулювання спадкових правовідносин.

Саме тому до відмови від прийняття спадщини не може бути застосована ст. 212 ЦК України, що регулює вчинення правочинів, стосовно яких правові наслідки пов'язуються з настанням певної обставини. Так, особи, які вчиняють правочин, мають право обумовити настання або зміну прав та обов'язків обставиною, щодо якої невідомо, настане вона чи ні (відкладальна обставина). Крім того, особи, які вчиняють правочин, мають право обумовити припинення прав та обов'язків обставиною, щодо якої невідомо, настане вона чи ні (скасувальна обставина).

Викладені у заяві про відмову від прийняття спадщини умови чи застереження слід вважати невстановленими. Це, у свою чергу, не впливає на

дійсність відмови як одностороннього правочину. Наведений висновок впливає зі змісту ст. 217 ЦК України, згідно з якою недійсність окремої частини правочину не має наслідком недійсності інших його частин і правочину в цілому, якщо можна припустити, що правочин був би вчинений і без включення до нього недійсної частини. Наприклад, якщо спадкоємець відмовився від прийняття спадщини за умови, що інший спадкоємець не буде спадкувати, таку умову слід вважати невстановленою, а саму відмову – загальною.

Стосовно прийняття спадщини у ст. 1269 ЦК України міститься застереження про те, що заява про прийняття спадщини подається спадкоємцем особисто. Утім, щодо відмови від прийняття спадщини у цивільному законодавстві не закріплено подібного правила про виключно особистий характер відповідної заяви. Лише у Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України зазначено, що заява про відмову від прийняття спадщини подається спадкоємцем особисто нотаріусу за місцем відкриття спадщини у письмовій формі. Не допускається приймати заяви про відмову від прийняття спадщини, складені від імені спадкоємців їх представниками, що діють на підставі довіреностей (п. 3 гл. 10 розд. II).

В. А. Белов вважає, що відмова від спадщини та відмова від прийнятої спадщини – це два відмінних за юридичними наслідками акти. Зокрема, відмова від неприйнятої спадщини повністю припиняє існування спадкового права, в той час як відмова від спадщини, яка була прийнята спадкоємцем, – це відмова не від самого спадкового права, а від усіх набутих в порядку спадкування суб'єктивних цивільних прав (речових, виключних, зобов'язальних тощо), які складають спадкову масу. З цих підстав автор сформулював позицію про логічність розглядати право відмови від неприйнятої спадщини у спадково-правовій тематиці, адже його предметом виступає спадкове право в суб'єктивному розумінні. Щодо права на відмову від прийнятої спадщини, то вважати його інститутом спадкового права неправильно через спрямованість на припинення не спадкового права, а прав

інших типів, уже набутих у процесі спадкування. Таке розуміння права на відмову від прийняття спадщини В. А. Белов пояснює тим, що спадкове право як особлива цивільно-правова форма охоплює суспільні відносини, обмежені моментами відкриття спадщини та її прийняття спадкоємцями. Саме з прийняттям спадщини, на думку ученого, відбувається універсальне правонаступництво. Спадкоємець, який прийняв спадщину, – це вже не спадкоємець, а власник, орендар, наймач, кредитор тощо. Здійснення спадкового права шляхом прийняття спадщини припиняє таке право [25, с. 1006–1008]. Утім, в самому поясненні можна побачити суперечливість цієї позиції. Якщо шляхом прийняття спадщини особа перетворюється на власника, то, очевидно, немає підстав розглядати правочин, спрямований на розпорядження успадкованим майном, як відмову від прийнятої спадщини. Йдеться не про відмову від прийнятої спадщини, а про здійснення права власності, набутого в порядку спадкування. Таке майно на момент відчуження вже втратило правовий статус спадщини.

На нашу думку, слід відрізнити способи і види відмови від прийняття спадщини, хоча ці поняття й ототожнюються в юридичній літературі [310, с. 195]. Спосіб відмови від прийняття спадщини втілюється в ті дії, що явно виражають небажання особи бути правонаступником спадкодавця. Таким чином, спосіб є зовнішнім вираженням досліджуваного правочину, в той час як вид відмови від прийняття спадщини визначає правову спрямованість таких дій, тобто характеризує внутрішню сторону відмови.

Зміст ст. ст. 1273, 1274 ЦК України дає змогу виділити два види відмови від прийняття спадщини:

1) загальну (безадресну), за якою спадкоємець заявляє про відмову від прийняття спадщини в порядку ст. 1273 ЦК України. Зміст такого правочину вичерпується відмовою особи від свого суб'єктивного права та самоусуненням від спадкування;

2) направлену, що має місце, коли спадкоємець заявляє про відмову від прийняття спадщини на користь конкретної особи (ст. 1274 ЦК України).

Причому, остання не позбавлена права відмовитися від прийняття спадщини або взагалі її не приймати [201, с. 48, 49].

В законі містяться імперативні правила щодо вчинення направленої відмови від прийняття спадщини, зміст яких полягає в наступному. Спадкоємець за заповітом має право відмовитися від прийняття спадщини на користь іншого спадкоємця за заповітом. Спадкоємець за законом має право відмовитися від прийняття спадщини на користь будь-кого із спадкоємців за законом незалежно від черги. При направленій відмові відбувається перехід права на прийняття спадщини від однієї особи, що висловила бажання про це, до іншої. Це має деяку схожість із спадковою трансмісією, тобто переходом права на прийняття спадщини від померлого спадкоємця (трансмїтента), який не встиг реалізувати своє право на прийняття спадщини, до його спадкоємців (трансмїсарів). Утім, при спадковій трансмісії право на прийняття спадщини переходить від трансмітента до трансмісара в силу смерті першого, тобто без його волі, що свідчить про відсутність правочинного характеру відповідних правовідносин. І навпаки, відмова від прийняття спадщини, як наголошувалося вище, є за своєю природою правочином.

Вчинення направленої відмови не дозволяється: від обов'язкової частки у спадщині; у разі підпризначення спадкоємця; на користь недостойного спадкоємця або особи, прямо позбавленої спадщини заповідачем; якщо все спадкове майно заповідане одному спадкоємцю.

Наведене свідчить про обмеженість направленої відмови від прийняття спадщини стосовно загальної відмови. Мотив такого обмеження криється у намаганні законодавця максимально врахувати останню волю спадкодавця.

Питання сутності направленої відмови від прийняття спадщини розглядається в правовій доктрині неоднозначно. Ще за дореволюційних часів висловлювалися думки, що відмова від спадщини є лише негативним актом волі, яку неможливо поєднати із волевиявленням стосовно долі того ж майна. Відмовляючись, спадкоємець в цілому і рішуче усуває свою волю щодо

спадщини, а відтак він не вправі відмовлятися на користь іншої особи [331, с. 377]. За радянської доби М. В. Гордон підкреслював, що вчиняючи відмову від спадщини на користь іншого спадкоємця, особа тим самим намагається по суті не відмовитися, а подарувати свою частку. У зв'язку з цим судова практика визнає подібну відмову як позбавлену юридичної сили [77, с. 337].

Окремі сучасні дослідники аналогічно піддають критиці відмову від прийняття спадщини на користь іншої особи. Наприклад, О. В. Мананніков пояснює це відсутністю у спадкоємця права на розпорядження спадщиною. Спадкоємець, визначаючи, кому перейде його частка у спадщині, тим самим підміняє волю власника, ще не заступивши на його місце в цивільному обороті, та порушує права й законні інтереси інших спадкоємців. У цьому автор бачить невідповідність засадам приватного права і приватної власності, адже правом розпорядження, володіння та користування майном наділений виключно його власник [267, с. 260]. Приблизно такі ж аргументи наводять і С. Я. Фурса та Є. І. Фурса, які вбачають у відмові на користь іншого спадкоємця викривлення останньої волі спадкодавця, та пропонують залишити за спадкоємцем виключно право безадресної відмови від прийняття спадщини [474, с. 442, 443].

У свою чергу, Н. В. Фомічова бачить у направленій відмові від прийняття спадщини наявність умови – спадщина переходить не до всіх спадкоємців, а лише до конкретного суб'єкта [507, с. 94].

На нашу думку, направлена відмова від прийняття спадщини – не розпорядження спадщиною, адже йдеться по суті про уступку суб'єктивного цивільного права, як форму його здійснення. Важко при цьому погодитися із позицією про викривлення волі спадкодавця, оскільки законодавець передбачив імперативний порядок відмови від прийняття спадщини залежно від виду спадкування. Тим самим забезпечується дотримання дійсної чи передбачуваної волі спадкодавця.

Визначене законом право спадкоємця відмовитися від прийняття спадщини на користь іншої особи є одним із елементів диспозитивності в

спадковому праві, що дозволяє членам сім'ї, близьким родичам самостійно врегулювати свої відносини з урахуванням особливостей стосунків в конкретній сім'ї, поведінки її членів.

Слід звернути увагу на те, що диспозитивність в частині відмови від прийняття спадщини не обмежується вибором виду такого правочину. Спадкоємець за заповітом чи за законом, який має право на спадкування, може змінити зміст заяви про відмову від прийняття спадщини з тим, щоб доповнити її вказівкою, на чю користь відмова від прийняття здійснена, а в разі коли заява вже містила вказівку, на користь кого зроблено відмову від частки у спадщині, замінити іншим спадкоємцем. Такі зміни можуть бути здійснені протягом шести місяців з часу відкриття спадщини.

Цю широку автономію спадкоємця можна пояснити тим, що, по-перше, відповідний правочин має односторонній характер та, по-друге, відкладальний ефект. Остання властивість пов'язана з тим, що правові наслідки відмови від прийняття спадщини настають після спливу строку, встановленого для її прийняття.

Здійснення права на відмову від прийняття спадщини можливе лише в межах загального строку, встановленого ст. 1270 ЦК України. В юридичній літературі неодноразово висловлювалася позиція щодо теоретичної можливості та доцільності продовжувати строк не тільки для прийняття спадщини, а й щодо відмови від прийняття спадщини [78, с. 87], [22, с. 125]. Причому, наприклад, О. О. Терехова [485, с. 13] та І. Федорич [500, с. 131] обґрунтовують це можливістю застосування до відносин з відмови від прийняття спадщини за аналогією положення ст. 1272 ЦК України про визначення додаткового строку, достатнього для прийняття спадщини в нотаріальному та судовому порядку.

На нашу думку, спадкоємець наділений правовою можливістю відмовитися від свого права на прийняття спадщини лише в межах встановленого ст. 1270 ЦК України строку. Законом не передбачено визначення додаткового строку для відмови від прийняття спадщини, поновлення або продовження такого строку. А відтак після спливу строку для прийняття

спадщини спадкоємець позбавляється права відмовитися від свого суб'єктивного права шляхом подання відповідної заяви. Недоцільність застосування аналогії в цьому випадку зумовлена тим, що правовідносини не є подібними за змістом, що є умовою існування цього правового механізму. Для застосування закону за аналогією необхідно, щоб не передбачуваний законом випадок мав ті ж ознаки, що зумовлюють норму, застосовану за аналогією [520, с. 64]. У разі неприйняття спадщини особа не здійснює своє суб'єктивне право та не вчиняє жодних дій, що свідчать про її наміри. Навпаки, відмовляючись від прийняття спадщини, спадкоємець тим самим вже розпорядився своїм правом шляхом відмови від нього, заявляючи, що не бажає бути правонаступником померлого. Прийняття спадщини та відмова від її прийняття – різні юридичні факти як за вольовою спрямованістю, так і за юридичними наслідками. Тому правовідносини, що виникають у зв'язку з прийняттям спадщини та відмовою від її прийняття, не є подібними.

Невипадково у п. 25 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 р. № 7 наголошено на тому, що відмова від прийняття спадщини на користь інших спадкоємців допускається лише протягом строку для прийняття спадщини. Після закінчення цього строку частка у спадщині не може бути збільшена з тих підстав, що хто-небудь зі спадкоємців відмовляється від спадщини на користь інших спадкоємців. У таких випадках особа, яка прийняла спадщину, має право розпорядитись усім або частиною майна, отриманого в порядку спадкування, шляхом відчуження її іншому спадкоємцеві за договором купівлі-продажу, дарування, міни тощо [363]. Хоча в окремих випадках суди задовольняють позови про визначення додаткового строку саме для відмови від прийняття спадщини. Показовим у цьому аспекті є рішення Богунського районного суду м. Житомира від 19.11.2015 р., за яким суд знайшов підстави для застосування ч. 3 ст. 1272 ЦК України за аналогією до відносин з відмови від прийняття спадщини [386].

Сплив строку, встановленого для прийняття спадщини, погашає можливість здійснення права на відмову від її прийняття.

Згідно з ч. 3 ст. 1274 ЦК України спадкоємець має право відмовитися від частки у спадщині спадкоємця, який відмовився від спадщини на його користь. Важко при цьому погодитися з тими авторами, які вбачають в цьому правилі ознаки сингулярного правонаступництва, коли спадкоємець успадковує певну частку від належної йому спадщини [7, с. 187]. Законом лише надана можливість спадкоємцю, на чюю користь вчинено відмову від прийняття спадщини, не приймати таку частку, що цілком узгоджується з правилом ст. 12 ЦК України про здійснення особою своїх прав вільно, на власний розсуд. А тому в цьому разі йдеться не про випадок сингулярного правонаступництва, а про вираження правової свободи спадкоємця не приймати спадщину.

Значним проявом диспозитивності в спадковому праві є закріплена у ч. 6 ст. 1273 ЦК України можливість відкликати відмову від прийняття спадщини протягом строку, встановленого для її прийняття. Наведене право не закріплювалося у ЦК УРСР 1963 р. і свідчить про широку автономію спадкоємця в частині відмови від прийняття спадщини. Як підкреслює З. В. Ромовська, положення ч. 6 ст. 1273 ЦК України є не лише конкретизацією загального права на відмову від одностороннього правочину (ч. 1 ст. 214 ЦК України), воно засвідчує дію принципу диспозитивності у здійсненні особою свого права [442, с. 206].

Утім, слід звернути увагу на те, що правило про можливість відкликання відмови від прийняття спадщини структурно розміщене у ст. 1273 ЦК України, що регулює саме загальну відмову. З цих підстав робляться висновки про можливість відкликати виключно безадресну відмову від прийняття спадщини [120, с. 267].

Видається правильним, що здійснення права на відкликання відмови від прийняття спадщини не залежить від виду цього правочину. Стаття 1273 ЦК України містить загальні засади відмови від прийняття спадщини. Йдеться не лише про можливість відкликати відмову, а й про такі вимоги, як строковий

характер, безумовність та беззастережність досліджуваного правочину, особливості його вчинення малолітніми, неповнолітніми, недієздатними спадкоємцями, а також особами, чия цивільна дієздатність обмежена. Ці положення повною мірою можуть бути застосовані і до відмови від прийняття спадщини на користь інших спадкоємців. У протилежному випадку можна ставити під сумнів застосування щодо направленої відмови загального правила стосовно строку її вчинення. Крім того, має бути враховано, що відкликанням відмови від прийняття спадщини не порушуються права особи, на користь якої відмова була вчинена, оскільки відкликання є правом спадкоємця, яке не ставиться в залежність від згоди інших осіб.

Як і відмова від прийняття спадщини, відкликання заяви про відмову є одностороннім правочином, вчинення якого не залежить від волі інших спадкоємців.

На нашу думку, правова свобода спадкоємця в цій частині не може бути обмежена через відсутність у спеціальній нормі відповідного застереження. Така звужена автономія, напевне, суперечила б тим засадам диспозитивності, що були закладені розробниками у ЦК України як кодексі приватного права.

М. В. Ус бачить у праві відкликати відмову від прийняття спадщини колізію між спадковими правами. Автор ставить питання, а чи не припиняється право на прийняття спадщини в особи наступної черги, яке виникло внаслідок відмови відповідної особи від прийняття спадщини. У ЦК з цього приводу нічого не вказується. До того ж, загальні положення ЦК не дають можливості відповісти на це запитання, оскільки згідно з ч. 4 ст. 214 ЦК України правові наслідки відмови від правочину встановлюються законом або домовленістю сторін. Отже, виникає нетипова для спадкового права ситуація, коли суб'єктивне право на прийняття спадщини за законом одночасно мають особи, що належать до різних черг спадкоємців. За своєю суттю ці права є несумісними, адже виходячи з положень ст. 1258 ЦК України спадкоємці кожної наступної черги спадкують за умови відсутності спадкоємців попередньої черги. З цього робиться висновок про наявність колізії прав на

прийняття спадщини, адже здійснення цього права спадкоємцем однієї черги (закликання його до спадкування) виключає здійснення свого права спадкоємцем іншої черги [491, с. 136].

Утім, викладена колізія вирішується законодавцем шляхом застосування механізму відкладального ефекту, оскільки правові наслідки відмови від прийняття спадщини настають для інших спадкоємців після спливу строку, встановленого для прийняття спадщини. Остаточо питання про розмір часток у спадщині кожного спадкоємця буде вирішуватися нотаріусом під час видачі свідоцтва про право на спадщину.

В юридичній літературі, а також переважно серед нотаріусів ставиться питання про можливість відмови від прийняття спадщини за плату [319, с. 117–121]. Причому, це питання не є новим. Так, ще Д. І. Мейєр свого часу писав, що найчастіше на практиці зустрічається кваліфіковане відречення від спадщини, тобто на користь певної особи. Але це, на думку ученого, є вже не відреченням від спадщини, а відчуженням її, що більшою мірою вчиняється не безоплатно, а за певну винагороду [269, с. 822, 823]. Проект Цивільного укладення Російської Імперії визначав у ст. 1517, що спадкоємець, який відрікся від спадщини за винагороду, вважається таким, що прийняв спадщину. Наведене правило пояснювалося тією обставиною, що особа, яка отримала за спадщину винагороду, тим самим виявляє свою волю на прийняття спадщини. Оскільки спадкоємець, який прийняв спадщину, не може в подальшому від неї відмовитися, то й передача відповідного права за винагороду є нікчемною. Більш того, отримання одним спадкоємцем від інших винагороди за відречення від спадщини розглядалося як недобросовісність спадкоємця [91, с. 227].

Національне цивільне законодавство не надає спадкоємцю права відмовитися від прийняття спадщини за плату, хоча потреба в цьому є. На нашу думку, відмова від прийняття спадщини за плату відповідатиме розширенню диспозитивності спадкового права та надання його учасникам широкої правової автономії.

Причому, в зарубіжних правопорядках питання відмови від прийняття спадщини за певну плату регулюються позитивним правом. Зокрема, чинне французьке законодавство містить застереження про те, що відмова від спадщини на оплатній основі тягне такі ж правові наслідки, як і безумовне прийняття спадщини (ст. 780 ФЦК). Крім того, доволі неординарну, з точки зору українського законодавства, норму містить ст. 779 ФЦК: особистим кредиторам спадкоємця, який утримується від прийняття спадщини або відмовляється від спадщини, тим самим завдаючи шкоди їх інтересам, може бути дозволено в судовому порядку прийняти спадщину від імені їх боржника замість нього. Прийняття спадщини має місце лише на користь таких кредиторів в обсязі їх вимог. Воно не має іншої дії стосовно спадкоємця [588].

Значно розширює правову свободу спадкоємців чеський закон, що допускає відмову від спадщини до смерті спадкодавця. Так, за § 1484 ЦК Чехії від спадкового права можна відмовитися за попередньою згодою із спадкодавцем; причому, така відмова діє і стосовно нащадків спадкоємця, якщо домовленістю не передбачено інше. Цей договір має відповідати формі офіційного документа; однак права та обов'язки, що випливають з нього, не можуть бути скасовані за умови додержання письмової форми [587].

Висновки до розділу 5

1. Право на прийняття спадщини є самостійним суб'єктивним правом особи, що має абсолютний характер, залежить виключно від волі його носія та не залежить від згоди інших осіб і здійснюється шляхом вчинення одностороннього правочину.

Здійснення права на прийняття спадщини має два параметри спадщини – спосіб і строк. Саме цими чинниками обмежується реалізація правової свободи особи в частині набуття спадщини. Спосіб прийняття спадщини визначає алгоритм дій, що кваліфікується законом як вираження волі спадкоємця на прийняття спадщини.

2. Виділяють два способи прийняття спадщини – фактичний і формальний. Перший заснований на правовій презумпції прийняття спадщини, зміст якої становить припущення про те, що певні спадкоємці вважаються такими, що прийняли спадщину без спеціального волевиявлення про це. До таких спадкоємців належать особи, які постійно проживали разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, малолітні, неповнолітні, недієздатні, а також особи, цивільна дієздатність яких обмежена. Застосування цієї презумпції можливе за умови, що спадкоємці не відмовилися від прийняття спадщини в установленому порядку.

Формальний спосіб прийняття спадщини реалізується шляхом подання нотаріусу або уповноваженій на це посадовій особі відповідного органу місцевого самоврядування заяви про прийняття спадщини. Причому, спадкоємець наділений правом обрати форму реалізації формального способу прийняття спадщини шляхом: 1) особистого подання заяви про прийняття спадщини спадкоємцем нотаріусу; 2) направлення заяви про прийняття спадщини, справжність підпису спадкоємця на якій засвідчено нотаріально, поштою; 3) передача заяви про прийняття спадщини в порядку ст. 84 Закону України «Про нотаріат».

Спадкоємець, який постійно проживав разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, не позбавлений можливості звернутися із заявою про прийняття спадщини. В цьому випадку йдеться про застосування двох способів прийняття однієї і тієї ж спадщини, зважаючи на те, що формальний спосіб прийняття спадщини має явні переваги перед фактичним способом.

3. Нормативно визначено два строки для прийняття спадщини – загальний та спеціальний. Тривалість першого встановлена у шість місяців з часу відкриття спадщини. Існування тримісячного спеціального строку зумовлено неприйняттям спадщини або відмовою від її прийняття іншими спадкоємцями.

За своєю правовою природою строк для прийняття спадщини є спеціальним строком, що діє у сфері спадкового права, відмінний від строку

позовної давності. Такий строк не є давнісним або присічним, він не може зупинятися, перериватися або поновлюватися.

Строк для прийняття спадщини обчислюється з дня смерті спадкодавця, що обумовлено спеціальним характером ст. 1270 ЦК України стосовно загальної ст. 253 ЦК України, за змістом якої перебіг строків починається з наступного дня після відповідної календарної дати або настання події, з якою пов'язано його початок. Таким чином, день смерті особи або день, з якого вона оголошується померлою, є першим днем перебігу строку для прийняття спадщини.

При фактичному прийнятті спадщини правове значення має не строк, а термін (час смерті спадкодавця), оскільки особа вважається такою, що прийняла спадщину в силу факту постійного проживання разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, або через інші обставини (вік або стан здоров'я). Такий спосіб характеризується відсутністю строку, протягом якого особа має вчинити певні дії, спрямовані на прийняття спадщини. Строк тут має правове значення не для здійснення суб'єктивного права, а для відмови від нього. Відтак темпоральні межі здійснення відповідного права властиві виключно формальному способу прийняття спадщини.

4. Розширення диспозитивності спадкоємців в частині здійснення права на спадкування зумовлене правилом ч. 5 ст. 1269 ЦК України, за змістом якого заява про прийняття спадщини може бути відкликана спадкоємцем протягом строку, встановленого для прийняття спадщини. Строк для відкликання заяви про прийняття спадщини не підлягає поновленню через те, що спадкоємець, реалізувавши своє суб'єктивне право на прийняття спадщини, не відмовився від нього в імперативно визначеному порядку.

5. Системний аналіз ч. 5 ст. 1275 та ст. 1268 ЦК України свідчить про надану особі правову можливість обрати вид спадкування, якщо вона є спадкоємцем за заповітом і одночасно входить до кола спадкоємців за законом.

З метою повної реалізації волі заповідача та запобігання ухиленню спадкоємця від виконання покладених на нього заповітом обов'язків ч. 5

ст. 1275 ЦК України потребує вдосконалення шляхом закріплення застереження про те, що у разі відмови від прийняття спадщини спадкоємцем, на якого змістом заповіту покладено обов'язок, зазначений обов'язок не втрачає своєї сили та переходить до спадкоємця, який прийме спадщину.

6. Одним з елементів змісту диспозитивності в частині відмови від прийняття спадщини є право відкликати заяву про відмову від прийняття спадщини, здійснення якого не залежить від виду цього правочину (загальна або направлена відмова), оскільки у ст. 1273 ЦК України визначено загальні засади реалізації спадкоємцями відмови від прийняття спадщини.

Як і відмова від прийняття спадщини, відкликання заяви про відмову є одностороннім правочином, вчинення якого не залежить від волі інших спадкоємців. Відмова від прийняття спадщини не припиняє спадкового правовідношення; припиняється лише право спадкування в особи, яка здійснила вказане право.

Під неприйняттям спадщини слід розуміти невчинення спадкоємцем дій, які кваліфікуються законом як прийняття спадщини. Неприйняття спадщини не є способом відмови від її прийняття у зв'язку із суттєвими відмінностями як за вольовою спрямованістю, так і за правовими наслідками. До правових наслідків неприйняття спадщини слід застосовувати ст. 1275 ЦК України як загальну.

7. Окремо виділяються способи та види відмови від прийняття спадщини, що не є тотожними поняттями. Спосіб відмови від прийняття спадщини втілюється в ті дії, що явно виражають небажання особи бути правонаступником спадкодавця, а відтак є зовнішнім вираженням досліджуваного правочину. Вид відмови від прийняття спадщини визначає правову спрямованість таких дій, тобто характеризує внутрішню сторону відмови.

Відкликання спадкоємцем заяви про прийняття спадщини протягом строку, встановленого для її прийняття, свідчить про відмову від прийняття спадщини, зважаючи на вольову спрямованість зазначеної дії. Тому виділяються два способи відмови від прийняття спадщини: 1) подання заяви

про відмову від прийняття спадщини; 2) відкликання заяви про прийняття спадщини.

Цивільним законодавством України закріплено два види відмови від прийняття спадщини: загальна (безадресна) та направлена відмова. Коло осіб, на користь яких можливе вчинення відмови від прийняття спадщини, залежить від виду спадкування. Зазначене правило встановлене з метою врахування дійсної чи припустимої волі спадкодавця.

8. У ч. 1 ст. 1272 ЦК України міститься правова презумпція відмови від прийняття спадщини. Зазначена норма потребує вдосконалення шляхом внесення відповідних змін, адже не враховує випадку прийняття спадщини шляхом постійного проживання разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини.

Правова свобода в частині відмови від прийняття спадщини виявляється у можливості змінити зміст відповідної заяви з тим, щоб доповнити її вказівкою, на чю користь таку відмову здійснено, а в разі коли заява вже містила вказівку, на користь кого зроблено відмову від частки у спадщині, замінити іншим спадкоємцем. Такі зміни можуть бути здійснені протягом усього строку для прийняття спадщини.

Акт відмови від прийняття спадщини характеризується як односторонній правочин, що має відкладальний ефект, оскільки правові наслідки відмови від прийняття спадщини настають після спливу строку, встановленого для її прийняття.

9. Здійснення права на відмову від прийняття спадщини обмежене строком, встановленим у ст. 1270 ЦК України. Сплив цього строку погашає можливість здійснення права на відмову від прийняття спадщини.

Виходячи із розширення диспозитивних засад регулювання спадкових правовідносин, спадкоємцеві доцільно надати право відмовитися від прийняття спадщини за плату, закріпивши подібний правочин у цивільному законодавстві.

РОЗДІЛ 6

ОБМЕЖЕННЯ ДИСПОЗИТИВНОСТІ В СПАДКОВОМУ ПРАВІ

6.1. Сутність імперативності в спадковому праві

Для нормального функціонування будь-якого суспільства, забезпечення стабільності майнового обороту, а також для дотримання та захисту прав суб'єктів необхідним є регулювання відповідних правовідносин за допомогою обов'язкових правил, які не дозволяють суб'єктам обрати для себе певний варіант поведінки. Не є винятком у цьому аспекті і цивільне право, в якому при переважанні диспозитивного методу правового регулювання встановлюються й певні заборони, що обмежують самостійність та ініціативу учасників цивільних правовідносин. Централізоване правове регулювання здійснюється державними органами і виступає як зовнішнє щодо суб'єктів, на яких воно поширюється, оскільки не передбачає механізмів узгодження з цими суб'єктами приписів адресованих ним правових норм та індивідуальних приписів. Саме в цьому, на думку багатьох дослідників, виявляється основна принципова риса такого регулювання – його імперативність [334, с. 77].

Питання імперативності в цивільному праві виступало предметом наукових досліджень Н. С. Кузнецової, Я. М. Романюка, С. О. Погрібного, М. М. Сібільова, Є. О. Суханова, Р. А. Майданика, П. М. Рабіновича, І. О. Маньковського, І. О. Діковської, Е. О. Євстігнеєва, А. Г. Карапетова, О. В. Грушевської та інших авторів. Причому, сутність категорії імперативності, її співвідношення з диспозитивністю розглядаються в юридичній літературі переважно у сфері договірної регулювання цивільних правовідносин [104, с. 34–37], [334, с. 77–84], [159], [111].

Імперативність – феномен присутності у праві категоричних приписів як ознаки та властивості будь-якої правової норми незалежно від того, до якого виду вона належить на підставі того чи іншого класифікаційного критерію [17,

с. 222]. Отже імперативність повною мірою виявляється в імперативних правових нормах, які, за твердженням М. І. Брагінського, являють собою особливу форму публічного начала у цивільному праві [34, с. 91].

Історія розмежування імперативних і диспозитивних норм сягає корінням в епоху римського права, де в результаті багаторічної еволюції правових поглядів приватноправові норми стали поділяти на *jus cogens* (імперативна норма) та *jus dispositivum* (диспозитивна норма). Норми першої категорії обмежували свободу договірних відносин шляхом застосування негативних або владних правових приписів. Порушення договором норм цих форм текстуального виразу *jus cogens* вважалося неприпустимим і спричиняло недійсність договору (*lex perfecta*) або недійсність із застосуванням іншої санкції, зокрема штрафу (*lex plus quam perfecta*), або лише застосування такої санкції із збереженням договору в силі (*lex minus quam perfecta*), або парадоксальним чином взагалі не спричиняли жодних правових наслідків (*lex imperfecta*).

Відступлення в договорі від норм, що належали до *jus dispositivum*, вважалося природним і нормальним, адже сама природа таких норм полягала у встановленні правил на випадок замовчування сторони договору [147, с. 24].

Правовою формою втілення імперативності в царині спадкового права є імперативна норма. Сутність імперативних норм в цивільному праві полягає в тому, що вони обмежують правову свободу (диспозитивність) та ініціативність суб'єктів цивільних правовідносин, тобто визначають межі диспозитивності. Тим самим забезпечується стабільне функціонування галузі. При цьому імперативні норми не регулюють відносини між суб'єктами, а визначають умови здійснення суб'єктивного права. Видається справедливою позиція стосовно виділення імперативних норм двох видів: абсолютно імперативних і відносно імперативних. Абсолютно імперативними є норми, від яких сторони не можуть відступати та які унеможливають саморегулювання договірних цивільних відносин [461, с. 60], [333, с. 50]. Незважаючи на те, що ця точка зору була висловлена стосовно сфери договірної права, класифікація імперативних

норм на абсолютні та відносні є, на нашу думку, універсальною, у зв'язку з чим повною мірою може бути застосована і до спадкового права.

Абсолютними імперативними нормами слід визнати такі правові приписи, що не можуть бути змінені суб'єктами спадкового права. До таких норм належать, зокрема: ст. 1271 ЦК України «Види спадкування»; ст. 1220 ЦК України «Відкриття спадщини»; ст. 1245 ЦК України «Спадкування частини спадщини, що не охоплена заповітом»; ст. 1247 ЦК України «Загальні вимоги до форми заповіту»; ст. 1257 ЦК України «Недійсність заповіту» тощо.

У свою чергу, відносно імперативні норми визначають мінімальну правову автономію суб'єктів спадкового права, надаючи їм можливість відступити від імперативних приписів за наявності підстав, прямо передбачених законом, і в нормативно визначених межах. При цьому має бути відзначено, що вміщення відносно імперативних норм в матерію спадкового права зумовлене розширенням диспозитивних засад всього приватного права. До таких приписів слід віднести передусім правило абз. 2 ч. 1 ст. 1241 ЦК України стосовно зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині; ч. 3 ст. 1272 ЦК України щодо можливості в судовому порядку визначити додатковий строк спадкоємцю, який пропустив строк для прийняття спадщини, тощо.

Хоча пропозиція класифікувати імперативні норми на абсолютні та відносні не є єдиною в цивілістиці. Так, Я. М. Романюк приєднався до запропонованої І. О. Маньковським [268, с. 75–81] класифікації імперативних норм на три головні типи: 1) абсолютно імперативні норми, застосування яких є обов'язковим для всіх учасників цивільно-правових відносин незалежно від їхньої волі. Такі норми є нормами загальної дії та слугують меті створення певної загальнообов'язкової для суб'єктів цивільного права моделі поведінки. Абсолютно імперативні норми у своєму змісті не містять заборон і безпосередньо не скеровані на захист слабкої сторони правовідношення; 2) імперативні норми, які встановлюють різні заборони й обмеження цивільних прав та покладають певні обов'язки, що є наслідком протиправної поведінки.

Імперативні норми цього типу спрямовані на запобігання протиправній поведінці учасників цивільно-правових відносин, тобто виконують превентивну функцію, надаючи суду легальну можливість обмеження суб'єктів цивільного права в здійсненні належних їм суб'єктивних цивільних прав; 3) імперативні норми, спрямовані безпосередньо на захист прав і законних інтересів слабкої сторони цивільного, як правило, договірною правовідношення [438, с. 367, 368].

Важливо врахувати, що розподіл імперативних норм у різних підгалузях та інститутах цивільного права є неоднорідним. Зокрема, в одних елементах системи цивільного права їх кількість незначна, в інших вони переважають. За твердженням Є. О. Суханова, у сфері приватноправового регулювання імперативний характер носять переважно правила, що визначають правовий статус учасників майнових відносин та правовий режим належних їм різноманітних майнових прав, тобто статику (стан) приватноправових відносин. Як виняток, імперативний характер інколи надається правилам самого майнового обороту, що визначають динаміку (рух, розвиток) таких відносин [86, с. 4, 5].

Як наголошує О. В. Дьомін, якщо норма або нормативно-логічна конструкція не допускають свободи вибору з боку своїх адресатів, вони однозначно є імперативними [100, с. 31, 32].

Проблема імперативності у спадковому праві зазвичай обмежується аналізом правила про обов'язкову частку у спадщині [319, с. 48]. Водночас нез'ясованими повною мірою залишаються питання функціонального призначення імперативності у спадковому праві, інші, крім обов'язкової частки у спадщині, прояви зазначеної правової категорії. Актуалізація цих питань сприятиме більшому розумінню сутності правової свободи у спадкових правовідносинах, усуненню можливих складнощів у реалізації відповідних норм, а також створенню дієвого механізму підтримання балансу інтересів між суб'єктами спадкового права.

Загальноприйнятою в юридичній літературі є позиція, що в приватному праві переважають диспозитивні норми, а найбільш важливим регулятором відносин визнається саме договір [459, с. 74]. Це повною мірою узгоджується з природним, об'єктивним поділом права на публічне і приватне, який підтверджує, що громадянське суспільство не зливається з державою у єдине ціле. Водночас можна констатувати, що у спадковому праві переважають імперативні норми, а сама підгалузь вирізняється високим ступенем формалізованості. В юридичній літературі основною причиною існування імперативних норм в цивільному праві називають їх спрямованість на врахування державних інтересів. Зокрема, О. В. Грушевська вважає, що у ситуації коли цивільно-правові відносини урегульовані імперативно, йдеться лише про наявність елементів публічності, точніше, про охорону публічного інтересу імперативними нормами цивільного права. У даному випадку безпосередньо не виникають відносини влади-підпорядкування, цивільні відносини продовжують існувати у своїй якості, норми цивільного права не змінюють своєї галузевої належності [93, с. 96]. Публічними (державними) інтересами пояснює наявність об'єктивних підстав для включення до складу цивільного права правових норм з імперативною конструкцією і Я. М. Романюк [438, с. 359, 360].

Історично сформувавшись як правовий інструмент, що забезпечує баланс між суспільними та приватними інтересами в сфері майнових відносин, сучасне спадкове право не тільки виступає однією з підстав набуття права власності, але й створює умови для матеріального забезпечення найближчих родичів власника та членів його сім'ї. Спадкове право має свою специфіку, обумовлену забезпеченням посмертного переходу прав та обов'язків від однієї особи (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємців) в порядку універсального наступництва [229, с. 65]. Це, безумовно, впливає на функціональне призначення імперативних норм у цій сфері, яке дослідники спадкового права зазвичай бачать в забезпеченні найбільш важливих державних та суспільних інтересів. У цьому аспекті окремо має бути викладена позиція Є. О. Рябокonia,

який пояснює перевагу імперативних норм прагненням законодавця закріпити чітку процедуру реалізації спадкових прав з метою запобігання їх порушенню та мінімізувати випадки виникнення спорів між спадкоємцями [120, с. 32].

Дійсно, спадкове право певною мірою забезпечує суспільні та державні інтереси, проте виключно цією обставиною не можна пояснити таку обмежену дію диспозитивності у досліджуваних відносинах. На нашу думку, вміщення імперативних норм в матерію спадкового права пояснюється низкою чинників.

1. Спадкове право, як підгалузь цивільного права, має **тісний зв'язок з відносинами шлюбу, сім'ї, споріднення**, що значно зближує спадкове право із сімейним. Про тотожність суб'єктів сімейних відносин та відносин спадкування за законом у зв'язку з тим, що останні засновані на родинних відносинах [244, с. 30], а також навіть про сімейний характер всього спадкового права [295, с. 12, 225] неодноразово наголошувалося в юридичній літературі. Зокрема, при формуванні кола спадкоємців законодавець керувався родинними відносинами між спадкодавцем та його наступниками. Специфіка сімейного права дозволяє окремим дослідникам стверджувати про його віднесення до публічних галузей права на підставі пріоритету публічного інтересу та домінування імперативного методу [68, с. 75–81], [453, с. 15, 16], а норми сімейного права кваліфікувати як такі, що мають яскраво виражений імперативний характер, оскільки визначають для суб'єктів, як правило, один варіант поведінки [243, с. 121]. Хоча тут слід зробити застереження, що наведена точка зору не є переважаючою в правовій доктрині та можна назвати не менш поширеними погляди щодо переваги диспозитивних засад регулювання сімейних відносин [186, с. 15], [582, с. 22].

Таким близьким зв'язком із сімейним правом пояснюється обмежене коло суб'єктів спадкового права. У переважній більшості випадків спадкоємцями виступають фізичні особи, пов'язані із спадкодавцем сімейними, родинними зв'язками. Зокрема, у ст. 1222 ЦК України, що визначає основних учасників спадкових правовідносин – спадкоємців, міститься загальне правило про те, що спадкоємцями за заповітом та за законом можуть бути фізичні особи, які є

живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини. І лише як виняток заповідач вправі призначити своїм спадкоємцем юридичних осіб та інших учасників цивільних відносин (ст. 2 ЦК України). З цього приводу О. П. Печений сформулював висновок, що спадкоємцем за заповітом слід вважати саме юридичних осіб приватного права [521, с. 214].

Додамо до цього, що на розвиток спадкового законодавства істотно впливають національні традиції, звичаї, а також моральні уявлення про формування кола спадкоємців за законом [229, с. 66]. З. В. Ромовська зауважує, що українське звичаєве право зобов'язувало усіх шанобливо ставитися до померлого. Смерть покривала жалобою не лише домашніх і родину, але й усе село. До моменту поховання не виконувалися господарські роботи родичами померлого, а також сусідами. На похороні навіть у лютий мороз чоловіки мали бути з некритою головою. При зустрічі на дорозі з похоронною процесією належало зупинитися (злізти з воза). Не прийнято було переганяти похоронну процесію чи переходити дорогу перед нею. Протягом щонайменше сорока днів не можна було нічого змінювати у помешканні померлого. Впродовж року хата була «закрита» для колядників, щедрувальників, усяких веселошців і навіть звичайних пісень. У ч. 1 ст. 298 ЦК України вперше дістав законодавче закріплення обов'язок кожного шанобливо ставитися до тіла людини, яка померла. Тобто імператив звичаєвого та морального права був примножений юридичним обов'язком [442, с. 14, 15]. Крім того, достойне ставлення до тіла померлого визначене як основний принцип діяльності в галузі поховання (ст. 4 Закону України «Про поховання та похоронну справу» від 10.07.2003 р.).

2. Основна причина переважно імперативного регулювання спадкових правовідносин криється у **реалізації принципу соціальної справедливості**, який «червоною ниткою» проходить через все спадкове право. Наведений принцип характеризується багатогранністю та повною мірою втілюється майже у всіх інститутах спадкового права. Як писав свого часу І. О. Покровський, питання про справедливі межі спадкування є черговим питанням сучасного

цивільного права [337, с. 304]. Конституційний Суд України наголосив, що справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права [401]. Хоча справедливість й закріплена як загальна засада всього цивільного законодавства (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України), у сфері спадкування справедливість набуває принципово іншого забарвлення та змісту, виступаючи по суті серцевиною спадкового права. Незважаючи на те, що уявлення про справедливість як про моральний критерій та ідеал суспільного життя виникли ще задовго до появи держави і права, М. Козюбра слушно зауважує, що етимологічно термін «справедливість» навіть ближче до правової, ніж до моральної свідомості, а тому цілком виправдано може розглядатися і як правова категорія. Отже, категорія справедливості виходить далеко за межі моральної сфери і поширюється на всі нормативно-оціночні явища, у тому числі й на право [166, с. 85, 86].

Регулюючи спадкові відносини, законодавець, керуючись принципом соціальної справедливості, намагається врахувати різноманітні обставини. На думку У. А. Омарової, у спадковому праві відсутні норми, нейтральні до дії принципу соціальної справедливості. Все законодавство про спадкування має спиратися на принципи соціальної справедливості [305, с. 340]. Причому, значення принципу справедливості у відносинах спадкування є настільки істотним, що на його користь допускається навіть обмеження принципу свободи заповіту [521, с. 124].

Вирішальна роль згаданого морально-правового імперативу виявляється, зокрема, у врахуванні інтереси зачатої, але ненародженої на момент відкриття спадщини дитини спадкодавця (т. з. «насцитуруса»), яка визнається спадкоємцем за законом першої черги (ст. 1261 ЦК України). За наявності складеного заповіту на користь іншої особи, насцитурус набуває право на обов'язкову частку у спадщині за умови народження живим. При цьому насцитурус не є суб'єктом права, а законом лише охороняються його інтереси та «резервується» суб'єктивне цивільне право до моменту народження.

Встановлення переважного права окремих спадкоємців на отримання певних речей, що входять до складу спадщини, також забезпечує інтереси членів сім'ї спадкодавця, втілюючи тим самим соціальну справедливість. Зокрема, ст. 1279 ЦК України визначається переважне право окремих спадкоємців на виділ їм спадкового майна в натурі. За змістом зазначеної норми спадкоємці, які протягом не менш як одного року до часу відкриття спадщини проживали разом із спадкодавцем однією сім'єю, мають переважне право перед іншими спадкоємцями на виділ їм у натурі предметів звичайної домашньої обстановки та вжитку в розмірі частки у спадщині, яка їм належить. Спадкоємці, які разом із спадкодавцем були співвласниками майна, мають переважне право перед іншими спадкоємцями на виділ їм у натурі цього майна, у межах їхньої частки у спадщині, якщо це не порушує інтересів інших спадкоємців, що мають істотне значення [229, с. 67].

Принципом соціальної справедливості можна пояснити і встановлення обмеженої відповідальності спадкоємців за боргами спадкодавця в межах вартості майна, одержаного у спадщину (ч. 1 ст. 1282 ЦК України). Необмежену відповідальність спадкоємців за боргами спадкодавця важко визнати справедливою, оскільки кредитор отримав би додаткове джерело для задоволення своїх вимог, на яке він не міг розраховувати за життя боржника. Спадкоємці в такому випадку фактично виступали б поручителями за боргами спадкодавця поза своєю волею. Як відзначав В. І. Серебровський, покладення на спадкоємця необмеженої відповідальності було б явно несправедливим; може статися, що спадкоємець внаслідок прийняття спадщини не тільки не набуває жодного майна, а й втрачає йому особисто належне [455, с. 225].

Принцип соціальної справедливості покладений також в основу механізму усунення від права на спадкування, закріпленого у ст. 1224 ЦК України, який застосовується виключно на підставі рішення суду. Усунення від права на спадкування визначається в юридичній літературі як вид та форма цивільно-правової відповідальності [60, с. 224–255], що має яскраво виражений виховний характер, оскільки відповідне положення закону спрямоване на

запобігання неправомірній поведінці і передбачає негативні наслідки для порушників не лише правових, а й інших соціальних, у тому числі моральних, норм [446, с. 71].

Правило ст. 1224 ЦК України поширюється на всіх спадкоємців, у тому числі й на тих, хто має право на обов'язкову частку у спадщині, а також на осіб, на користь яких зроблено заповідальний відказ.

Варто враховувати, що у ст. 1224 ЦК України йдеться про усунення особи від права на спадкування після конкретного спадкодавця, а не про позбавлення права бути спадкоємцем взагалі як частини цивільної правоздатності фізичної особи. Інакше кажучи, прийняття рішення про усунення особи від права на спадкування стосується лише чітко визначеного випадку спадкового правонаступництва і не позбавляє цю особу права претендувати на спадщину після смерті інших спадкодавців.

Одним із дискусійних як в теоретичній площині, так і в судовій практиці залишається питання щодо можливості закликання до спадкування за правом представлення нащадків «недостойного» спадкоємця, померлого до відкриття спадщини, тобто чи поширюються наслідки «недостойності» особи на її спадкоємців. У правовій доктрині є як противники [283, с. 143], так і прихильники [331, с. 376, 377], [524, с. 375–382] можливості спадкування за правом представлення спадкоємцями особи, усуненої від права на спадкування.

Відповідь на це питання криється у з'ясуванні сутності спадкування за правом представлення, під яким розуміють особливий порядок спадкування за законом, за яким до спадкування закликаються особи, які заступають собою місце спадкоємця, що помер раніше, ніж спадкодавець [222, с. 50–54].

Спадкоємець, який закликається до спадкування, нікого крім себе ні фактично, ні юридично не представляє, а тому має самостійно відповідати тим умовам і вимогам закону, з наявністю яких пов'язане закликання до спадкування. Така особа є безпосереднім та самостійним наступником спадкодавця на підставі закону в силу кровної спорідненості з останнім, а не в якості наступника або представника спадкоємця, померлого до відкриття

спадщини. Про самостійний характер спадкування осіб за правом представлення свідчить і та обставина, що вони відповідають не за боргами спадкоємців, померлих до відкриття спадщини, а лише за боргами спадкодавця у розмірі, встановленому ст. 1282 ЦК України. І напевне, це є ключовим моментом у визначенні правового статусу особи, яка спадкує за правом представлення. Ось чому спадкоємці особи, усуненої від права на спадкування та померлої до відкриття спадщини, не можуть бути автоматично позбавлені спадкових прав на підставі ст. 1224 ЦК України.

По-перше, особа спадкує за правом представлення як самостійний наступник у правах та обов'язках спадкодавця, а не спадкоємця, якого було усунено від права на спадкування. Відтак необґрунтованим є твердження, що «право на прийняття спадщини в цьому випадку не переходить, оскільки недостойний спадкоємець такого права був позбавлений та, відповідно, не мав». Спадкування за правом представлення характеризується правонаступництвом в правах та обов'язках спадкодавця до особи, яка спадкує за правом представлення. Спадкоємець, який помер раніше за спадкодавця, не є учасником такого правонаступництва в силу своєї смерті, а відтак безпосередньо від нього жодних прав не переходить, він не є «ланцюжком» цього переходу.

По-друге, механізм усунення від права на спадкування пов'язаний з протиправною поведінкою конкретного суб'єкта, у зв'язку з чим має виключно особистий характер.

По-третє, ст. 1224 ЦК України є імперативною і містить вичерпний (закритий) перелік як підстав для усунення від права на спадкування, так і суб'єктів, на яких ця норма поширюється. Жодного застереження про можливість усунення від права на спадкування спадкоємців особи, яка вчинила протиправні дії, закон не містить.

Нарешті, визначаючи прояв принципу соціальної справедливості у спадкових відносинах, необхідно вказати і на особливий порядок прийняття спадщини окремими категоріями спадкоємців – малолітніми, неповнолітніми,

недієздатними особами, а також особами, цивільна дієздатність яких обмежена, регламентований ч. 4 ст. 1268 ЦК України. Ці спадкоємці вважаються такими, що прийняли спадщину, якщо не відмовилися від неї. Встановлення правової презумпції прийняття спадщини малолітніми, неповнолітніми, недієздатними та обмеженими в цивільній дієздатності спадкоємцями можна пояснити необхідністю захисту суб'єктів, які в силу віку або стану здоров'я не можуть самостійно здійснити своє право шляхом подання заяви про прийняття спадщини.

Вказаний принцип визначається в правовій доктрині по-різному: державно-правовий захист непрацездатних родичів і членів сім'ї заповідача [118, с. 30, 31], [164, с. 86]; принцип охорони інтересів членів сім'ї та інших родичів [143, с. 17]; принцип охорони прав та інтересів близьких спадкодавцю осіб у поєднанні з правами та інтересами інших осіб [283, с. 34].

Реалізація принципу соціальної справедливості забезпечує баланс інтересів між учасниками спадкових правовідносин, які потребують додаткового захисту у зв'язку з істотними обставинами (вік, стан здоров'я) та спадкоємцями за заповітом. Це зумовило не лише обмеження свободи заповіту шляхом закріплення правила про обов'язкову частку у спадщині (ст. 1241 ЦК України), а й включення до спадкоємців за законом п'ятої черги утриманців спадкодавця, які не були членами його сім'ї (ч. 2 ст. 1265 ЦК України); можливість зміни черговості одержання права на спадкування за законом (ст. 1259 ЦК України). Така яскраво виражена соціальна спрямованість спадкового права становить його специфіку та не властива цивільному праву в цілому. Невипадково в юридичній літературі лунають заклики до збільшення імперативних засад регулювання спадкових правовідносин шляхом розширення за соціальними ознаками кола як обов'язкових спадкоємців, так і спадкоємців за законом. Це пояснюється, зокрема, тим, що сучасне спадкове право недостатньо відповідає ідеям охорони інтересів сім'ї та справедливого приватного забезпечення певних осіб за рахунок спадкового майна [558, с. 3, 4]. Водночас наведена позиція потребує застереження, адже розширення кола

спадкоємців за законом не лише пов'язане із забезпеченням охорони інтересів сім'ї, а й сприяє збереженню майна у приватній власності фізичних осіб.

3. Є всі підстави погодитися з О. О. Останіною, яка пояснює наявність імперативних засад у спадковому праві **природним прагненням поважати волю спадкодавця** [312, с. 19]. Забезпечення реалізації волі спадкодавця, який у встановлений законом спосіб розпорядився своїм майном за життя або поклався на законодавчу регламентацію права спадкування, – є однією із найважливіших завдань спадкового права. Смерть правопередника об'єктивно позбавляє його можливості контролювати перехід прав та обов'язків до правонаступників. Тому законодавець повинен максимально забезпечити реалізацію останньої волі спадкодавця в межах відносин посмертного наступництва. Цьому сприяє, зокрема, інститут виконання заповіту, що в межах окремої глави ЦК України містить норми про можливість призначити виконавцем заповіту будь-яку фізичну особу з повною цивільною дієздатністю або юридичну особу, його права та обов'язки, порядок призначення і строк чинності повноважень виконавця заповіту.

Саме прагненням забезпечити останню волю спадкодавця можна пояснити визначені у ст. 1274 ЦК України обмеження в частині відмови від прийняття спадщини, які зводяться до такого. Спадкоємець за заповітом має право відмовитися від прийняття спадщини лише на користь іншого спадкоємця за заповітом. Спадкоємець за законом має право відмовитися від прийняття спадщини виключно на користь будь-кого із спадкоємців за законом незалежно від черги.

Крім того, виділенням чинником обумовлено вміщення в цивільне законодавства імперативних положень про форму та порядок посвідчення заповіту, надання обмеженому колу суб'єктів повноваження на посвідчення заповіту (ст. ст. 1247, 1248, 1251, 1252 ЦК України).

4. На переважно імперативний характер регулювання спадкових відносин суттєво впливає та обставина, що **більшість юридично значущих дій у цій сфері вчиняються за участю нотаріуса або іншої особи, якій законом**

надано право вчиняти нотаріальні дії. Процедури у спадковому праві просто не можуть функціонувати за відсутності суб'єкта, наділеного публічно-правовими функціями, на якого покладений обов'язок не лише сприяння у здійсненні, а й охорона спадкових прав та спадкового майна (управління та охорона спадщини) [229, с. 68]. Нотаріус – це уповноважена державою фізична особа, яка здійснює нотаріальну діяльність у державній нотаріальній конторі, державному нотаріальному архіві або незалежну професійну нотаріальну діяльність, зокрема посвідчує права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняє інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності. Зокрема, згідно зі ст. 34 Закону України «Про нотаріат» від 02.09.1993 р., нотаріуси вчиняють такі нотаріальні дії у сфері спадкування: посвідчують заповіти; вживають заходів щодо охорони спадкового майна; видають свідоцтва про право на спадщину. Додатково за правилами Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України нотаріуси: видають свідоцтво виконавцю заповіту; оголошують секретні заповіти; укладають договори на управління спадщиною.

Той факт, що нотаріус діє від імені держави, дав підстави окремим науковцям віднести захист цивільних прав нотаріусом до адміністративної форми захисту, що характеризується публічним характером. Такий підхід властивий насамперед для авторів радянського періоду, де нотаріат був державним і традиційно розглядався як орган державного управління [565, с. 60]. Та і в сучасній науковій літературі пропонується нотаріальні органи вважати органами державного управління з адміністративним характером діяльності [375, с. 15].

5. У сфері спадкування **широко застосовується державна реєстрація** як публічно-правовий засіб, що виконує стосовно майнового обороту стабілізуючу функцію. Як зазначає І. В. Спасибо-Фатєєва, реєстрація зазвичай розуміється як публічний елемент, що виходить за межі сфери регулювання цивільних відносин, у зв'язку з чим про неї у ЦК України лише згадується і вона не є предметом наукових досліджень українських цивілістів [523, с. 153].

Виконання нотаріусами специфічних функцій щодо правового оформлення спадкових прав, у тому числі й оформлення права на спадщину, що мають юрисдикційний, а отже, і публічно-правовий характер, зумовило покладення на них повноважень з державної реєстрації у сфері спадкових правовідносин. Виконання таких обов'язків не обмежується фактом реєстрації права власності на спадкове майно, а охоплює значно ширше за обсягом коло дій. Зокрема, за вимогами ст. 1247 ЦК України заповіти, посвідчені нотаріусами, посадовими, службовими особами органів місцевого самоврядування, іншими компетентними особами, підлягають державній реєстрації шляхом внесення відомостей про них до Спадкового реєстру в порядку, встановленому постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку державної реєстрації заповітів і спадкових договорів у Спадковому реєстрі» [359]. Така державна реєстрація обумовлена ратифікованою Україною 10.07.2010 р. Конвенцією про запровадження системи реєстрації заповітів від 16.05.1972 р., має здебільшого інформаційне, а не правоутворююче значення. У зв'язку з цим відсутність державної реєстрації заповіту сама по собі не тягне недійсність цього правочину.

Також, згідно з Положенням про спадковий реєстр, заведені спадкові справи та видані свідоцтва про право на спадщину підлягають реєстрації у Спадковому реєстрі [338]. При цьому має бути враховано, що внесення до реєстру відомостей про зареєстровану спадкову справу має наслідком державну реєстрацію не тільки спадкових прав, а й відповідних обтяжень, зокрема, боргів спадкодавця, оформлених належним чином, з приводу яких кредиторами пред'явлені вимоги до спадкоємців (ст. 1281 ЦК України).

Відповідно до підп. 4.18 п. 4 гл. 10 розд. II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, якщо до складу спадкового майна входить нерухоме майно, нотаріус отримує інформацію з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно шляхом безпосереднього доступу до нього. За відсутності у спадкоємця необхідних для видачі свідоцтва про право на

спадщину документів нотаріус роз'яснює йому процедуру вирішення зазначеного питання в судовому порядку [341].

На підставі виданого нотаріусом або консульською установою свідоцтва про право на спадщину проводиться державна реєстрація права власності (ст. 27 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 01.07.2004 р.).

Отже, державна реєстрація в спадковому праві невід'ємна від юридичних фактів, що породжують правовідносини у цій сфері.

Нотаріальне оформлення спадкових прав, а також широке застосування реєстраційних процедур надає спадковим правовідносинам «публічного забарвлення», маючи на меті, за висловом Л. В. Козловської, досягнення публічної достовірності спадкових прав [165, с. 287, 288], а у публічному праві, як відомо, переважає державне (зовнішнє) регулювання відповідних правовідносин.

Там, де йдеться про інтереси третіх осіб та цінності, більш значущі, ніж приватний інтерес, формуються імперативні норми (обов'язкова частка у спадщині, форма заповіту та порядок його посвідчення, відповідальність спадкоємців за боргами спадкодавця). В інших випадках діють диспозитивні засади.

Обмеження диспозитивності в спадковому праві виявляється, зокрема, в обмеженні свободи заповіту, що традиційно перебуває у полі зору фахівців у сфері спадкового права (В. І. Серебровський, Б. С. Антімонов, К. О. Граве, П. С. Нікітюк, М. В. Гордон, Ю. О. Заїка, З. В. Ромовська, Л. В. Козловська, О. П. Печений, Є. О. Рябоконт, С. М. Сібільова, В. В. Васильченко).

Утім, дискусійними та не вирішеними повною мірою залишаються проблеми встановлення тих чинників, які обмежують свободу посмертних розпоряджень власника майна. Актуальність наукових розвідок у цьому напрямі зумовлена необхідністю визначення обсягу тих прав, які можуть бути здійснені особою саме на випадок смерті. При цьому спадкове право характеризується певною специфікою, яка виражається серед іншого в тому, що

право розпорядження, як елемент змісту права власності, за обсягом не повністю збігається з правом розпорядження власника своїм майном на випадок смерті, хоча останнє ґрунтується на конституційних нормах про зміст і гарантії права приватної власності та логічно пов'язане з ними. Наведена особливість пояснюється передусім тими чинниками, які обмежують свободу заповіту.

У правовій доктрині сформульовані дві основні позиції, які по-різному вирішують проблему встановлення обмежень свободи заповіту. Прихильники першої стверджують, що свобода заповіту обмежується лише правилом про обов'язкову частку у спадщині [482, с. 106], [463, с. 137, 138], [283, с. 79, 80], [143, с. 115].

Інші автори значно розширюють коло обставин, що обмежують свободу заповіту, але й серед них немає єдності в тому, якими саме чинниками обмежується така свобода. Зокрема, З. В. Ромовська стверджує, що межею свободи заповіту є не тільки право на обов'язкову частку у спадщині, а й несправедливість заповіту [442, с. 108–125]. Близько до З. В. Ромовської висловлюється Є. Ю. Петров, який визначає таке самостійне обмеження свободи заповіту, як вимога про відповідність добрим устоям [319, с. 74].

На думку С. Керничної, в українському цивільному праві обмеженням свободи заповіту є право на обов'язкову частку у спадщині, існуюча конструкція спадкового договору та заборона скласти заповіт через представника [151, с. 59, 60].

Є. О. Мічурін окремо виділяє обмеження свободи заповіту щодо змісту цього правочину та часу його складення. Обмеження стосовно змісту охоплюються, по-перше, правилом щодо обов'язкової частки у спадщині, по-друге, особистістю розпоряджень фізичної особи на випадок смерті та, по-третє, мають стосуватися лише майна, якого за заповітом може набути спадкоємець. У свою чергу, обмеження свободи заповіту в часі пояснюється автором тим, що правові наслідки досліджуваного правочину не можуть настати раніше смерті заповідача або оголошення його померлим. Крім того,

Є. О. Мічурін додатково вказує на обмеження спільного заповіту, що стосуються неможливості зміни чи скасування такого розпорядження після смерті одного з подружжя [276, с. 392–396].

Причому, низка авторів заперечують обмеження свободи заповіту правилом про обов'язкову частку у спадщині [450, с. 45]. Так, О. П. Печений та Н. О. Міненкова стверджують, що норми про обов'язкову частку у спадщині є *обмеженням виконання* заповіту, а не його змісту. Це обґрунтовується тим, що воля заповідача, яка суперечить правилу обов'язкової частки у спадщині, виконанню не підлягає, а такий заповіт не потрібно визнавати недійсним повністю або частково. Додатково учені виділяють обмеження свободи заповіту в частині його зміни та скасування щодо заповіту подружжя, а також законне обмеження свободи заповіту стосовно укладення спадкового договору [521, с. 404–408]. До цієї позиції наближається висновок А. В. Трапезникової, яка вважає, що обов'язкова частка у спадщині не є обмеженням свободи волі та волевиявлення, а встановлює правові межі реалізації вираженої в заповіті волі [488, с. 8].

Додамо до цього, що в юридичній літературі висловлюється точка зору про обмеження свободи заповіту правилами стосовно форми цього правочину та неприпустимості включення до його змісту умов, що суперечать імперативним нормам цивільного права [310, с. 80], [47, с. 7–11], а також наявністю спадкової маси, яку спадкоємець не має право спадкувати. Йдеться про речі, обмежені або вилучені з цивільного обороту [511, с. 257, 258], [154, с. 79]. Н. М. Оксанюк наголошує на тому, що, крім форми та правила про обов'язкову частку у спадщині, принцип свободи заповіту обмежується необхідністю дотримання встановлених законодавчих вимог щодо віку заповідача [303, с. 9].

Наведене свідчить, що питання обмеження свободи заповіту залишається дискусійним у науці цивільного права та потребує свого вирішення.

На нашу думку, **обмеження свободи заповіту є різновидом обмеження права власності та стосується правової свободи здійснення посмертних**

розпоряджень власника майна. І якщо обмеження права власності може охоплювати буд-яке з його правомочностей, то обмеження свободи заповіту поширюється лише на право розпорядження власника.

Аналіз кн. 6 ЦК України, що регулює відносини спадкування, дозволяє стверджувати, що обмеження свободи заповіту стосуються як зовнішнього, так і внутрішнього її прояву. У першому випадку можна назвати *обмеженість щодо виду заповітів*. Як наголошувалося вище, заповідач може обрати вид та форму заповіту, проте виключно з того переліку, що визначений у кн. 6 ЦК України. Сфера спадкування характеризується вичерпним (закритим) переліком видів заповітів, у зв'язку з чим особа позбавлена можливості скласти заповіт, прямо не передбачений в законі, зокрема, заповіт за надзвичайних обставин, електронний заповіт тощо.

Щодо внутрішнього прояву свободи заповіту, то найбільш істотним її обмеженням є *правило про обов'язкову частку у спадщині*, що забезпечує баланс інтересів між свободою заповіту та інтересами окремих категорій осіб, які в силу віку або стану здоров'я потребують захисту з боку держави. Так, відповідно до ст. 1241 ЦК України малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка). До обов'язкової частки у спадщині зараховується вартість речей звичайної домашньої обстановки та вжитку, вартість заповідального відказу, встановленого на користь особи, яка має право на обов'язкову частку, а також вартість інших речей та майнових прав, які перейшли до неї як до спадкоємця. Будь-які обмеження та обтяження, встановлені у заповіті для спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині, дійсні лише щодо тієї частини спадщини, яка перевищує його обов'язкову частку [225, с. 76].

Водночас в юридичній літературі заперечується обмежувальний характер положення ст. 1241 ЦК України. Зокрема, М. С. Абраменков та П. В. Чугунов

доходять висновку, що інститут обов'язкової частки у спадщині скоріше обмежує права спадкоємців за заповітом на належне їм майно, ніж свободу заповіту, адже жодним чином не заважає заповідачеві включити до змісту заповіту різноманітні розпорядження. Учені вказують на наявність в даному випадку конкуренції прав на спадщину [1, с. 195, 196].

Певною лібералізацією імперативного правила про розмір обов'язкової частки у спадщині слід визнати положення про можливість її зменшення судом. В абз. 2 ч. 1 ст. 1241 ЦК України, що за своєю природою є відносно імперативною нормою, міститься відкритий перелік підстав для цього.

Наступним обмеженням змісту заповіту можна назвати *закритий (вичерпний) перелік заповідальних розпоряджень, визначений в законі* (т. з. правило *numerus clausus*). *Numerus clausus* вступає в колізію з автономією волі, накладаючи заборону встановлювати інші правочини, відмінні від закріпленого у кн. 6 ЦК України переліку.

Зокрема, речові права, що встановлюються заповідачем, мають охоплюватися переліком речових прав, закріпленим у ЦК України. І хоча такий перелік сформульований достатньо широко, заповідач не може встановлювати нових речових прав, не передбачених законом. Наприклад, власник позбавлений можливості заповісти річ з тим, що вона не вибувала із власності спадкоємця та перейшла до його нащадків. Крім того, не можна визнати допустимим надання виконавцеві заповіту повноваження самостійно визначати спадкоємців за заповітом та відказоодержувачів після відкриття спадщини. Так само заповідач не може покласти на спадкоємців обов'язок відповідати по своїх зобов'язаннях без обмеження їх вартості або встановити заставу заповіданого майна на користь відказоодержувача [225, с. 76]. У цьому аспекті доцільно вказати на спеціальне дослідження О. Л. Фрейтаг-Лоринговена, опубліковане у 1914 р., в якому автор дійшов обґрунтованого висновку про неможливість встановлення застави шляхом заповідального розпорядження [509, с. 15–31]. Українське законодавство не надає можливості заповідачеві за життя домовитися із спадкоємцями про відмову від права на обов'язкову частку у

спадщині або зменшення її розміру в обмін на отримання компенсації. Нарешті, правочини, спрямовані на прийняття спадщини або на відмову від її прийняття, не можуть вчинятися до відкриття спадщини.

Водночас з цього приводу висловлюється і протилежна точка зору. Зокрема, Р. М. Мамуков стверджує, що відповідно до принципу свободи заповіту його зміст не може обмежуватися розпорядженнями, зазначеними в законі, а включає в себе інші розпорядження, що не суперечать закону та засадам моральності. Як приклад наводиться згода заповідача на реєстрацію як товарних знаків зображень, тотожних його імені, псевдоніму або похідному від них позначенню, портрету або факсиміле [266, с. 8]. Утім, на нашу думку, висловлена в заповіті згода заповідача не є заповідальним розпорядженням як засобом реалізації принципу свободи заповіту.

Спірним також видається сформульований в правовій доктрині висновок, що законодавець не обмежує свободу визначення змісту заповіту, оскільки його складення саме по собі не змінює правового становища спадкоємця [189, с. 9].

При цьому існує один виняток з правила *numerus clausus*, що встановлений у ст. ст. 1238, 1240 ЦК України. Йдеться, зокрема, про відкритий перелік тих майнових прав та речей, що можуть виступати предметом заповідального відказу. Крім того, заповідач може зобов'язати спадкоємця до вчинення певних дій немайнового характеру та дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети. ЦК України стосовно цього заповідального розпорядження встановлює, по-перше, два роду дій, до вчинення яких заповідач може зобов'язати спадкоємця, а по-друге, – невичерпний перелік видів дій першого роду, а саме: дій щодо розпорядження особистими паперами та дій щодо визначення місця і форми здійснення ритуалу поховання заповідача. Таким чином, формулюючи у заповіті заповідальне розпорядження, передбачене ст. 1240 ЦК України, заповідач не може змінювати роду дій, до вчинення яких він може зобов'язати спадкоємця, але може передбачити й інші види дій, крім встановлених у ній [464, с. 206, 207]. Тож незважаючи на

невичерпний перелік таких дій, вони все одно обмежені немайновим характером або спрямованістю на досягнення суспільно корисної мети.

Відтак внутрішнє регулювання (саморегулювання) у наведених випадках обмежене зовнішнім (імперативним) регулюванням.

Важко при цьому погодитися з тими дослідниками, які включають до чинників, що обмежують свободу заповіту, його форму; неможливість складення через представника; включення до змісту заповіту розпоряджень, що суперечать закону та моральним засадам суспільства; укладення спадкового договору. Змістом ст. 203 ЦК України визначені такі загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину:

1) зміст правочину не може суперечити ЦК, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам;

2) особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності;

3) волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі;

4) правочин має вчинятися у формі, встановленій законом;

5) правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним;

б) правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей.

Враховуючи правову природу заповіту як одностороннього правочину, наведені вимоги слід визнати загальними, що застосовуються до заповіту у тому обсязі, що не суперечить його сутності. Подібна правова позиція викладена у п. 16 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 р. № 7.

Як справедливо наголошується в юридичній літературі, у площині заповіту загальні вимоги його дійсності як одностороннього правочину

набувають дещо іншого звучання. Це стосується перш за все ч. 6 ст. 203 ЦК України, за якою правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей. Безумовно, заповіт, в якому діти не згадані, не відповідає їх інтересам, однак не можна говорити про недійсність такого заповіту саме з цієї підстави [550, с. 268]. В даному випадку застосовується спеціальне положення ст. 1241 ЦК України про обов'язкову частку у спадщині.

У кн. 6 ЦК України містяться спеціальні умови дійсності заповіту, до яких належать: додержання форми та порядку посвідчення; особисте складення заповідачем (ст. 1257 ЦК України, ч. 2 ст. 1234 ЦК України); неможливість складення щодо майна, вказаного у спадковому договорі (ч. 2 ст. 1307 ЦК України). Недотримання цих умов тягне нікчемність всього заповіту або його частини. А тому правила, які визначають нікчемність заповіту щодо майна, вказаного у спадковому договорі, та містять застереження про форму заповіту, необхідність його особистого складення, не мають обмежувального щодо свободи заповіту значення, а є за своєю суттю спеціальними умовами чинності досліджуваного правочину. Вони не обмежують правову свободу власника майна, а лише окреслюють вимоги, дотримання яких є необхідним для того, щоб дії особи набули правочинного характеру.

За таких обставин чинники, що обмежують свободу заповіту, не слід надмірно розширювати, включаючи до них загальні та спеціальні умови дійсності заповіту як одностороннього правочину.

Окремо має бути охарактеризована позиція щодо обмеження свободи заповіту в часі, викладена вище [276, с. 394, 395]. Дійсно, заповіт породжує правові наслідки у вигляді виникнення прав та обов'язків у спадкоємців після смерті заповідача. До цього моменту в останнього зберігається можливість у будь-який час скасувати або змінити вже складений заповіт. Наведена властивість дозволила окремим авторам кваліфікувати вчинення заповіту як односторонній правочин з відкладеним юридичним ефектом [310, с. 46]. Цим заповіт відрізняється від класичних односторонніх правочинів, які породжують

правові наслідки в момент їх вчинення. Видається справедливим, що виникнення правових наслідків після смерті заповідача є не обмеженням свободи власника розпорядитися своїм майном на випадок смерті, а виступає конститутивною ознакою заповіту. Саме цим пояснюється ефективність заповіту як засобу розпорядження майном, за яким власник не втрачає права на заповідане майно за свого життя. Крім того, спірність позиції про обмеження свободи заповіту в цьому випадку пов'язана з тією обставиною, що особа може в будь-який час скасувати або змінити вже складений заповіт. А відтак йдеться не про обмеження свободи заповіту, а про його визначальну ознаку, без якої він не може існувати як спосіб розпорядження майном на випадок смерті [225, с. 77, 78].

Відзначимо, що у зарубіжних правопорядках свобода заповідальних розпоряджень обмежується і в частині об'єктів спадкового правонаступництва. Наприклад, в законодавстві Південно-Африканської республіки міститься обмеження щодо поділу земель сільськогосподарського призначення [594, р. 77].

Причому, у ст. 1041 ЦК Республіки Білорусь прямо зазначено, що свобода заповіту обмежується правилом про обов'язкову частку у спадщині; про недопущення покладення на осіб, призначених спадкоємцями в заповіті, обов'язку розпорядитися певним чином заповіданим їм майном на випадок смерті; включення в заповіт протиправних або нездійсненних для спадкоємця в силу об'єктивних причин умов його поведінки для отримання спадщини [81, с. 963].

6.2. Право на обов'язкову частку у спадщині

Одним із суттєвих обмежень свободи заповіту є імперативне правило ст. 1241 ЦК України про обов'язкову частку у спадщині, за змістом якого малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки спадкують, незалежно

від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка). В юридичній літературі осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, називають «необхідними», а також «обов'язковими» спадкоємцями.

Введення в матерію спадкового права можливості отримання обов'язкової частки у спадщині пояснюється Ю. О. Заїкою додатковою гарантією матеріального забезпечення найближчих до спадкодавця непрацездатних осіб, яких він зобов'язаний утримувати за життя [7, с. 209, 210]. Враховуючи суттєве обмеження диспозитивних засад регулювання відносин спадкування, право на обов'язкову частку у спадщині завжди розглядалося і розглядається як виняткове право [283, с. 82]. У свою чергу, А. В. Трапезнікова формулює висновок про подвійність цільової спрямованості інституту обов'язкової частки у спадщині, яку можна звести до двох напрямів: перший – захист майнових прав найбільш вразливих категорій спадкоємців і другий – збереження цілісності публічної казни при реалізації соціальної функції держави. Причому, далі наголошується, що норма про обов'язкову частку у спадщині не порушує свободу волі заповідача, а «коригує» реалізацію цієї волі з урахуванням виділених напрямів [488, с. 15].

Право на обов'язкову частку у спадщині – особисте майнове право непрацездатних спадкоємців першої черги отримати визначену законом частку у спадщині незалежно від змісту заповіту. Це встановлена законом поправка до заповідального розпорядження, яка не означає, що буде застосований порядок спадкування за законом. Залишається чинним заповіт у тій частині, в якій він не потребує поправок, передбачених правилами про обов'язкову частку [78, с. 64].

Конститутивною ознакою права на обов'язкову частку у спадщині є те, що воно існує лише за наявності заповіту. За відсутності заповіту, у випадку його скасування заповідачем або визнання судом недійсним право на обов'язкову частку не виникає [552, с. 201]. Отже, обов'язковий спадкоємець наділений правом на спадкування у разі, якщо:

- він взагалі не вказаний у заповіті як спадкоємець;
- він прямо позбавлений права на спадкування змістом заповіту;
- частка спадщини цієї особи визначена змістом заповіту в меншому розмірі, ніж це встановлено законом.

Відтак особа закликається до спадкування за правом на обов'язкову частку у спадщині всупереч волі заповідача, який прямо чи опосередковано позбавив таку особу права на спадкування.

У правовій доктрині наводяться аргументи на користь скасування обов'язкового спадкування, що мають переважно економічний характер та стосуються як спадкових активів, так і обов'язків батьків та дітей. Стверджується, що закон повинен підтверджувати виключно власність особи-власника, а не трактувати її як сімейну чи спільну власність, яка буде збережена для наступних поколінь. Саме власник повинен вирішувати правову долю свого майна. Крім того, якщо в минулому сімейні статки передавались із покоління в покоління, то тепер активи батьків частіше за все є результатом їх власної копіткої праці.

Щодо сімейних обов'язків, то основний аргумент проти обов'язкової частки у спадщині полягає в тому, що окремим дітям вона може і не знадобитись. Раніше обов'язкова частка у спадщині давала дітям можливість отримати незалежність і розпочати власне життя окремо від батьків. Утім, суттєве збільшення тривалості життя призвело до того, що діти отримують частину спадщини у старшому віці, коли вони вже покинули батьківський дім та набули незалежності. А це, у свою чергу, підриває справедливість самої суті обов'язкового спадкування: якщо діти вже самодостатні, немає жодних підстав обмежувати волю їх батьків [597, р. 271–273].

Слід вказати, що питання правової природи спадкування обов'язкової частки у спадщині тривалий час є дискусійним серед дослідників спадкового права. З цього приводу можна виділити три основні позиції, прихильники яких по-різному розглядають сутність досліджуваного права.

Зокрема, існує позиція, що спадкування за правом на обов'язкову частку у спадщині становить самостійний вид спадкування, відмінний від спадкування за заповітом та за законом [108, с. 46], [474, с. 200, 201], [305, с. 342].

Інші учені визначають спадкування особами, передбаченими у ст. 1241 ЦК України, як особливий вид спадкування за законом [442, с. 113], [324, с. 28], [161, с. 151]. Верховний Суд у своїх постановках неодноразово наголошував на тому, що хоча норма про право на обов'язкову частку розміщена у главі, присвяченій спадкуванню за заповітом, за своєю сутністю право на обов'язкову частку належить до спадкування за законом [346], [347], [351].

Нарешті, спадкування обов'язкової частки у спадщині розглядається як особливий порядок спадкування, заснований на заповіті [559, с. 12], [52, с. 122, 123], [313, с. 381].

Окремо слід навести погляд на обов'язкову частку у спадщині як на правову привілею спадкоємця, надану йому державою [164, с. 21].

Аналіз законодавства не дає можливості визначити природу права на обов'язкову частку у спадщині. Так, ст. 1241 ЦК України структурно розміщена у гл. 85 «Спадкування за заповітом», що спершу наводить на думку, що законодавець розглядає отримання спадщини за таким правом у межах спадкування за заповітом. Однак, згідно з підп. 5.15 п. 5 гл. 10 розд. II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, нотаріус видає спадкоємцю, який має право на обов'язкову частку у спадщині, свідоцтво про право на спадщину за законом. Крім того, ЦК України містить вичерпний перелік спадкоємців, наділених правом на обов'язкову частку у спадщині, що унеможливує вибір правонаступника в цьому випадку. А вибір спадкоємця – основне право спадкодавця в межах цивільно-правового інституту спадкування за заповітом, що становить по суті його ядро та визначає функціональне призначення. Адже, складаючи заповіт, особа має на меті змінити той порядок спадкування, що визначений в законі. Саме тому **право на обов'язкову частку у спадщині слід віднести до спадкування за законом, незважаючи на структурне розміщення відповідної норми у гл. 85 ЦК України.** Додамо до

цього, що закон не тільки визначає перелік осіб, наділених правом на обов'язкову частку у спадщині, а й встановлює її розмір. Тобто простежується чітка аналогія з колом спадкоємців за законом та нормативним розподілом спадщини між ними.

Імперативний характер правила обов'язкової частки у спадщині охоплює дві складові:

- 1) коло осіб, наділених відповідним правом;
- 2) розмір обов'язкової частки у спадщині.

Коло осіб, що мають право на обов'язкову частку у спадщині, фактично обмежене першою чергою спадкоємців за законом, які є непрацездатними за віком або станом здоров'я. Хоча у сучасній юридичній літературі зустрічається помилкове розширення переліку осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, шляхом включення до їх кола утриманців померлого [577, с. 143]. Чинним цивільним законодавством визначено спадкування утриманцями спадкодавця, які не були членами його сім'ї, у п'яту чергу спадкоємців за законом (ч. 2 ст. 1265 ЦК України).

Під час опрацювання проекту ЦК України предметом дискусій була доцільність надання права на обов'язкову частку у спадщині утриманцям заповідача. Попри заперечення, вдалося відстояти новий погляд на проблему. В результаті серед осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, немає утриманців заповідача. Ця новела сприятиме розширенню надання допомоги незабезпеченим громадянам, оскільки над тим, хто її надає, уже не висітиме загроза майбутніх претензій до спадщини з боку утриманців. За такої умови утриманець буде заінтересований у тому, щоб його благодійник жив якнайдовше [442, с. 111].

Я. Ковальчук пропонує внести зміни до ст. 1241 ЦК України та доповнити перелік осіб, наділених правом на обов'язкову частку у спадщині, дитиною спадкодавця, зачатою ним за життя та народженою після його смерті [162, с. 52, 53]. Проте чинна редакція зазначеної норми цілком охоплює насцитурусів, у зв'язку з чим відсутня теоретична і практична доцільність

внесення подібних змін. Адже у разі народження дитини живою вона автоматичне набуде права на обов'язкову частку у спадщині як непрацездатна дитина спадкодавця за віком.

Важливо враховувати, що у ст. 1241 ЦК України застосовується термін «непрацездатний», проте не розкривається його зміст. Не роз'яснює цього питання і Верховний Суд України, який обмежився лише застереженням, що перелік осіб, які мають право на обов'язкову частку, визначений ст. 1241 ЦК України, є вичерпним і розширеного тлумачення не потребує (п. 19 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 р. № 7). Відсутня деталізація терміна «непрацездатний» щодо осіб, які мають обов'язкову частку у спадщині, в Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України.

І лише в п. 4 розд. 1 част. III Методичних рекомендацій щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя містяться вказівки, які зводяться до такого. Непрацездатними вважаються жінки – після досягнення 55 років та чоловіки – після досягнення 60 років; інваліди I, II, III груп, незалежно від того, чи призначена їм пенсія. Якщо неповнолітня особа набуває повної цивільної дієздатності (у разі реєстрації шлюбу особи, яка не досягла повноліття, або у випадку, якщо особа, яка досягла шістнадцяти років, працює за трудовим договором, а також якщо неповнолітня особа записана матір'ю або батьком дитини), вона також зберігає за собою право на обов'язкову частку. У разі якщо особа досягла пенсійного віку, але продовжує трудову діяльність, вона не позбавляється права на обов'язкову частку у спадщині. В осіб, які не досягли встановленого чинним законодавством пенсійного віку, але які мають право на отримання пенсії на пільгових підставах, право на обов'язкову частку у спадщині не виникає [271].

Стосовно кола обов'язкових спадкоємців Конституційний Суд України розтлумачив, що право на обов'язкову частку у спадщині мають повнолітні діти

спадкодавця, визнані інвалідами в установленому законом порядку незалежно від групи інвалідності [402].

За ч. 3 ст. 1235 ЦК України чинність заповіту щодо осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, встановлюється на час відкриття спадщини. Це положення має істотне значення для правильного визначення кола осіб, наділених таким правом. Хоча у практиці застосування зазначеної норми часто виникають складнощі. Наприклад, задовольняючи касаційну скаргу, Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ вказав на помилковість висновку апеляційного суду про те, що встановлення позивачеві другої групи інвалідності з причиною «інвалід з дитинства» та визнання останнього недієздатним після смерті спадкодавця є підставою для визнання його непрацездатним на момент відкриття спадщини. У зв'язку з цим було залишено в силі рішення районного суду, яким відмовлено в задоволенні позовних вимог про визнання права власності на спадкове майно за правом на обов'язкову частку [497].

Незважаючи на імперативний характер ст. 1241 ЦК України, суди в окремих випадках безпідставно розширюють коло осіб, наділених правом на обов'язкову частку у спадщині, визнаючи таке право, зокрема, за співмешканцями спадкодавця, які проживали з ним без реєстрації шлюбу [379].

Аналогічна тенденція простежується і в юридичній літературі. Зокрема, деякі автори [285, с. 807, 808] вважають за можливе для визначення поняття «непрацездатність» в контексті ст. 1241 ЦК України застосовувати законодавче розуміння цього поняття, викладене в ч. 1 ст. 1200 ЦК України. Так, у разі смерті потерпілого право на відшкодування шкоди мають непрацездатні особи, які були на його утриманні або мали на день його смерті право на одержання від нього утримання, а також дитина потерпілого, народжена після його смерті. Шкода відшкодовується:

1) дитині – до досягнення нею 18 років (учню, студенту – до закінчення навчання, але не більш як до досягнення ним 23 років);

2) чоловікові, дружині, батькам (усиновлювачам), які досягли пенсійного віку, встановленого законом, – довічно;

3) особам з інвалідністю – на строк їх інвалідності;

4) одному з батьків (усиновлювачів) або другому з подружжя чи іншому членові сім'ї незалежно від віку і працездатності, якщо вони не працюють і здійснюють догляд за: дітьми, братами, сестрами, внуками померлого, – до досягнення ними 14 років;

5) іншим непрацездатним особам, які були на утриманні потерпілого, – протягом п'яти років після його смерті.

Згідно з цією нормою, до спадкоємців, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, відносять і осіб незалежно від віку і працездатності, якщо вони не працюють і здійснюють догляд за малолітніми дітьми, братами, сестрами, внуками померлого до досягнення ними 14 років [325, с. 129].

Утім, ця точка зору видається недостатньо обґрунтованою, адже фактично призводить до розширення кола обов'язкових спадкоємців, вичерпний перелік яких закріплений законом. Це, у свою чергу, додатково обмежує правову свободу заповідача щодо розпорядження своїм майном на випадок смерті. Водночас будь-які обмеження свободи заповіту мають прямо встановлюватися законом. Конструкція ст. 1241 ЦК України не передбачає можливості надання права на обов'язкову частку у спадщині іншим особам, ніж непрацездатним за віком або станом здоров'я спадкоємцям за законом першої черги. З цих підстав важко погодитися із твердженням Я. Ковальчука про те, що норма права стосовно можливості або неможливості розширення суб'єктного складу фізичних осіб, яким надано право на обов'язкову частку у спадщині, в прямій формі не передбачена ЦК України [162, с. 13].

Право на обов'язкову частку має особистий характер, у зв'язку з чим не переходить в порядку спадкової трансмісії. Крім того, зазначене право не отримують спадкоємці і на підставі права представлення згідно зі ст. 1266 ЦК України.

Хоча, наприклад, в Німеччині обов'язкова частка позбавлена такої яскраво вираженої соціально-забезпечувальної функції, як це закріплено в національному законодавстві, а відтак не завжди має суворо особистий характер. Правом на обов'язкову частку у спадщині за правилом § 2303 BGB наділені нащадки, батьки та один з подружжя, якщо вони усунені від спадкування розпорядженням на випадок смерті. При цьому відповідно до § 2317 BGB право вимагати обов'язкову частку у спадщині переходить у порядку спадкування та підлягає передачі [90, с. 695–699]. Так само у § 104 Закону Естонії «Про спадкування» міститься застереження про спадкування та відчуження обов'язкової частки у спадщині [599].

За австрійським законом нащадки спадкоємця, позбавленого заповідачем спадщини, можуть вимагати лише обов'язкову частку, але у разі якщо позбавлений спадщини спадкоємець пережив спадкодавця (§ 780 ABGB) [64, с. 133].

У частині позбавлення права на спадкування обов'язкового спадкоємця заповідальне розпорядження є недійсним і не тягне за собою недійсність інших частин заповіту. Такий висновок зумовлений загальним правилом ст. 217 ЦК України, за змістом якого недійсність окремої частини правочину не має наслідком недійсності інших його частин і правочину в цілому, якщо можна припустити, що правочин був би вчинений і без включення до нього недійсної частини. Причому, не вимагається визнання судом недійсним заповіту в частині позбавлення спадкування особою, яка має право на обов'язкову частку у спадщині. У спеціальній нормі, що регулює недійсність заповіту (ст. 1257 ЦК України), відсутня така підстава, як порушення права на обов'язкову частку у спадщині. Закон не пов'язує наявність спадкоємців, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, з недійсністю заповіту чи його окремої частини. Водночас аналіз судової практики свідчить, що суди визнають недійсними заповіти в частині, що порушує права спадкоємця на обов'язкову частку у спадщині, посиляючись, серед іншого, на ст. 1257 ЦК України [424], [397], [421].

Спеціальною нормою також імперативно визначений розмір обов'язкової частки у спадщині, що дорівнює половині частки, яка належала б кожному з відповідних спадкоємців у разі спадкування ними за законом (обов'язкова частка). У вітчизняному законодавстві розмір обов'язкової частки варіював від розміру законної частки за ст. 422 ЦК УСРР 1922 р. до 2/3 законної частки (ст. 535 ЦК УРСР 1963 р.) і до 1/2, встановленої ст. 1241 ЦК України, що свідчить про стійку тенденцію, спрямовану на розширення свободи заповіту та диспозитивного регулювання відносин у сфері спадкування. Крім того, до обов'язкової частки у спадщині зараховується вартість речей звичайної домашньої обстановки та вжитку, вартість заповідального відказу, встановленого на користь особи, яка має право на обов'язкову частку, а також вартість інших речей та майнових прав, які перейшли до неї як до спадкоємця.

Відповідно до підп. 5.10, 5.11 п. 5 гл. 10 розд. II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, при визначенні розміру обов'язкової частки у спадщині нотаріус враховує всіх спадкоємців за законом, які могли б бути закликані до спадкування, якби порядок спадкування не було змінено заповідачем. При цьому враховується все спадкове майно, як заповідане, так і те, що не охоплене заповітом, в тому числі і право на вклад у банку (фінансовій установі) незалежно від того, зроблено розпорядження у заповіті чи безпосередньо у банку (фінансовій установі) [341].

Подібне правило щодо врахування при визначенні розміру обов'язкової частки у спадщині всіх спадкоємців за законом першої черги міститься і в абз. 2 п. 19 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 р. № 7.

Утім необхідність врахування всіх спадкоємців за законом, які могли б бути закликані до спадкування, при визначенні розміру обов'язкової частки у спадщині, піддається критиці в юридичній літературі. Зокрема, С. Я. Фурса та Є. І. Фурса вважають помилковим враховувати частки спадкоємців, які відмовилися від прийняття спадщини та були усунені від права на спадкування в порядку ст. 1224 ЦК України [474, с. 228, 229].

На нашу думку, обчислення обов'язкової частки у спадщині з урахуванням лише тих спадкоємців за заповітом, які прийняли спадщину, може призвести до дестабілізації спадкових правовідносин, оскільки часто спадкоємці ставлять питання про прийняття спадщини після спливу встановленого строку, що має наслідком перерозподіл спадкових часток. Крім того, має бути враховано, що питання про усунення від права на спадкування вирішується в судовому порядку тривалий час, що значно перевищує шестимісячний строк, зі спливом якого нотаріус видає спадкоємцям свідоцтва про право на спадщину. Згідно з п. 4 гл. 2 розд. I Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України за обґрунтованою письмовою заявою заінтересованої особи, яка звернулася до суду, та на підставі отриманого від суду повідомлення про надходження позовної заяви заінтересованої особи, яка оспорує право або факт, про посвідчення якого просить інша заінтересована особа, вчинення нотаріальної дії зупиняється до вирішення справи судом [341]. Отже, видача особі, яка має право на обов'язкову частку у спадщині, свідоцтва про право на спадщину за законом може бути відкладена на невизначений строк, що порушуватиме передусім права такої особи. Тому в законі міститься оптимальний порядок визначення розміру обов'язкової частки у спадщині.

Як зазначено у ч. 2 ст. 1241 ЦК України, до обов'язкової частки у спадщині зараховується вартість речей звичайної домашньої обстановки та вжитку, вартість заповідального відказу, встановленого на користь особи, яка має право на обов'язкову частку, а також вартість інших речей та майнових прав, які перейшли до неї як до спадкоємця. Видається справедливим, що в даному аспекті вирішальне значення слід надати волі спадкодавця, викладеної в заповіті. Так, інтереси осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, повинні забезпечуватися передусім за рахунок незаповіданого майна. Тим самим реалізується воля заповідача. Якщо ж частка такого майна є недостатньою, вона збільшується за рахунок майна, визначеного в заповіті.

За таких обставин важко погодитися з позицією Верховного Суду України про те, що за згодою особи, яка має право на обов'язкову частку у

спадщині, належна їй частка визначається з майна, не охопленого заповітом. У разі незгоди ця частка визначається з усього складу спадщини (абз. 3 п. 19 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 р. № 7). В цьому випадку не слід керуватися інтересами обов'язкового спадкоємця, а віддати перевагу заповідальним розпорядженням.

З метою законодавчого врегулювання питання виділення обов'язкової частки у спадщині ст. 1241 ЦК України доцільно доповнити положенням такого змісту:

«Обов'язкова частка у спадщині виділяється з незаповіданого майна. Якщо частки незаповіданого майна недостатньо, обов'язкова частка виділяється із заповіданого майна».

При цьому слід врахувати, що обов'язковий спадкоємець може бути усунений від права на спадкування виключно за загальним правилом ст. 1224 ЦК України. Крім того, розмір обов'язкової частки у спадщині не може бути і збільшений, зважаючи на імперативний характер відповідної норми. І хоча в правовій доктрині лунають заклики збільшувати розмір обов'язкової частки у спадщині на підставі аналогії права (ст. 8 ЦК України) [286, с. 939], позитивно слід визнати судову практику про відмову в задоволенні таких позовів [392], [416]. Конструкція ст. 1241 ЦК України не містить інші способи подолання імперативності щодо розміру обов'язкової частки у спадщині, ніж її зменшення в судовому порядку.

В юридичній літературі висловлюється позиція, що оптимальною моделлю обов'язкової частки у спадщині є, по-перше, її незначний розмір і, по-друге, вона має виплачуватися виключно в грошовому виразі, а не в формі певної ідеальної частки у спадщині, з метою недопущення дроблення спадкового майна і, як наслідок, його знецінення [597, р. 279].

Склад осіб, наділених правом на обов'язкову частку у спадщині, має вичерпний та незмінний характер, тобто імперативність в цій частині не може бути подолана.

У зарубіжних правопорядках з'являється «аліментна ідеологія» обов'язкової частки у спадщині. Її зміст полягає в тому, що особа отримує не визначену законом частку у спадщині, а певне грошове утримання. Так, спадкове право Англії не надає обов'язковим спадкоємцям права на отримання обов'язкової частки у спадщині, але такі спадкоємці можуть вимагати в судовому порядку надання їм «розумного утримання» за рахунок спадщини. Практично аналогічні норми містяться у законодавстві Ізраїлю: після стягнення аліментів, за наявності певних обставин, спадкоємці можуть просити суд про зменшення розміру аліментів або відмову в їх стягненні [296, с. 46, 47].

В окремих штатах США домашні та сімейні допомоги гарантують тому з подружжя, хто пережив, та неповнолітнім дітям отримання певного доходу, що виплачується із спадкового майна протягом кількох місяців безпосередньо після відкриття спадщини. Зокрема, у штаті Монтана домашня допомога становить 20000 дол. США та призначається одному з подружжя, хто пережив іншого, за відсутності якого ділиться порівну між неповнолітніми дітьми заповідача. Один з подружжя та неповнолітні діти спадкодавця мають також право на отримання сімейної допомоги у вигляді одноразової виплати 18000 дол. США або у вигляді періодичних платежів, що не перевищують 1500 дол. США на місяць протягом одного року [84, с. 585, 586].

Схожий шлях проходить у теперішній час законодавство Шотландії. Одним із варіантів, запропонованих Правовою комісією, є аліментарна схема розрахунку обов'язкової частки нащадків. За цією схемою дитина спадкодавця, яка має право на утримання, отримує як спадкоємець, незалежно від заповіту, капіталізовану суму [319, с. 50].

Ідея заміни обов'язкової частки у спадщині певними виплатами знаходить своїх прихильників і серед сучасних українських учених. Зокрема, аналізуючи питання зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині у зв'язку з негідною поведінкою спадкоємця, наділеного таким правом, Ю. О. Заїка пропонує надавати обов'язковому спадкоємцю аліментування за рахунок спадкового майна на засадах, визначених сімейним

законодавством [118, с. 204]. Л. В. Козяр-Скок, досліджуючи законодавство Німеччини, також пропонує запровадити в спадковому праві України такі нові інститути, як вдовина частка, недоторкана частка, домашня та сімейна допомога [511, с. 261].

Водночас наведені законодавчі ініціативи навряд чи доцільно запроваджувати до національної правової системи, оскільки вони передбачають спадкування майна високої цінності, а також включення до складу спадщини грошових коштів, розміщених на банківських рахунках. У протилежному випадку надання аліментування обов'язковому спадкоємцю, домашньої та сімейної допомоги буде проблематичним щонайменше через невелику цінність успадкованого майна.

6.3. Зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині

Одним із способів подолання імперативного припису щодо розміру обов'язкової частки у спадщині є встановлена законом можливість його зменшення, щоправда, лише в судовому порядку. Так, згідно з абз. 2 ч. 1 ст. 1241 ЦК України, розмір обов'язкової частки у спадщині може бути зменшений судом з урахуванням відносин між спадкоємцями, які мають право на обов'язкову частку у спадщині та спадкодавцем, а також інших обставин, що мають істотне значення.

Слід передусім звернути увагу на відкритий (невичерпний) перелік підстав для зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині, що значно розширює правову свободу учасників спадкових правовідносин та дозволяє врахувати різноманітні ситуації у конкретній сім'ї. В юридичній літературі серед таких підстав називають:

- 1) непідтримання спадкоємцем зв'язків із спадкодавцем, незважаючи на потребу останнього в цьому;
- 2) погане поводження із спадкодавцем;
- 3) нездійснення належного догляду [532, с. 383];

4) належність виконання сімейних, батьківських обов'язків, зіставлення матеріального стану обов'язкового спадкоємця з матеріальним станом спадкоємців за заповітом [286, с. 939];

5) аморальна поведінка обов'язкового спадкоємця щодо спадкодавця та інших спадкоємців;

6) виокремлення спадкоємцю певної частки майна ще за життя спадкодавця [325, с. 136, 137];

7) заздальгідь неправдиві судові свідчення проти спадкодавця, звинувачення його у вчиненні злочину;

8) неповідомлення про те, що готується замах на життя спадкодавця [118, с. 204];

9) створені спадкоємцями умови, що істотно погіршують або унеможливають право користування житлом [40, с. 104];

10) здійснення права на обов'язкову частку у спадщині перешкоджає можливості передати спадкоємцю за заповітом майно, яким спадкоємець, що має право на обов'язкову частку у спадщині, за життя не користувався, а спадкоємець за заповітом використовував його для проживання (квартира, будинок чи інше житлове приміщення) [50, с. 46];

11) наявність у спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині, додаткових джерел прибутку (проценти по банківських рахунках, дивіденди з акцій тощо) [160, с. 92].

У свою чергу, Верховний Суд України у своєму роз'ясненні обмежився лише застереженням про те, що серед обставин, які слід визнавати підставою для зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині, є майновий стан спадкоємця (п. 19 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 р. № 7).

Враховуючи, що застосування абз. 2 ч. 1 ст. 1241 ЦК України може суттєво порушити права осіб, які за станом здоров'я або віком потребують матеріальної допомоги, підстави для зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині мають бути об'єктивними та обґрунтовуватися належним чином у

судовому рішенні. У правовій доктрині з цього приводу наголошується на необхідності конкретизації в законі таких підстав або хоча б наведення їх орієнтовного переліку [118, с. 204], [160, с. 92, 93], [325, с. 136]. Справедливою видається позиція Л. Гнезділової про доцільність зазначення в заповіті підстав позбавлення права на спадкування особи, яка має право на обов'язкову частку у спадщині [72, с. 71]. Зазначене заповідальне розпорядження буде в подальшому орієнтиром при вирішенні судом спору про зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині та надасть суду можливість більш обґрунтовано та справедливо визначити розмір такої частки.

Хоча у колі науковців зустрічається доволі стримане ставлення до самої можливості зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині. Зокрема, Є. В. Вавілін стверджує, що передбачена законодавством обов'язкова частка у спадщині відображає актуальні особисті сімейні відносини для будь-якого громадянина та охороняє інтереси найбільш вразливих рідних і близьких для спадкодавця людей, матеріально залежних від нього. За таких обставин робиться висновок, що обов'язкова частка у розмірі 2/3 частки, що належала б кожному із вказаних в законі осіб у разі спадкування ними за законом, була б більш справедливою та гуманною, а відтак в цьому аспекті і більш зрозумілою [44, с. 31].

Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ наголосив, що підстави для зменшення розміру обов'язкової частки мають оціночний характер та підлягають встановленню судом в кожному окремому випадку. Зокрема, ними може вважатись тривала відсутність спілкування між спадкодавцем і спадкоємцем, неприязні стосунки, зумовлені аморальною поведінкою спадкоємця, тощо [251].

Аналіз практики застосування абз. 2 ч. 1 ст. 1241 ЦК України свідчить, що суди зменшують розмір обов'язкової частки, враховуючи такі обставини:

1) ненадання відповідачем допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік та стан здоров'я потребував стороннього догляду [409];

2) фактичне припинення шлюбно-сімейних відносин між відповідачем і спадкодавцем та їх окреме проживання [404];

3) спадкодавець і відповідач (відповідно батько та син) протягом тривалого часу не спілкувалися через зловживання останнім спиртними напоями, крім того, син не поважав та ображав батька [385];

4) відповідач не надавав допомоги спадкодавцеві (своєму батьку) і взагалі не спілкувався з ним [381].

Крім того, варто наголосити на відсутності тих меж, до яких суд може зменшити розмір обов'язкової частки у спадщині, що також можна визначити як елемент правової свободи в імперативному інституті обов'язкової частки у спадщині. Таку законодавчу новацію слід підтримати, адже за такої конструкції відповідної норми можуть бути враховані дійсні відносини у сім'ї спадкодавця, майновий стан спадкоємців за заповітом та особи, яка має право на обов'язкову частку у спадщині, а також інші обставини, що мають істотне значення для вирішення цього питання. При цьому суд, застосовуючи ст. 1241 ЦК України, не може взагалі позбавити обов'язкової частки у спадщині або скасувати її.

Судова практика з розгляду відповідної категорії цивільних справ неоднакова, в окремих випадках суди ухвалюють доволі спірні та суперечливі рішення. І причина криється не в тому, що у ст. 1241 ЦК України не встановлені межі зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині або не конкретизовані підстави для цього. Видається справедливим, що проблема полягає у відсутності належного обґрунтування у мотивувальній частині судового рішення.

Так, по одній цивільній справі суд зменшив розмір обов'язкової частки у спадщині в чотири рази порівняно із встановленим законом. Це пояснювалося нетривалим перебуванням у шлюбі спадкодавця та відповідача, протягом якого подружжя не придбало нічого спільного, що свідчило б про пов'язаність спільним побутом, зокрема, подружжя мало окремі бюджети і кожен витрачав кошти на власні потреби. Оцінюючи характер відносин між спадкодавцем і спадкоємцем, суд взяв до уваги пояснення свідків обох сторін, що в сім'ї не все

відповідало вимогам, які стосуються взаємних прав та обов'язків [393]. Цілком закономірно, що наведене рішення було скасоване апеляційним судом [380].

По інших цивільних справах суди зменшували розмір обов'язкової частки у спадщині: з 1/4 до 1/100 [407]; з 1/6 до 1/18 [423]; з 1/2 до 1/8 [430].

Важливо врахувати, що не може розглядатися як підстава для зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині окреме проживання відповідача із спадкодавцем [493], [494]. Ця обставина може мати правове значення в частині вирішення питання про прийняття спадщини таким спадкоємцем.

На нашу думку, враховуючи функціональне призначення інституту обов'язкової частки у спадщині, визначальне значення при вирішенні судом спору про зменшення розміру обов'язкової частки має саме майновий стан відповідача та розмір його сукупних доходів, включаючи пенсію, соціальні допомоги, підприємницьку діяльність тощо.

Крім того, по таких категоріях справ, з урахуванням припису абз. 2 ч. 1 ст. 1241 ЦК України, має бути надана правова оцінка характеру відносин, що склалися між заповідачем та особою, наділеною правом на обов'язкову частку у спадщині. Саме в такому аспекті можуть виявитися, зокрема, факти образ спадкодавця та неповаги до нього з боку спадкоємця.

При цьому особа, наділена правом на обов'язкову частку у спадщині, може бути усунена від права на спадкування в порядку ст. 1224 ЦК України як недостойний спадкоємець.

Незважаючи на певну схожість між підставами зменшення розміру обов'язкової частки та усунення від права на спадкування, існують суттєві відмінності, які полягають у наступному. Можна погодитися з позицію тих науковців, які вбачають у ст. 1224 ЦК України яскраво виражений виховний характер, оскільки вона спрямована на запобігання неправомірній поведінці і передбачає негативні наслідки для порушників не лише правових, а й інших соціальних, у тому числі моральних, норм [446, с. 71]. Функціональне призначення механізму зменшення розміру обов'язкової частки бачиться в іншому, а саме: у відновленні соціальної справедливості, розширенні свободи

заповіту шляхом врахування останньої волі спадкодавця. Тобто йдеться не про правові наслідки неправомірної поведінки.

Абз. 2 ч. 1 ст. 1241 ЦК України містить відкритий перелік підстав для зменшення судом розміру обов'язкової частки у спадщині, на відміну від усунення від права на спадкування. Хоча окремі дослідники пропонують підстави для усунення від права на спадкування тлумачити розширено. Наприклад, висловлюється думка, що приховання спадкоємцем відомостей про іншого спадкоємця є підставою для визнання такого спадкоємця недостойним з позбавленням його права на спадщину [315, с. 46]. Проте судова практика склалася таким чином, що підстава для усунення від спадкування має бути не лише належним чином підтверджена, а й прямо визначена у цивільному законодавстві. Зокрема, саме через це суд відмовив у задоволенні позову, який обґрунтовувався тим, що відповідач спонукала спадкодавця до вживання алкогольних напоїв шляхом регулярного купування спиртного, а причиною смерті останнього був цироз печінки [412].

Принципово різними є й характер дій (бездіяльності). Як справедливо наголошує Ю. О. Заїка, необхідно відмежовувати звичайну аморальну поведінку спадкоємця від поведінки негідної, протиправної. Для визнання поведінки спадкоємця негідною варто встановити ряд фактів:

- 1) поведінка є не просто аморальною, а й протиправною;
- 2) дії (або бездіяльність) спадкоємця, які спрямовані проти інтересів спадкодавця чи заради власних інтересів, є умисними;
- 3) внаслідок таких дій змінюється черговість спадкування за законом чи порядок спадкування за заповітом або штучно відкривається спадщина [118, с. 218].

Крім того, слід вказати на неоднакову правову природу аналізованих норм. Зокрема, ст. 1224 ЦК України сформульована імперативно, і певні ознаки диспозитивні можна віднайти лише у наданій заповідачеві можливості пробачити особу, яка вчинила замах на спадкодавця, або будь-кого з можливих спадкоємців шляхом призначення її спадкоємцем за заповітом.

Навпаки, абз. 2 ч. 1 ст. 1241 ЦК України є більшою мірою диспозитивним, адже допускає можливість зміни нормативної моделі шляхом зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині, імперативно встановленого в абз. 1 ч. 1 ст. 1241 ЦК України.

Нарешті, різними є й правові наслідки усунення від права на спадкування та зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині. У першому випадку спадкоємець взагалі втрачає право спадкувати після спадкодавця, у другому – особа такого права не втрачає, а лише набуває в порядку наступництва менший обсяг майнових прав.

Викладене вище дає підстави стверджувати про неможливість одночасного застосування до однієї і тієї ж особи абз. 2 ч. 1 ст. 1241 ЦК та ст. 1224 ЦК України через взаємовиключний характер цих норм.

З позовом про зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині можуть звернутися спадкоємці за заповітом лише після відкриття спадщини. Хоча, наприклад, згідно зі ст. 1513 ЦК Молдови можливістю вимагати позбавлення обов'язкової частки у спадщині спадкодавець наділений за життя шляхом звернення до судової інстанції [82]. Утім, таке законодавче вирішення видається необґрунтованим, адже на час відкриття спадщини можуть «відпасти» підстави закликання особи до спадкування як обов'язкового спадкоємця (досягнення повноліття на день смерті спадкодавця). Нарешті, така особа може просто померти раніше за спадкодавця або відмовитися від прийняття спадщини.

Цивільним законодавством не передбачена можливість позбавлення права на обов'язкову частку у спадщині. Хоча З. В. Ромовська з цього приводу стверджує, що з урахуванням матеріального та сімейного стану, здоров'я, якості стосунків із спадкодавцем суд, керуючись принципом справедливості, може відмовити у виділенні обов'язкової частки у спадщині [442, с. 117]. Спірність цієї позиції зумовлена імперативним характером ст. 1241 ЦК України, в якій передбачена можливість лише зменшення розміру такої частки. Крім того, позбавлення права на обов'язкову частку у спадщині навряд чи

відповідатиме принципу справедливості, яким обґрунтована викладена вище позиція, а, скоріше, суперечитиме йому.

Л. В. Козяр-Скок вважає, що значним нововведенням в українське цивільне законодавство було б надання заповідачу права безпосередньо в заповіті позбавляти відповідних осіб обов'язкової частки у спадщині за наявних підстав [511, с. 261].

У свою чергу, Є. І. Фурса пропонує внести зміни до ст. 1241 ЦК України шляхом встановлення можливості позбавлення права на обов'язкову частку у спадщині осіб, які отримують значну пенсію або доходи від підприємницької діяльності, а також коли вони матеріально забезпечені. Крім того, на думку автора, має бути передбачена можливість заміни права на обов'язкову частку у спадщині договором довічного утримання між особою, наділеною цим правом, та спадкоємцем за заповітом [512, с. 9].

Пропозиція заміни обов'язкової частки у спадщині договором довічного утримання потребує окремої уваги. Згідно зі ст. 744 ЦК України, за договором довічного утримання (догляду) одна сторона (відчужувач) передає другій стороні (набувачеві) у власність житловий будинок, квартиру або їх частину, інше нерухоме майно або рухоме майно, яке має значну цінність, взамін чого набувач зобов'язується забезпечувати відчужувача утриманням та (або) доглядом довічно. Як справедливо наголошується в юридичній літературі, алеаторність договору довічного утримання викликана тим, що цей правочин не має завідомо визначеного строку дії у зв'язку з обумовленістю тривалістю життя відчужувача, і загальний обсяг зустрічного надання (тобто довічного утримання) залежить від імовірної за часом настання події – моменту смерті відчужувача майна [14, с. 339]. Якщо допустити можливість застосування цієї договірної конструкції до врегулювання відносин із сплатою обов'язкової частки у спадщині, то виникне проблема співвідношення вартості такої частки із загальним обсягом утримання. В цьому аспекті практично неможливо забезпечити їх еквівалентність, що поставить спадкоємця за заповітом у завідомо не вигідне, нерівне становище порівняно з особою, яка має право на

обов'язкову частку у спадщині і над якою, відповідно, буде здійснюватися догляд та утримання. Укладення ж договору довічного утримання на певний строк в межах вартості обов'язкової частки суперечитиме сутності цього договору.

Незрозумілим є і суб'єктний склад договору, тобто хто із спадкоємців буде відчужувачем, а хто – набувачем. Видається, що, за логікою автора, догляд та утримання має здійснюватися стосовно особи, наділеної правом на обов'язкову частку у спадщині, тобто вона є відчужувачем. Але ж в такому випадку відчужувач повинен передати у власність набувача житловий будинок, квартиру або їх частину, інше нерухоме майно або рухоме майно, яке має значну цінність, що фактично нівелює функціональне призначення права на обов'язкову частку у спадщині.

Нарешті, слід врахувати, що договір довічного утримання (догляду) має фідучіарний характер, оскільки передбачає наявність високої взаємодовіри контрагентів, а також особистого виконання набувачем покладених на нього договором обов'язків. Водночас між спадкоємцем за заповітом та особою, наділеною правом на обов'язкову частку у спадщині, можуть скластися неприязні, ворожі стосунки, що також унеможливить застосування такої договірної конструкції для впорядкування відносин зі здійснення права на обов'язкову частку у спадщині.

Можна визначити такі складові розширення правової свободи щодо імперативного правила обов'язкової частки у спадщині. Це передусім сама можливість зменшення розміру такої частки, що протягом тривалого часу не визнавалося в законодавстві та, відповідно, не допускалася правовою доктриною і судовою практикою. Крім того, слід відзначити відкритий перелік підстав, що враховується судом при вирішенні спору про зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині. Визначальне значення також має відсутність тих меж, до яких суд може зменшити розмір обов'язкової частки у спадщині.

Причому, в окремих європейських країнах спостерігається значне «пом'якшення» в частині регулювання права на обов'язкову частку у спадщині.

Зокрема, згідно з § 773a ABGB, якщо спадкодавець та особа, наділена правом на отримання обов'язкової частки у спадщині, ніколи не перебували у близьких стосунках, які зазвичай існують в сім'ї між подібними родичами, то спадкодавець може зменшити обов'язкову частку наполовину. Але така можливість не застосовується, якщо спадкодавець безпідставно відхилив здійснення права на особисте спілкування із спадкоємцем, який має право на обов'язкову частку у спадщині [64, с. 132].

Відповідно до ст. 1056 ЦК Іспанії, з метою збереження бізнесу, цілісності підприємства, збереження контролю над капіталом корпорації або їх груп обов'язкова частка у спадщині може бути сплачена готівкою. Якщо готівки не вистачає, платіж може бути відкладений на строк, що не перевищує 5 років з дня смерті спадкодавця [605, р. 173].

За чеським законодавством до обов'язкової частки у спадщині зараховується все набуте обов'язковим спадкоємцем внаслідок заповідального відказу та інших розпоряджень з боку спадкодавця. Додатково до обов'язкової частки зараховується й те, що обов'язковий спадкоємець безоплатно отримав від спадкодавця протягом останніх трьох років до його смерті, включаючи витрати на створення окремого домогосподарства, та сплати боргів такого спадкоємця. При цьому в даному випадку не беруться до уваги звичайні подарунки (§ 1660, § 1661 ЦК Чехії) [587].

У 2010 р. до німецького законодавства були внесені істотні зміни, спрямовані на збільшення свободи заповіту за рахунок зменшення прав обов'язкових спадкоємців. Внаслідок таких змін розширено перелік підстав для позбавлення спадкоємця права на обов'язкову частку у спадщині (§ 2333 BGB), а також суттєво збільшено права спадкоємців за заповітом на відстрочення відшкодування вартості обов'язкової частки у спадщині (§ 2331a BGB). Спадкоємець має право вимагати відстрочення виконання обов'язкової частки у спадщині, якщо негайне виконання поставило б його в скрутне становище, зокрема, змусило б продати квартиру, в якій проживає його сім'я, або продати

майно, що становить економічну основу життя. Рішення про відстрочення належить до компетенції суду із спадкових справ [90, с. 703].

6.4. Черговість одержання права на спадкування за законом

Спадкування за законом є інститутом спадкового права, який регулює відносини посмертного наступництва за відсутності заповіту. По суті, норми цього інституту заповнюють правовий вакуум, що виник через відсутність або неповноту заповідальних розпоряджень. Тому цілком природно, що, відтворюючи припустиму волю спадкодавця, який з тих чи інших причин не залишив заповіту, моделюючи таку волю, закон вдається до переважно імперативного регулювання відповідних правовідносин. Причому, імперативність інституту спадкування за законом виявляється у тісному взаємозв'язку таких елементів, як: визначення кола спадкоємців; порядок закликання їх до спадкування; розподіл спадкових часток між спадкоємцями. Ось чому важко погодитися із висловленою в юридичній літературі позицією, що спадкування за законом є диспозитивним у зв'язку із заповненням не вираженої в заповіті або вираженої в ньому, але нездійсненої через певні обставини волі спадкодавця [15, с. 117], [283, с. 118]. Так само спірною видається точка зору про існування принципу свободи спадкування за законом [482, с. 129], зміст якого не розкривається і не є таким же очевидним, як, скажімо, принцип свободи заповіту.

Правова свобода, автономність учасників відносин при спадкуванні за законом має неповний, навіть обмежений характер. Щоправда, певні ознаки диспозитивності можна віднайти у ст. 1265 ЦК України, яка визначає спадкоємців за законом п'ятої черги. Водночас, незважаючи на властивий диспозитивності вислів «інші спадкоємці», законодавець все одно вдається до імперативу, обмежуючи коло таких спадкоємців шостим ступенем споріднення. Крім того, допускається можливість зміни розміру часток у спадщині, що

можна розглядати як значне розширення правової свободи у сфері законодавчого регулювання розподілу спадщини.

В основу визначення меж спадкування за законом покладено дві засади – індивідуальне та соціальне. Перша виявляється в тому, що майно спадкодавця переходить до тих осіб, які були найбільш близькі до померлого в силу різних факторів: шлюбу, споріднення, усиновлення, перебування на утриманні тощо. При цьому домінуюче становище серед зазначених факторів має, без сумніву, кровна спорідненість. Прояв соціальної засади у спадкуванні за законом полягає у прагненні держави (суспільства, колективу) звільнитися від тягаря утримання родичів померлого власника [1, с. 243, 244].

Національна система спадкування за законом ґрунтується на універсальному принципі поділу спадкоємців на класи (черги). Слід відзначити, що спадкування за законом виникло історично раніше за спадкування за заповітом. Відповідно, перше протягом багатьох століть було в центрі спадкового права. Можна навести давній правовий принцип німецьких племен, що «*Solus dux heredes facere potest, non homo*» («лише Бог може зробити спадкоємцями, а не людина») [337, с. 298].

З'ясування сутності спадкування за законом традиційно залежало від ідеологічних уподобань в суспільстві. За радянської влади у дусі того часу відзначалося, що на першому місці стоїть не заповідальне, а законне право спадкування, це – не воля покійного, а кровна спорідненість та шлюб. Передбачений законом порядок – ось правило спадкового права. Закону, а не наміру суб'єкта належить головне значення [145, с. 302, 303].

Зовсім інший методологічний підхід закладений в сучасній національній правовій системі. Чинне цивільне законодавство України визнає пріоритет спадкування за заповітом, в той час як спадкуванню за законом відведене додаткове, допоміжне значення, що застосовується за відсутності останньої волі власника, вираженої у належній формі. Це пояснюється тим, що заповіт є ефективним регулятором спадкових відносин, а спрямованість волі заповідача зумовлена специфікою стосунків та соціальних зв'язків у конкретній сім'ї. У

свою чергу, імперативна норма, спрямована на врахування припустимої волі спадкодавця, не спроможна забезпечити такої гнучкості при регулюванні соціальних відносин. При цьому має бути враховано, що норми про спадкування за законом застосовуються значно частіше за інститут спадкування за заповітом, оскільки фізичні особи далеко не у всіх випадках складають заповіти.

Спадкування за законом виникає, якщо:

- 1) спадкодавець не залишив заповіту;
- 2) заповіт в цілому або його окреме розпорядження визнано недійсним;
- 3) всі спадкоємці за заповітом не прийняли або відмовилися від прийняття спадщини, були усунені від права на спадкування;
- 4) особа, на користь якої складено заповіт, померла до відкриття спадщини;
- 5) заповітом охоплена лише частина спадщини;
- 6) особа спадкує за правом на обов'язкову частку у спадщині.

В основу спадкування за законом покладені такі юридичні факти: споріднення; відносини усиновлення; шлюб; сімейні відносини; перебування на утриманні. Споріднення – це юридично закріплений кровний зв'язок між людьми, з наявністю якого пов'язується виникнення, зміна або припинення прав та обов'язків. У своїй основі споріднення має біологічний фактор, а саме – фактор походження. Вважається, що родичами є особи, які мають «спільну кров», тому зв'язок, який існує між ними, має назву кровного зв'язку. Родичами визнаються особи, які: послідовно походять один після одного; походять від спільного предка [114, с. III-2].

Є всі підстави погодитися із Ю. О. Заїкою, що домінуючою ознакою, яка визначає спадкоємців за законом, є наявність родинних зв'язків осіб, які претендують на одержання спадщини, із померлим. Глибокий внутрішній зв'язок спадкових і сімейних правовідносин зумовлений економічними факторами: історично склався розвиток спочатку родового, а потім сімейного характеру права приватної власності. Черговість спадкоємців залежить від

ступеня їх споріднення зі спадкодавцем: чим ближче ступінь споріднення, тим більше можливостей у родича спадкодавця стати його спадкоємцем. Водночас законодавець повинен обмежити їх коло розумними міркуваннями [118, с. 147]. Безмежне розширення кола спадкоємців призведе до того, що спадщину отримають особи, які навіть гадки не мали про померлого, яких А. А. Бугаєвський іронічно іменував «спадкоємцями, які сміються», радіють смерті спадкодавця та отриманню спадщини [37, с. 28]. У свою чергу, Г. Ф. Шершеневич наголошував, що фізіологічний зв'язок не завжди збігається з моральністю. Закликання до спадкування далеких родичів, на думку автора, є настільки невідповідним сімейному індивідуалізму, що більшість сучасних законодавств обмежують спадкове право родичів лише певними межами споріднення [574, с. 383].

В юридичній літературі відносини шлюбу, усиновлення називають ще соціальним спорідненням [46, с. 192]. Як зазначено у ст. 1260 ЦК України, у разі спадкування за законом усиновлений та його нащадки, з одного боку, та усиновлювач і його родичі – з другого, прирівнюються до родичів за походженням. Таким чином, для визначення спадково-правового статусу усиновлених закон містить юридичну фікцію як техніко-юридичний прийом, що застосовується у праві, яким неіснуючі положення оголошуються існуючими і набувають обов'язкового характеру в силу закріплення їх у правовій нормі [16, с. 28]. В даному випадку йдеться про *фікцію споріднення*, за допомогою якої визначається правовий статус усиновленої особи шляхом наділення її тими ж правами, які має син (дочка) спадкодавця. Усиновлений та його нащадки, з одного боку, та усиновлювач і його родичі – з другого, *прирівнюються до родичів за походженням*, тобто юридично є кровними родичами. Відповідно до фікції споріднення усиновлювач, його родичі та усиновлений перебувають між собою у певному ступені споріднення таким чином, начебто вони походять від одного предка, що фактично не відповідає дійсності. Наведене й зумовлює фіктивний характер положення ст. 1260 ЦК України. Дія вказаної фікції поширюється в тому числі на рідних дітей

усиновлювача, які стосовно усиновленого стають рідними братами (сестрами), у зв'язку з чим після смерті останніх усиновлений може бути закликаний до спадкування як спадкоємець за законом другої черги (ст. 1262 ЦК України).

Отже, фікція споріднення відіграє особливу роль у відносинах посмертного наступництва, виконує функцію не лише формального визначення приписів закону, але й моральної, соціальної спрямованості. Застосування такого засобу юридичної техніки дозволяє захистити дитину від можливих переживань з приводу розбіжностей, які можуть виникнути між юридичними та біологічними батьками [210, с. 27–31].

Згідно зі ст. 1258 ЦК України спадкоємці за законом одержують право на спадкування по чергово. Кожна наступна черга спадкоємців за законом одержує право на спадкування у разі відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини або відмови від її прийняття.

У правовій доктрині виділяють загальні та спеціальні правила спадкування за законом. Наприклад, до перших належать такі: а) спадкоємцями можуть бути лише фізичні особи; б) вичерпний перелік потенційних спадкоємців за законом встановлений в гл. 86 ЦК України шляхом перерахування відповідних категорій фізичних осіб або ж закріплення критеріїв для їх визначення (наприклад, родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення); в) спадкування відбувається, як правило, в установленій законом черговості. В основу спадкування за законом покладено принцип пріоритету, який полягає в закріпленні послідовності у виникненні права на спадкування у спадкоємців. Кожна черга – це законодавчо визначене коло осіб з урахуванням можливої їх близькості до спадкодавця (родичі, члени сім'ї, квазіродичі, утриманці); г) існує можливість спадкування за законом і заповітом.

До спеціальних правил спадкування за законом належать: а) зміна черговості на підставі договору або рішення суду (ст. 1259 ЦК України); б) внутрішня черговість у межах п'ятої черги (ч. 1 ст. 1265 ЦК України), оскільки родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування

родичів подальшого ступеня споріднення (наприклад, троюрідні внуки, які перебувають із спадкодавцем у шостому ступені споріднення, не можуть спадкувати за законом за наявності двоюрідних правнуків (п'ята ступінь споріднення із спадкодавцем). Внутрішня черговість (або підчерга) охоплює інших родичів спадкодавця до шостого ступеня споріднення і не стосується утриманців; в) право представлення (ст. 1266 ЦК України); г) відмова від прийняття спадщини на користь іншого спадкоємця (ч. 2 ст. 1276 ЦК України); г) спадкова трансмісія (ст. 1276 ЦК України) [521, с. 475, 476].

Як відзначали Б. С. Антімонов та К. О. Граве, при встановленні спадкоємців закон виходить із припущення про найбільш вірогідне коло осіб, яких спадкодавець хотів би закликати до спадкування [15, с. 117]. Саме у колі спадкоємців за законом чітко простежується зв'язок спадкового та сімейного права. Причому стійкою тенденцією національного законодавства є розширення переліку спадкоємців за законом. Зокрема, у ЦК України застосовано підхід, спрямований на охоплення найширшого кола осіб, до яких могла б перейти спадщина за відсутності заповіту. Всі спадкоємці об'єднані у п'ять черг: 1) у першу чергу право на спадкування за законом мають діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той з подружжя, який його пережив, та батьки (ст. 1261 ЦК України); 2) у другу чергу право на спадкування за законом мають рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері (ст. 1262 ЦК України); 3) у третю чергу право на спадкування за законом мають рідні дядько та тітка спадкодавця (ст. 1263 ЦК України); 4) у четверту чергу право на спадкування за законом мають особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини; 5) у п'яту чергу право на спадкування за законом мають інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення. Ступінь споріднення визначається за числом народжень, що віддаляють родича від спадкодавця. Народження самого спадкодавця не входить до цього числа.

Крім того, у п'яту чергу право на спадкування за законом одержують утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї.

Верховний Суд з цього приводу наголосив, що ступінь є свого роду одиницею вимірювання споріднення поміж родичами за походженням. Він надає можливість встановити «відстань» між спорідненими особами (родичами за походженням). Причому, така «відстань» може характеризувати як більш близьке споріднення, так і віддалене. Як наслідок, чим далі біологічно особи знаходяться одна від одної, тим більший порядковий ступінь споріднення їх пов'язує [349].

У проекті ЦК України був застосований дещо інший підхід до формування черг спадкоємців за законом. Зокрема, члени сім'ї спадкодавця, які проживали з ним не менше п'яти років до відкриття спадщини, були віднесені до третьої черги. Відповідно, рідні дядько та тітка спадкодавця належали до четвертої черги спадкоємців за законом [367, с. 440, 441].

Зазначимо, що в контексті спадкування за законом термін «діти» застосовується не в розумінні правового статусу фізичної особи, передбаченого ст. 6 СК України, в якій вказано, що дитиною є особа до досягнення нею повноліття, а у розумінні осіб, які походять від певної людини (матері, батька) і наявності між ними споріднення першого ступеня.

Здавна всі спадкоємці за законом поділяються на прямих (або своїх) і на «бокових» (віддалених) спадкоємців. Перші є членами однієї родини, це близькі родичі, що проживали, як правило, разом і вели одне господарство. Вони, у свою чергу, поділялися на спадкоємців по низхідній лінії за народженням (син, внук, правнук) і на спадкоємців по висхідній лінії (батько, дід, прадід). Їх ще йменували спадкоємцями, які одержували «скорботну спадщину», наприклад, батьки, що пережили своїх дітей. Спадкоємцями бокової лінії споріднення є особи, що походять від спільного предка, а не один після одного. Це рідні брати і сестри, двоюрідні і т. д. Звичайно, що вираз про походження від єдиного предка є умовним, оскільки суто біологічно ним не може бути одна особа [552, с. 292]. Традиція рахування родичів від єдиного

спільного предка, за твердженням І. В. Жилінкової, має прадавній характер. Ще з римських часів родичі поділялися залежно від того, від кого вони походили – від батька чи від матері. На цій підставі виокремлювалися батьківська чи материнська лінії споріднення. Пізніше у європейських народів жінки були фактично усунені від спадкування. Тому рахування родичів здійснювалося в порядку, коли до уваги брався чоловік – «начальник» роду (родоначальник) або глава сім'ї. В дореволюційному праві зазначалося, що до роду входять лише ті пов'язані кровним спорідненням особи, які походять через осіб чоловічої статі, оскільки особа жіночої статі не може бути «родоначальником» [114, с. III-5].

Розширеному тлумаченню коло спадкоємців за законом не підлягає, що, у свою чергу, зумовило виникнення гострої дискусії як у теоретичній, так і в практичній площині стосовно правового статусу внуків спадкодавця. Зокрема, внуки окремо не визначені в жодній з п'яти черг спадкоємців за законом, проте виокремлені у ч. 1 ст. 1266 ЦК України, що регулює спадкування за правом представлення. Такий підхід законодавця викликав питання можливості спадкування внуків за життя своїх батьків. З. В. Ромовська вважає визначений в законі спадково-правовий статус внуків несправедливим і пропонує включити їх до другої черги спадкоємців за законом як самостійних фігурантів [442, с. 186, 187]. Позиція про несправедливість правового становища внуків у спадкових правовідносинах відстоюється й іншими авторами [112, с. 13], у зв'язку з чим висловлюється точка зору про надання внукам спадкодавця права на спадкування за наявності їх непрацездатності разом із тією чергою спадкоємців за законом, що закликається до спадкування [2, с. 8].

Згідно з п. 1.3.4 Методичних рекомендацій щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя, внуки, правнуки за життя своїх батьків не спадкують після смерті діда, баби, прадіда, прабаби. Вони закликаються до спадкування як спадкоємці першої черги, якщо на час відкриття спадщини не було серед живих того з батьків, який би мав право на спадкування [271].

Аналогічна точка зору про неможливість спадкування внуками за життя своїх батьків висловлюється і в юридичній літературі [482, с. 131].

Має бути відзначено, що для цілей оподаткування внуки віднесені до членів сім'ї фізичної особи другого ступеня споріднення поряд із рідними братами та сестрами, дідом та бабою з боку матері і з боку батька [335].

Між дідом (бабою) та внуком існує другий ступінь споріднення. Оскільки народження внука не враховується, треба рахувати число народжень, що віддаляють спадкодавця (діда, бабу) від спадкоємця (внука). Таких народжень два – народження батька спадкоємця та народження самого діда (баби). Виходячи з того, що перші чотири черги спадкоємців за законом сформульовано в ЦК України вичерпно, спадкувати внук зможе у п'яту чергу за наявності серед живих його батьків. З цього випливає низка важливих правових наслідків. Передусім, на користь внука може відмовитися від прийняття спадщини інший спадкоємець, включаючи його батьків. Крім того, із внуком може бути укладений договір про зміну черговості одержання права на спадкування, за умовами якого така особа отримає право спадкувати разом із спадкоємцями ближчої черги. Так само внук може звернутися до суду з позовом про зміну черговості одержання права на спадкування за наявності обставин, визначених у ч. 2 ст. 1259 ЦК України. Додамо до цього, що традиційним у спадковому праві вважається надання пріоритетного права спадкування низхідній лінії. Невизнання за внуками померлого спадкових прав за життя батьків значно обмежуватиме правові можливості таких спадкоємців та є несправедливим.

На нашу думку, чинне цивільне законодавство України відносить внуків спадкодавця за життя їх батьків до спадкоємців за законом п'ятої черги, що можна пояснити конструкцією ст. 1265 ЦК України, в якій міститься застереження про «інших родичів спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно». Враховуючи наявність між дідом (бабою) та внуком другого ступеня споріднення, місце таких спадкоємців за сучасним станом законодавства у п'ятій черзі.

Утім, враховуючи ступінь споріднення внука із спадкодавцем, а також зважаючи на принципи справедливості та розумності як визначальні засади всього цивільного законодавства (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України), видається доцільним внести зміни до кола спадкоємців за законом, включивши внуків спадкодавця, батьки яких живі на час відкриття спадщини, до другої черги спадкоємців за законом поряд із рідними братами, сестрами, дідом та бабою [223, с. 97, 98].

При визначенні спадкоємців законодавець намагається віднайти оптимальний баланс між необхідністю забезпечення найближчих родичів спадкодавця, членів сім'ї та врахуванням його припустимої волі, яка не була виражена в заповіті в силу певних обставин. Не викликає сумніву, що такий підхід, незважаючи на свій консерватизм, має враховувати і досягнення сучасної медичної науки. Йдеться про те, що за межами нормативного регулювання залишився спадково-правовий статус особи, не тільки народженої, а й зачатої після смерті спадкодавця із застосуванням ДРТ. Іншими словами, можливість спадкування особами, зачатими після відкриття спадщини, за українським законодавством виключається. Новітні високорозвинені наукові технології дають підставу по-іншому розглядати проблему зачаття дитини після смерті її батьків. Крім того, природні катаклізми, техногенні катастрофи, поширення онкологічних захворювань, численні зони бойових дій тягнуть велику кількість смертей осіб, які перебували у репродуктивному віці. Заморожені гамети здатні зберігатися у відповідних умовах досить тривалий час, а тому зачаття дитини, народженої за допомогою їх подальшого використання, цілком може відбуватися після смерті спадкодавця. І хоча в 1980 р. уже був описаний перший випадок не лише посмертного народження, а й посмертного відібрання репродуктивного матеріалу, належного правового врегулювання цієї процедури та подальших її наслідків немає практично у жодній державі світу [443, с. 479].

Актуальність досліджень у цьому напрямі пояснюється тим, що можливість зачаття після смерті спадкодавця породжує проблему здійснення

спадкових прав такими дітьми. При цьому презумпція батьківства, встановлена у ст. 122 СК України, яка визначає походження дитини, народженої до спливу десяти місяців після припинення шлюбу, не може бути застосована до цих правовідносин.

Дітей, зачатих після смерті спадкодавця з його генетичного матеріалу за допомогою ДРТ, пропонується іменувати «постмортальними дітьми», від лат. *post mortem* – посмертний.

Як зазначає Л. В. Красицька, необхідність правового регулювання відносин, пов'язаних із застосуванням ДРТ, стала очевидною для країн пострадянського простору наприкінці минулого століття. На сьогодні можна виділити дві сформовані моделі правового опосередкування відповідних правовідносин. Перша передбачає прийняття окремих законів про репродуктивні права, які містять в собі норми про ДРТ (Вірменія, Казахстан, Киргизія, Латвія, Молдова, Таджикистан). У межах другої моделі норми про застосування ДРТ і його наслідки «розкидані» по окремих правових актах, що регулюють питання сімейних відносин і охорони здоров'я (Азербайджан, Білорусь, Росія, Узбекистан, Україна) [186, с. 87]. Зокрема, в Україні таким актом є Порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні [343], що регулює проведення штучного запліднення лише за медичними показниками, тобто використовується саме як методика лікування безпліддя. Тому цілком природно, що за межами нормативного регулювання опинилися відносини запліднення із генетичного матеріалу вже померлого чоловіка, оскільки в даному випадку про лікування не йдеться.

Наукові розвідки, предметом яких виступали проблеми спадкування постмортальними дітьми, не проводилися, адже в юридичній літературі питання застосування ДРТ розглядалися переважно в аспекті визначення походження дитини як учасника сімейних відносин (Л. В. Красицька, З. В. Ромовська, В. А. Ватрас, В. Москалюк, І. Рубець, А. А. Кириченко). І лише в окремих роботах можна віднайти позиції учених щодо змісту ст. 1222 ЦК України, де особа, зачата після смерті спадкодавця, не визнається спадкоємцем.

Перешкодою для здійснення права на батьківство може стати порушення репродуктивної функції чоловіка внаслідок перенесення хвороб, негативного впливу шкідливих умов праці (наприклад, на електростанціях, у хімічній промисловості), отримання травм, а також смерті особи. З метою зниження таких ризиків чоловік може скористатися так званим «відкладальним батьківством» – кріоконсервацією сперми для наступного використання при штучному заплідненні, що може відбутися зі спливом кількох років. У цьому контексті виділяють також поняття «посмертна (постмортальна) репродукція», тобто народження дитини після смерті будь-якого з батьків. Історично цей феномен характеризував зачаття дитини обома батьками, але народження її вже після смерті батька. Зараз виконується посмертне зачаття з використанням кріоконсервованих сперми і ембріонів. Проте, оскільки ДРТ прогресують, стало можливим отримати певну кількість спермій від недавно померлого чоловіка для подальшого використання в програмах запліднення *in vitro*. Ця методика дістала назву «посмертне отримання сперми» і має тенденцію до зростання [99].

Таким чином, розвиток наукових технологій дозволяє здійснити два варіанти посмертної репродукції: використання кріоконсервованої сперми, що була взята за життя спадкодавця, та вилучення сперми із уже померлої особи.

У правовій доктрині сформувалися дві протилежні позиції щодо можливості визнання спадкових прав за дитиною, не лише народженою, а й зачатою після відкриття спадщини. Прихильники першої заперечують спадкування постмортальними дітьми, аргументуючи свою позицію тією правовою невизначеністю, що має місце між днем відкриття спадщини та можливим народженням дитини, а це, у свою чергу, може призвести до руйнування конструкції всього спадкового права [576, с. 505], [12, с. 8]. Є. О. Рябоконт додає до цього, що заповіт, складений на користь зачатої у майбутньому дитини, має бути визнаний недійсним, причому не на підставі спеціальної норми ст. 1257 ЦК України, зважаючи на відсутність порушень, регламентованих нею як підстав недійсності (нікчемності) заповіту, а за ч. 1

ст. 203 ЦК України, яка серед загальних умов дійсності правочину визначає, що зміст правочину не може суперечити ЦК, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам [444, с. 271, 272].

Утім, стосовно досліджуваної проблематики висловлюються й інші, протилежні за змістом, точки зору. Зокрема, Д. Гудима [94, с. 260], О. Ю. Малкін [265, с. 15] вважають доцільним допустити до спадкування осіб, зачатих внаслідок застосування ДРТ після смерті спадкодавця, шляхом внесення відповідних змін до чинного законодавства.

При цьому окремі автори стверджують, що стан сучасного законодавства дозволяє спадкувати особам, народженим внаслідок посмертної репродукції. Так, І. І. Главач-Хомина дійшла висновку, що дитина спадкодавця належить до спадкоємців першої черги незалежно від способу зачаття та виношування, а також незалежно від строку народження після смерті спадкодавця, якщо спадкодавець за життя залишив генетичний матеріал із безпосередньою метою щодо подальшого народження дитини [70, с. 10]. Аналогічну позицію відстоює А. Ю. Касаткіна, з тим лише застереженням, що народження постмортальної дитини має відбутися протягом одного року з дня відкриття спадщини [149, с. 13].

Законодавча неврегульованість проблем спадкування особами, зачатими після відкриття спадщини, змусила дослідників шукати інші способи їх вирішення. Наприклад В. В. Валах пропонує застосовувати механізм зміни черговості одержання права на спадкування, визначений ст. 1259 ЦК України, з урахуванням можливості народження біологічного нащадка спадкодавця. Крім того, автор допускає встановлення такої умови заповіту, як зачаття дитини після смерті спадкодавця з використанням його біологічного матеріалу. Це пояснюється тим, що свідома воля двох людей на народження спадкоємця, навіть після смерті одного з них, не може вважатися незаконною, а тому немає підстав для визнання такої умови заповіту недійсною в судовому порядку [46, с. 179, 180].

На думку О. М. Журавльової, доцільно поширювати на постмортальну дитину, народжену відповідно до волі спадкодавця протягом певного часу після відкриття спадщини, правовий статус насцитуруса [115, с. 18], тобто спадкоємця, зачатого за життя спадкодавця, але народженого після смерті останнього.

В юридичній літературі висловлюється також думка, що єдиним способом передачі майна із складу спадщини особі, яка не зачата на день відкриття спадщини, є заповідальний відказ [310, с. 130].

Питання визнання спадкоємцем особи, народженої внаслідок посмертної репродукції, регулюються неоднаково і в зарубіжних правопорядках. Так, в одних країнах заперечуються спадкові права таких дітей. Зокрема, у Великій Британії запис про батька у свідоцтві про народження не надає дитині, зачатій після смерті його батька, права на спадкування [572, с. 132]. Крім того, законодавство багатьох країн взагалі оминає ці відносини.

Інші держави, навпаки, відносять досліджуваних осіб до кола спадкоємців. Наприклад, ст. 9.2 Закону Іспанії про допоміжні методи репродукції людини від 26.05.2006 р. надає можливість використання репродуктивного матеріалу протягом дванадцяти місяців після смерті чоловіка для запліднення його дружини з юридичними наслідками, що впливають із сімейного походження. Використання репродуктивного матеріалу після смерті можливе за умови надання чоловіком згоди на це в спеціальному документі, заповіті або інструкції. Таке право надається також чоловікам, які не перебувають у шлюбі. Для врегулювання правового статусу майбутніх ембріонів вони розглядаються як насцитуруси [598, р. 7, 8].

Відповідно до § 2101 BGB, у разі призначення спадкоємцем особи, не зачатої на момент відкриття спадщини, слід вважати, що вона є додатковим спадкоємцем, якщо не доведене інше. Якщо ж волі спадкодавця не відповідає необхідність існування додаткових спадкоємців, то таке призначення є недійсним. До народження дитини, зачатої після смерті спадкодавця,

основними спадкоємцями визнаються спадкоємці за законом (§ 2105 BGB) [90, с. 655, 656].

Із січня 2002 р. в американському штаті Массачусетс визнається, що діти, народження яких було наслідком застосування новітніх технологій, не повинні бути жодним чином дискредитовані порівняно з іншими дітьми. При цьому обов'язковою умовою юридичного зв'язку дитини з померлим батьком, на думку американських юристів, є чітко виражена за життя згода такої особи на посмертне батьківство. За законодавством Флориди, дитина, зачата після смерті батька, може претендувати на спадкове майно померлого лише у випадку, якщо спадкодавець надав згоду на таке зачаття [503].

Як зазначалося вище, чинне законодавство України не визнає спадкоємцем за заповітом або за законом особу, зачату та народжену після смерті спадкодавця із застосуванням ДРТ. Водночас призначення спадкоємцем постмортальної дитини спадкодавця стосується не лише реалізації принципу свободи заповіту, а й тісно пов'язане з особистим немайновим правом фізичної особи на репродуктивний вибір. Як вказує Р. О. Стефанчук, зміст цього права охоплюється вибором особи способу, в який вона буде здійснювати репродуктивну функцію – природним біологічним шляхом чи з використанням безпечних, ефективних, доступних та прийнятних ДРТ, дозволених в Україні, а також передбачених міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [480, с. 350–353]. На нашу думку, можна розширити особисте немайнове право людини на репродуктивну функцію, включивши до його змісту вибір часу здійснення цієї функції – за життя особи або після її смерті. Незважаючи на те, що штучне запліднення з генетичного матеріалу спадкодавця відбуватиметься вже після його смерті, здійсненням права на репродуктивний вибір в цьому випадку слід визнати надану особою за життя згоду на проведення такої репродуктивної програми.

Розвиток приватного права та цивільного законодавства України відбувається відповідно до гуманістичних цінностей, якими є забезпечення автономії особи, розширення правової свободи учасників цивільних відносин,

юридичні можливості здійснювати свої права тощо. В цьому аспекті надання спадкових прав постмортальним дітям спадкодавця є цілком виправданим та значно розширює диспозитивні засади спадкового права. Доцільність визнання спадкових прав за особами, не лише народженими, а й зачатими після відкриття спадщини, зумовлюється двома чинниками. По-перше, це реалізація принципу свободи заповіту, до змісту якого включають, серед іншого, і право заповідача призначити спадкоємцем будь-яку особу, як ту, що входить до кола спадкоємців, так і будь-яку іншу фізичну та юридичну особу [442, с. 94]. По-друге, надання спадкодавцем згоди на посмертну репродукцію є всі підстави розглядати як здійснення останнім особистого немайнового права на репродуктивний вибір [216, с. 50].

Водночас визнання спадкоємцями постмортальних дітей має здійснюватися з урахуванням певних умов, зважаючи на необхідність забезпечення прав та інтересів інших учасників спадкових правовідносин (спадкоємців, кредиторів, відказоодержувачів) та стабільності майнового обороту. Йдеться передусім про строк, протягом якого може бути проведене штучне запліднення із застосуванням ДРТ. Видається правильним, що такий строк має становити шість місяців з дня відкриття спадщини, оскільки відповідає строку, встановленому для її прийняття. Це, у свою чергу, дозволить уникнути як повторного поділу спадщини між спадкоємцями, який би мав місце у разі народження дитини після спливу більш тривалішого строку, так і правової невизначеності щодо долі спадкового майна.

У разі успішного зачаття після відкриття спадщини, за умови визнання такої особи спадкоємцем на законодавчому рівні, до моменту народження дитини до цих правовідносин можуть застосовуватися за аналогією правила про насцитурусів. Зокрема, згідно зі ст. 1298 ЦК України за наявності зачатої, але ще не народженої дитини видача свідоцтва про право на спадщину і розподіл спадщини між усіма спадкоємцями може відбутися лише після народження дитини.

Наступною умовою спадкування постмортальними дітьми пропонується визнати виражене у заповіті відповідне волевиявлення спадкодавця. Тобто визнання таких осіб спадкоємцями, враховуючи їх зачаття вже після відкриття спадщини, має здійснюватися лише за волею спадкодавця. У протилежному випадку запропонована новація може стати благодатним ґрунтом для численних зловживань з боку інших учасників правовідносин. Наприклад, дружина спадкодавця, маючи на меті зменшення спадкових часток дітей померлого від першого шлюбу, вдається до штучного запліднення з генетичного матеріалу спадкодавця вже після його смерті. Таким чином, більш доцільним уявляється обмежувати спадкування постмортальними дітьми відносинами спадкування за заповітом, не змінюючи при цьому кола спадкоємців за законом, які передбачені у гл. 86 ЦК України. І нарешті, на нашу думку, поширювати спадково-правовий статус доцільно на осіб, запліднених після відкриття спадщини виключно з генетичного матеріалу спадкодавця із застосуванням ДРТ. Це надасть спадковим правовідносинам стабільності та впорядкованості, а також можливість достовірно встановити походження дитини, народженої після смерті її батька [216, с. 50, 51].

При цьому помилковою слід визнати позицію щодо можливості встановлення такої умови заповіту, як зачаття дитини після смерті спадкодавця з його генетичного матеріалу [46, с. 179, 180]. У ст. 1242 ЦК України міститься імперативне правило про те, що умова, визначена у заповіті, має існувати на час відкриття спадщини. Водночас зачаття дитини проводитиметься в будь-якому випадку після відкриття спадщини, що унеможлиблює застосування ст. 1242 ЦК України для впорядкування відповідних правовідносин.

Слід врахувати, що призначення спадкоємцем постмортальної дитини не є підставою для визнання недійсним заповіту за ч. 1 ст. 203 ЦК України, на чому наполягає Є. О. Рябоконт [444, с. 271, 272]. Таке розпорядження заповідача вважатиметься невстановленим за аналогією із призначенням спадкоємцем особи, померлої до відкриття спадщини, а тому не потребує звернення до суду з позовом про визнання заповіту недійсним. Якщо у заповіті

міститься єдине розпорядження про призначення спадкоємця, не зачатого на час відкриття спадщини, спадкування в такому випадку відбуватиметься за законом. За наявності інших розпоряджень вони зберігатимуть силу і заповіт в цій частині буде чинним.

На нашу думку, ст. 1222 ЦК України потребує змін з метою визнання правового статусу постмортальних дітей спадкодавця шляхом внесення до її змісту такого пункту:

«Спадкоємцем за заповітом може бути особа, зачата протягом шести місяців з часу відкриття спадщини внаслідок застосування допоміжних репродуктивних технологій з генетичного матеріалу спадкодавця».

Як зазначає Ю. О. Заїка, необхідно передбачити певні гарантії прав дітей, які можуть народитися через значний час після відкриття спадщини. Такими гарантіями може бути встановлений у законодавстві обов'язок спадкоємців, які отримали спадщину, аліментувати народжених дітей за рахунок і в межах спадкового майна, яке збереглося на час народження такої дитини [118, с. 150]. Утім, нормативне запровадження цієї позиції поставить спадкоємця у невідгідне становище, оскільки обсяг його майнових прав буде залежати від події, стосовно якої невідомо, настане вона чи ні, як і час її настання. У доволі скрутному становищі ризикує опинитися і постмортальна дитина, адже на час її народження спадкового майна, зі складу якого спадкоємець повинен її утримувати, може просто не залишитися.

Імперативність інституту спадкування за законом виявляється також у розподілі спадщини між спадкоємцями, які закликаються до спадкування. Відповідно до ст. 1267 ЦК України, частки у спадщині кожного із спадкоємців за законом є рівними. Утім, із вказаного правила є три винятки: 1) спадкування за правом представлення; 2) спадкування обов'язкової частки у спадщині; 3) зміна розміру часток у спадщині на підставі укладеного між спадкоємцями договору.

Спадкування за правом представлення (*jus representationis*) – це особливий порядок спадкування за законом, за яким до спадкування

закликаються особи, які заступають собою місце спадкоємця, що помер раніше, ніж спадкодавець.

Згідно зі ст. 1266 ЦК України, за правом представлення закликаються до спадкування:

– внуки, правнуки спадкодавця, які спадкують ту частку спадщини, що належала б за законом їхнім матері, батькові, бабі, дідові, якби вони були живими на час відкриття спадщини;

– прабаба, прадід, які спадкують ту частку спадщини, що належала б за законом їхнім дітям (бабі, дідові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини;

– племінники спадкодавця, які спадкують ту частку спадщини, що належала б за законом їхнім матері, батькові (сестрі, братові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини;

– двоюрідні брати та сестри спадкодавця, які спадкують ту частку спадщини, що належала б за законом їхнім матері, батькові (тітці, дядькові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини.

Таким чином, закликання до спадкування за правом представлення обмежується першими трьома чергами спадкоємців за законом.

Розмір частки при спадкуванні за правом представлення кількома особами регулюється спеціальним правилом ч. 5 ст. 1266 ЦК України. Так, якщо спадкування за правом представлення здійснюється кількома особами, частка їхнього померлого родича ділиться між ними порівну. В такому разі розмір частки спадкоємця за законом буде перевищувати частку осіб, які закликаються до спадкування на підставі ст. 1266 ЦК України.

Право на обов'язкову частку у спадщині здійснюється малолітніми, неповнолітніми, повнолітніми непрацездатними дітьми спадкодавця, непрацездатною вдовою (вдівцем) та непрацездатними батьками в межах спадкування за законом. Її розмір становить половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом. Враховуючи, що право на обов'язкову частку у спадщині розглядається у дисертаційному дослідженні на

рівні окремого підрозділу, в цій частині роботи це право досліджуватися не буде.

Висновки до розділу 6

1. Спадкове право вирізняється високим ступенем формалізованості із суттєвим переважанням імперативних норм, що визначають межі диспозитивності. Імперативні норми не регулюють відносини між суб'єктами, а визначають умови здійснення суб'єктивного права; їх вміщення в матерію спадкового права пояснюється низкою чинників: 1) тісним зв'язком спадкового права з відносинами шлюбу, сім'ї, споріднення, що значно зближує спадкове право із сімейним; 2) реалізацією принципу соціальної справедливості, який «червоною ниткою» проходить через все спадкове право, забезпечуючи баланс інтересів між учасниками спадкових правовідносин; 3) необхідністю дотримання дійсної чи припустимої волі спадкодавця, що є одним із найважливіших завдань спадкового права; 4) тим, що більшість юридично значущих дій у сфері спадкового права вчиняються за участю нотаріуса або іншої особи, якій законом надано право вчиняти нотаріальні дії; 5) широким застосуванням державної реєстрації як публічно-правового засобу, який виконує стосовно майнового обороту стабілізуючу функцію та є невід'ємним від юридичних фактів, що породжують спадкові правовідносини.

На розвиток спадкового законодавства істотно впливають національні традиції, звичаї, а також моральні уявлення про формування кола спадкоємців за законом. Виходячи з реалізації принципу соціальної справедливості, спадкоємці особи, усуненої від права на спадкування, не можуть бути автоматично позбавлені спадкових прав на підставі ст. 1224 ЦК України.

2. Обмеження свободи заповіту є різновидом обмеження права власності та поширюється лише на право розпорядження. Право розпорядження, як елемент змісту права власності, за обсягом не повністю збігається з правом розпорядження власника своїм майном на випадок смерті, хоча останнє

ґрунтується на конституційних нормах про зміст і гарантії права приватної власності та логічно пов'язане з ними.

3. Обмеження зовнішнього прояву свободи заповіту характеризується вичерпним (закритим) переліком видів заповіту, у зв'язку з чим особа позбавлена можливості скласти заповіт, прямо не передбачений в законі.

До обмежень внутрішнього прояву свободи заповіту належать: правило про обов'язкову частку у спадщині; вичерпний (закритий) перелік заповідальних розпоряджень, визначений в законі (т. з. правило *numerus clausus*). З правила *numerus clausus* існує виняток, встановлений у ст. ст. 1238, 1240 ЦК України. Йдеться про відкритий перелік тих майнових прав та речей, що можуть виступати предметом заповідального відказу. Крім того, заповідач може зобов'язати спадкоємця до вчинення певних дій немайнового характеру та дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети, які також сформульовані невичерпно.

Правила, які визначають нікчемність заповіту щодо майна, вказаного у спадковому договорі, та містять застереження про форму заповіту, необхідність його особистого складення, є спеціальними умовами чинності цього правочину, у зв'язку з чим відсутні підстави розглядати їх як обмеження свободи заповіту.

4. За своєю природою право на обов'язкову частку у спадщині є особистим майновим правом непрацездатних спадкоємців першої черги отримати визначену законом частку у спадщині незалежно від змісту заповіту, та належить до інституту спадкування за законом.

Імперативний характер правила обов'язкової частки у спадщині охоплює дві складові: 1) коло осіб, наділених відповідним правом; 2) розмір обов'язкової частки у спадщині.

З метою врахування волі заповідача законодавче врегулювання питання виділення обов'язкової частки у спадщині потребує вдосконалення шляхом доповнення ст. 1241 ЦК України застереженням про те, що обов'язкова частка у спадщині виділяється із незаповіданого майна. Якщо частки незаповіданого майна недостатньо, обов'язкова частка виділяється із заповіданого майна.

5. Зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині є одним із способів подолання імперативності в спадковому праві та виражається у сукупності та взаємозв'язку таких елементів: 1) нормативно визначеної можливості зменшити розмір обов'язкової частки у спадщині; 2) відкритого (невичерпного) переліку підстав для зменшення такої частки; 3) відсутності тих меж, до яких може бути зменшений розмір обов'язкової частки у спадщині.

Справедливе та обґрунтоване зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині може бути досягнуте шляхом зазначення у заповіті причин позбавлення права на спадкування особи, яка має право на обов'язкову частку у спадщині.

6. Визначальне значення при вирішенні судом питання про зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині має майновий стан обов'язкового спадкоємця та розмір його сукупних доходів, включаючи пенсію, соціальні допомоги, підприємницьку діяльність тощо.

Незважаючи на істотну схожість правових підстав, механізм зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині суттєво відрізняється від усунення від права на спадкування метою встановлення, характером дій та правовими наслідками. Відтак до однієї і тієї ж особи не можуть одночасно застосовуватися абз. 2 ч. 1 ст. 1241 ЦК та ст. 1224 ЦК України через взаємовиключний характер цих норм.

7. Інститут спадкування за законом заповнює правовий вакуум, що виник через відсутність або неповноту заповідальних розпоряджень. Саме тому, відтворюючи припустиму волю спадкодавця, який з тих чи інших причин не залишив заповіту, законодавець вдається до переважно імперативного регулювання відповідних правовідносин. Імперативність при спадкуванні за законом виявляється у нерозривному взаємозв'язку таких елементів: визначення кола спадкоємців, порядку закликання їх до спадкування та розподілу спадкових часток між спадкоємцями.

Термін «діти» в контексті спадкування за законом застосовується не в розумінні правового статусу фізичної особи, передбаченого ст. 6 СК України,

згідно з якою дитиною є особа до досягнення нею повноліття, а у розумінні осіб, які походять від певної людини (матері, батька), і наявності між ними споріднення першого ступеня.

Можливість у судовому порядку зменшити розмір обов'язкової частки у спадщині за своєю правовою природою є не тільки способом подолання імперативу, а й механізмом забезпечення реалізації останньої волі спадкодавця, спрямованої на позбавлення права на спадкування осіб, перелік яких наведений у ч. 1 ст. 1241 ЦК України.

8. Для визначення спадково-правового статусу усиновлених закон застосовує фікцію споріднення, за допомогою якої усиновлена особа наділяється тими ж правами, що й син (дочка) спадкодавця. Фікція споріднення відіграє особливу роль у відносинах посмертного наступництва, виконує функцію не лише формального визначення приписів закону, але й моральної, соціальної спрямованості.

Національне законодавство відносить внуків спадкодавця за життя їх батьків до спадкоємців за законом п'ятої черги. Відтак інший спадкоємець може відмовитися від прийняття спадщини на користь внука. Крім того, із внуком може бути укладений договір про зміну черговості одержання права на спадкування, за умовами якого така особа отримає право спадкувати разом із спадкоємцями ближчої черги. Нарешті, внук може звернутися до суду з позовом про зміну черговості одержання права на спадкування.

Враховуючи наявність між дідом (бабою) та внуком другого ступеня споріднення, а також зважаючи на принципи справедливості та розумності як визначальні засади всього цивільного законодавства (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України), пропонується внести зміни до кола спадкоємців за законом, включивши внуків спадкодавця, батьки яких живі на час відкриття спадщини, до другої черги спадкоємців за законом поряд із рідними братами, сестрами, дідом та бабою.

9. Право на спадкування за заповітом доцільно надати дітям спадкодавця, зачатим після його смерті внаслідок застосування ДРТ з генетичного матеріалу спадкодавця (постмортальним дітям спадкодавця), що вимагає внесення

відповідних змін до ст. 1222 ЦК України. Визнання за постмортальними дітьми права на спадкування має здійснюватися з урахуванням таких умов, як:

- 1) проведення штучного запліднення протягом шести місяців з дня відкриття спадщини;
- 2) виражене у заповіті відповідне волевиявлення спадкодавця;
- 3) поширення спадково-правового статусу на осіб, запліднених після відкриття спадщини виключно з генетичного матеріалу спадкодавця із застосуванням ДРТ.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми щодо закріплення та реалізації правової свободи у сфері спадкового права, що полягає в розробленні науково-обґрунтованої концепції диспозитивності в спадковому праві, яка спрямована на вдосконалення правового регулювання спадкових відносин з метою розширення правової свободи в сфері спадкування.

Вирішення наукових завдань надало можливість сформулювати низку висновків, пропозицій та рекомендацій, спрямованих на досягнення мети дослідження:

1. Основними теоретико-методологічними засадами дослідження диспозитивності в спадковому праві, є: визнання спадкового права підгалуззю цивільного права; пріоритет волі особи над приписами закону у сфері спадкового права; історико-правовий аспект дослідження; компаративістській підхід; застосування методу моделювання для виявлення базових моделей диспозитивності в спадковому праві та їх дослідження в сукупності та у співвідношенні таких моделей між собою; урахування європейських інтеграційних процесів та необхідність адаптації спадкового законодавства до законодавства країн ЄС.

2. Визначальним для категорії «диспозитивність» є поняття правової свободи, що виступає відправним методологічним положенням всього дослідження. Виявлено внутрішній та зовнішній прояви диспозитивності, в межах яких визначається модель поведінки, зміст і об'єкт спадкового правовідношення, а також реалізується обрана модель поведінки шляхом вчинення певних активних дій суб'єктами спадкового права.

3. Обґрунтовано, що формами вираження правової свободи у сфері спадкування є базові моделі диспозитивності в спадковому праві, які в

концентрованому вигляді демонструють найбільш значущі елементи правової свободи: 1) свобода заповіту; 2) договірна форма регулювання спадкових відносин; 3) свобода волевиявлення спадкоємця щодо прийняття спадщини та відмови від її прийняття. Дотримання балансу інтересів між суб'єктами спадкового права визначається основною межею між диспозитивністю та імперативністю спадкового права.

4. Межі реалізації диспозитивності в спадковому праві формулюються як певні встановлені законом границі правової свободи, дотримання яких є обов'язковим для всіх суб'єктів спадкового права. Встановлено загальні та спеціальні межі диспозитивності в спадковому праві. Загальні межі диспозитивності в спадковому праві виявляються шляхом застосування загальної норми ЦК України про межі здійснення цивільних прав. Спеціальні межі диспозитивності в спадковому праві охоплюються такими чинниками: 1) реалізація правової свободи у межах тривалості спадкових правовідносин; 2) реалізація правової свободи у певних суб'єктних межах з обов'язковою участю спадкоємця як правонаступника померлої особи; 3) функціональне призначення спадкового права, що полягає у забезпеченні посмертного переходу прав та обов'язків від однієї особи до інших осіб.

5. Свобода заповіту як базова модель диспозитивності в спадковому праві виявляється через зовнішнє та внутрішнє вираження. Зовнішнє вираження свободи заповіту визначає правову можливість особи скласти заповіт, обрати його вид та скасувати вже складений заповіт. Внутрішнє вираження свободи заповіту охоплює зміст складеного заповіту як одностороннього правочину, основним елементом якого є призначення спадкоємців. Окремим видом заповідального розпорядження пропонується вважати поновлення недостойного спадкоємця у праві на спадкування за певних, нормативно закріплених умов (пробачення спадкоємця).

Обґрунтовано позицію про необхідність надання права на спадкування за заповітом дітям спадкодавця, зачатим після його смерті внаслідок застосування

допоміжних репродуктивних технологій (постмортальним дітям) та запропоновано умови для визнання такого права.

Визначено дві стадії здійснення свободи заповіту, що охоплюють складення заповіту, визначення його змісту, а також реалізацію заповідальних розпоряджень шляхом виконання заповіту та тлумачення його змісту.

6. Підпризначення спадкоємця (спадкова субституція) як прояв диспозитивності в спадковому праві має подвійну правову природу, виступаючи одночасно видом заповідального розпорядження про призначення спадкоємця та умовою закликання до спадкування такої особи. Фідеокомісарна субституція (підпризначення спадкоємця особі, яка прийняла спадщину) не відповідає загальним положенням про право власності, а також концепції універсального спадкового правонаступництва, у зв'язку з чим заперечується запровадження такого виду підпризначення спадкоємця до національного законодавства.

7. Умова заповіту є юридичним фактом (дією чи подією), який тягне правові наслідки щодо виникнення спадкування за заповітом лише в сукупності з іншими елементами юридичного складу. Як заповідальне розпорядження, умова заповіту має несамостійний характер, визначає додаткову підставу набуття спадкоємцем права на спадкування, доповнюючи тим самим заповідальне розпорядження про призначення спадкоємця.

Установлено, що розширенню диспозитивності в спадковому праві відповідатиме положення про те, що умова, визначена в заповіті, має настати протягом строку, встановленого для прийняття спадщини. Важливим чинником реформування національного законодавства є надання заповідачу права встановлювати умову заповіту стосовно відказоодержувача.

8. Запропоновано розрізняти суб'єктивне право із заповідального відказу та зобов'язальне право вимоги виконання заповідального відказу як за своєю правовою природою, так і за моментом виникнення. Правовідношення, що виникає із заповідального відказу, має зобов'язальний характер, в якому

правовий статус відказоодержувача наближений до становища третьої особи в зобов'язанні.

Виявлено зміст правової свободи при встановленні заповідального відказу: 1) право заповідача зробити заповідальний відказ; 2) відкритий перелік тих майнових прав або речей, що можуть становити предмет легату; 3) розширення меж предмета заповідального відказу, що виражається у переданні у власність або за іншим речовим правом майнового права або речі, що входить, а також не входить до складу спадщини; 4) правова свобода щодо строків виконання заповідального відказу, які можуть виходити за межі спадкових правовідносин, зокрема надання права довічного проживання в успадкованому житловому приміщенні.

9. Сформульовано сутнісні ознаки заповідального покладення: 1) предмет заповідального покладення становлять дії як майнового, так і немайнового характеру; 2) невизначеність суб'єктного складу, що характеризує відповідне правовідношення як абсолютне; 3) спрямованість на досягнення суспільно корисної мети. За своєю правовою природою заповідальне покладення має незобов'язальний характер.

Доведено, що розпорядження спадкодавця стосовно утримання та догляду належних йому домашніх тварин не є заповідальним покладенням, а також не належить до обов'язків немайнового характеру, що покладаються на спадкоємців.

10. Заповіт подружжя є одностороннім правочином, який характеризується особливим суб'єктним складом та змістом заповідальних розпоряджень. Такий заповіт є спільним, а не взаємним, що унеможливорює призначення одним з подружжя своїм спадкоємцем другого з подружжя.

У разі смерті одного з подружжя спадкові відносини не виникають, проте змінюється правовий режим майна, стосовно якого такий заповіт складено. Відмова від спільного заповіту одним з подружжя за життя іншого з подружжя має наслідком скасування такого правочину в цілому.

11. Тлумачення заповіту розкривається як невід'ємний елемент свободи заповіту. Запропоновано до тлумачення заповіту спадкоємцями застосовувати загальні правила тлумачення правочину з урахуванням особливостей заповіту як одностороннього правочину. Уточнено, що за своєю правовою природою результат тлумачення заповіту спадкоємцями не є договором, оскільки не може самостійно породжувати правові наслідки у вигляді виникнення, зміни чи припинення цивільних прав та обов'язків.

Судове тлумачення заповіту спрямоване на з'ясування тексту заповіту, складеного зі слів та сполучень слів, а тому інші документи та показання свідків не мають правового значення для встановлення справжньої волі заповідача.

12. Визначено особливості договорів у сфері спадкового права та обґрунтовано, що такі договори мають особисто-довірчий, локальний та строковий характер, а укласти їх може обмежене коло осіб. Запропоновано виділити самостійну групу договорів у сфері спадкового права, до якої належать: договір про зміну черговості одержання права на спадкування; договір про зміну розміру частки у спадщині; договір про поділ спадщини між спадкоємцями; договір про задоволення спадкоємцями вимог кредитора спадкодавця; договір між спадкоємцями та виконавцем заповіту про призначення останнього; договір на управління спадщиною; договір охорони спадкового майна. Законом встановлено закритий перелік договорів у спадковому праві. Спадковий договір не належить до договорів у сфері спадкового права, оскільки не породжує спадкових правовідносин, а норми, що його регулюють, складають інститут зобов'язального права.

Обґрунтовано доцільність запровадження у цивільне законодавство України двох договірних конструкцій: договору дарування в рахунок спадкової частки та договору про відмову від обов'язкової частки у спадщині.

13. Обґрунтовано, що договір про зміну черговості одержання права на спадкування є безоплатним, консенсуальним, його зміст може містити елементи інших договорів, а предметом такого договору виступає право на спадкування.

Укладення договору про зміну черговості одержання права на спадкування не позбавляє спадкоємця необхідності прийняти спадщину в установлений законом спосіб. Сторонами такого договору є спадкоємці тієї черги, що закликається до спадкування та спадкоємці наступних черг.

Виявлено особливості укладення договору про зміну черговості одержання права на спадкування за участю малолітніх, неповнолітніх, недієздатних або обмежених у цивільній дієздатності спадкоємців, які можуть укладати такий договір з дозволу органу опіки та піклування лише як спадкоємці наступної черги.

14. Встановлено суб'єктний склад договору про зміну розміру частки у спадщині, сторонами якого можуть виступати лише спадкоємці за законом. Нотаріус видає свідоцтво про право на спадщину з урахуванням розміру спадкових часток, визначеного в договорі про зміну розміру частки у спадщині.

Договір про зміну розміру частки у спадщині є двостороннім або багатостороннім правочином, а також консенсуальним, безоплатним договором, предметом якого виступає спадщина як особливий об'єкт цивільного права. Механізм зміни розміру частки у спадщині може бути застосований після відкриття спадщини та до моменту оформлення прав на неї за таких умов: 1) спадкування відбувається за законом; 2) до спадкування закликаються кілька спадкоємців; 3) спадкоємці дійшли згоди про зміну розміру часток у спадщині; 4) спадкоємці прийняли спадщину у спосіб, визначений законом.

15. З'ясовано, що договір на управління спадщиною має самостійний характер, зважаючи на його суб'єктний склад, предмет, а також на широке коло повноважень управителя, який в певних випадках може розпорядитися спадщиною або її частиною. Договір на управління спадщиною укладається на користь третьої особи – спадкоємця.

Запропоновано вирішувати проблему вибору кандидатури управителя шляхом його обрання безпосередньо спадкодавцем у заповіті. Строк управління

спадщиною пропонується встановлювати до моменту оформлення спадкоємцями прав на неї.

16. Право на прийняття спадщини визначається як самостійне суб'єктивне право особи, що має абсолютний характер, залежить виключно від волі його носія та здійснюється шляхом вчинення одностороннього правочину. Право на спадкування розуміється у вузькому значенні як право на прийняття спадщини. Здійснення права на прийняття спадщини має два параметри – спосіб і строк.

Обґрунтовано існування двох способів прийняття спадщини – фактичного і формального. Спадщина приймається фактично шляхом постійного проживання разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, а також малолітніми, неповнолітніми, недієздатними, обмеженими у цивільній дієздатності спадкоємцями за умови, що такі особи не відмовилися від прийняття спадщини. Формальний спосіб прийняття спадщини пов'язаний з поданням відповідної заяви нотаріусу або уповноваженій на це посадовій особі відповідного органу місцевого самоврядування.

Строк для прийняття спадщини визначається як спеціальний строк, що діє у сфері спадкового права, правова природа якого відмінна від присічного та давнісного строку. Сформульовано, що при фактичному прийнятті спадщини правове значення має не строк, а термін – час відкриття спадщини.

17. Запропоновано виділяти способи та види відмови від прийняття спадщини, що демонструють зовнішнє та внутрішнє вираження відповідного правочину. Установлено, що неприйняття спадщини не є способом відмови від її прийняття у зв'язку із суттєвими відмінностями як за вольовою спрямованістю, так і за правовими наслідками. Відмова від прийняття спадщини може бути здійснена двома способами: 1) подання заяви про відмову від прийняття спадщини; 2) відкликання заяви про прийняття спадщини.

Акт відмови від прийняття спадщини охарактеризований як односторонній правочин, що має відкладальний ефект, оскільки правові наслідки відмови від прийняття спадщини настають після спливу строку,

встановленого для її прийняття. Сплив строку, встановленого для прийняття спадщини, унеможлиблює вчинення відмови від прийняття спадщини. Запропоновано надати спадкоємцям право відмовитися від прийняття спадщини на користь іншого спадкоємця за плату.

18. Переважне імперативне регулювання спадкових відносин пояснюється: тісним зв'язком спадкового права з відносинами шлюбу, сім'ї, споріднення; реалізацією принципу соціальної справедливості; необхідністю дотримання дійсної чи припустимої волі спадкодавця; тим, що більшість юридично значущих дій у цій сфері вчиняються за участю нотаріуса або іншої особи, якій законом надано право вчиняти нотаріальні дії; широким застосуванням державної реєстрації.

Обмеження свободи заповіту характеризується як різновид обмеження права власності та поширюється лише на право розпорядження. Виявлено обмеження внутрішнього (правило про обов'язкову частку у спадщині, закритий перелік заповідальних розпоряджень) та зовнішнього прояву свободи заповіту (вичерпний перелік видів заповіту). Правила, які визначають нікчемність заповіту щодо майна, вказаного у спадковому договорі, та містять застереження про форму заповіту, необхідність його особистого складення, є спеціальними умовами чинності заповіту, у зв'язку з чим не є способами обмеження свободи заповіту.

19. Обґрунтовано, що за своєю правовою природою право на обов'язкову частку у спадщині належить до інституту спадкування за законом, а імперативний характер правила обов'язкової частки у спадщині охоплює: коло осіб, наділених відповідним правом; розмір обов'язкової частки у спадщині.

Зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині визначається як спосіб подолання імперативності в спадковому праві. Виявлено елементи, що в сукупності забезпечують зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині: 1) нормативно визначена можливість зменшити розмір обов'язкової частки у спадщині; 2) відкритий перелік підстав для зменшення розміру такої частки;

3) відсутність тих меж, до яких може бути зменшений розмір обов'язкової частки у спадщині.

20. Інститут спадкування за законом заповнює правовий вакуум, що виникає через відсутність або неповноту заповідальних розпоряджень та заснований на врахуванні припустимої волі спадкодавця, який з певних причин не склав заповіту. Термін «діти» в контексті спадкування за законом застосовується не в розумінні правового статусу фізичної особи, передбаченого ст. 6 СК України, в якій зазначено, що дитиною є особа до досягнення нею повноліття, а у розумінні осіб, які походять від певної людини (матері, батька) і наявності між ними споріднення першого ступеня.

Враховуючи наявність між дідом (бабою) та внуком другого ступеня споріднення, а також зважаючи на принципи справедливості та розумності, обґрунтовується пропозиція щодо внесення змін до ЦК України шляхом включення до кола спадкоємців за законом другої черги внуків спадкодавця, батьки яких є живими на час відкриття спадщини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абраменков М. С., Чугунов П. В. Наследственное право : учебник для магистров / отв. ред. В. А. Белов. Москва : Юрайт, 2013. 423 с.
2. Абраменков М. С., Чугунов П. В. О призвании к наследованию внуков наследодателя. *Наследственное право*. 2009. № 1. С. 7, 8.
3. Агарков М. М. Избранные труды по гражданскому праву: в 2 т. Т. 1: Социальная ценность частного права и отдельных институтов общей части гражданского права. Москва : Статут, 2012. 428 с.
4. Агарков М. М. Избранные труды по гражданскому праву: в 2 т. Т. 2: Общее учение об обязательствах и его отдельных видах. Москва : Статут, 2012. 535 с.
5. Агафонов С. Особливості тлумачення змісту правочину в українському законодавстві. *Юридичний журнал*. 2005. № 11. С. 95–98.
6. Акімова А. О. Процесуальні особливості розгляду справ судами про тлумачення заповіту. *Методологічні засади вдосконалення цивільного процесуального права*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. до 150-річчя від дня народження Є. В. Васьковського (8 квітня 2016 р.) / уклад.: І. В. Андронов, Н. В. Волкова, О. В. Сатановська. Одеса : Юридична література, 2016. С. 86–89.
7. Актуальні проблеми спадкового права : навч. посіб. / за заг. ред. проф. Ю. О. Заїки, ст. наук. спів. О. О. Лов'яка. Київ : КНТ, ЦУЛ, 2014. 336 с.
8. Алексеев С. С. Общая теория права: в 2 т. Т. I. Москва : Юридическая литература, 1981. 360 с.
9. Алексеев С. С. Общая теория права: в 2 т. Т. II. Москва : Юридическая литература, 1982. 360 с.
10. Алексеев С. С. Собрание сочинений: в 10 т. Т. 1: Гражданское право: Сочинения 1958–1970 годов. Москва : Статут, 2010. 495 с.

11. Алексеев С. С. Собрание сочинений: в 10 т. Т. 3: Проблемы теории права: Курс лекций. Москва : Статут, 2010. 781 с.
12. Аникина Г. В. К вопросу о правовом регулировании постмортальной репродукции. *Наука. Общество. Государство*: электрон. научн. журнал. 2013. № 2. С. 1–11. URL: <http://esj.pnzgu.ru/page/13437> (дата обращения: 20.01.2017).
13. Анненков К. Система русского гражданского права. Т. VI. Право наследования. Санкт-Петербург : Типография М. М. Стасюлевича, 1902. 550 с.
14. Аномалії в цивільному праві України : навч.-практ. посібник / відп. ред. Р. А. Майданик. Київ: Юстiніан, 2007. 912 с.
15. Антимонов Б. С., Граве К. А. Советское наследственное право. Москва : Госюриздат, 1955. 264 с.
16. Бабаев В. К. Презумпции в советском праве. Горький : Изд-во ГВШ МВД СССР, 1974. 124 с.
17. Байтин М. И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков). Саратов : СГАП, 2001. 416 с.
18. Байтин М. И., Петров Д. Е. Метод регулирования в системе права: виды и структура. *Журнал российского права*. 2006. № 2. С. 84–95.
19. Баранова Л. Охорона прав спадкоємців шляхом зміни черговості спадкування за законом. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 4. С. 138–144.
20. Барон Ю. Система римского гражданского права: в 6 кн. / пред. канд. юрид. наук В. В. Байбака. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2005. 1102 с.
21. Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения / пер. с чеш. Ю. В. Преснякова. Москва : Юридическая литература, 1989. 448 с.
22. Барщевский М. Ю. Если открылось наследство... Москва : Юридическая литература, 1989. 192 с.
23. Белов В. А. Гражданское право : учебник. Общая часть. Т. I. Введение в гражданское право. Москва : Юрайт, 2011. 521 с.

24. Белов В. А. Гражданское право : учебник. Общая часть. Т. II. Лица, блага, факты. Москва : Юрайт, 2011. 1093 с.
25. Белов В. А. Гражданское право : учебник. Т. III. Особенная часть. Абсолютные гражданско-правовые формы. Москва : Юрайт, 2012. 1189 с.
26. Белов В. А. Гражданское право : учебник. Т. IV. Особенная часть. Относительные гражданско-правовые формы. Москва : Юрайт, 2013. 1085 с.
27. Бервено С. М. Проблеми договірного права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 392 с.
28. Беседкина И. Н. Конституционно-правовая защита прав неродившегося ребенка в Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2005. 23 с.
29. Бичківський О. О. Спільні заповіді за законодавством України та зарубіжних держав. *Держава та регіони. Серія «Право»*. 2011. № 2. С. 136–140.
30. Блинков О. Е. Завещательное возложение в российском и зарубежном гражданском праве. *Российская юстиция*. 2009. № 7. С. 29–32.
31. Блинков О. Е. Прощение недостойного наследника. *Наследственное право*. 2008. № 3. С. 2–8.
32. Боднар Т. В. Договірні зобов'язання в цивільному праві. Загальні положення : навч. посіб. Київ : Юстініан, 2007. 280 с.
33. Бондар Н. П. Особливості судового порядку зміни черговості спадкування в разі встановлення факту постійного проживання спадкоємця однією сім'єю зі спадкодавцем. *Право і суспільство*. 2018. № 5. С. 69–75.
34. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. 2-е изд. Москва : Статут, 2005. 842 с.
35. Братусь С. Н. Предмет и система советского гражданского права. Москва : Госюриздат, 1963. 197 с.
36. Бродский Л. Спорные вопросы наследственного права. *Вісник радянської юстиції*. 1925. № 12. С. 470, 471.
37. Бугаевский А. А. Советское наследственное право. Одесса, 1926. 125 с.

38. Булаевский Б. А. Презумпции как средства правовой охраны интересов участников гражданских правоотношений: монография. Москва : Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ : Инфра-М, 2014. 240 с.

39. Бунич Г. А., Гончаров А. А., Кутузов О. В., Попонов Ю. Г. Наследственное право : учебник. Москва : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К^о», 2003. 140 с.

40. Буркацький Л. К. Спадкове право України: теорія, коментарі, практика, зразки заяв : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Вид. Дім «Ін Юре», 2008. 384 с.

41. Буяджи Г. Проблемні питання визначення правової природи трасту. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 5. С. 10–16.

42. Вавилин Е. В. Осуществление и защита гражданских прав. Москва : Волтерс Клувер, 2009. 360 с.

43. Вавилин Е. В. Понятие и функциональное назначение принципов осуществления гражданских прав и исполнения обязанностей. *Журнал российского права*. 2009. № 1. С. 85–90.

44. Вавилин Е. В. Принцип справедливости как основа осуществления наследственных прав. *Юрист*. 2007. № 1. С. 30–32.

45. Вавин Н. Г. Завещательный отказ по русскому праву. Москва : Издание книжного магазина И. К. Голубева под фирмой «Правоведение», 1915. 148 с.

46. Валах В. В. Наследственные отношения в Украине, Российской Федерации, Франции, Германии и США (сравнительно-правовое исследование) : монография. Харьков : Бурун книга, 2012. 320 с.

47. Валах В. В. Теоретичні аспекти обмеження свободи заповіту. *Правова держава*. 2003. № 6. С. 7–11.

48. Васильев В. Диспозитивність норм цивільного права з точки зору формально-догматичного підходу. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 10–14.

49. Васильєв В. В. Диспозитивність та імперативність у цивільно-правовому регулюванні суспільних відносин: прояви та співвідношення. *Правова позиція*. 2018. № 2. С. 102–107.

50. Васильченко В. В. Коментар та постатейні матеріали до законодавства України про спадкування. Харків : Одиссей, 2007. 480 с.

51. Васильченко В. В. Рецепція римського спадкового права в сучасному спадковому праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 1997. 26 с.

52. Васильченко В. В. Спадкування права на обов'язкову частку у спадщині за новим цивільним законодавством: доктринальні проблеми. *Право України*. 2003. № 10. С. 120–123.

53. Васильченко В. В. Сутність та характер сингулярного наступництва за заповідальними відказами. *Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ*. 2004. № 1. С. 321–324.

54. Васильковський Е. В. Цивилистическая методология. Учение о толковании и применении гражданских законов. Москва : АО «Центр ЮрИнфоР», 2002. 508 с.

55. Ватман Д. Завещательный отказ. *Советская юстиция*. 1970. № 18. С. 23, 24.

56. Венедиктов А. В. Советское гражданское право в период проведения Октябрьской социалистической революции (1917–1918 гг.). *Вопросы Советского государства и права: Ученые записки Ленингр. ордена Ленина гос. ун-та им. А. А. Жданова*. № 187. Юрид. факультет. Серия «Юридические науки». 1955. Вып. 6. С. 31–63.

57. Венедіктова І. В. Договір довірчого управління майном в Україні. Харків : Консум, 2006. 216 с.

58. Венедіктова І. В. Захист охоронюваних законом інтересів у цивільному праві : монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2014. 288 с.

59. Вишнякова А. В. Семейное и наследственное право : учеб. пособие / отв. ред. канд. юрид. наук В. М. Хинчук. Москва : Юридическая фирма «Контракт»: Волтерс Клувер, 2010. 384 с.

60. Відповідальність у приватному праві : монографія / І. Безклубий, Н. Кузнецова, Р. Майданик та ін.; за заг. ред. І. Безклубого. Київ : Грамота, 2014. 416 с.
61. Волков А. В. Злоупотребление гражданскими правами. Проблемы теории и практики. Москва : Волтерс Клувер, 2009. 464 с.
62. Волкова Н. А., Борякова С. А., Ломакина Л. А., Сергеева Е. В. Наследственное право / под ред. Н. А. Волковой. Москва : Изд-во СГУ, 2009. 453 с.
63. Волос А. А. Система принципов-методов гражданского права: постановка проблемы. *Ленинградский юридический журнал*. 2016. № 3. С. 90–99.
64. Всеобщий гражданский кодекс Австрии / пер. с нем. С. С. Маслова. Москва : Инфотропик Медиа, 2011. 272 с.
65. Гаджиев В. А. Сроки в наследственном праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Волгоград, 2006. 23 с.
66. Галянтич М. Методологія житлового права: сучасний стан та шляхи розвитку. *Право України*. 2009. № 9. С. 95–101.
67. Галянтич М. Співвідношення приватноправових і публічно-правових норм у житловому праві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 3. С. 43–48.
68. Ганага В. В. Публичная природа семейного права в контексте социальной безопасности государства (опыт Германии и России). *Актуальные проблемы российского права*. 2015. № 5. С. 75–81.
69. Гарез А. Р. Подназначение наследника (наследственная субституция) в гражданском праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2013. 23 с.
70. Главач-Хомина І. І. Учасники спадкових правовідносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Івано-Франківськ, 2017. 19 с.
71. Глухова О. Ю. Институт диспозитивности в праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Тамбов, 2009. 22 с.

72. Гнезділова Л. Спадкування обов'язкової частки: деякі питання. *Право України*. 2003. № 2. С. 70–73.

73. Голубєва Н. Ю. Принципи цивільного права як методологічна основа цивільного права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 33. С. 18–21.

74. Голубцов В. Г. Понятийно-категориальный аппарат и методологические основы сравнительного исследования института несостоятельности (банкротства) гражданина. *Методологические проблемы цивилистических исследований: Сборник научных статей. Ежегодник. Вып. 2*. 2017 / отв. ред.: А. В. Габов, В. Г. Голубцов, О. А. Кузнецова. Москва : Статут, 2017. С. 97–112.

75. Гольмстен А. Х. О душеприказчиках. Сравнительное исследование. Санкт-Петербург : Типография Ю. Штауфа, 1874. 85 с.

76. Гонгало Ю. Б. Юридические факты в наследственном праве России и Франции: Сравнительно-правовое исследование. Москва : Статут, 2010. 310 с.

77. Гордон М. В. Лекции по советскому гражданскому праву : учеб. пособие. Ч. 2 / отв. ред. С. И. Вильнянский. Харьков : Изд-во Харьк. ун-та, 1960. 346 с.

78. Гордон М. В. Наследование по закону и по завещанию. Москва : Юридическая литература, 1967. 120 с.

79. Гражданский кодекс Грузии / науч. ред. З. К. Бигвава. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2002. 750 с.

80. Гражданский кодекс Республики Армения от 28.07.1998 г. URL: http://www.parliament.am/law_docs/050598HO239rus.html?lang=rus#G70 (дата обращения: 09.07.2018).

81. Гражданский кодекс Республики Беларусь / науч. ред. и предисловие докт. юрид. наук, проф., Засл. юриста РБ В. Ф. Чигира. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2003. 1059 с.

82. Гражданский кодекс Республики Молдова от 06.06.2002 г. № 1107. URL: <http://lex.justice.md/ru/325085/> (дата обращения: 09.07.2018).

83. Гражданское законодательство Израиля / сост., предисл., пер. с иврита М. С. Хейфиц; науч. ред. И. Э. Лившиц. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2003. 633 с.

84. Гражданское и торговое право зарубежных государств: учебник: в 2 т. / отв. ред. Е. А. Васильев, А. С. Комаров. 4-е изд., перераб. и доп. Т. II. Москва : Междунар. отношения, 2008. 640 с.

85. Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики / под общ. ред. В. А. Белова. Москва : Юрайт-Издат, 2008. 993 с.

86. Гражданское право: в 4 т. Т. 1: Общая часть; отв. ред. Е. А. Суханов. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Волтерс Клувер, 2007. 720 с.

87. Гражданское право: в 4 т. Т. 3 / В. В. Витрянский и др.; отв. ред. Е. А. Суханов. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Волтерс Клувер, 2007. 800 с.

88. Гражданское право : учебник: в 3 т. Т. 3 / Е. Н. Абрамова, Н. Н. Аверченко, Ю. В. Байгушева и др.; под ред. А. П. Сергеева. Москва : РГ-Пресс, 2012. 800 с.

89. Гражданское право : учебник: в 3 т. Т. 3. 4-е изд., перераб. и доп. / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. Москва : ТК Велби, изд-во «Проспект», 2005. 784 с.

90. Гражданское уложение Германии: Вводный закон к Гражданскому уложению = Bürgerliches Gesetzbuch Deutschlands mit Einführungsgesetz; пер. с нем. / В. Бергманн, введ., сост.; науч. ред. Т. Ф. Яковлева. 4-е изд., перераб. Москва : Инфотропик Медиа, 2015. 888 с.

91. Гражданское уложение. Кн. 4. Наследственное право: проект Высочайше учрежденной Редакционной комиссии по составлению Гражданского уложения (с объяснениями, извлеченными из трудов Редакционной комиссии) / под ред. И. М. Тютрюмова; сост. А. Л. Саатчиан. Москва : Волтерс Клувер, 2008. 296 с.

92. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав. Изд. 2-е, стереотип. Москва : Статут, 2001. 411 с.

93. Грушевская Е. В. Императивность в гражданском праве: понятие и правовая природа. *Общество и право*. 2008. № 1. С. 95–97.

94. Гудима Д. Померла людина як суб'єкт права (нетривіальні думки). *Право України*. 2010. № 12. С. 260–265.

95. Гузь Л. Є. Практика застосування спадкового права в судовій та нотаріальній діяльності. Харків : Право, 2015. 888 с.

96. Гуйван П. Д. Темпоральні характеристики зобов'язального права : монографія: у 2 т. Т. 1: Теоретичні питання строків у зобов'язальному праві. Загальні засади темпорального регулювання зобов'язань. Харків : Право, 2016. 440 с.

97. Гуцин В. В., Дмитриев Ю. А. Наследственное право и процесс : учебник для высш. учеб. зав. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Эксмо, 2007. 720 с.

98. Давидова І. В. Особливості тлумачення односторонніх договорів. *Римське право як підґрунтя сучасного права Європи*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 27 травня 2016 р.) / за заг. ред. Є. О. Харитоновна; НУ «ОЮА». Півд. регіон. центр НАПрН України. Одеса : Фенікс, 2016. С. 50–52.

99. Дахно Ф. В. Допоміжні репродуктивні технології і проблеми постмортальної (посмертної) репродукції. *Жіночий лікар*. 2009. № 2. URL: <http://z-1.com.ua/ua/article/281> (дата звернення: 20.01.2018).

100. Демин А. В. Диспозитивность в налоговом праве : монография. Красноярск : Сиб. федер. ун-т, 2017. 188 с.

101. Дернбург Г. Пандекты. Т. I. Общая часть / под. рук. и ред. П. Соколовского. Москва : Университетская типография, 1906. 465 с.

102. Дернбург Г. Пандекты. Т. III (Книги IV и V – Семейственное и обязательственное право) / под ред. проф. А. С. Кривцова. Санкт-Петербург : Право, 1911. 497 с.

103. Дерюгина Т. В. Пределы осуществления гражданских прав: монография. Москва : Зерцало-М, 2010. 248 с.

104. Діковська І. Імперативні норми й їх роль у регулюванні договірних зобов'язань. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 1. С. 34–37.
105. Добрин С. И. Срок на принятие наследства. *Вестник гражданского права*. 1913. № 3. С. 59–79.
106. Довгерт А. Юридична аналогія в Цивільному кодексі та судовій практиці України. *Приватне право*. 2013. № 1. С. 159–165.
107. Достдар Р. Принципи спадкового права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 12. С. 6–8.
108. Дронигов В. К. Наследственное право Украинской ССР. Киев : Вища школа, 1974. 159 с.
109. Дякович М. Заповіт подружжя: проблеми теорії та практики. *Вісник Львівського університету. Серія юрид.* 2011. Вип. 54. С. 209–216.
110. Дякович М. М., Федороч І. Я. Окремі питання нотаріального провадження у справах про прийняття спадщини. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 3. С. 17–26.
111. Евстигнеев Э. А. Императивные и диспозитивные нормы в договорном праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2016. 27 с.
112. Егорова М. А. Внуки как субъекты наследственного права. *Наследственное право*. 2007. № 2. С. 12–15.
113. Желтова Е. В. Гражданско-правовая инициатива и диспозитивность: сравнительно-правовой анализ. *Вестник Омского университета. Серия «Право»*. 2012. № 3. С. 120–123.
114. Жилінкова І. В. Актуальні питання спадкового права України: матеріали до семінару. Харків : Ксилон, 2009. 340 с.
115. Журавлева Е. М. Статус насцитуруса в наследственном праве Российской Федерации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 2014. 28 с.
116. Загальна теорія держави і права : підручник для студ. юрид. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.

117. Заїка Ю. О. Реалізація принципу справедливості при зміні черговості спадкоємців за законом. *Юридична наука*. 2011. № 2. С. 38–44.

118. Заїка Ю. О. Спадкове право в Україні: становлення і розвиток: монографія. 2-ге вид. Київ : КНТ, 2007. 288 с.

119. Заїка Ю. О. Спадкове право України : навч. посіб. Київ : Істина, 2006. 216 с.

120. Заїка Ю. О., Рябоконт Є. О. Спадкове право : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 352 с.

121. Зайцев О. В. Расширение пределов применения принципа диспозитивности в сфере гражданско-правового регулирования в контексте реформирования гражданского законодательства. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2018. № 1. С. 147–153.

122. Зайцева Т. И., Крашенинников П. В. Наследственное право. Комментарий законодательства и практики его применения. Изд. 5-е, перераб. и доп. Москва : Статут, 2006. 522 с.

123. Закон Республики Армения «О фондах» от 26.12.2002 г. URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1346&lang=rus> (дата обращения: 10.02.2018).

124. Закон Республики Молдовы «О фондах» от 30.07.1999 г. URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=311692&lang=2> (дата обращения: 10.02.2018).

125. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо правової долі земельних ділянок, власники яких померли» від 20.09.2016 р. № 1533-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1533-19/paran25#n25> (дата звернення: 22.07.2018).

126. Закон України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» від 01.07.2010 р. № 2398-VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17> (дата звернення: 03.05.2018).

127. Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 01.07.2004 р. № 1952-IV. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1952-15> (дата звернення: 03.05.2018).

128. Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18.03.2004 р. № 1629-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15> (дата звернення: 12.02.2019).

129. Закон України «Про захист тварин від жорстокого поводження» від 21.02.2006 р. № 3447-IV. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3447-15> (дата звернення: 30.06.2018).

130. Закон України «Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 21.11.2002 р. № 228-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-15> (дата звернення: 12.02.2019).

131. Закон України «Про ліцензування видів господарської діяльності» від 02.03.2015 р. № 222-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/222-19> (дата звернення: 03.05.2018).

132. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр> (дата звернення: 23.07.2018).

133. Закон України «Про нотаріат» від 02.09.1993 р. № 3425–XII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3425-12> (дата звернення: 03.05.2018).

134. Закон України «Про поховання та похоронну справу» від 10.07.2003 р. № 1102-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1102-15> (дата звернення: 22.05.2018).

135. Закон України «Про приватизацію державного житлового фонду» від 19.06.1992 р. № 2482-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2482-12> (дата звернення: 30.06.2017).

136. Закон України «Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однією сторони, та Європейським Союзом, Європейським

співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони» від 16.09.2014 р. № 1678-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18#n2> (дата звернення: 12.02.2019).

137. Закон України «Про тваринний світ» від 13.12.2001 р. № 2894-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14> (дата звернення: 12.02.2019).

138. Иоффе О. С. Избранные труды по гражданскому праву: Из теории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права». 3-е изд., испр. Москва : Статут, 2009. 782 с.

139. Иоффе О. С., Шаргородский М. Д. Вопросы теории права. Москва : Госюриздат, 1961. 381 с.

140. Ігнатенко В. Заповідальний відказ і заповідальне покладення як види позадоговірних зобов'язань. *Підприємництво, господарство і право*. 2003. № 6. С. 17–20.

141. Ігнатенко В. Правова характеристика відносин, що виникають із заповідального відказу і заповідального покладення. *Підприємництво, господарство і право*. 2003. № 8. С. 31–35.

142. Інструкція з визначення критеріїв перинатального періоду живонародженості та мертвонародженості: затв. наказом Міністерства охорони здоров'я України від 23.06.2006 р. № 179. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0427-06/print1397986360340694> (дата звернення: 10.01.2017).

143. Казанцева А. Е. Наследственное право : учеб. пособие. Москва : Норма, 2012. 352 с.

144. Казанцева А. Е. Теория наследственных и причастных к нему правоотношений: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Томск, 2015. 45 с.

145. Канторович Я. А. Основные идеи гражданского права. Харьков : Юридическое издательство НКЮ УССР, 1928. 310 с.

146. Карапетов А. Г., Савельев А. И. Свобода договора и ее пределы. Т. 1: Теоретические, исторические и политико-правовые основания принципа свободы договора и его ограничений. Москва : Статут, 2012. 452 с.

147. Карапетов А. Г., Савельев А. И. Свобода договора и ее пределы. Т. 2: Пределы свободы определения условий договора в зарубежном и российском праве. Москва : Статут, 2012. 453 с.

148. Карлявин И. Ю. О добросовестности и контроле содержания договоров и завещаний в обязательственном и наследственном праве России и Германии: традиции и современность. Юридическая герменевтика. *Направления и перспективы развития российского законодательства о наследовании*. Материалы научно-практической конференции. Москва. 1 октября 2015 года. Москва : Фонд развития правовой культуры. 2015. С. 148–157.

149. Касаткина А. Ю. Осуществление наследственных прав ребенка в Российской Федерации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 2014. 23 с.

150. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблема философии права). 2-е изд. Москва : Аванта+, 2001. 560 с.

151. Кернична С. Свобода заповіту та її обмеження в українському праві та праві європейських країн. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 4. С. 57–60.

152. Киминчижи Е. Н. Право наследования как секундарное право. *Наследственное право*. 2010. № 4. С. 17–19.

153. Кириллова Е. А. Значение и роль принципов наследственного права. *Вестник Пермского университета. Юридические науки*. 2012. Вып. 3. С. 114–124.

154. Кириллова Е. А. Основания наследования в гражданском праве Российской Федерации : монография. Москва : Инфра-М, 2012. 132 с.

155. Кириллова Е. А. Субституция в наследственном праве России: значение, роль, особенности. *Актуальные проблемы российского права*. 2014. № 5. С. 816–820.

156. Кирилловых А. А. Завещательное распоряжение в современном гражданском праве. Москва : Деловой двор, 2011. 144 с.

157. Кисіль В. Спадкові відносини в сучасному міжнародному приватному праві. *Право України*. 2013. № 7. С. 154–182.

158. Кобзар В. В. Актуальні питання правового регулювання спадкування за заповітом. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Вип. 32. Т. 2. С. 45–48.

159. Ковалева Ю. В. Императивность в договорном праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Краснодар, 2011. 25 с.

160. Ковальчук А. М. Особливості визначення розміру обов'язкової частки майна у спадщині. *Університетські наукові записки*. 2009. № 4. С. 90–93.

161. Ковальчук А. М. Правова природа права на обов'язкову частку у спадщині. *Університетські наукові записки*. 2011. № 1. С. 147–152.

162. Ковальчук Я. Суб'єктний склад спадкоємців, за якими закріплено право на обов'язкову частку в спадщині (основні проблеми теорії та практики). Хмельницький : Видавець ФО-П Стасюк Л. С., 2013. 90 с.

163. Кодифікація приватного (цивільного) права України / за ред. проф. А. С. Довггерта. Київ : Укр. центр правничих студій, 2000. 336 с.

164. Кожокарь Е. В., Передерко В. В. Обязательная доля в наследстве как форма реализации конституционного принципа социальной справедливости. *Часопис цивілістики*. 2016. Вип. 21. С. 19–22.

165. Козловська Л. В. Теоретичні засади здійснення і захисту спадкових прав : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 448 с.

166. Козюбра М. Правовий закон: проблеми критеріїв. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2–3. С. 83–96.

167. Колодий А. Принципы права: генезис, понятие, классификация, место и роль в правовой системе Украины. *Право України*. 2013. № 1. С. 68–79.

168. Комаров В. В., Баранкова В. В. Нотаріат в Україні : підручник. Харків : Право, 2011. 384 с.

169. Комментарий к Гражданскому кодексу Республики Беларусь: в 3 т. / рук. авт. коллектива и отв. ред. В. Ф. Чигир. Т. 3. Минск : Редакция журнала «Промышленно-торговое право», 2003. 296 с.

170. Комментарий к Гражданскому кодексу Республики Казахстан. Особенная часть / отв. ред.: М. К. Сулейменов, Ю. Г. Басин. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1024873&#pos=683;-145 (дата обращения: 09.07.2018).

171. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части третьей / под ред. Т. Е. Абовой, М. М. Богуславского, А. Г. Светланова; Ин-т государства и права РАН. Москва : Юрайт, 2007. 468 с.

172. Кондратова А. М. Правовой статус суб'єктів спадкування за законодавством України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 2. С. 99–101.

173. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 12.05.2019).

174. Корнеева И. Л. Наследственное право Российской Федерации : учебник для магистров. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Юрайт, 2012. 364 с.

175. Коротюк О. В. Заповіти: роз'яснення, зразки нотаріальних документів, судова практика: навч.-практ. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 184 с.

176. Коротюк О. В. Спадкове право: Коментар до книги VI Цивільного кодексу України; за заг. ред. О. В. Дзери. Київ : ОВК, 2015. 272 с.

177. Коссак В. М. Вибрані твори: збірник наукових праць. Хмельницький : ХУУП, 2015. 283 с.

178. Коссак В. М. Правова природа договору управління майном. *Актуальні проблеми приватного права: зб. наук. праць до 85-річчя з дня народження і 55-річчя науково-педагогічної та громадської діяльності В. В. Луця*. Тернопіль : Підручники і посібники, 2018. С. 22–31.

179. Костицький М. В. Деякі питання методології юридичної науки. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 3–11.

180. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : монографія. Київ : Алерта, 2017. 494 с.
181. Кот О. О. Розвиток доктрини приватного права у сфері захисту суб'єктивних цивільних прав. *Право України*. 2019. № 1. С. 217–236.
182. Кохановська О. В. Розвиток доктрини немайнових відносин в Україні. *Право України*. 2019. № 1. С. 93–104.
183. Кохановська О. В. Цивільно-правова норма як загальнообов'язкове правило поведінки, як інформація і результат творчості. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2018. Т. 25. № 2. С. 142–155.
184. Красавчиков О. А. Категории науки гражданского права. Избранные труды: в 2 т. Т. 1. Москва : Статут, 2005. 492 с.
185. Красавчиков О. А. Категории науки гражданского права. Избранные труды: в 2 т. Т. 2. Москва : Статут, 2005. 494 с.
186. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : монографія. Київ : Ліра-К, 2014. 628 с.
187. Краснова С. А. Проявление диспозитивности в сфере защиты гражданских прав. *Седьмой Пермский конгресс ученых-юристов* (г. Пермь, 18–19 ноября 2016 г.): Сборник научных статей / отв. ред.: В. Г. Голубцов, О. А. Кузнецова. Москва : Статут, 2017. С. 231–241.
188. Крат В. І. Переважні права: цивільно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2008. 20 с.
189. Крашенников Е. А., Байгушева Ю. В. Условия функционирования и границы частной автономии. *Вестник Высшего арбитражного суда Российской Федерации*. 2013. № 9. С. 4–20.
190. Крушельницька Г. Л. Правова природа заповідального розпорядження по вчиненню спадкоємцями певних дій щодо утримання та догляду за тваринами. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 8. С. 47–53.
191. Кузнецова Н. С. Недействительность сделок (к вопросу об антисоциальных сделках и последствиях их совершения). *Альманах*

цивилистики: Сборник статей. Вып. 4 / под ред. Р. А. Майданика. Киев : Алерта; ЦУЛ, 2011. С. 52–67.

192. Кузнецова Н. С. Развитие гражданского общества и современное частное право Украины. *Частное право*. 2013. № 1. С. 52–66.

193. Кузнецова О. А. Методы научного исследования в цивилистических диссертациях. *Вестник Пермского университета. Юридические науки*. 2014. Вып. 4. С. 254–270.

194. Кузнецова Н. С. Вибрані праці. Київ : ПрАТ «Юридична практика», 2014. 544 с.

195. Кузнецова Н. С. Принципи сучасного зобов'язального права України. *Українське комерційне право*. 2003. № 4. С. 9–15.

196. Кузнецова Н. С. Проблема відповідності цивільного законодавства України стандартам європейського права. *Університетські наукові записки*. 2005. № 1–2. С. 66–69.

197. Курдиновский В. И. Об ограничении права собственности на недвижимые имущества по закону (по русскому праву). Одесса : Типография Акционерного Южно-Русского общества Печатного дела, 1904. 389 с.

198. Курочкин С. А. Частные и публичные начала в цивилистическом процессе; науч. ред. В. В. Ярков. Москва : Инфотропик Медиа, 2012. 560 с.

199. Кухарев А. Е. Использование сравнительно-правового метода при исследовании наследственного права. *Методология исследования проблем цивилистики*: сб. ст., посвящ. памяти проф. А. А. Пушкина / под ред. Ю. М. Жорнокуя и С. А. Слипченко. Харьков : Право, 2017. С. 368–388.

200. Кухарев А. Е. К вопросу о видах преимущественных прав в наследственном праве Украины. *Legea și viața*. 2014. № 6. С. 88–91.

201. Кухарев А. Е. К вопросу о способах отказа от принятия наследства в наследственном праве Украины. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. Vol. 2. С. 46–51.

202. Кухарев А. Е. Правовая природа отношений, возникающих в силу завещательного отказа, по гражданскому законодательству Украины. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2018. № 2. С. 97–102.

203. Кухарев О. Є. Актуальні питання спадкового права в судовій практиці : практи. посіб. Київ : Алерта, 2017. 260 с.

204. Кухарев О. Є. Аналіз судової практики розгляду цивільних справ про спадкування : практи. посіб. Київ : Алерта, 2019. 340 с.

205. Кухарев О. Є. Види переважних прав у сфері спадкування. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2014. Вип. 2 С. 189–193.

206. Кухарев О. Є. Диспозитивність як базова категорія приватного права. *Право і суспільство*. 2017. № 6. С. 67–73.

207. Кухарев О. Є. До питання щодо забезпечення виконання спадкового договору після смерті відчужувача. *Проблеми законності*. 2016. № 134. С. 37–45.

208. Кухарев О. Є. Загальна характеристика договорів у сфері спадкового права України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2018. Вип. 48. Т. 1. С. 98–101.

209. Кухарев О. Є. Застосування правових презумпцій у механізмі правового регулювання спадкових відносин. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 1. С. 140–151.

210. Кухарев О. Є. Застосування юридичних фікцій у сфері спадкування. *Підприємництво, господарство і право*. 2015. № 1. С. 27–31.

211. Кухарев О. Є. Зміст диспозитивності при встановленні заповідального відказу у спадковому праві України. *Слово Національної школи суддів України*. 2018. № 1. С. 28–36.

212. Кухарев О. Є. Ключові питання адаптації спадкового законодавства України до законодавства країн Європейського Союзу. *Європейські перспективи*. 2019. № 2. С. 181–187.

213. Кухарев О. Є. Місце договору про зміну черговості одержання права на спадкування в системі цивільно-правових договорів. *Форум права*. 2014. № 1. С. 304–309. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2014_1_53 (дата звернення: 03.11.2018).

214. Кухарев О. Є. Окремі аспекти вирішення спорів щодо визнання права власності на спадкове майно. *Вісник Верховного Суду України*. 2017. № 11–12. С. 57–65.

215. Кухарев О. Є. Окремі аспекти договору про зміну розміру часток у спадщині. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 3. С. 11–15.

216. Кухарев О. Є. Окремі аспекти правового статусу постмортальних дітей спадкодавця у спадковому праві України. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2018. № 1. С. 46–54.

217. Кухарев О. Є. Особливості договору про зміну черговості одержання права на спадкування. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 4. С. 41–44.

218. Кухарев О. Є. Особливості спадкування за заповітом з умовою. *Право України*. 2012. № 7. С. 184–191.

219. Кухарев О. Є. Поняття та юридична природа заповідального покладення. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 1. С. 144–153.

220. Кухарев О. Є. Право на оспорування правочину як об'єкт спадкового наступництва. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 12. С. 32–36.

221. Кухарев О. Є. Правова природа переходу відумерлої спадщини у власність територіальної громади. *Право України*. 2013. № 10. С. 218–225.

222. Кухарев О. Є. Правове становище осіб, які закликаються до спадкування за правом представлення. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 8. С. 50–54.

223. Кухарев О. Є. Правовий статус внука спадкодавця під час спадкування за законом у спадковому праві України. *REOS*. 2019. № 1. С. 94–98.

224. Кухарев О. Є. Правові підстави повернення спадкоємцю відумерлого майна. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 3. С. 203–207.

225. Кухарев О. Є. Проблеми обмеження свободи заповіту у спадковому праві України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2017. Вип. 6. Т. 1. С. 75–78.

226. Кухарев О. Є. Спадкове право : навч. посіб. Київ : Алерта, 2013. 328 с.

227. Кухарев О. Є. Співвідношення актів цивільного законодавства і договору у сфері спадкування. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 5. С. 25–28.

228. Кухарев О. Є. Сутність заповіту подружжя за цивільним законодавством України. *Форум права*. 2016. № 3. С. 167–173. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2016_3_31.pdf (дата звернення: 03.11.2018).

229. Кухарев О. Є. Сутність імперативності в спадковому праві. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2017. Том XX. С. 64–70.

230. Кухарев О. Є. Сутність наступництва в спадкових правовідносинах. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 9. С. 17–20.

231. Кухарев О. Є. Сутність свободи заповіту у спадковому праві України. *Eurasian Academic Research Journal*. 2018. № 2. С. 41–46.

232. Кухарев О. Є. Сутність спадкової трансмісії у спадковому праві України *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 2. С. 73–81.

233. Кухарев О. Є. Теоретичні та практичні проблеми диспозитивності в спадковому праві : монографія. Київ : Алерта, 2019. 498 с.

234. Кухарев О. Є. Тлумачення заповіту. *Право України*. 2010. № 12. С. 88–94.

235. Кухарев О. Є. Управління спадщиною: стан та перспективи розвитку *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. 2018. Вип. 46. С. 83–93.

236. Куценко І. Заповіт подружжя: окремі питання правозастосування. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2016. № 6. С. 43–46.

237. Ландкоф С. Н. Проблеми спадкування в радянському праві. *Київський державний університет. Наукові записки*. 1946. Т. V. Вип. 2. С. 115–124.

238. Лапач В. А. Система объектов гражданских прав: теория и судебная практика. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2002. 544 с.

239. Лапшин И. С. Диспозитивные нормы российского права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 1999. 29 с.

240. Лаский Г. В. О завещании по Гражданскому кодексу УССР. *Вестник советской юстиции*. 1925. № 6. С. 238, 239.

241. Лебедев С. А. Роль индукции в процессе функционирования современного научного знания. *Вопросы философии*. 1980. № 6. С. 87–95.

242. Левитский М. А. Дозволяется ли нашими законами в духовных завещаниях назначать «поднаследника» (субститута) временного владения и пользования? *Журнал Гражданского и уголовного права*. 1893. Кн. 10. С. 104–114.

243. Левушкин А. Н. Методология семейного права. *Методологические проблемы цивилистических исследований: Сборник научных статей / отв. ред.: А. В. Габов, В. Г. Голубцов, О. А. Кузнецова*. Москва : Статут, 2016. С. 116–126.

244. Левушкин А. Н., Митрошина О. В. Место наследственного права в системе отраслей российского права. *Нотариус*. 2014. № 1. С. 29–32.

245. Леськів С. Р., Чубенко А. Г. Свобода заповіту і таємниця заповіту як юридичні гарантії реалізації права на спадкування за заповітом. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. Вип. 29. Т. 1. С. 156–159.

246. Лещенко Л. В. Склад спадщини за цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 19 с.

247. Лежнёва Т. М., Тітова І. В. Тлумачення заповіту за цивільним законодавством України. *Право і суспільство*. 2016. № 6. Ч. 2. С. 47–52.

248. Лиманский Г. С. Наследственное правоотношение: общие теоретико-методологические проблемы учения. *Наследственное право*. 2007. № 1. С. 2–8.

249. Лингарт Г. Действительно ли завещание под отлагательным условием? *Вестник советской юстиции*. 1925. № 12. С. 470.

250. Лисенко Н. Особливості нотаріального посвідчення заповіту подружжя. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2012. № 3. С. 100–105.

251. Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування» від 16.05.2013 р. № 24-753/0/4-13. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v-753740-13/print1482090913543999> (дата звернення: 12.01.2017).

252. Ломидзе О. Г. Правонаделение в гражданском законодательстве России. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2003. 535 с.

253. Лоренц Д. В. Особенности защиты имущественных прав наследников. *Наследственное право*. 2012. № 3. С. 21–28.

254. Лукаш Ю. А. Права и обязанности участников отношений по наследованию : учеб. пособие. Москва : Флинта : МПСИ, 2007. 496 с.

255. Луць В. Договір як регулятор цивільних відносин. *Право України*. 2012. № 9. С. 19–25.

256. Луць В. В. Строки і терміни у цивільному праві : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 320 с.

257. Майданик Р. Договір управління майном: правова природа, місце в праві України. *Юридична Україна*. 2010. № 8. С. 60–67.

258. Майданик Р. А. Вчення про методологію приватного (цивільного) права України. Загальні положення. *Право України*. 2019. № 1. С. 58–74.

259. Майданик Р. А. Квалификация способов защиты гражданских прав и интересов судом в Украине: теория и практика. *Альманах цивилістики: Сборник статей*. Вып. 4 / под ред. Р. А. Майданика. Киев : Алерта; ЦУЛ, 2011. С. 107–147.

260. Майданик Р. А. Проблеми довірчих відносин в цивільному праві. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. 502 с.

261. Майданик Р. А. Речове право : підручник. Київ : Алерта, 2019. 1102 с.

262. Майданик Р. А. Цивільне право: Загальна частина / Т. І. Вступ у цивільне право. Київ : Алерта, 2012. 472 с.

263. Маковій В. П. Темпоральні межі здійснення права на прийняття спадщини у цивільному праві. *Стратегії модернізації приватного права в сучасних умовах: збірних наукових праць / за ред. В. І. Короля, Ю. В. Білоусова; НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України*. Київ–Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2013. С. 204–211.

264. Малик О. В. Правова природа спадкового правовідношення. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 1. С. 105–107.

265. Малкин О. Ю. Лица, призываемые к наследованию по закону. *Наследственное право*. 2014. № 4. С. 14–21.

266. Мамуков Р. М. Содержание завещания: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2012. 28 с.

267. Мананников О. В. Наследственное право России : учеб. пособие. Москва : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К^о», 2004. 356 с.

268. Маньковский И. А. Нормы и источники гражданского права: теоретические основы формирования и применения : монография. Минск : Междунар. ун-т «МИТСО», 2013. 288 с.

269. Мейер Д. И. Русское гражданское право: в 2 ч. Изд. 2-е, испр. Москва : Статут, 2000. 831 с.

270. Мережко А. А. Договор в частном праве. Киев : Юстиниан, 2003. 176 с.

271. Методичні рекомендації щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя: Схвалено рішенням Науково-експертної ради з питань нотаріату при Міністерстві юстиції України від 29.01.2009 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0001323-09> (дата звернення: 10.05.2018).

272. Методологія в праві : монографія / І. Б. Безклубий, І. Гриценко, М. Козюбра та ін.; за заг. ред. І. Безклубого. Київ : Грамота, 2017. 658 с.

273. Микрюков В. А. Ограничения и обременения гражданских прав. Москва : Статут, 2007. 255 с.

274. Михеева Л. Ю. Институт охраны наследства и управления им: пути совершенствования. *Актуальные вопросы наследственного права* / под ред. П. В. Крашенинникова. Москва : Статут, 2016. С. 14–29.

275. Міненкова Н. Свобода заповіту та її обмеження за цивільним законодавством України та деяких європейських країн. *Право України*. 2013. № 8. С. 279–291.

276. Мічурін Є. О. Обмеження майнових прав фізичних осіб (теоретико-правовий аспект) : монографія. Харків : Юрsvіт, НДІ приватного права та підприємництва АПрН України, 2008. 482 с.

277. Мічурін Є. О., Сліпченко С. О., Кухарев О. Є. Спадкове право: практика застосування. Харків : Юрsvіт, 2009. 464 с.

278. Молчанова Т. Н. Диспозитивность в гражданском материальном и процессуальном праве. *Проблемы применения и совершенствования Гражданского процессуального кодекса РСФСР*: Сборник научных трудов. Калинин : Калининский гос. ун-т, 1984. С. 131–134.

279. Молчанова Т. Н. Диспозитивность в советском гражданском праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Свердловск, 1972. 23 с.

280. Муромцев С. А. Гражданское право Древнего Рима. Москва : Статут, 2003. 658 с.

281. Набуття та припинення права власності в Україні (проблеми теорії та практики) : монографія / за заг. ред. академіка НАПрН України В. В. Луця. Київ : НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2013. 358 с.

282. Надьон В. В. Суб'єктивний обов'язок як елемент змісту цивільних правовідносин : монографія. Харків : Право, 2017. 392 с.

283. Наследственное право / Ин-т законодательства и сравн. правоведения при Правительстве Рос. Федерации; Б. А. Булаевский и др.; отв. ред. К. Б. Ярошенко. Москва : Волтерс Клувер, 2005. 448 с.

284. Наследственное право: постатейный комментарий к статьям 1110–1185, 1224 Гражданского кодекса Российской Федерации / отв. ред. Е. Ю. Петров. Москва : М-Логос, 2018. 656 с.

285. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України: в 4 т. / А. Г. Ярема, В. Я. Карабань, В. В. Кривенко, В. Г. Ротань. Т. 3. Київ : А.С.К.; Севастополь : Ін-т юрид. досліджень, 2005. 928 с.

286. Науково-практичний коментар до Цивільного кодексу України. Вид. 2, змінене і доп. / за ред. В. М. Коссака. Київ : Істина, 2008. 992 с.

287. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2-х т. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнєцової, В. В. Луця. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Юрінком Інтер, 2006. Т. I. 832 с.

288. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2-х т. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнєцової, В. В. Луця. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Юрінком Інтер, 2006. Т. II. 1088 с.

289. Некіт К. Г. Управління спадковим майном: українські та європейські реалії. *Часопис цивілістики*. 2016. Вип. 20. С. 157–161.

290. Некіт К. Г., Басай О. В. Методологічне значення засад цивільного законодавства. *Часопис цивілістики*. 2014. Вип. 17. С. 30–34.

291. Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історико-правовий аспект): монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009. 365 с.

292. Нелін О. І. Теоретичні основи спадкового права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 5. С. 102–106.

293. Немков А. М. Основные принципы советского наследственного права. *Ученые записки Пермского университета*. 1965. № 129. С. 108–115.

294. Нестерцова-Собакарь О. В., Кахович О. О. Реалізація спадкових прав. *Право і суспільство*. 2017. № 6. Ч. 2. С. 58–62.

295. Никитюк П. С. Наследственное право и наследственный процесс (проблемы теории и практики). Кишинев: Штиинца, 1973. 261 с.

296. Никифоров А. В. Правовое регулирование обязательной доли в наследственном законодательстве России и США. *Наследственное право*. 2013. № 1. С. 43–47.

297. Никольский С. Е. Преимуществовые права в наследственном праве. *Нотариус*. 2004. № 1. С. 37–40.

298. Ништ З. Л. Проблемы учреждения нотариусом доверительного управления наследственным имуществом. *Направления и перспективы развития российского законодательства о наследовании*. Материалы научно-практической конференции. Москва. 1 октября 2015 года. Москва: Фонд развития правовой культуры. 2015. С. 60–72.

299. Новий тлумачний словник української мови: в 3 т. Т. 1 (А–К) / укл.: В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. 2-е вид., випр. Київ: Аконт, 2008. 926 с.

300. Новий тлумачний словник української мови: в 3 т. Т. 2 (К–П) / укл.: В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. 2-е вид., випр. Київ: Аконт, 2008. 926 с.

301. Новицкий М. В., Лунц Л. А. Общее учение об обязательстве. Москва: Юридическая литература, 1950. 416 с.

302. Оксанюк Н. М. Класифікація принципів спадкового права. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. 151–155.

303. Оксанюк Н. М. Принципи спадкування в цивільному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 16 с.
304. Оксанюк Н. М. Свобода заповіту як один з основних принципів спадкового права. *Університетські наукові записки*. 2012. № 3. С. 189–192.
305. Омарова У. А. Принцип соціальної справедливості в праві на обов'язальну частку в наследстві. *Проблеми сучасної цивілістики: Сборник статей, посвященный памяти профессора С. М. Корнеева / отв. ред. Е. А. Суханов и М. В. Телюкина*. Москва : Статут, 2013. С. 338–345.
306. Оприско М. В. Проблеми обчислення строку для прийняття спадщини. *Актуальні проблеми приватного права: матеріали XVII наук.-практ. конф., присвяч. 97-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (Харків, 22 лют. 2019 р.)*. Харків : Право, 2019. С. 188–191.
307. Орзіх Ю. Спадкування за законом: коментар до законодавства України. *Юридичний вісник*. 2013. № 2. С. 98–104.
308. Орлов І. П. Правочини в сфері спадкового права: загальні положення : монографія. Харків : Діа плюс, 2013. 248 с.
309. Орловский П. Некоторые вопросы законодательства о наследовании. *Советское государство*. 1936. № 2. С. 61–67.
310. Основы наследственного права России, Германии, Франции / под общ. ред. Е. Ю. Петрова. Москва : Статут, 2015. 271 с.
311. Останина Е. А. Диспозитивность наследственного права и защита кредиторов наследства. *Наследственное право*. 2016. № 1. С. 31–35.
312. Останина Е. А. Принцип диспозитивности в наследственном праве: к постановке проблемы. *Наследственное право*. 2015. № 1. С. 16–20.
313. Павлюк Н. М. Свобода заповіту та право спадкування обов'язкової частки: правовий аспект. *Держава і право. Серія «Юридичні науки»*. 2010. Вип. 49. С. 379–383.
314. Парасюк М. В. Особливості укладення заповіту подружжя. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2016. № 3. С. 91–100.

315. Пашков М. Недостойное поведение наследника как основание лишения его права наследования. *Нотариус*. 1999. № 5. С. 45–47.

316. Пергамент М. Я. «Пределы наследования» в гражданском праве. *Вестник права: журнал юридического сообщества*. 1906. XXXVI. Кн. 3. С. 293–312.

317. Передмова до проекту Цивільного кодексу України. *Українське право*. 1996. № 2. С. 6–26.

318. Петров А. В. Диспозитивность как качество права, ее соотношение с императивностью. *Евразийский юридический журнал*. 2016. № 4. С. 87–90.

319. Петров Е. Ю. Наследственное право России: состояние и перспективы развития (сравнительно-правовое исследование). Москва : М-Логос, 2017. 152 с.

320. Петров Е. Ю. Сделки *mortis causa*. *Частное право. Преодолевая испытания: К 60-летию Б. М. Гонгало*. Москва : Статут, 2016. С. 213–237.

321. Печений О. П. Деякі аспекти визначення складу спадщини за цивільним законодавством України. *Теорія і практика правознавства: електрон. наук. фахове видання*. 2013. Вип. 1. URL: <http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/3690/1/Pechen.pdf> (дата звернення: 10.02.2018).

322. Печений О. П. Деякі проблеми методології спадкування. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 2. С. 77–83.

323. Печений О. П. Оформлення спадкових прав: деякі практичні проблеми. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2009. № 3. С. 88–94.

324. Печений О. П. Право на обов'язкову частку у спадщині як особливий вид спадкування. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2016. № 6. С. 28–33.

325. Печений О. П. Спадкове право. Харків : Фактор, 2012. 368 с.

326. Печений О. П. Стаття 6 Цивільного кодексу України: спроба доктринального тлумачення. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 2. С. 120–135.

327. Печеный О. П. Свобода договора в наследственном праве. *Свобода договора: Сборник статей* / рук. авт. кол. и отв. ред. докт. юрид. наук М. А. Рожкова. Москва : Статут, 2016. С. 455–465.

328. Піцик Х. З. Особливості спадкування за законом в Україні. *Держава і право. Серія «Юридичні науки»*. 2009. Вип. 45. С. 343–348.

329. Пленюк М. Д. Підстави виникнення зобов'язальних правовідносин в механізмі правового регулювання : монографія. Київ : НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2016. 356 с.

330. Плотников В. С. Понятие и виды моделей в современной отечественной юриспруденции: теоретико-правовое исследование. *Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук*. 2016. Т. 16. Вып. 2. С. 121–135.

331. Победоносцев К. П. Курс гражданского права. Часть вторая: Права семейственные, наследственные и завещательные. Москва : Статут, 2003. 639 с.

332. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. 240 с.

333. Погрібний С. О. Імперативні та диспозитивні норми в регулюванні цивільних відносин. *Університетські наукові записки*. 2010. № 2. С. 46–54.

334. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України : монографія. Київ : Правова єдність, 2009. 304 с.

335. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-IV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 05.05.2018).

336. Позовне провадження : монографія / В. В. Комаров, Д. Д. Луспеник, П. І. Радченко та ін.; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 552 с.

337. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. Москва : Статут, 1998. 353 с.

338. Положення про Спадковий реєстр: затв. наказом Міністерства юстиції України від 07.07.2011 р. № 1810/5. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0831-11> (дата звернення: 05.05.2018).

339. Поляков А. В. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода. Санкт-Петербург : Издательский дом С.-Петербург. гос. ун-та, 2004. 864 с.

340. Поротикова О. А. Об императивности и диспозитивности гражданско-правовых норм. *Правовое регулирование: проблемы эффективности, легитимности, справедливости*: Сборник трудов международной научной конференции (Воронеж, 02–04 июня 2016 г.) / редколл.: В. В. Денисенко (отв. ред.), М. А. Беляев. Воронеж : Наука-Юнипресс, 2016. С. 460–468.

341. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: затв. наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12> (дата звернення: 03.05.2018).

342. Порядок вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування: затв. наказом Міністерства юстиції України від 11.11.2011 р. № 3306/5. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z1298-11> (дата звернення: 02.07.2018).

343. Порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні: затв. наказом Міністерства охорони здоров'я України від 09.09.2013 р. № 787. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13> (дата звернення: 20.01.2018).

344. Постанова Верховного Суду від 11 квітня 2018 р., судова справа № 752/10477/15-ц, провадження № 61-10950св18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73627631> (дата звернення: 12.01.2019).

345. Постанова Верховного Суду від 12 квітня 2018 р., судова справа № 761/22959/15-ц, провадження № 61-43св17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73437904> (дата звернення: 03.03.2019).

346. Постанова Верховного Суду від 10 травня 2018 р., судова справа № 497/1870/16-ц, провадження № 61-1831св18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73896650> (дата звернення: 02.11.2018).

347. Постанова Верховного Суду від 30 травня 2018 р., судова справа № 483/597/16-ц, провадження № 61-5184св18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74439989> (дата звернення: 02.11.2018).

348. Постанова Верховного Суду від 12 червня 2018 р., судова справа № 125/595/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74645847> (дата звернення: 20.07.2018).

349. Постанова Верховного Суду від 20 червня 2018 р., судова справа № 643/1216/15-ц, провадження № 61-6924св18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75068671> (дата звернення: 11.11.2018).

350. Постанова Верховного Суду від 18 липня 2018 р., судова справа № 713/1528/16-ц, провадження № 61-20208св18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75447792> (дата звернення: 10.11.2016).

351. Постанова Верховного Суду від 02 серпня 2018 р., судова справа № 705/3890/16-ц, провадження № 61-18875св18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75691382> (дата звернення: 02.11.2018).

352. Постанова Верховного Суду від 10 вересня 2018 р., судова справа № 646/1079/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76441614> (дата звернення: 06.10.2018).

353. Постанова Верховного Суду від 27 листопада 2018 р., судова справа № 333/8678/15-ц, провадження № 61-13331св18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78428447> (дата звернення: 12.01.2019).

354. Постанова Верховного Суду від 05 грудня 2018 р., судова справа № 335/9398/16-ц, провадження № 61-20484св18. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78470082?fbclid=IwAR2c47CqUUx4ITYPyubJD8QzUAbQywGcQtkfJZCA_UCozOGkVMo0dIBOKWAY (дата звернення: 02.01.2019).

355. Постанова Верховного Суду від 27 березня 2019 р., судова справа № 669/629/16-ц, провадження № 61-19598св18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81107276> (дата звернення: 20.04.2019).

356. Постанова Верховного Суду України від 26 вересня 2012 р., судова справа №6-85цс12. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/26347528> (дата звернення: 10.02.2016).

357. Постанова Верховного Суду України від 23 січня 2013 р., судова справа № 6-164цс12. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/29023880> (дата звернення: 10.02.2018).

358. Постанова Верховного Суду України від 11 грудня 2013 р., судова справа № 6-121цс13. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36369574> (дата звернення: 20.04.2019).

359. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку державної реєстрації заповітів і спадкових договорів у Спадковому реєстрі» від 11.05.2011 р. № 491. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/491-2011-п> (дата звернення: 05.05.2018).

360. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Концепцію адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 16.08.1999 р. № 1496. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1496-99-п> (дата звернення: 12.02.2019).

361. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 06.11.2009 р. № 9. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09> (дата звернення: 03.07.2018).

362. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах за позовами про захист права приватної власності» від 22 грудня 1995 р. № 20. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0020700-95> (дата звернення: 17.07.2018).

363. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30 травня 2008 р. № 7. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08> (дата звернення: 05.05.2018).

364. Правова доктрина України: у 5 т. Т. 1: Загальнотеоретична та історична юриспруденція / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2013. 976 с.

365. Правова доктрина України: у 5 т. Т. 3: Доктрина приватного права України / Н. С. Кузнєцова, Є. О. Харитонов, Р. А. Майданик та ін.; за заг. ред. Н. С. Кузнєцової. Харків : Право, 2013. 760 с.

366. Правовое регулирование фондов: зарубежный опыт / сост. В. Овчаренко Алматы : Издательство LEM. 2005. 240 с.

367. Проект Цивільного кодексу України у редакції від 25.08.1996 р. *Українське право*. 1996. № 2. С. 31–469.

368. Прохорко Т. Н. Диспозитивность как принцип российского гражданского права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Красноград, 2010. 25 с.

369. Прохорко Т. Н. Элементы содержания гражданско-правовой категории диспозитивности. *Бизнес в законе*. 2008. № 2. С. 50–52.

370. Путилина Е. С. Проблемы реализации права наследования в Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Красноград, 2008. 21 с.

371. Путинцева Е. П. Распоряжения на случай смерти по законодательству Российской Федерации и Федеративной Республики Германия. Москва : Статут, 2016. 160 с.

372. Пушкин А. А. Избранные труды. Харьков : Эспада, 2007. 480 с.

373. Пьянкова А. Ф. Концепция баланса интересов и ее место в гражданском праве России. *Вестник Пермского университета. Юридические науки*. 2014. Вып. 2. С. 117–130.

374. Рабінович П. Верховенство права як соціально-природний феномен (контури ідеалу). *Право України*. 2010. № 3. С. 19–23.

375. Радзівєвська Л. К., Пасічник С. Г. Нотаріат в Україні. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 525 с.

376. Райхель М. Право наследования. *Советская юстиция*. 1937. № 5. С. 14–16.

377. Римское частное право : учебник / под ред. проф. И. Б. Новицкого и проф. И. С. Перетерского. Москва : Юрист, 1996. 544 с.

378. Рішення Автозаводського районного суду від 28 січня 2015 р., судова справа № 524/11753/14-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42848602> (дата звернення: 28.09.2018).

379. Рішення апеляційного суду Полтавської області від 17 листопада 2015 р., судова справа № 22-ц/786/2680/15. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/53502469> (дата звернення: 10.05.2017).

380. Рішення апеляційного суду Рівненської області від 24 листопада 2015 р., судова справа № 562/470/15-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/53843571> (дата звернення: 10.05.2018).

381. Рішення апеляційного суду Хмельницької області від 20 червня 2008 р., судова справа № 22ц–1216. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/3667124> (дата звернення: 10.05.2018).

382. Рішення Балтського районного суду Одеської області від 18 серпня 2016 р., судова справа № 493/1122/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/60140220> (дата звернення: 03.05.2018).

383. Рішення Бердянського міськрайонного суду Запорізької області від 29 серпня 2016 р., судова справа № 310/2013/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/60009068> (дата звернення: 12.05.2017).

384. Рішення Березівського районного суду Одеської області від 29 вересня 2016 р., судова справа № 494/1051/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/61746675> (дата звернення: 05.10.2017).

385. Рішення Білоцерківського міськрайонного суду Київської області від 25 вересня 2008 р., судова справа № 2-4620/2008. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/2741890> (дата звернення: 10.05.2018).

386. Рішення Богунського районного суду м. Житомира від 19 листопада 2015 р., судова справа № 295/12466/15-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/53660929> (дата звернення: 02.07.2017).

387. Рішення Богуславського районного суду Київської області від 25 січня 2018 р., судова справа № 358/1741/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/71791010> (дата звернення: 02.07.2018).

388. Рішення Верхньодніпровського районного суду Дніпропетровської області від 21 листопада 2016 р., судова справа № 173/1850/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/63794146> (дата звернення: 04.05.2017).

389. Рішення Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 23 травня 2011 р., судова справа № 6-40321св11. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24978304> (дата звернення: 12.03.2016).

390. Рішення Житомирського районного суду Житомирської області від 17 лютого 2015 р., судова справа № 278/81/15-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42807906> (дата звернення: 03.07.2018).

391. Рішення Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська від 27 жовтня 2010 р., судова справа № 2–8083/10. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/53333415> (дата звернення: 26.03.2018).

392. Рішення Заводського районного суду м. Запоріжжя від 9 серпня 2012 р., судова справа № 2-2073/11. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25598867> (дата звернення: 15.05.2018).

393. Рішення Здолбунівського районного суду Рівненської області від 14 серпня 2015 р., судова справа № 562/470/15-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/51059754> (дата звернення: 10.05.2018).

394. Рішення Кагарлицького районного суду Київської області від 29 березня 2016 р., судова справа № 368/458/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/56979391> (дата звернення: 04.05.2017).

395. Рішення Керченського міського суду Автономної Республіки Крим від 11 лютого 2014 р., судова справа № 107/11596/2013-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37347755> (дата звернення: 26.03.2018).

396. Рішення Ківерцівського районного суду Волинської області від 31 липня 2015 р., судова справа № 158/1317/15-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/47906866> (дата звернення: 03.07.2018).

397. Рішення Кобеляцького районного суду Полтавської області від 25 грудня 2007 р., судова справа № 2-789/2007. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/1242064> (дата звернення: 10.05.2017).

398. Рішення Ковпаківського районного суду м. Суми від 09 липня 2012 р., судова справа № 1806/7227/12. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25278635> (дата звернення: 28.09.2018).

399. Рішення Козівського районного суду Тернопільської області від 17 січня 2008 р., судова справа № 2-0-2/2007. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/1865889> (дата звернення: 03.05.2018).

400. Рішення Козівського районного суду Тернопільської області від 25 вересня 2015 р., судова справа № 600/1077/15-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/54061224> (дата звернення: 03.05.2018).

401. Рішення Конституційного Суду України від 02 листопада 2004 р., справа № 1-33/2004. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/v015p710-04> (дата звернення: 30.04.2018).

402. Рішення Конституційного Суду України від 11 лютого 2014 р., справа № 1-1/2014. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-14/para30#n30> (дата звернення: 10.05.2018).

403. Рішення Корюківського районного суду Чернігівської області від 26 січня 2016 р., судова справа № 736/57/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/55214016> (дата звернення: 04.05.2017).

404. Рішення Криворізького районного суду Дніпропетровської області від 21 травня 2010 р., судова справа № 2-217/2010. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/9543776> (дата звернення: 10.05.2018).

405. Рішення Личаківського районного суду м. Львова від 16 серпня 2012 р., судова справа № 2/1312/1959/12. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36445121> (дата звернення: 27.07.2018).

406. Рішення Лубенського міськрайонного суду Полтавської області від 01 листопада 2011 р., судова справа № 2-1429/11. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/18864895> (дата звернення: 12.10.2017).

407. Рішення Магдалинівського районного суду Дніпропетровської області від 01 грудня 2017 р., судова справа № 179/810/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/70914485> (дата звернення: 10.05.2018).

408. Рішення Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 29 жовтня 2013 р., судова справа № 182/8637/13-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/35349740> (дата звернення: 30.06.2018).

409. Рішення Орджонікідзевського районного суду м. Харкова від 30 листопада 2009 р., судова справа № 2-3175/09. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/7143669> (дата звернення: 10.05.2018).

410. Рішення Погребищенського районного суду Вінницької області від 16 червня 2017 р., судова справа № 143/548/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/67257632> (дата звернення: 02.07.2018).

411. Рішення Погребищенського районного суду Вінницької області від 25 вересня 2017 р., судова справа № 143/656/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/69261193> (дата звернення: 05.07.2018).

412. Рішення Подільського районного суду м. Києва від 29 травня 2012 р., судова справа № 2-5212/11. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25099172> (дата звернення: 02.07.2017).

413. Рішення Приморського районного суду Запорізької області від 28 вересня 2010 р., судова справа № 2-78/2010. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/11480831> (дата звернення: 07.07.2018).

414. Рішення Рівненського міського суду від 22 січня 2016 р., судова справа № 569/16361/15-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/55257870> (дата звернення: 28.09.2018).

415. Рішення Рожнятівського районного суду Івано-Франківської області від 13 жовтня 2017 р., судова справа № 350/1167/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/69550425> (дата звернення: 05.07.2018).

416. Рішення Самарського районного суду м. Дніпропетровська від 20 червня 2011 р., судова справа № 2-984/11. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/17105927> (дата звернення: 15.05.2018).

417. Рішення Смілянського міськрайонного суду Черкаської області від 23 липня 2009 р., судова справа № 2–1950/2009. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/18714169> (дата звернення: 23.03.2018).

418. Рішення Тисменицького районного суду Івано-Франківської області від 22 лютого 2016 р., судова справа № 352/2437/15-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/55962573> (дата звернення: 04.05.2017).

419. Рішення Томашпільського районного суду Вінницької області від 01 листопада 2016 р., судова справа № 146/968/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62412111> (дата звернення: 05.04.2016).

420. Рішення Франківського районного суду м. Львова від 06 жовтня 2016 р., судова справа № 2/465/933/16. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62180560> (дата звернення: 01.08.2018).

421. Рішення Фрунзенського районного суду м. Харкова від 07 травня 2007 р., судова справа № 2-1715/2007. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/2009045> (дата звернення: 10.05.2017).

422. Рішення Хустського районного суду Закарпатської області від 24 травня 2018 р., судова справа № 309/222/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74613472> (дата звернення: 02.07.2018).

423. Рішення Центрального районного суду м. Миколаєва від 15 червня 2016 р., судова справа № 490/11021/15-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/58709171> (дата звернення: 10.05.2018).

424. Рішення Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 08 квітня 2013 р., судова справа № 444/7866/12. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/30643590> (дата звернення: 10.05.2017).

425. Рішення Червоногвардійського районного суду м. Макіївки Донецької області від 02 грудня 2011 р., судова справа № 2-1922/2011. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/20262387> (дата звернення: 05.07.2018).

426. Рішення Чернігівського районного суду Запорізької області від 03 вересня 2008 р., судова справа № 2-457/2008. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/3343006> (дата звернення: 03.07.2018).

427. Рішення Чугуївського міського суду Харківської області від 25 квітня 2016 р., судова справа № 636/991/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57553879> (дата звернення: 02.04.2017).

428. Рішення Шевченківського районного суду м. Запоріжжя від 06 березня 2007 р., судова справа № 2–247/07. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/946675> (дата звернення: 26.03.2018).

429. Рішення Шевченківського районного суду м. Києва від 29 серпня 2018 р., судова справа № 761/40532/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76181573> (дата звернення: 28.09.2018).

430. Рішення Шевченківського районного суду м. Чернівці від 11 вересня 2017 р., судова справа № 727/7578/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/69016333> (дата звернення: 10.05.2018).

431. Рішення Ширяївського районного суду Одеської області від 27 серпня 2008 р., судова справа № 2-59/2008. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24779733> (дата звернення: 03.05.2018).

432. Родионова О. М. К вопросу о регулирующей силе односторонних сделок. *Вестник Мордовского университета. Серия «Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки»*. 2014. № 4. С. 73–81.

433. Родионова О. М. Механизм гражданско-правового регулирования в контексте современного частного права. Москва : Статут, 2013. 336 с.

434. Рождественский С. Н. Завещание как сделка по гражданскому законодательству. *Бюллетень нотариальной практики*. 2003. № 5. С. 26–41.

435. Розгон О. В. Завещание в пользу животных или завещательное назначение опекуна для ухода за животными в форме завещательного возложения. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2012. № 2. С. 29–38.

436. Розгон О. В. Межі та обмеження права власності : монографія. Харків : ФОП Лисяк Л. С., 2006. 188 с.

437. Романец Ю. В. Система договоров в гражданском праве России. Москва : Юрист, 2001. 496 с.

438. Романюк Я. М. Застосування цивільно-правових норм у цивільному судочинстві України (питання теорії і практики): монографія. Київ: Ін Юре, 2016. 536 с.

439. Ромовська З. В. Особисті немайнові права фізичних осіб. *Українське право*. 1997. № 1. С. 47–60.

440. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс: підручник. 2-ге вид., допов. Київ: Алерта, 2009. 594 с.

441. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Право власності: підручник. Київ: Алерта; ЦУЛ, 2011. 246 с.

442. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Спадкове право: підручник. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 264 с.

443. Рубець І. Проблеми правового регулювання посмертних репродуктивних програм. *Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: Статті учасників VII Міжнародного «круглого столу» (Львів, 9–10 грудня 2011 року). Львів: Галицький друкар, 2012. С. 479–489.

444. Рябоконт Е. А. Зачатый ребенок как потенциальный субъект отношений, возникающих при наследственном правопреемстве. *Nasciturus pro iam nato habetur O ochronę dziecka poczętego i jego matki*. Wrocław, 2017. С. 258–281.

445. Рябоконт Є. О. Інститут прийняття спадщини в цивільному законодавстві України: проблеми і перспективи. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки»*. № 67–69. 2005. С. 129–134.

446. Рябоконт Є. О. Усунення від спадкування. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки»*. 2005. № 67–69. С. 71–74.

447. Рябцева Г. К. Условные завещания. *Социально-политические науки*. 2013. № 1. С. 87–89.

448. Савиньи В. К. фон. Система современного римского права: в 8 т. Т. V / пер. с нем. Г. Жигулина; под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. Москва : Статут, 2017. 304 с.

449. Салыгин Е. Н. Моделирование в праве: проблемы и перспективы. *Право. Журнал Высшей школы экономики*. 2013. № 3. С. 12–35.

450. Сараев А. Г. Институт условных завещаний в гражданском праве России и зарубежных стран (сравнительно-правовой аспект): монография. Москва : Юрлитинформ, 2015. 200 с.

451. Сараев А. Г. О юридической природе права наследования (есть мнение). *Наследственное право*. 2013. № 1. С. 25–28.

452. Свод Законов Российской Империи от 1832 г., издание 1914 г. *Кодифікація цивільного законодавства на українських землях*. Т. 2 / уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін.; за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. Київ : Правова єдність, 2009. С. 9–237.

453. Семейное право : учебник / Гонгалло Б. М., Крашенников П. М., Михеева Л. Ю., Рузакова О. А. 3-е изд., перераб. и доп.; под. ред. П. В. Крашенинникова. Москва : Статут, 2016. 270 с.

454. Сергеев А. П., Толстой Ю. К., Елисеев И. В. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации (постатейный). Ч. 3. Москва : Проспект, 2002. 304 с.

455. Серебровский В. И. Избранные труды по наследственному и страховому праву. Изд. 2-е, испр. Москва : Статут, 2003. 558 с.

456. Сибірцева О. В. Статус нотаріуса у цивільному процесі. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 8. С. 11–13.

457. Синайский В. И. Русское гражданское право. Москва : Статут, 2002. 638 с.

458. Сібільов М. Зміст цивільно-правового договору. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 1. С. 93–99.

459. Сібільов М. М. Про необхідність збереження основних концептуальних положень чинного Цивільного кодексу України. *Університетські наукові записки*. 2011. № 2. С. 74–80.

460. Сібільов М. М. Роль договору в механізмі правового регулювання суспільних відносин в сфері приватного права. *Наукові записки Харківського економіко-правового університету*. 2008. № 1. С. 69–77.

461. Сібільов М. М. Співвідношення актів цивільного законодавства і договору та базові моделі регулювання договірних відносин за чинним Цивільним кодексом України. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2004. № 4. С. 56–61.

462. Сібільов М. М. Тлумачення заповіту. *Наукові записки Харківського економіко-правового університету*. 2009. № 1. С. 68–76.

463. Сібільова С. Свобода заповіту за чинним цивільним законодавством України. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 2. С. 131–140.

464. Сібільова С. М. Умови дійсності заповіту за чинним цивільним законодавством України. *Університетські наукові записки*. 2012. № 3. С. 203–211.

465. Сіщук Л. В. Управління корпоративними правами до прийняття спадщини. *Приватне право і підприємництво*. 2018. Вип. 18. С. 95–100.

466. Смольков Н. С. Принципы наследственного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Волгоград, 2007. 22 с.

467. Советское гражданское право : учебник: в 2 т. Т. 1 / Т. И. Илларионова, М. Я. Кириллова, О. А. Красавчиков и др.; под ред. О. А. Красавчикова. 3-е изд., испр. и доп. Москва : Высшая школа, 1985. 544 с.

468. Советское гражданское право : учебник: в 2 т. Т. 2 / А. С. Верб, Ю. Е. Добрынин, Т. И. Илларионова и др.; под ред. О. А. Красавчикова. 3-е изд., испр. и доп. Москва : Высшая школа, 1985. 544 с.

469. Солодова А. А. Завещательное возложение в гражданском праве России. *Наследственное право*. 2006. № 1. С. 37–39.

470. Солодова А. А. Создание юридических лиц как предмет завещательных возложений. *Наследственное право*. 2006. № 2. С. 39–42.

471. Солонько М. Ф. Відмова від прийняття спадщини. *Проблеми цивільного права та процесу*: матеріали міжнародної наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. О. А. Пушкіна (Харків, 23 травня 2009 р.). Харків : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2009. С. 73–75.

472. Солтис Н. Б. Житлові права у спадкових правовідносинах : монографія. Київ : Ред. журн. «Право України», 2013. 172 с.

473. Спадкове право : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, доц. О. В. Нестерцова-Собакарь. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 164 с.

474. Спадкове право: Нотаріат. Адвокатура. Суд : наук.-практ. посіб. / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, О. М. Клименко та ін.; за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ : Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2007. 1216 с.

475. Спадкове право. Практика застосування нотаріусами України / за заг. ред. В. М. Марченка. Харків : ФО-П Лисяк Л. С., 2012. 736 с.

476. Спадкування за законодавством України. Коментар. Судова практика: зб. нормат. актів. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 336 с.

477. Спасибо-Фатєєва І. В. Поняття спадщини та проблеми визначення її складу. *Нотаріат для Вас*. 2006. № 10. С. 20–25.

478. Спасибо-Фатєєва І. В., Надьон В. В. Правова природа обов'язків у спадкових правовідносинах. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 1. С. 66–75.

479. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав : монографія. Київ : КНТ, 2008. 184 с.

480. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія / відп. ред. Я. М. Шевченко. Київ : КНТ, 2008. 626 с.

481. Суханов Е. А. Вещное право: научно-познавательный очерк. Москва : Статут, 2017. 560 с.

482. Сучасні тенденції розвитку спадкового права (порівняльно-правове дослідження): монографія / Ю. О. Заїка, Н. Б. Солтис, В. В. Проценко, Є. О. Рябоконт; відп. ред. академік НАПрН України В. В. Луць. Київ: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2015. 248 с.

483. Тарасов Н. Н. Методологические проблемы юридической науки. Екатеринбург: Изд-во Гуманитарного университета, 2001. 263 с.

484. Таш'ян Р. І. Односторонні правочини у цивільному праві: монографія. Харків: Право, 2010. 200 с.

485. Терехова О. О. Здійснення, охорона та захист суб'єктивних спадкових прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. 19 с.

486. Терехова О. О. Юридична природа договорів про зміну черговості спадкування та зміну розміру спадкової частки. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Юридичні науки»*. 2013. № 1. С. 57–62.

487. Толстой Ю. К. К теории правоотношения. Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1959. 88 с.

488. Трапезникова А. В. Наследование обязательной доли: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2010. 25 с.

489. Турлуковський Я. Спадковий договір в українському цивільному праві: теорія та практика. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 6. С. 34–41.

490. Узагальнення «Про судову практику розгляду справ про оскарження нотаріальних дій або відмову в їх вчиненні»: затв. Постановою Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 07.02.2014 р. № 2. URL: http://sc.gov.ua/ua/uzagalnennja_sudovoji_praktiki.html (дата звернення: 10.01.2017).

491. Ус М. В. Колізії суб'єктивних цивільних прав: монографія. Харків: Право, 2014. 224 с.

492. Ухвала апеляційного суду м. Києва від 14 жовтня 2014 р., судова справа № 22-ц/796/12468/2014. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40947266> (дата звернення: 04.06.2017).

493. Ухвала апеляційного суду м. Києва від 19 квітня 2016 р., судова справа № 22-ц/796/4419/2016. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57731199> (дата звернення: 10.03.2017).

494. Ухвала апеляційного суду Тернопільської області від 05 квітня 2012 р., судова справа № 22-ц/1990/439/12. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25631725> (дата звернення: 10.03.2017).

495. Ухвала Верховного Суду України від 27 серпня 2008 р., судова справа № 6-11329. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/2299633> (дата звернення: 12.09.2016).

496. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 25 березня 2015 р., судова справа № 6-44913св14. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/43409707> (дата звернення: 03.05.2018).

497. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 26 квітня 2017 р., судова справа № 204/8193/2014-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66247360> (дата звернення: 10.05.2017).

498. Файнштейн А. А. Свобода завещания и ее границы по советскому гражданскому праву: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1950. 15 с.

499. Фасій Б. В. Субсидіарне застосування норм цивільного законодавства в Україні: теорія та практика : монографія. Одеса : Юридична література, 2017. 152 с.

500. Федорич І. Поняття і правові наслідки відмови від прийняття спадщини за цивільним законодавством України. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2017. № 2. С. 128–131.

501. Федорич І. Я. Способи прийняття спадщини: теоретико-правовий аналіз спадкового правовідношення. *Адвокат*. 2012. № 10. С. 33–38.

502. Фесенко Є. В. Особливості спадкування авторських прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2018. 19 с.

503. Филимонова И. В. Проблемы правового регулирования постмортальной репродукции в семейном законодательстве России. *Политика, государство и право*. 2015. № 2. URL: <http://politika.snauka.ru/2015/02/2333> (дата обращения: 28.01.2018).

504. Филиппов Т. М., Белоножкин А. Ю. Диспозитивность в российском гражданском праве. *Российская юстиция*. 2014. № 3. С. 5–8.

505. Флейшиц Е. Завещание и легат в советском гражданском праве. *Ученые записки Всесоюзного института юридических наук Министерства юстиции СССР*. 1946. Вып. VI. С. 84–96.

506. Фомічова Н. В. Визначення строків у спадковому праві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 33. С. 143–147.

507. Фомічова Н. В. Гарантії здійснення права на відмову від прийняття спадщини за Цивільним кодексом України. *Часопис цивілістики*. 2014. Вип. 17. С. 92–96.

508. Фомічова Н. В. Складання заповіту з умовою та дійсність визначених умов у межах їх виконання за законодавством України. *Молодий вчений*. 2016. № 9. С. 257–260.

509. Фрейтаг-Лоринговен А. Л. Завещательный залог. *Вестник гражданского права*. 1914. № 5. С. 15–31.

510. Фролов И. Т. Гносеологические проблемы моделирования биологических систем. *Вопросы философии*. 1961. № 2. С. 39–51.

511. Фурса Є. Є., Козяр-Скок Л. В. Окремі питання спадкування з іноземним елементом: консул, нотаріус, суд : монографія. Київ : Алерта, 2017. 384 с.

512. Фурса Є. І. Спадкові правовідносини у нотаріальній та судовій практиці: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2004. 20 с.

513. Фурса С. Я., Рудко Б. Б. Договора хранения и управления наследственным имуществом: научный анализ законодательства и его значение для нотариальной практики. *Цивилистическая процессуальная мысль*.

Международный сборник научных статей. Вып. 2. Нотариальный процесс / под ред. д. ю. н., проф. С. Я. Фурси. Київ : ЦУЛ, 2013. С. 339–349.

514. Фурса С. Я., Фурса Е. И. Толкование завещания: теоретические концепции и практика. *Цивилистическая процессуальная мысль*. Международный сборник научных статей. Вып. 2. Нотариальный процесс / под ред. д. ю. н., проф. С. Я. Фурсы. Киев : ЦУЛ, 2013. С. 360–375.

515. Халабуденко О. А. Актуальные аспекты методологии гражданского права: взгляд сквозь призму юридических конструкций. *Методологические проблемы цивилистических исследований*: Сборник научных статей / отв. ред.: А. В. Габов, В. Г. Голубцов, О. А. Кузнецова. Москва : Статут, 2016. С. 172–189.

516. Харитонов Є. О., Нагорняк В. А. Деякі проблемні питання визначення поняття та видів юридичних фактів у цивільному праві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 33. С. 7–18.

517. Харитонов Є. О. Нариси теорії цивілістики (поняття та концепти) : монографія. Одеса : Фенікс, 2008. 464 с.

518. Харитонова Ю. С. Управление в гражданском праве: проблемы теории и практики. Москва : Норма: Инфра-М, 2011. 304 с.

519. Харченко Г. Г. Речові права : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 432 с.

520. Харьковская цивилистическая школа: в духе традиций : монография / под ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харьков : Право, 2011. 296 с.

521. Харьковская цивилистическая школа: грани наследственного права : монография / И. В. Спасибо-Фатеева, О. П. Печеный, В. И. Крат и др.; под ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харьков : Право, 2016. 608 с.

522. Харьковская цивилистическая школа: о договоре : монография / И. В. Спасибо-Фатеева, О. П. Печеный, В. И. Крат и др.; под общ. ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харьков : Право, 2017. 576 с.

523. Харьковская цивилистическая школа: объекты гражданских прав : монография / И. В. Спасибо-Фатеева, В. И. Крат, О. П. Печеный и др.; под. ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харьков : Право, 2015. 720 с.

524. Хаскельберг Б. Л. Гражданское право: Избранные труды. Томск : Красное знамя, 2008. 438 с.

525. Ходырева Е. А. Преимущественные права в наследственных правоотношениях. *Цивилист.* 2009. № 2. С. 66–68.

526. Ходырева Е. А. Соглашение о разделе наследства: заключение и содержание. *Вестник Удмуртского университета. Серия «Экономика и право».* 2013. Вып. 2. С. 188–195.

527. Цвайгерт К., Кётц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2 т. Т. 2. Пер. с нем. Москва : Международные отношения, 1998. 512 с.

528. Цибульська О. Ю. Заповідальне покладення або право заповідача покласти на спадкоємців інші обов'язки. *Часопис цивілістики.* 2016. Вип. 20. С. 103–106.

529. Цибульська О. Ю. Правове становище відказоодержувачів за заповідальним відказом. *Актуальні проблеми держави і права.* 2009. Вип. 51. С. 33–37.

530. Цивільне право : підручник: у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеевої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 1. 656 с.

531. Цивільне право : підручник: у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеевої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 2. 816 с.

532. Цивільне право України: Академічний курс : підручник: у 2 т. / за заг. ред. Я. М. Шевченко. Вид. 2-ге, доп. і перероб. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. Т. 1. Загальна частина. 696 с.

533. Цивільне право України: Академічний курс : підручник: у 2 т. / за заг. ред. Я. М. Шевченко. Вид. 2-ге, доп. і перероб. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. Т. 2. Особлива частина. 520 с.

534. Цивільне право України. Договірні та недоговірні зобов'язання : підручник / С. С. Бичкова, І. А. Бірюков, В. І. Бобрик та ін.; за заг. ред. С. С. Бичкової. 3-тє вид., змін. та допов. Київ : Алерта, 2014. 496 с.

535. Цивільне право України: Загальна частина / за ред. професорів І. А. Бірюкова та Ю. О. Заїки. Київ : Алерта, 2014. 510 с.

536. Цивільне право України: Загальна частина : підручник / В. Г. Фазикош, С. Б. Булеца, Р. Б. Олійник та ін.; за ред. В. Г. Фазикоша, С. Б. Булеци. Київ : Знання, 2010. 631 с.

537. Цивільне право України. Загальна частина : підручник / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової, Р. А. Майданика. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 976 с.

538. Цивільне право України: Особлива частина : підручник / В. Г. Фазикош, С. Б. Булеца, В. В. Заборовський та ін.; за ред. В. Г. Фазикоша, С. Б. Булеци. Київ : Знання, 2013. 751 с.

539. Цивільне право України. Особлива частина : підручник / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової, Р. А. Майданика. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 1176 с.

540. Цивільне право України : підручник: у 2 кн. / О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової. 2-е вид., допов. і перероб. Київ : Юрінком Інтер, 2004. Кн. 1. 736 с.

541. Цивільне право України : підручник: у 2 кн. / О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ : Юрінком Інтер, 2004. Кн. 2. 640 с.

542. Цивільне право України : підручник: у 2 т. Т. 1 / за ред. д-ра юрид. наук, проф. Є. О. Харитоновна; канд. юрид. наук Н. Ю. Голубевої. Харків : ТОВ «Одіссей», 2008. 832 с.

543. Цивільне право України : підручник: у 2 т. Т. 2 / за ред. д-ра юрид. наук, проф. Є. О. Харитонова; канд. юрид. наук Н. Ю. Голубевої. Харків : ТОВ «Одіссей», 2008. 872 с.

544. Цивільне право України (традиції та новації) : монографія / авт. кол.; за заг. ред. Є. О. Харитонова, Т. С. Ківалової, О. І. ХаритонОВОЇ; наук. ред. Н. Ю. Голубєва. Одеса : Фенікс, 2010. 700 с.

545. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 01.03.2019).

546. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / за заг. ред. Є. О. Харитонова, О. І. ХаритонОВОЇ, Н. Ю. Голубевої. Київ : Всеукр. асоц. видавців «Правова єдність», 2008. 740 с.

547. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / за ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. Київ : Істина, 2004. 928 с.

548. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 1: Загальні положення / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ФО-П Колісник А. А., 2010. 320 с.

549. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 2: Фізична особа. Харків : Страйд, 2009. 296 с.

550. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 4: Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ФО-П Колісник А. А., 2010. 768 с.

551. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 7: Загальні положення

про зобов'язання та договір / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ФО-П Лисяк Л. С., 2012. 736 с.

552. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 12: Спадкове право / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ФО-П Колісник А. А., 2009. 544 с.

553. Цивільний кодекс УРСР від 18.07.1963 р. № 1540-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06> (дата звернення: 01.03.2019).

554. Цивільний кодекс УСРР від 16.12.1922 р. *Кодифікація цивільного законодавства на українських землях*. Т. 2 / уклад. Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін.; за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. Київ : Правова єдність, 2009. С. 680–733.

555. Цюкало Ю. В. Щодо розуміння свободи договору: теоретико-прикладний аспект. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 209–212.

556. Чантурия Л. Л. Сделка и волеизъявление в гражданском праве. *Гражданское законодательство: Статьи. Комментарии. Практика* / под ред. А. Г. Диденко. Алматы : Юрист, 2006. Вып. 24. URL: <https://www.zakon.kz/203825-sdelka-i-voleizjavlenie-v-grazhdanskom.html> (дата обращения: 16.11.2018).

557. Чевган Е. А. Завещательное возложение: теория и практика. *Нотариальный вестник*. 2012. № 8. С. 39–45.

558. Чепига Т. Д. Идеология и проблемы реформы наследственного права России. *Наследственное право*. 2007. № 2. С. 2–5.

559. Чепига Т. Д. Наследование по завещанию в советском гражданском праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1965. 16 с.

560. Черданцев А. Ф. Толкование советского права. Москва : Юридическая литература, 1979. 166 с.

561. Черемных Г. Г. Наследственное право России : учебник для магистров. 2-е изд. Москва : Юрайт, 2013. 516 с.

562. Черепяхин Б. Б. Труды по гражданскому праву. Москва : Статут, 2001. 479 с.

563. Черногор Н. В. Строки та терміни в спадковому праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2011. 20 с.

564. Черногор Н. В. Час відкриття спадщини за заповітом з умовою. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 53. С. 218–222.

565. Чечот Д. М. Субъективное право и формы его защиты. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1968. 72 с.

566. Чубоха Н. Ф. Принцип диспозитивності у цивільному праві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2013. Вип. 21. Ч. II. Т. 1. С. 299–302.

567. Чуйкова В. Ю. Правові питання спадкування за заповітом: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 1999. 19 с.

568. Чшмаритян П. С. Завещательный траст в качестве основания трансграничного наследования. *Общество: политика, экономика и право*: электрон. науч. изд. 2017. № 10. URL: <http://dom-hors.ru/rus/vipusk-10-2017-obshchestvo-politika-ekonomika-pravo> (дата звернення: 22.07.2018).

569. Шама Н. Укладення спадкового договору. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2011. Вип. 52. С. 211–218.

570. Шевчук Л. В. Заповіт як підстава виникнення правонаступництва в цивільному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2001. 17 с.

571. Шевчук С. С., Ландина О. В. Принцип справедливости и его реализация в нормах наследственного права. *Гуманитарные и юридические исследования*. 2018. Вып. 2. С. 189–195.

572. Шелютто М. Л. Наследование детьми наследодателя, зачатыми после открытия наследства. *Направления и перспективы развития российского законодательства о наследовании*: материалы научно-практической конференции (Москва, 1 октября 2015 г.). Москва : Фонд развития правовой науки, 2015. С. 132–137.

573. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. Т. 1. Москва : Статут, 2005. 461 с.
574. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. Т. 2. Москва : Статут, 2005. 462 с.
575. Шиловост О. Ю. Наследование по закону в российском гражданском праве. Москва : Норма, 2008. 272 с.
576. Шишка О. Р. Право неіснуючого учасника цивільних правовідносин як правова фікція. *Право та управління*. 2011. № 1. С. 489–511.
577. Шишка Р. Б., Сопілко І. М., Козирева В. П. Спадкове право в Україні : навч. посіб. / за заг. ред. проф. Р. Б. Шишки. Київ : Ліра-К, 2015. 216 с.
578. Штофф В. А. Моделирование и философия. Москва–Ленинград : Наука, 1966. 302 с.
579. Щенникова Л. В. Цивилистика как предмет научного исследования. *Методологические проблемы цивилистических исследований: Сборник научных статей*. Ежегодник. Вып. 2. 2017 / отв. ред.: А. В. Габов, В. Г. Голубцов, О. А. Кузнецова. Москва : Статут, 2017. С. 306–312.
580. Эйдинова Э. Б. Наследование по закону и завещанию. Москва : Юридическая литература, 1985. 112 с.
581. Эйдинова Э. Б. Осуществление наследственных прав и защита их судом и нотариатом: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1972. 25 с.
582. Явор О. А. Юридичні факти в сімейному праві України: усталені підходи і новітні тенденції : монографія. Харків : Право, 2016. 352 с.
583. Яковлев В. Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений. Свердловск : Свердлов. юрид. ин-т, 1972. 212 с.
584. Adam J. Hirsch. Default Rules in Inheritance Law: A Problem in Search of Its Context. *Fordham Law Review*. 2004. Vol. 73. Issue 3. Article 13. P. 1031–1096. URL: <http://ir.lawnet.fordham.edu/flr/vol73/iss3/13> (Last accessed: 10.07.2018).
585. Case of Pla and Puncernau v. Andorra of 13 July 2004 (Application № 69498/01).

URL:[https://hudoc.echr.coe.int/rus#{"appno":\["69498/01"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-61900"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{) (Last accessed: 10.07.2018).

586. Case of Vo v. France of 8 July 2004 (Application № 53924/00). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{"docname":\["Vo%20v%20France"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-61887"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{) (Last accessed: 17.03.2017).

587. Civil Code of the Czech Republic, as of 3 February 2012. URL: <http://obcanskyzakonik.justice.cz/images/pdf/Civil-Code.pdf> (Last accessed: 15.09.2018).

588. Civil Code of France, as of 1 July 2013. URL: http://www.wipo.int/wipolex/ru/text.jsp?file_id=450531 (Last accessed: 10.10.2018).

589. Civil Code of Hungary, as of 26 February 2013. URL: https://tdziegler.files.wordpress.com/2014/06/civil_code.pdf (Last accessed: 03.11.2018).

590. Código Civil de Colombiano el 26 de mayo de 1873. URL: https://www.oas.org/dil/esp/codigo_Civil_Colombia.pdf (Last accessed: 09.07.2018).

591. Código Civil de Peruano de 1984. Decreto Legislativo 295. Décimo Sexta Edición Oficial: Marzo 2015. Lima: Ministerio de Justicia y Derechos Humanos. Lima, 2015. 721 p.

592. Cooter R., Ulen T. Law and Economics. Sixth edition. USA : Barkeley Law Books, 2016. 555 p.

593. Dutch Civil Code. URL: <http://www.dutchcivillaw.com/civilcodebook044.htm> (Last accessed: 15.10.2018).

594. Fenemigho Alero I., Oriakhogba Desmond O. Statutory limitations to testamentary freedom in Nigeria: A comparative appraisal. *Nnamdi Azikiwe University Journal of International Law and Jurisprudence*. 2013. Vol. 4. P. 69–83.

595. Garro A. M. Codification Technique and the Problem of Imperative and Suppletive Laws. *Louisiana Law Review*. 1981. Vol. 41. № 4. P. 1007–1030. URL: digitalcommons.law.lsu.edu/lalrev/vol41/iss4/4 (Last accessed: 10.07.2018).

596. Kelly B. Daniel. Restricting Testamentary Freedom: Ex Ante Versus Ex Post Justifications. *Fordham Law Review*. 2013. Vol. 82. P. 1125–1185. URL: https://scholarship.law.nd.edu/law_faculty_scholarship/950 (Last accessed: 12.09.2018).

597. Lamarca Marquès A. We Are Not Born Alone and We Do Not Die Alone: Protecting Intergenerational Solidarity and Refraining Cain-ism Through Forced Heirship. *Oñati Socio-legal Series*. 2014. Vol. 4. № 2. P. 264–282. URL: <http://ssrn.com/abstract=2431053> (Last accessed: 12.09.2018).

598. Lapuente Sergio Cámara. New Developments in Spanish Succession Law. *Electronic Journal of Comparative Law*. 2010. Vol. 14.2. P. 1–35. URL: <http://www.ejcl.org> (Last accessed: 12.06.2018).

599. Law of Succession Act of Estonia: Passed 17.01.2008, Entry into force 01.01.2009. URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/506112013007/consolide> (Last accessed: 20.12.2018).

600. Lee-ford Tritt. Technical Correction or Tectonic Shift: Competing default rule theories under the new uniform probate code. *Alabama Law Review*. 2010. Vol. 61:2:273. P. 273–336. URL: <https://www.law.ua.edu/pubs/lrarticles/Volume%2061/Issue%202/tritt.pdf> (Last accessed: 12.02.2018).

601. Ontario Superior Court of Justice, Estate of John Kaptyn; Kaptyn v. Kaptyn, 2010 ONSC 4293 (CanLII), August 6, 2010. URL: <https://www.canlii.org/en/on/onsc/doc/2010/2010onsc4293/2010onsc4293.html?resultIndex=1> (Last accessed: 02.11.2018).

602. Regulation (EU) № 650/2012 of the European Parliament and of the Council of 4 July 2012 on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and acceptance and enforcement of authentic instruments in matters of succession and on the creation of a European Certificate of Succession. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32012R0650> (Last accessed: 07.02.2018).

603. Sentencia Corte Contitucional de Columbia 28.11.1996, N^oC-660/96.
URL: <http://www.corteconstitucional.gov.co/relatoria/1996/c-660-96.htm> (Last
accessed: 09.07.2018).

604. Smith R. J. Property Law. New York : Addison-Wesley Longman,
Incorporated, 2005. 631 p.

605. Spanish Civil Code, approved by Royal Decree of July 24, 1889.
Ministerio De Justicia, 2009. 302 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дисертації

1. Кухарев О. Є. Теоретичні та практичні проблеми диспозитивності в спадковому праві : монографія. Київ : Алерта, 2019. 498 с.
2. Кухарев О. Є. Поняття та юридична природа заповідального покладення. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 1. С. 144–153.
3. Кухарев О. Є. Спадкування права на вклад у банку. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 2. С. 199–207.
4. Кухарев О. Є. Тлумачення заповіту. *Право України*. 2010. № 12. С. 88–94.
5. Кухарев О. Є. Особливості договору про зміну черговості одержання права на спадкування. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 4. С. 41–44.
6. Кухарев О. Є. Правове становище осіб, які закликаються до спадкування за правом представлення. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 8. С. 50–54.
7. Кухарев О. Є. Особливості спадкування за заповітом з умовою. *Право України*. 2012. № 7. С. 184–191.
8. Кухарев О. Є. Сутність наступництва в спадкових правовідносинах. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 9. С. 17–20.
9. Кухарев О. Є. Право на оспорювання правочину як об'єкт спадкового наступництва. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 12. С. 32–36.
10. Кухарев О. Є. Окремі аспекти договору про зміну розміру часток у спадщині. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 3. С. 11–15.

11. Кухарев О. Є. Правова природа переходу відумерлої спадщини у власність територіальної громади. *Право України*. 2013. № 10. С. 218–225.

12. Кухарев О. Є. Види переважних прав у сфері спадкування. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2014. Вип. 2 С. 189–193.

13. Кухарев О. Є. Місце договору про зміну черговості одержання права на спадкування в системі цивільно-правових договорів. *Форум права*. 2014. № 1. С. 304–309. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2014_1_53 (дата звернення: 03.11.2018).

14. Кухарев А. Е. К вопросу о видах преимущественных прав в наследственном праве Украины. *Legea și viața*. 2014. № 6. С. 88–91.

15. Кухарев О. Є. Застосування юридичних фікцій у сфері спадкування. *Підприємництво господарство і право*. 2015. № 1. С. 27–31.

16. Кухарев О. Є. Сутність спадкової трансмісії у спадковому праві України *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 2. С. 73–81.

17. Кухарев О. Є. До питання щодо забезпечення виконання спадкового договору після смерті відчужувача. *Проблеми законності*. 2016. № 134. С. 37–45.

18. Кухарев О. Є. Правові підстави повернення спадкоємцю відумерлого майна. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 3. С. 203–207.

19. Кухарев О. Є. Сутність заповіту подружжя за цивільним законодавством України. *Форум права*. 2016. № 3. С. 167–173. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2016_3_31.pdf (дата звернення: 03.11.2018).

20. Кухарев О. Є. Застосування правових презумпцій у механізмі правового регулювання спадкових відносин. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 1. С. 140–151.

21. Кухарев О. Є. Співвідношення актів цивільного законодавства і договору у сфері спадкування. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 5. С. 25–28.
22. Кухарев О. Є. Диспозитивність як базова категорія приватного права. *Право і суспільство*. 2017. № 6. С. 67–73.
23. Кухарев О. Є. Окремі аспекти вирішення спорів щодо визнання права власності на спадкове майно. *Вісник Верховного Суду України*. 2017. № 11–12. С. 57–65.
24. Кухарев О. Є. Сутність імперативності в спадковому праві. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2017. Том XX. С. 64–70.
25. Кухарев О. Є. Проблеми обмеження свободи заповіту у спадковому праві України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2017. Вип. 6. Т. 1. С. 75–78.
26. Кухарев О. Є. Загальна характеристика договорів у сфері спадкового права України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2018. Вип. 48. Т. 1. С. 98–101.
27. Кухарев О. Є. Окремі аспекти правового статусу постмортальних дітей спадкодавця у спадковому праві України. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2018. № 1. С. 46–54.
28. Кухарев О. Є. Сутність свободи заповіту у спадковому праві України. *Eurasian Academic Research Journal*. 2018. № 2. С. 41–46.
29. Кухарев О. Є. Управління спадщиною: стан та перспективи розвитку *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. 2018. Вип. 46. С. 83–93.
30. Кухарев А. Е. Правовая природа отношений, возникающих в силу завещательного отказа, по гражданскому законодательству Украины. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2018. № 2. С. 97–102.

31. Кухарев О. Є. Зміст диспозитивності при встановленні заповідального відказу у спадковому праві України. *Слово Національної школи суддів України*. 2018. № 1. С. 28–36.

32. Кухарев О. Є. Правовий статус внука спадкодавця під час спадкування за законом у спадковому праві України. *REOS*. 2019. № 1. С. 94–98.

33. Кухарев О. Є. Ключові питання адаптації спадкового законодавства України до законодавства країн Європейського Союзу. *Європейські перспективи*. 2019. № 2. С. 181–187.

34. Кухарев А. Е. К вопросу о способах отказа от принятия наследства в наследственном праве Украины. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. Vol. 2. С. 46–51.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

35. Кухарев О. Є. Місце заповідального відказу в системі зобов'язань. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «*Становлення, функціонування та розвиток правових систем сучасності: проблеми науки і практики*» (м. Одеса, 23 квітня 2010 р.). Одеса : Астропринт, 2010. С. 226–229.

36. Кухарев О. Є. Виникнення права на спадкування за заповітом з умовою. *Проблеми цивільного права та процесу*: Матеріали науково-практичної конференції, присвяч. пам'яті проф. О. А. Пушкіна (22 травня 2010 р.). Харків : ХНУВС, 2010. С. 124–126.

37. Кухарев О. Є. Актуальні питання спадкування частки у статутному капіталі товариства з обмеженою відповідальністю. *Оптимізація цивільного та цивільно-процесуального законодавства України*: матеріали Всеукр. наук.-теор. конф. (м. Київ, 22 вересня 2011 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2011. С. 45–48.

38. Кухарев О. Є. Правова характеристика заповідального розпорядження щодо підпризначення спадкоємця. *Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права (Матвєєвські цивілістичні читання)*.

Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 10 листопада 2011 р. Київ : Алерта, 2012. С. 264–266.

39. Кухарев О. Є. Сутність універсального наступництва в спадкових правовідносинах. *Методологія дослідження проблем цивільного права та процесу*: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. О. А. Пушкіна (26 травня 2012 р.). Харків : ХНУВС, 2012. С. 126–130.

40. Кухарев О. Є. До питання щодо змісту заповіту подружжя. *Актуальні проблеми юридичної науки*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Дванадцяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 8–9 листопада 2013 р.): у 4-х частинах. Частина друга. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2013. С. 73–75.

41. Кухарев О. Є. До питання щодо видів переважних прав у сфері спадкування. *Сучасні проблеми цивілістики*: матеріали «круглого столу», присвяч. пам'яті проф. Ч. Н. Азімова, м. Харків, 20 грудня 2013 р. / Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків, 2014. С. 63–66.

42. Кухарев О. Є. До питання щодо місця договору про зміну черговості одержання права на спадкування в системі цивільно-правових договорів. *Проблеми цивільного права та процесу*: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. О. А. Пушкіна (7 червня 2014 р.). Харків : ХНУВС, 2014. С. 223–226.

43. Кухарев А. Е. Использование юридических фикций в наследственном праве Украины. *Правовые реформы в Молдове, Украине и Грузии в контексте евроинтеграционных процессов*: международная научно-практическая конференция, 7–8 ноября 2014 г. / орг. ком. Бужор В. [и др.]. Кишинев, 2014. Ч. 2. С. 40–42.

44. Кухарев О. Є. Особливості договірною порядку зміни розміру часток у спадщині. *Проблеми цивільного права та процесу*: Матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. О. А. Пушкіна (30 травня 2015 р.). Харків : ХНУВС, 2015. С. 211–214.

45. Кухарев О. Є. До питання щодо застосування юридичних фікцій в сфері спадкування. *Актуальні проблеми юридичної науки: збірник тез Міжнародної наукової конференції «Чотирнадцяті осінні читання»* (м. Хмельницький, 23–24 жовтня 2015 р.): у 2-х част. Частина друга. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 113–115.

46. Кухарев О. Є. Окремі питання виконання спадкового договору після смерті відчужувача. *Актуальні питання приватного права: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 94-й річниці з дня народження д-ра юрид. наук, чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова* (Харків, 19 лютого 2016 р.). Харків : Право, 2016. С. 120–123.

47. Кухарев О. Є. Забезпечення виконання спадкового договору після смерті відчужувача. *Шості юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвяч. пам'яті Є. В. Васьковського: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (Одеса, 20–21 травня 2016 р.) / упоряд. і відповід. ред. І. С. Канзафарова; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечнікова. Одеса : Астропринт, 2016. С. 232–236.

48. Кухарев О. Є. Окремі питання прийняття спадщини шляхом постійного проживання разом зі спадкодавцем. *Проблеми цивільного права та процесу: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті О. А. Пушкіна*, 27 травня 2016 р. Харків : ХНУВС, 2016. С. 169–173.

49. Кухарев О. Є. Особливості участі юридичних осіб публічного права у спадкових правовідносинах. *Юридичні особи публічного права: участь у цивільному обороті (Матвєєвські цивілістичні читання)*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 8 листопада 2016 р. Київ : Білоцерківдрук, 2016. С. 89–91.

50. Кухарев О. Є. Імперативність у договірному регулюванні спадкових правовідносин. *Актуальні проблеми приватного права: договір як правова форма регулювання приватних відносин: матеріали наук.-практ. конф., присвяч.*

95-й річниці з дня народження д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (м. Харків, 17 лютого 2017 р.). Харків : Право, 2017. С. 130–132.

51. Кухарев О. Є. Диспозитивні та імперативні норми у спадковому праві. *Проблеми цивільного права та процесу: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна, 19–20 травня 2017 р. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Харків. обласний осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України».* Харків : ХНУВС, 2017. С. 189–191.

52. Кухарев О. Є. Особливості визначення місця відкриття спадщини в умовах гібридної війни. *Сучасна цивілістична наука в умовах гібридної війни: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 16 листопада 2017 р. Київ : Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2017. С. 131–133.*

53. Кухарев О. Є. Функціональне призначення імперативних норм у сфері спадкового права. *Проблеми подальшого вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. Ч. Н. Азімова (Харків, 21 грудня 2017 р.).* Харків, 2017. С. 121–123.

54. Кухарев О. Є. Договір як регулятор спадкових правовідносин. *Новітні тенденції зобов'язального права (Матвеевські цивілістичні читання).* Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 26 жовтня 2018 р. Київ : Білоцерківдрук, 2019. С. 118–123.

55. Кухарев О. Є. Способи подолання імперативів в спадковому праві. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав: матеріали науково-практичної конференції, присвяч. пам'яті проф. Ч. Н. Азімова (Харків, 19 грудня 2018 р.).* Харків, 2018. С. 118–121.

56. Кухарев О. Є. Реалізація свободи заповіту в спадковому праві України. *Актуальні проблеми приватного права: матеріали XVII наук.-практ. конф., присвяч. 97-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН*

УРСР В. П. Маслова (Харків, 22 лютого 2019 р.). Харків : Право, 2019. С. 171–174.

57. Кухарев А. Е. Диспозитивность при наследовании права на вклад в банке (финансовом учреждении) в гражданском праве Украины. *Законодательство и правоприменение в контексте приоритетов социально-экономического развития: материалы Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 12–13 сентября 2019 г. / ИППК судей, работников прокуратуры, судов и учреждений юстиции БГУ; редкол.: С. К. Лещенко (отв. ред.) [и др.]. Минск : РИВШ, 2019. С. 125–127.*

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

58. Кухарев О. Є. Спадкове право : навч. посіб. Київ : Алерта, 2013. 328 с.

59. Кухарев О. Є. Актуальні питання спадкового права в судовій практиці: практич. посіб. Київ : Алерта, 2017. 260 с.

60. Кухарев О. Є. Аналіз судової практики розгляду цивільних справ про спадкування: практич. посібник. Київ : Алерта, 2019. 340 с.

61. Кухарев О. Є. Визнання спадщини відумерлою: окремі питання правозастосування. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2013. № 4. С. 119–128.

62. Кухарев А. Е. Использование сравнительно-правового метода при исследовании наследственного права. *Методология исследования проблем цивилистики: сб. ст., посвящ. памяти проф. А. А. Пушкина / под ред. Ю. М. Жорнокуя и С. А. Слипченко*. Харьков : Право, 2017. С. 368–388.

63. Кухарев О. Є. Особливості вирішення судами спорів про тлумачення заповіту. *Вісник Національної асоціації адвокатів України*. 2017. № 1–2. С. 22–29.

ЗАКОН УКРАЇНИ**Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення
регулювання спадкових правовідносин**

Верховна Рада постановляє:

I. Внести зміни до Цивільного кодексу України (Відомості Верховної Ради України, 2003 р., № 40–44, ст. 356 із наступними змінами):

10. Доповнити статтю 1222 частиною третьою такого змісту:

«3. Спадкоємцем за заповітом може бути особа, зачата протягом шести місяців з часу відкриття спадщини внаслідок застосування допоміжних репродуктивних технологій з генетичного матеріалу спадкодавця».

2. Доповнити статтю 1240 частиною третьою такого змісту:

«3. Заповідач може зобов'язати спадкоємця до вчинення дій, спрямованих на утримання та догляд за належною заповідачеві твариною».

3. Доповнити статтю 1241 частиною четвертою такого змісту:

«4. Обов'язкова частка у спадщині виділяється із незаповіданого майна. Якщо частки незаповіданого майна недостатньо, обов'язкова частка виділяється із заповіданого майна».

4. Доповнити статтю 1242 частиною четвертою такого змісту:

«4. Відсутність умови, визначеної в заповіті, позбавляє спадкоємця, стосовно якого така умова встановлена, спадкування як за заповітом, так і за законом».

5. Викласти абзац другий частини першої статті 1242 частиною у такій редакції:

«Умова, визначена в заповіті, має настати протягом строку, встановленого для прийняття спадщини».

6. Доповнити статтю 1254 частиною восьмою такого змісту:

«8. Відмова від права на скасування чи зміну заповіту є нікчемною».

7. Викласти частину другу статті 1256 в такій редакції:

«2. У разі спору між спадкоємцями тлумачення заповіту здійснюється судом відповідно до частини третьої статті 213 цього Кодексу».

8. Викласти статтю 1262 в такій редакції:

«У другу чергу право на спадкування за законом мають рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід з боку батька, так і з боку матері, а також внуки спадкодавця, батьки яких є живими на час відкриття спадщини».

9. Викласти частину першу статті 1272 у такій редакції:

«1. Якщо спадкоємець протягом строку, встановленого статтею 1270 цього Кодексу, не подав заяву про прийняття спадщини або постійно не проживав разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, він вважається таким, що не прийняв її».

10. Частину другу статті 1285 викласти в такій редакції:

«2. Управління спадщиною на підставі договору може здійснюватися лише суб'єктом підприємницької діяльності, що є спеціалістом у сфері

управління активами. Заповідач може обрати особу, яка здійснюватиме управління спадщиною після відкриття спадщини шляхом відповідного застереження в заповіті. Особа, яка управляє спадщиною, має право на вчинення будь-яких необхідних дій, спрямованих на збереження спадщини, до видачі спадкоємцям свідоцтва про право на спадщину».

II. Цей Закон набирає чинності з дня, наступного за днем його публікування.

ЗАТВЕРДЖУЮ
Президент Нотаріальної палати України
В. М. Марченко

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ
результатів дисертаційного дослідження
Кухарєва Олександра Євгеновича
«Диспозитивність в спадковому праві»
(спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право)

Комісія у складі:

1. Марченка Володимира Миколайовича, президента Нотаріальної палати України;
2. Долгової Зої Михайлівни, виконавчого директора;
3. Бірюкова Володимира Івановича, юрисконсульта

склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Кухарєва Олександра Євгеновича на тему «Диспозитивність в спадковому праві», поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук, впроваджуються Нотаріальною палатою України під час проведення заходів з підвищення професійного рівня нотаріусів, а також в процесі підготовки методичних рекомендацій, пов'язаних із застосуванням спадкового законодавства у нотаріальній практиці. Зокрема, використовуються положення наукового дослідження, що стосуються викладених особливостей договору про зміну черговості одержання права на спадкування, договору про зміну розміру частки у спадщині, а також договору на управління спадщиною. Крім того, вельми корисними для нотаріальної практики є сформульовані в дисертаційній роботі визначальні ознаки заповіту подружжя, заповіту з умовою, заповідального відказу. Ці правові конструкції є новими для нотаріальної практики, а відтак потребують доктринальних роз'яснень з метою належного їх втілення у правозастосовній діяльності.

Нотаріальною палатою України застосовуються результати дослідження О. Є. Кухарєва, що викладені в наступних роботах:

1. Кухарєв О. Є. Спадкове право: навч. посібник. Київ: Алерта, 2013. 328 с.
2. Кухарєв О. Є. Окремі аспекти договору про зміну розміру часток у спадщині. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 3. С. 11–15.

3. Кухарев О. Є. Спадкування предметів звичайної домашньої обстановки та вжитку: окремі питання правозастосування. *Нотаріат України*. 2014. № 4. С. 11–15.

4. Кухарев О. Є. Особливості спадкування особою, яка зачата за життя спадкодавця та народжена після його смерті. *Нотаріат України*. 2014. № 10. С. 27–33.

5. Кухарев О. Є. Заповіт з умовою: окремі питання правозастосування. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2015. № 1. С. 136–142.

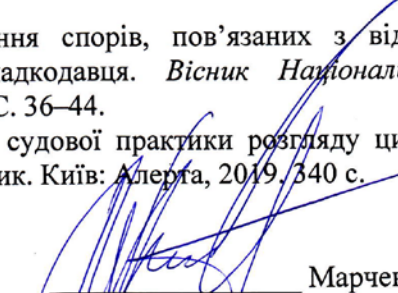
6. Кухарев О. Є. Особливості одержання соціальних виплат, які належали спадкодавцеві, але не були отримані ним за життя. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2016. № 4. С. 32–37.

7. Кухарев О. Є. До питання щодо забезпечення виконання спадкового договору після смерті відчужувача. *Проблеми законності*. 2016. № 134. С. 37–45.

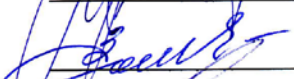
8. Кухарев О. Є. Окремі аспекти вирішення спорів щодо визнання права власності на спадкове майно. *Вісник Верховного Суду України*. 2017. № 11–12. С. 57–65.

9. Кухарев О. Є. Вирішення спорів, пов'язаних з відповідальністю спадкоємців за боргами спадкодавця. *Вісник Національної асоціації адвокатів України*. 2018. № 3. С. 36–44.

10. Кухарев О. Є. Аналіз судової практики розгляду цивільних справ про спадкування: практ. посібник. Київ: Алерта, 2019. 340 с.

_____ Марченко В.М.

_____ Долгова З.М.

_____ Бірюков В.І.

**ВИЩА КВАЛІФІКАЦІЙНА КОМІСІЯ СУДДІВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА ШКОЛА СУДДІВ УКРАЇНИ**

Адреса: вул. Жилянська, 120 А, м. Київ, 01032
Тел/факс: +38 044 597 09 30; e-mail: info@nsj.gov.ua
Код ЄДРПОУ 37451388

ЗАТВЕРДЖУЮ

Ректор Національної школи суддів
України

М. В. Оніщук
2019 р.

АКТ

**впровадження у навчальний і науковий процес
Національної школи суддів України результатів дисертаційного
дослідження Кухарєва Олександра Євгеновича на тему
«Диспозитивність в спадковому праві»,
поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук
за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне
право; міжнародне приватне право**

Комісія у складі:

заслуженого юриста України, професора, кандидата юридичних наук,
проректора Національної школи суддів України – Шукліної Н. Г.;

заслуженого юриста України, судді Верховного суду України у відставці,
проректора Національної школи суддів України – Костенка А. В.;

кандидата юридичних наук, начальника відділу науково-методичного
забезпечення діяльності судів та органів суддівського врядування Національної
школи суддів України – Шамрай О. В.;

склала цей акт про те, що положення, висновки, пропозиції та
рекомендації, сформульовані у дисертаційному дослідженні доцента кафедри
цивільного права та процесу Харківського національного університету
внутрішніх справ, кандидата юридичних наук, доцента Кухарєва Олександра
Євгеновича на тему «Диспозитивність в спадковому праві» є вагомим внеском у
розвиток юридичної науки і впроваджені в науково-дослідну та навчально-
методичну діяльність Національної школи суддів України.

Сформульовані автором положення і висновки є науково обґрунтованими та впроваджуються Національною школою суддів України при викладанні відповідних навчальних курсів з програм навчання суддів, а також у науково-дослідній сфері – як підґрунтя для подальших наукових розробок.

Зокрема, результати дисертації О. Є. Кухарєва в частині дослідження свободи заповіту, здійснення спадкоємцями права на прийняття спадщини та на відмову від її прийняття, а також відповідної судової практики були використані під час організаційного та змістово-методичного забезпечення спеціальної підготовки кандидатів на посаду судді, підготовки суддів, їх періодичного навчання з метою підвищення рівня їх кваліфікації а також науково-методичного забезпечення підготовки викладачів (тренерів), зокрема розробки відповідних навчальних курсів, в тому числі тренінгу «Особливості розгляду справ про спадкування».

З науковим доробком, що міститься в дисертаційному дослідженні, ознайомлені викладачі Національної школи суддів України, а також співробітники відділів науково-методичного забезпечення діяльності судів та органів суддівського врядування, наукових досліджень проблем судочинства та науково-методичного забезпечення суддівської освіти, спеціальної підготовки кандидатів на посаду суддів та підготовки суддів.

У навчальному процесі Національної школи суддів України застосовуються результати досліджень О. Є. Кухарєва, які відображають основні положення його дисертаційного дослідження та відображені у наступних роботах:

1. Кухарєв О. Є. Особливості спадкування за заповітом з умовою. *Право України*. 2012. № 7. С. 184–191.

2. Кухарєв О. Є. Правова природа переходу відумерлої спадщини у власність територіальної громади. *Право України*. 2013. № 10. С. 218–225.

3. Кухарєв О. Є. Визнання спадщини відумерлою: окремі питання правозастосування. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2013. № 4. С. 119–128.

4. Кухарєв О. Є. Правова природа переходу відумерлої спадщини у власність територіальної громади. *Право України*. 2013. № 10. С. 218–225.

5. Кухарєв О. Є. Сутність спадкової трансмісії у спадковому праві України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 2. С. 73–81.

6. Кухарев О. Є. Актуальні питання вирішення судами спорів про визнання заповітів недійсними. *Вісник Національної асоціації адвокатів України*. 2016. № 12. С. 21–30.

7. Кухарев О. Є. Особливості вирішення судами спорів про тлумачення заповіту. *Вісник Національної асоціації адвокатів України*. 2017. № 1–2. С. 22–29.

8. Кухарев О. Є. Актуальні питання спадкового права в судовій практиці: практ. посіб. Київ: Алерта, 2017. 260 с.

9. Кухарев О. Є. Окремі аспекти вирішення спорів щодо визнання права власності на спадкове майно. *Вісник Верховного Суду України*. 2017. № 11–12. С. 57–65.

10. Кухарев О. Є. Застосування правових презумпцій у механізмі правового регулювання спадкових відносин. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 1. С. 140–151.

11. Кухарев О. Є. Зміст диспозитивності при встановленні заповідального відказу у спадковому праві України. *Слово Національної школи суддів України*. 2018. № 1. С. 28–36.

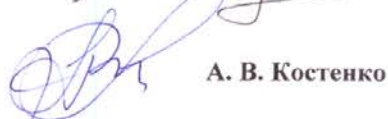
12. Кухарев О. Є. Аналіз судової практики розгляду цивільних справ про спадкування: практ. посібник. Київ: Алерта, 2019. 340 с.

**Проректор, кандидат юридичних наук,
професор, заслужений юрист України**

Н. Г. Шукліна

**Проректор, суддя Верховного суду України
у відставці, заслужений юрист України**

А. В. Костенко

**Начальник відділу науково-методичного
забезпечення діяльності судів та органів
суддівського врядування,
кандидат юридичних наук**

О. В. Шамрай

НАЦІОНАЛЬНА АСОЦІАЦІЯ
АДВОКАТІВ УКРАЇНИ
РАДА АДВОКАТІВ
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

UKRAINIAN NATIONAL
BAR ASSOCIATION
KHARKIV REGIONAL
BAR COUNCIL

61002 м. Харків вул. Митрофанівська 63-а
тел: +38 (050) 300-55-34, +38 (057) 700-45-64
email: v.gayvoronska@unba.org.ua, nes@unba.org.ua

63-a Myronosytska Street, Kharkiv, 61002 Ukraine
phone: +38 (050) 300-55-34, +38 (057) 700-45-64
email: v.gayvoronska@unba.org.ua, web-site: www.unba.org.ua

Вих. № _____ / 14.11. 2019 р.

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження
Кухарева Олександра Євгеновича на тему:
«Диспозитивність в спадковому праві»,
поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук
(спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне
право; міжнародне приватне право)**

Цим актом засвідчую, що результати дисертаційного дослідження Кухарева Олександра Євгеновича «Диспозитивність в спадковому праві», поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук, використовуються при проведенні заходів щодо підвищення кваліфікації адвокатів, а також під час підготовки методичних рекомендацій для адвокатів.

У роботі сформульовано концептуальний підхід автора до розв'язання важливих проблем правового регулювання спадкових відносин. Окрім того, Кухаревим О. Є. запропоновано ряд рекомендацій, спрямованих на удосконалення законодавства у цій сфері.

Дисертація «Диспозитивність в спадковому праві» є комплексним дослідженням, результати якого мають, насамперед, практичну цінність з погляду правотворчості та правозастосування.

Зокрема, впровадження результатів зазначеного дисертаційного дослідження здійснювалося під час проведення Кухаревим О. Є. семінарів з підвищення кваліфікації для адвокатів Харківської області на тему: «Особливості розгляду судами справ у спорах, що виникають із спадкових правовідносин».

Голова Ради адвокатів
Харківської області

В. В. Гайворонська